VIIPURIN SUOMALAISEN KIRJALLISUUSSEURAN TOIMITTEITA

20

Kuvaukset, mielikuvat, identiteetit

Viipurin kulttuurihistoriaa 1710–1840

Toim. Piia Einonen & Antti Räihä

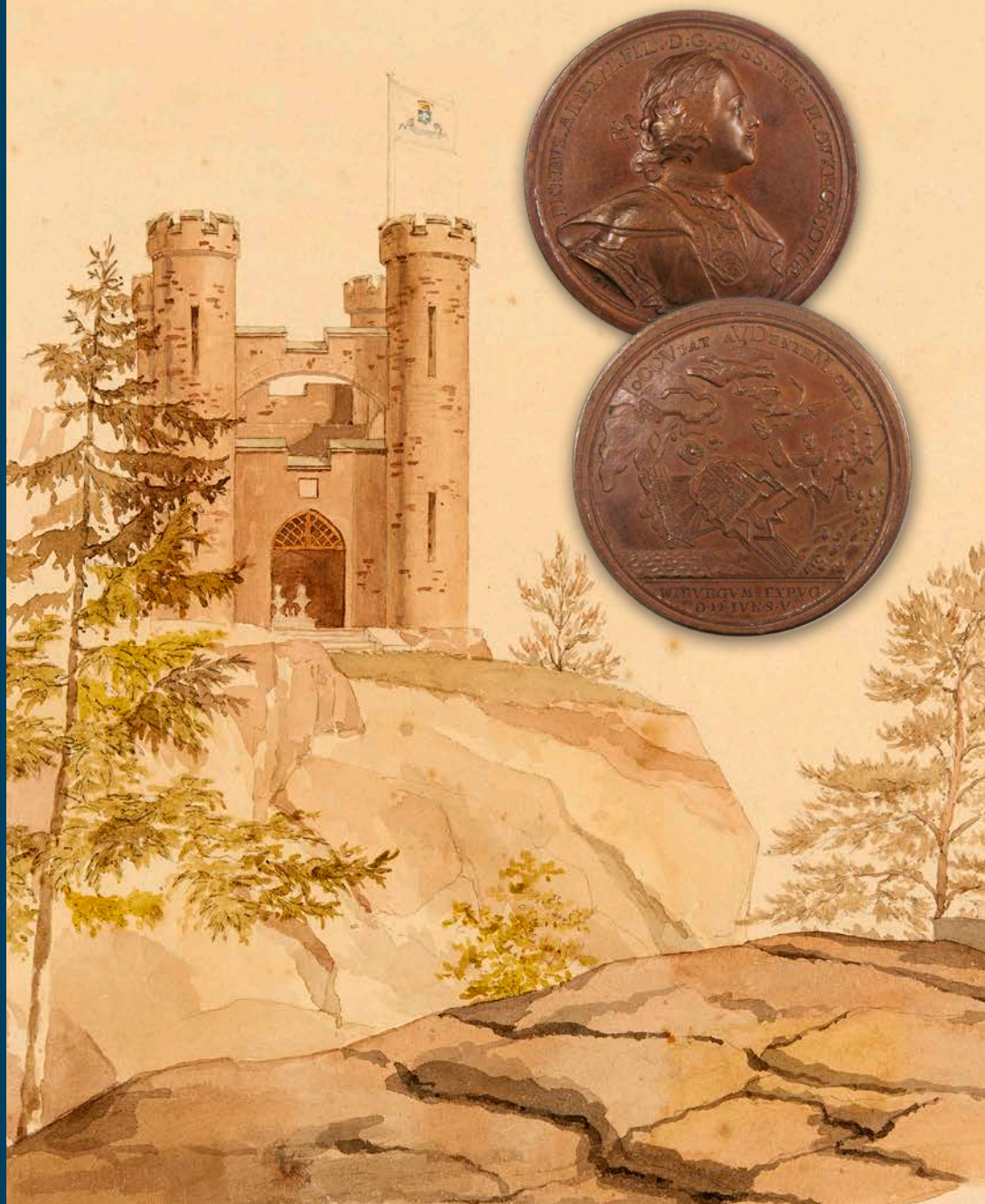

VIIPURIN SUOMALAISEN
KIRJALLISUUSSEURAN
TOIMITTEITA

20

Kuvaukset, mielikuvat, identiteetit

Viipurin kulttuurihistoriaa 1710–1840

TOIM.
PIIA EINONEN & ANTTI RÄIHÄ

Kannen kuvat:

Christian Ferdinand Christensen (1830): Monrepos; Ludvigstein ja Franz Hermann Lafermieren muistomerkki. Museovirasto, Historian kuvakokoelma: HK19490412:2.

Viipurin valtauksen muistomitali, jonka etupuoli on T. Ivanovin suunnittelema ja takasivu F. Gassin. Mitalin halkaisija on noin 48,5 mm. Se lyötiin Moskovassa ja kaiverrettiin Augsburgissa. Takasivun tekstiin ”oCCVpat aVDenteM” sisältyy ns. kronogrammi eli kätketty vuosiluku: isoilla kirjaimilla kirjoitetuista muodostuu vuosiluku MDCCVV eli 1710. Kansallismuseo, rahakammio: S:723. Kuva: Jani Oravisjärvi.

Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 20
Kuvaukset, mielikuvat, identiteetit: Viipurin kulttuurihistoriaa 1710–1840

Toimittaneet: Piia Einonen & Antti Räihä
Graafinen suunnittelu ja taitto: Eemeli Nieminen

ISBN 978-952-67216-6-8 (sid. 1. painos)
ISBN 978-952-67216-7-5 (PDF)
ISSN: 1236-4304 (sarja)

Julkaistu sähköisenä: 2019
Toinen korjattu painos.

Julkaisija: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura, Helsinki

Sisällys

5 ANTTI RÄIHÄ, PIIA EINONEN & PENTTI PAAVOLAINEN
Historiallinen poikkeuskausi vai omaleimaisen Viipurin perusta?

21 NATHANAËLLE MINARD-TÖRMÄNEN
Viipuri venäläisin silmin (1700–1830): uusi jalokivi keisarin kruunuun

40 ANTTI RÄIHÄ
Kaivattu vai kielletty menneisyys?
Viipurilaisten suhtautuminen Vanhan Suomen yhdistämiseen

62 PIIA EINONEN
Ruotsalainen nasaali ja muita pilkahduksia Viipurin monikulttuurisuudesta 1700-luvulla

89 ULLA IJÄS
Kauppias, leipuri ja kapakan emäntä:
naisyrittäjiä Viipurissa noin 1700–1840

114 HELENA HÄTÖNEN
Kuvataiteellisia pyrkimyksiä Viipurin seudulla 1710–1830:
maalareiden ja veistäjien jäljillä

160 ULLA IJÄS
Teekutsuja ja tanssiaisia:
Viipurin herrasväki 1700–1800-luvun vaihteessa

193 ANU KOSKIVIRTA
Saksalainen sivistys, suomalainen kansa: kirjallisuus, kotiseutu ja kansankieli 1800-luvun alun Viipurin koulumaailmassa

246 JYRKI HAKAPÄÄ
Kirjat viipurilaisten hyllyillä: kirjahuutokauppojen kertomaa

Tietolaatikot

156 Viipurin julkiset rakennukset 1700-luvun lopulla (Rainer Knapas)

190 August Thiemen kaksi draamaa (Pentti Paavolainen)

243 Viipurin vanhin kaupunginkirjasto 1808 (Rainer Knapas)

272 Kuvalähteet

274 Nimihakemisto

Toimituskunta

Osan toimittajat: Piia Einonen, dosentti & Antti Räihä, FT, tutkijatohtori
Sarjan päätoimittaja: Pentti Paavolainen, dosentti
Toimitussihteeri ja kuvatoimitus: Sanna Supponen, FM, tohtorikoulutettava

Kirjoittajat

Piia Einonen	dosentti, yliopistotutkija, Historian ja etnologian laitos, Jyväskylän yliopisto. ORCID: 0000-0003-4931-2657
Jyrki Hakapää	FT, tiedeasiantuntija, Suomen Akatemia.
Helena Hätönen	FM, taidehistorian jatko-opiskelija, Jyväskylän yliopisto; amanuenssi Valtion taidemuseo.
Ulla Ijäs	FT, yliopisto-opettaja, Suomen istoria, Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitos, Turun yliopisto. ORCID: 0000-0002-2066-6104
Rainer Knapas	FT h.c., Helsingin yliopisto
Anu Koskivirta	dosentti Helsingin ja Itä-Suomen yliopistoissa; yliopistotutkija, Historian ja etnologian laitos, Jyväskylän yliopisto. ORCID: 0000-0003-4473-2820
Nathanaëlle Minard-Törmänen	FT, tutkimuskoordinaattori, Sosiaalitieteiden ja politiikan tutkimuksen tiedekunta, Lausannen yliopisto, Sveitsi
Pentti Paavolainen	dosentti, teatteritiede, Helsingin yliopisto.
Antti Räihä	FT, tutkijatohtori, Historian ja etnologian laitos, Jyväskylän yliopisto. ORCID: 0000-0003-2599-8244

PÄÄTOIMITTAJAN KIITOKSET

Vanhan Suomen aikaa Viipurissa koskeva antologia käynnistyi dosentti Charlotta Wolffin asiantuntemuksella ja hänen suunnittelemallaan kiinnostavalla kokonaisuudella. Varsinaisiksi toimittajiksi lupautuivat dosentti Piia Einonen ja tutkijatohtori Antti Räihä, molemmat aikakauden asiantuntijoita Jyväskylän yliopistosta. Päätoimittajan ilo on esittää Einoselle ja Räihälle suuret kiitokset sitoutuneesta työstä, samoin kuin tohtorikoulutettava Sanna Supposelle luotettavan toimitussihteerin ja kuvatoimittajan panoksesta. Artikkelit on vertaisarvioinut laaja joukko eri oppiaineiden suomalaisia ja ulkomaisia kollegoja, jotka ansaitsevat kiitoksen vaivoja säästämättömästä työstään. FT h.c. Rainer Knapas on ystävällisesti kommentoinut eräitä artikkeleista. Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura ry on näin voinut jälleen kantaa kortensa kekoon – tai asetella uuden kiven viipurilaiseen kaupunginmuuriin.

Helsingissä 30.4.2018
Pentti Paavolainen

Historiallinen poikkeuskausi vai omaleimaisen Viipurin perusta?

MAHDOLLINEN, TOTEUTUNUT JA TULKINNALLINEN VIIPURIN HISTORIA

Kontrafaktuaalinen lähestymistapa Suomen ja Viipurin 1700-luvun historiaan rakentuu *entä jos* -kysymysten varaan. Miten menneisyys olisi muuttunut, jos Kaarle XII ei olisi saavuttanut murskaavaa voittoa ylivoimaisesta venäläisarmeijasta Narvassa lokakuussa 1700? Taistelua seurasivat yhtäältä Venäjän armeijan aliarvioiminen ja toisaalta ylistysrunot Ruotsin kuninkaasta voittamattomana Narvan leijonana. Koska Kaarle uskoi Venäjän olevan lyöty, hän käänsi Narvan jälkeen katseensa Puolaan. Ruotsalaisten sinänsä menestyksekäs vuosien 1702–1706 Puolan ”retki” antoi Pietari I:lle (hallitsijana 1696–1725) mahdollisuuden koota armeija, joka löi vähäiset ruotsalaiset osastot Virossa, ja miehitti vähitellen Inkerinmaan ja osia Käkisalmen läänistä. Nevanlinnan linnoituksen kukistuminen 1703 ja samana vuonna aloitettu Pietari-Paavalin linnoituksen rakentaminen Nevan suistoon merkitsivät Pietarin kaupungin perustamista. Pysyvän jalansijan Suomenlahden rannalta saanut Venäjä ryhtyi laajentamaan valloitustaan muutaman vuoden kuluttua. Jäätyneen Suomenlahden keväällä 1710 ylittäneen Venäjän armeijan päämääränä oli jo vuonna 1706 valtausyrityksen torjunut Viipuri. Venäläiset joukot piirittivät kaupunkia huhti–kesäkuussa 1710 lähes 80 päivän ajan, kunnes Viipuria puolustanut sotaväki antautui.[1]

Entä jos Viipurin piiritys ei olisi tuottanut toisellakaan kertaa tulosta? Kysymys on sinänsä triviaali, sillä sodan kulku oli ratkennut käytännössä jo heinäkuussa 1709 kaukana Ukrainassa Ruotsin murskatappioon päättyneessä Pultavan taistelussa. Haavoittunut kuningas oli joutunut jättämään armeijansa rippeet ja paennut Osmanien valtakuntaan. Piirityksen lopputulos oli sinetöity eikä edes Viipurin pamauksen (1495) kaltainen ”ihme” olisi pelastanut kaupunkia tukalasta tilanteesta kevätkesällä 1710. Viipurin antautuessa Pietari I otti vastaan kaupungin avaimet hopealautasella. Raunioituneen kaupungin vähäinen väestö sai vastalahjaksi vain oikeuden luterilaisen uskonnon harjoitukseen. Jopa kontrafaktuaalisesti on vaikea nähdä, mikä olisi horjuttanut Venäjän mahtia suuressa Pohjan sodassa Pultavan jälkeen. Kaarle XII uskoi kuitenkin itsepintaisesti Ruotsin suurvallan jatkuvuuteen ja jopa maanpakonsa

Vanhan Suomen historian keskeisenä määrittäjänä voidaan pitää uuden pääkaupungin, tsaarin nimeä kantavan Pietarin perustamista. Sen suojavyöhykkeeseen kuului myös 1710 vallattu Viipuri.

aikana hän torjui käskyillään kaikki neuvotteluavaukset. Vain aseellisiin ratkaisuihin luottanut kuningas palasi Ruotsiin vuoden 1715 lopulla ja alkoi heti koota uutta armeijaa suunnitellessaan hyökkäystä Tanskaan.[2]

Viipurin kukistumisen jälkeen venäläisten tie Suomen valloitukseen oli avoin, mutta tsaari pysäytti etenemisen pariksi vuodeksi Viipurin ympäristöön. Uusi hyökkäys syvemmälle sisämaahan alkoi vasta keväällä 1713. Hyökkäyksen seurauksena Venäjä otti parin vuoden kuluessa haltuunsa koko Suomen Oulua myöten. Uudessakaupungissa 1721 solmittu rauha päätti isonvihan ja suuren Pohjan sodan ajan. Rajanvedossa Viipuri siirtyi Venäjän keisarikunnan alaisuuteen. Turun rauhassa 1743 Venäjään liitettiin uusia alueita Kymijokea ja eteläistä Savoa myöten. Runsaan sadan vuoden ajan Viipuri muodosti venäläisestä näkökulmasta tärkeimmän osan Pietarin suojaksi muodostettua Ruotsin vastaista (sotilaallista) suojavyöhykettä. Kaupungin sotilaalliseen painoarvoon liittyneet tekijät läpäisivät ja määrittivät keskeisesti Viipurin historiaa hallinnosta monikulttuurisuuteen läpi 1700-luvun ja 1800-luvun alun.

Viipurin siirtyminen osaksi Venäjän keisarikuntaa Uudenkaupungin rauhassa on tehnyt siitä suomalaisessa historiantutkimuksessa poikkeuksellisen kiinnostavan tutkimuskohteen, sillä Viipurin (toteutunut) historia muodostaa vähintään yhtä mielenkiintoisen ”aukon” menneisyyteen kuin kontrafaktuaalinen lähestymistapa. Toki on muistettava, että viipurilaista omaleimaisuutta löytyy jo ennen 1700-lukua, sillä kaukana valtakunnan pääkaupungista, Tukholmasta, sijainneessa itäisen Suomen valtakeskuksessa oli mahdollista tehdä asioita omalla tavalla. Kuten aina, jokainen tutkija ja lukija puntaroivat tulkintoja Viipurin menneisyydestä omista lähtökohdistaan käsin. Viipurin 1700-luvun ja 1800-luvun alkupuolen historiasta kiinnostunut lukija peilaa

todennäköisesti lukemaansa yleisen tietämyksen kautta, jolloin analogiat 1900-luvun historiaan ja Karjalaan liittyviin menetyksen tunteisiin ja kokemuksiin ovat väistämättömiä, mutta tahattomia.

MUUTOSTEN JATKUVUUS – JATKUVUUS MUUTOKSISSA

Viipurin ja Vanhan Suomen 1700-luvun historia on nähty varsinkin varhaisemmassa historiankirjoituksessa sarjana jatkuvia muutoksia. Samalla muutosten taustalla piilevien jatkuvuuksien puntarointi on jäänyt vähemmälle huomiolle, lukuun ottamatta tutkimuksessa erityisesti painotettuja luterilaista uskontoa ja hallinnon sekä lainsäädännön ruotsalaisia perinteitä. Viipuri kuului muun Karjalan kannaksen tavoin 1710-luvun alusta eteenpäin venäläisen komendanttihallinnon alaisuuteen. Kaupunki palasi 1710-luvun hajaannuksen jälkeen hallinnollisesti vanhaan järjestykseen 1720-luvun alussa, kun Viipuriin valittiin vuoden 1694 menosäännön mukainen virkamiehistö ja raastuvanoikeus aloitti istuntonsa, toistaiseksi vielä ruotsiksi. Pöytäkirjojen kieli vaihtui saksaksi 1720-luvulla, mutta sen jälkeenkin oli mahdollista asioida suullisesti eri kielillä, jopa suomeksi.[3]

Uudenkaupungin rauhanteon jälkeen muodostettujen Viipurin ja Käkisalmen provinssien poikkeuksellinen asema verrattuna muihin keisarikunnan provinsseihin realisoitui vuoden 1728 verorevisiossa, jonka yhteydessä alueet palasivat ruotsalaiseen verojärjestelmään. Revision myötä kasvaneet verotulot mahdollistivat jatkossa menosäännön mukaisen vakinaisen palkanmaksun paikallishallinnon virkamiehille. Samoin Viipurissa sijainneeseen, ylikomendantin johtamaan kansliaan voitiin palkata uusia virkamiehiä. Hallinto- ja tuomiovalta erotettiin toisistaan Viipurin ja Käkisalmen provinsseissa jo pian Uudenkaupungin rauhan jälkeen. Tuomiot ja päätökset tuli antaa Kristofferin maanlain (1442) ja Magnus Eriksonin kaupunginlain (n. 1355–1360) mukaisesti. Provinssien oikeudenhoidon ylin valvonta alistettiin viimeistään 1735 Liivinmaan ja Viron oikeuskollegiolle.[4]

Turun rauhaan päättynyt Ruotsin ja Venäjän välinen hattujen sota (1741–1743) johti uusien alueiden liittämiseen Venäjän keisarikuntaan. Hattujen sotaa seurasi Viipurin ja Käkisalmen provinssien sekä sodassa Ruotsilta vallatun alueen hallintouudistus. Sen laati keisarinna Elisabet I:n (hallitsijana 1741–1762) määräyksestä sodan aikana Suomen korkeimpana siviilivirkamiehenä toiminut kenraalikuvernööri Johan Balthasar von Campenhausen. Tammikuun alussa 1744 toimintansa aloittanut Viipurin kuvernementti muodostui Viipurista johdetusta Viipurin ja Käkisalmen provinssista, sekä Lappeenrannasta johdetusta Kymenkartanon provinssista. Viipurin kuvernementin johdossa toimi kuvernööri ja näiden kahden provinssin johdossa käskynhaltijat. Alue-

Viipurin kuvernementin hallinnollinen jako 1744–1783

hallinnon korkeimmat virkamiehet olivat taustaltaan yleensä venäläistä tai baltiansaksalaista aatelistoa. Viipurin kuvernementin hallintojärjestys taas oli sekoitus ruotsalaiseen normistoon ja perinteeseen linkittyneitä venäläisiä käytänteitä. Merkittävimpiä muutoksia aiempaan oli provinssikanslioiden perustaminen väliportaan hallintokoneistoiksi.[5]

Hattujen sodan jälkeinen Viipurin kuvernementin hallintojärjestys oli voimassa tasan neljäkymmentä vuotta, joulukuun 1783 loppuun asti. Keisarinna Katariina II:n (hallitsijana 1762–1796) määräämä uusi aluehallintoreformi oli aloitettu keisarikunnan venäläisistä kuvernementeista jo 1770-luvun puolivälissä. Viron, Liivinmaan ja Viipurin kuvernementeissa 1784 toimeenpantu uudistus toi muutoksia aiempiin paikallishallinnon ja oikeuslaitoksen normeihin ja toimintakäytänteisiin. Viipurista tuli niin sanottu kuvernementtikaupunki, johon aluehallinnon keskeisimmät virastot sijoittuivat. Aatelin ja kaupunkien erioikeuksiin 1780-luvun puolivälissä tehdyt muutokset merkitsivät niin ikään vanhoilla, ruotsalaisperäisillä privilegioilla suojellun erityisaseman murtumista. On kuitenkin huomattava, että uudistukset koskivat ennen kaikkea hallinto-

ja oikeuslaitoksen rakenteita. Vaikka rikos- ja riita-asioita puitiin jatkossa säätyperiaatteen mukaisesti toimineissa alioikeuksissa – aateliston piirioikeuksissa, porvareiden raastuvanoikeuksissa ja talonpoikien ja papiston alilainkäyttöoikeuksissa – tapahtui päätösten ja tuomioiden antaminen ruotsalaisten lakien ja asetusten mukaisesti. Samalla Viipuriin sijoitettiin rikos- ja siviilitribunaalit, jotka toisen asteen muutoksenhakutuomioistuimina vastasivat ruotsalaisia hovioikeuksia. Lisäksi vuoden 1785 uuden venäläisen kaupunkijärjestyksen myötä Viipurin maistraatti menetti oikeutensa valita kaupunkiin uusia porvareita. Samoin kauppiaiden jakaminen kiltoihin varallisuuden mukaan oli ainakin normatiivinen muutos aiempaan.[6]

Katariina II:ta Venäjän valtaistuimella seurannut Paavali I (hallitsijana 1796–1801) kumosi välittömästi edeltäjänsä hallinnolliset reformit. Lähtökohtana Paavalin toiminnassa oli keventää valtiokoneistoa ja korjata virkamiesvaltaisen, byrokraattisen ja yhdenmukaisuutta vaatineen kuvernementtihallinnon ja oikeudenhoidon ongelmat. Paluu vanhaan alkoi jo vuoden 1796 lopulla keisarikunnan ei-venäläisistä provinsseista. Muutokset olivat osin jälleen ”rakenteellisia”, sillä Viipurin kuvernementin hallitus ja kameraalihovi toimivat 1812 asti päällikkövaltaisen päätöksenteon sijaan vielä kollegiaalisesti, kuten Katariina II:n uudistukset olivat määrittäneet. Suurimmat muutokset tapahtuivat Viipurin kuvernementin oikeushallinnossa, jossa palattiin moniportaisen tuomioistuinjärjestelmän sijaan entiseen, ruotsalaisperäiseen järjestelmään. Tärkeää oli, että Venäjän keskushallinnossa tunnustettiin (jälleen) vuoden 1796 jälkeen läntisten kuvernementtien erioikeudet keisarikunnan venäläisiin kuvernementteihin nähden. Siksi onkin mielenkiintoista, ettei paluu vanhaan herättänyt Vanhan Suomen kaupunkien näkökulmasta mainittavampia kommentteja niissä selvityksissä, joita ne toimittivat vuosina 1812–1813 Viipurissa istuneelle Vanhan Suomen ja Suomen suuriruhtinaskunnan yhdistämistä organisoineelle Viipurin läänin järjestämiskomitealle.[7] Selitystä voi hakea siitä, etteivät normit ja konkreettinen toiminta kulkeneet aina käsi kädessä.

”YHDEKSI” SUOMEKSI

Vanhan Suomen yhdistäminen Suomen suuriruhtinaskuntaan tapahtui keisari Aleksanteri I (hallitsijana 1801–1825) vuodenvaihteessa 1811–1812 antamilla manifesteilla. Yhdistämistematiikkaa käsitellyt tutkimus on keskittynyt yhtäältä yhdistämisen taustalla olleisiin syihin, joista päällimmäisenä on nähty lahjoitusmaatalonpoikien sorrettu asema, ja toisaalta yhdistämispäätökseen vaikuttaneiden henkilöiden vaikutusvaltaan. Vähemmälle huomiolle on jäänyt se, minkälainen todellisuudessa oli se varhaisemmassa tutkimuksessa venä-

läisten vaikutteiden ”saastuttamaksi” kuvattu Viipurin lääni, joka Suomen suuriruhtinaskuntaan yhdistettiin. Yksi keskeinen kysymys on, mitä vaikutuksia yhdistämisellä oli Vanhan Suomen asukkaiden elämään. Max Engmanin mukaan Viipurin läänin sulauttaminen muuhun Suomeen on nähty suomalaiskansallisessa historiografiassa kulttuuritekona, joka pelasti läänin kaikesta vieraasta ja kelvottomasta.[8]

Vanhan ja Uuden Suomen yhdistäminen poisti rajan suuriruhtinaskunnan suuntaan ja hävitti Uudenkaupungin rauhan rajalinjan, joka oli jakanut Viipurin kuvernementin Viipurin ja Käkisalmen provinssiin ja Kymenkartanon provinssiin. Samalla, kun hallinto- ja kirkkopitäjät yhdenmukaistettiin, ulotettiin ruotsalainen vuoden 1734 siviililaki aiemman rikoslain tavoin myös Uudenkaupungin rauhan rajan itäpuoliseen Viipurin lääniin.[9] Koko Suomen mittakaavassa Vanhan Suomen liittäminen Suomen suuriruhtinaskuntaan oli sarja erilaisia yhdenmukaistamistoimenpiteitä. Tutkimuksessa ei ole vielä syvennytty niiden välttämättömyyteen ainakaan Vanhasta Suomesta katsoen.

Viipurin läänin järjestämiskomitean lähtökohta, kaiken venäläisyyden ja venäläisten vaikutteiden poiskitkeminen Viipurin läänistä, joutui väistymään muutamilta osin. Esimerkiksi Viipurin läänin verojärjestelmään ei voitu puuttua, sillä se oli keisarin asetuksella pidettävä entisellään. Näin ollen Viipurin läänissä ei siirrytty takaisin ruotsalaiseen henkirahajärjestelmään, josta oli luovuttu 1780-luvun puolivälin uudistuksissa. Sen sijaan venäläistä käytäntöä, miespuolisen väestön sieluveron kantoa, ikään katsomatta, jatkettiin 1860-luvun puoliväliin asti. Alueen verotus saatiin viimeisiltäkin osin yhdenmukaistettua muun Suomen kanssa vasta 1880–1890-luvun taitteessa.[10] Viipurin läänin koulut siirrettiin yhdistämisen jälkeen Tarton yliopiston alaisuudesta Turun koulukomitean alaisuuteen. Muutamaa vuotta myöhemmin Viipurin kymnaasi (lukio) asetettiin Porvoon piispan johtaman *consistorium gymnasticumin* ja läänin muut koulut Porvoon tuomiokapitulin hoitoon. Koska samaan aikaan käynnistetty koko Suomen opetuslaitoksen uudistaminen edistyi hitaasti, Viipurin läänin ja muun Suomen koulut alkoivat toimia yhteisten periaatteiden mukaisesti vasta vuoden 1843 yleisen koulujärjestyksen myötä.[11]

Viipurissa 1700-luvun ja 1800-luvun alkupuolella muutosten ja jatkuvuuksien virrassa näkyy väistämättä, miten hallinnollisten muutosten taustalla kulttuurinen jatkuvuus oli vahvaa niin käytännön elämän ja tapakulttuurin kuin henkisen perinteen alalla. On perusteltua sanoa, että Vanhan Suomen aika jatkui sekä konkreettisesti että varsinkin henkisesti Viipurissa vähintään 1800-luvun puoliväliin huolimatta yhdistämisestä ja Viipurin läänin uudelleenperustamisesta, tai kenties juuri niistä johtuen. Tämä on perusteena myös käsillä olevan artikkelikokoelman aikarajaukselle. Vanhan Suomen väestön henkisenä pelastajana

ja kahden Suomen välisenä liimana on varhaisemmassa tutkimuksessa esitetty erityisesti luterilainen kirkko. Tämän antologian tutkimustematiikasta itse uskonto ja uskonnonharjoitus ovat rajautuneet omana alueenaan pois, vaikka myös luterilainen uskonto on saanut nykytulkinnassa tuoreita näkökulmia. Kirkkointeriöörien tutkimuksen[12] ohessa on kuitenkin muistettava, että uskonto kulkee osana 1700–1800-luvun maailmankuvaa teoksen jokaisen artikkelin mukana.

Vanhan Suomen ajan esittäminen historiallisena poikkeuksena ”normaalissa” historian kulussa ei ole enää 1900-luvun lopun ja 2000-luvun alun historiantutkimuksen asialistalla. Historiografinen muutos on ollut vähintään kolmitasoinen: (1) Toistuvia muutoksia on ymmärretty aiempaa syvällisemmin, (2) Vanha Suomi on asetettu 1700-luvun (ja usein analogisesti paljon myöhemmänkin) ”Suomen” ja Venäjän välistä vastakkainasettelua laajempaan kontekstiin samalla, kun (3) on hyväksytty näkemys, ettei Viipurin läänin yhdenmukaistaminen suuriruhtinaskunnan kanssa ja ”palauttaminen kansalliseen yhteyteen” tuonut yksinomaan positiivisia vaikutuksia. Näiden yhteisvaikutuksena on siirrytty muutosten päivittelystä niiden sisältämien jatkuvuuksien ja murrosten monipuoliseen tulkintaan ja analysointiin.

Tulevassa tutkimuksessa on tarpeen pureutua esimerkiksi siihen ristiriitaan, miksi Vanha Suomi ruotsalaistettiin kaikin mahdollisin keinoin samalla, kun Suomen suuriruhtinaskuntaa lähennettiin aktiivisesti keisarikunnan kanssa sekä hallinnollis-kulttuurisesti että taloudellisesti. Esimerkkeinä toimivat vaikkapa Gustaf Mauritz Armfeltin (1757–1814) pyrkimykset kohottaa venäjän kielen asemaa ja tehostaa ruplan käyttöönottoa Suomen suuriruhtinaskunnassa.[13]

Tämä teos pureutuu Viipurin kulttuurihistoriaan ajanjaksolla 1700-luvun alusta 1840-luvulle. Tematiikkaa on sivuttu ansiokkaasti jo aiemmissa tutkimuksissa, mutta tässä antologiassa tutkimuksen keskiössä ovat erityisesti kuvaukset, mielikuvat ja identiteetit, joita tarkastellaan ajan viipurilaisen ja Viipurin ulkopuolisen väestön näkökulmista. Teoksen artikkelit peilaavat erisuuntaisia tulkintoja toisiinsa ja uudistavat kuvaa sekä mielikuvaa Viipurista. Takarajaksi määräytyy luontevasti vuosi 1840, jolloin Viipuriin oli perustettu hovioikeus ja säätyläistön kieli jo oli muuttumassa saksasta ruotsiksi.

VIIPURILAISIN JA ULKOPUOLISIN SILMIN TARKASTELTU VIIPURI

Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimite 20, *Kuvaukset, mielikuvat, identiteetit. Viipurin kulttuurihistoriaa 1710–1840* jatkaa sarjaa, jonka otsikkona on *Viipuri, kulttuurin kaupunki.* Sarjan kuuden niteen laajuiseksi suunniteltu kokonaisuus tähtää Viipurin kulttuurihistoriaa koskevan tutkimustilanteen päivittämiseen osana ajankohtaista historian ja kulttuurien tutkimuksen kent-

tää. Tässä suhteessa Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura jatkaa *Toimite*-sarjan jo vuonna 1976 aloittaneiden ”perustajaisien” ohjelmaa.

Ajankohtaisen historiakeskustelun kohtaaminen edellyttää aiemman historiankirjoituksen ottamista yhdeksi keskustelun kohteeksi ja siinä tarkoituksessa Toimite 18, *Muuttuvien tulkintojen Viipuri* teki tarpeellisen päänavauksen luomalla monen aiheen kohdalla yleiskuvan tutkimustilanteesta ja muuttuneista tulkinnoista. Aikakausittaisen tarkastelun avasi Toimite 19, *Arki, kirkko, artefakti. Viipurin kulttuurihistoriaa Ruotsin ajalla (n. 1300–1710)*, jossa Viipurin kulttuurihistoriaa lähestyttiin moninäkökulmaisesti ja monipaikkaisesti.[14] Tämä näkemys on tarkoitus kuljettaa mukana käsillä olevan antologian lisäksi tulevia ajanjaksoja käsittelevissä julkaisuissa.

Kulttuurihistorialla ymmärretään ja pyritään siis kokonaisvaltaisuuteen ja tutkimusasetelmiin, joissa yksilöllinen ja kollektiivinen kuten myös ylhäinen ja alhainen, eri säätyjen kulttuuriin ja käytäntöihin kuuluvat ilmiöt nähdään yhtäaikaisena toimintana. Lähestymistapa kattaa sekä aineellisen että aineettoman kulttuurin ilmiöt: kirjoista esimerkiksi kirjoitetaan sekä esineinä, omistuksen ja lukuharrastuksen kohteina, että kirjoitettuina, Viipurissa laadittuina hengen tuotteina. Valikoima kattaa myös kuvataidetta, käsityöläisyyttä, yrittäjyyttä ja säätyläistön elämäntapaa unohtamatta niitä poliittisia ehtoja, joita keisarikunta asetti.

Sanalliset kuvaukset Viipurista ja laajemmin Vanhan Suomen oloista on tuotettu eri tarkoituksia varten, niin oikeuden pöytäkirjoihin, matkustajien päiväkirjoihin kuin koulun päättötutkintoja juhlistamaan. Mielikuvina taas voidaan tässä yhteydessä pitää niitä toistettaviksi valikoituneita tapoja, joilla Viipurin ruotsalaisuutta, venäläisyyttä ja saksalaisuutta jäsennettiin suhteessa Viipurin kuvernementin ja Viipurin läänin oloihin. Mielikuvat olivat läsnä myös aineellisen ja rakennetun ympäristön ilmiöissä, kuten uusissa kirkoissa ja hallintorakennuksissa, ja löydetyssä luonto-suhteessa tai koko aikakauden kiteytymässä, Monrepos’n kartanopuiston kuvaohjelmassa.

Viipurin säätyläistö orientoitui saksankieliseen maailmankulttuuriin, kuten kirjaomistuksesta ja kirjastoista tiedetään.[15] Erityisen voimakkaasti omaa ja yhteisönsä identiteettiä olivat määrittelemässä ne saksankieliset opettajat, jotka laativat tekstejä uudesta kotiseudustaan, Itä-Suomesta.[16] Säätyläistön ja ylemmän porvariston identiteettiä rakentavat mielikuvat heijastuvat puolestaan jollakin tasolla alemman porvariston, käsityöläisten ja palveluskunnan identiteetteihin, joiden tavoittaminen – juuri kuvausten puuttuessa – perinteisesti on kaikkien vanhempia aikoja tutkivien kompastuskivi. Venäjän vapaammat taloudelliset olot yhdistettyinä ruotsalaistaustaiseen oikeudenkäyttöön tarkoittivat kilpailuolosuhteita, joissa yrittäjyys ja sitä seuraavat mahdollisuu-

det, jos ei säätyaseman niin ainakin varallisuusaseman muutoksiin eli asteittaisiin ”luokkaretkiin” näyttäisivät jo 1700-luvulla olleen tarjolla. Naistenkin mahdollisuudet toimia yrittäjinä olivat Viipurissa muuta Suomea suotuisammat.[17]

Edellä sanotusta huolimatta, joitakin aihealueita, kuten jo mainittu hengellisen elämän alue, on jouduttu jättämään tulevan tutkimuksen tehtäväksi. Myös taiteen eri osa-alueita puuttuu, lähinnä tutkimusaineistojen haasteiden ja perustutkimuksen puuttuessa. Koulutuspolitiikkaa käsitellään vasta 1800-luvun alun tilanteessa. Merkittäviin Viipurin kaupungissa ja sitä ympäröivissä kartanoissa vaikuttaneisiin sukuihin tulisi jatkossa kohdistaa paljon enemmän tutkimusta. Tässä suhteessa Ulla Ijäksen tutkimus Marie Hackmanista[18] on vasta alku. Paikallisen poliittisen kulttuurin tarkempi analyysi, mukaan lukien venäläisten lähteiden antama kuva samoin kuin armeijan läsnäolon, sotilaiden ja upseeriston vaikutus Viipurissa ja sen nopeasti kasvavissa esikaupungeissa odottavat tutkijoitaan. Kaikki nämä ovat mitä suurimmassa määrin osia Viipurin ”erityislaadusta” – elleivät sitten ole ”normaalia jatkuvuutta”. Mielikuvien tasolla nämä ilmiöt ovat teoksessa läsnä, mutta ilman lisätutkimusta niiden tuottamia identiteettejä on mahdotonta avata enempää.

Keisarinna Katariina II:n aikana tehtiin valtakunnanlaajuisia uudistuksia muun muassa hallinnon, oikeuslaitoksen ja opetuksen saralla. Ne vaikuttivat elämään myös Viipurissa.

Antologia avataan kahdella Viipurin poliittiseen asemaan kohdistuvalla katsauksella, jotka analysoivat kaupunkia koskevia mielikuvia – ja identiteettejä. Viipurin valtaus vuonna 1710 määritteli pitkäksi aikaa tavan, jolla venäläiset katsoivat kaupunkia. Nathanaëlle Minard-Törmänen kuvaa artikkelissaan, kuinka kaupungin fyysistä valtausta seurasi symbolinen haltuunotto: Viipurin valloitus ja integroiminen olivat keskeisiä elementtejä Pietari I:stä koskevan keisarillisen mytologian rakennustyössä. Samalla keisarillinen valta ilmeni Viipurissa hyvin konkreettisesti uusissa varustuksissa ja muistomerkeissä, varuskunnassa ja

väestössä. Viipurista luotu mielikuva ja Pietari I:n muisto hallitsivat venäläisten kirjoittamia raportteja ja matkakuvauksia aina 1830-luvulle saakka. Myös Katariina II:n aikainen historiografia otti ohjelmaansa Itämeren rantojen kytkemisen osaksi Venäjän muinaista alkuhistoriaa. Itse kaupungin rooli pieneni vuosikymmenten myötä niin, että 1800-luvun alkupuolella se nähtiin enää porttina Suomen eksoottiseen ja romanttiseen luontoon, josta tulikin suuriruhtinaskunnan tärkeä ”matkailuvaltti”. Venäläisten silmissä Viipuri oli vain tavanomainen keisarikunnan provinssikaupunki; ei suomalaisen historiantutkimuksen näkemä, poikkeuksellinen ja ainutlaatuinen monikulttuurisuuden kehto.

Vaikka Vanhan Suomen liittäminen Suomen suuriruhtinaskunnan yhteyteen vuonna 1812 on suomalaisessa historiankirjoituksessa avaintapahtuma, siitä ei näkynyt jälkiä venäläisissä kuvauksissa. Tuolloin nimittäin Viipurin läänin järjestämiskomitea sai tehtäväkseen, nimensä mukaisesti, järjestellä läänin oloja yhdenmukaisiksi suuriruhtinaskunnan kanssa ja myös viipurilaisilta virkamiehiltä pyydettiin erilaisia raportteja työn tueksi. Antti Räihän artikkeli selvittää sitä, miten viipurilaiset itse näkivät selviytyneensä siihenastisesta ajanjaksosta Venäjän alamaisuudessa. He olivat tyytyväisiä, vaikka esimerkiksi kauppaa koskeneet rajoitukset aiheuttivat kritiikkiä. Suuriruhtinaskunnan ruotsinkielisen säätyläistön piirissä puolestaan nähtiin vuosisataisen Venäjän alamaisuuden sysänneen Vanhan Suomen kurjuuteen. Myös opetus- ja hallintolaitoksen sekä kirkollisen elämän tila nähtiin synkkänä. Tähän näkemykseen peilaten yhdistäjien oli helppo korostaa liitoksen positiivisia vaikutuksia. Pohjimmiltaan kysymyksessä oli kuitenkin poliittinen yhdenmukaistamishanke, jolla oli huomattavia kielellisiä tavoitteita; viipurilaisilla omiaan ja järjestämiskomitealla oma visionsa esimerkiksi ruotsin kielen valta-aseman palauttamisesta. Tässä suhteessa tilannetta voi lukea myös eliittien välisenä valtakamppailuna.

Kielisuhteet olivat yksi niistä realiteeteista, joita Venäjän alaisuuteen siirtyminen merkitsi Viipurille. Piia Einonen lähestyy artikkelissaan kaupungin monikulttuurisuutta osin historiografisesti peilaten kaupunkilaisten arjesta ja kielenkäytöstä kertovia esimerkkejä aikaisemman tutkimuksen kehykseen. Viranhoidon kieli oli aikalaisille olennainen kysymys, sillä oli tärkeää rakentaa toimiva ja kommunikointikykyinen hallinto, sekä taata kaikille mahdollisuudet asioiden ajamiseen oikeusteitse. Arjessa 1700-luku merkitsi Viipurille monikulttuurisuuden ja -kielisyyden lisääntymistä, sillä sekä venäjän- että saksankielisen väestön määrä lisääntyi, ja kaupunkiin sijoitettiin suuri varuskunta, jonka sotilaat puhuivat venäjää, mutta upseerit myös saksaa ja ranskaa. Porvariston ja muun kaupunkiväestön väliseen keskusteluun kuului olennaisena osana kaupunkielinkeinojen ja porvarisoikeuksien rajaaminen tietylle joukolle, sekä oman toimeentulon puolustaminen erityisesti tunkeilijoina nähtyjä vierai-

ta vastaan. Tässä diskurssissa myös kieli sekä yleisestikin henkilöiden tunnettuus olivat merkityksellisiä: ruotsalaisen ääntämisen tuntomerkkinä pidetyn nasaalin sävyn epäiltiin jopa olevan syy evätä porvarisoikeudet kaupungissa.

Kulttuurinen moninaisuus ja muut viipurilaiset erityispiirteet, jotka osaltaan kumpusivat venäläisestä kulttuurista sekä lainsäädännöstä, synnyttivät kaupunkiin muista kaupungeista poikkeavan, liberaalimman asenneilmapiirin yrittämiselle. Tämä näkyi erityisesti naisten mahdollisuuksissa yrittäjyyteen, kuten Ulla Ijäs osoittaa artikkelissaan. Naisilla oli mahdollisuudet jatkaa elinkeinonharjoitusta leskeydyttyään ja joitakin naisia toimi Marie Hackmanin tavoin miehensä työn seuraajina suurten kauppahuoneiden tai menestyksekkään yritystoiminnan johdossa. Yleisemmin naiset kuitenkin harjoittivat pienimuotoisempaa liiketoimintaa ja työskentelivät esimerkiksi torimyyjinä ja ompelijattarina samaan tapaan kuin esimerkiksi Turussa. Tätä kautta naisten mahdollisuudet itsensä ja jopa perheensä työllistämiseen kytkeytyivät kulutuskulttuurin muutokseen ja kulutuskykyisen väestön lisääntymiseen; palveluita ja tavaroita oltiin valmiita ostamaan itse tekemisen sijaan. Naisyrittäjiä työllistivät myös naispuoliset asiakkaat sekä halu hankkia arkisten kulutushyödykkeiden lisäksi ylellisyystuotteita.

Kuvataiteen tutkija lähestyy käsityöläisyyttä ja yrittäjyyttä omasta näkökulmastaan: Helena Hätösen artikkelin keskiössä ovat Viipurin alueella toimineet maalarit sekä kuvanveistäjät, tässä tapauksessa miehet. Käsityöläismaalarit hallitsivat kirkkotaiteen kenttää aina 1800-luvulle saakka, mutta työsarkaa oli lisäksi erityisesti muotokuvamaalaukseen keskittyneille vapaille taiteenharjoittajille eli konterfeijareille. Joitakin muotokuvia on jopa säilynyt ja näyttävyydessä vertaansa vailla on hovimaalari Carl-Ludwig Christineckin maalaama Philip Weckroothin muotokuva (1760).[19] Viipuri, alueen uskonnollinen ja taloudellinen keskus, oli usein myös ammatinharjoittajien asuinpaikka, josta käsin kuvallinen kulttuuri levisi Vanhaan Suomeen niin kauppiaiden kuin kirkkomaalareidenkin myötä. Artikkelissa pureudutaan erityisesti viipurilaisten puuseppien, maalarimestareiden ja konterfeijareiden töihin ja kohtaloihin, mutta näiden kautta myös koko Vanhan Suomen kirkkointeriööreihin ja kirkkotaiteeseen. Kaupungin julkista rakentamista käsitellään erilisessä tietolaatikossa.

Viipurissa aikakausi merkitsi kirkkojen ja kirkkointeriöörien rakentamista ja uudistamista, mutta myös säätyläistön seuraelämän puitteet muuttuivat. Vaurastuminen näkyi kukoistavana kulttuurina sukuverkostojen piirissa ja koko kaupungissa. Ulla Ijäs kuvaa toisessa artikkelissaan Viipurin säätyläistöä, jonka seurapiirejä yhdisti kulttuurisesti kosmopoliittisena näyttäytyvä elämäntapa. Tätä edesauttoi Pietarin läheisyys ja Viipurin eliitin kytkeytyminen saksankielisen Euroopan porvariskulttuuriin. Seuraelämä koostui mut-

kikkaasta kudelmasta juhlia ja säännöllisiä vierailuja, sekä kirjoittamattomia sääntöjä, joita aikalaiskuvauksissa havainnoitiin. Olennaisen osan seurapiirien toimintaympäristöstä muodostivat tilat, joita muokattiin sosiaalisen aseman ja tilaisuuden edellyttämällä tavalla, mutta myös statuksen edellyttämä esineellinen kulttuuri, pukeutuminen ja kampaukset. Kukka-asetelmat ja käsityöläisten valmistamat hopea-astiat viestivät kaupunkieliitin kulttuurista, mutta samalla seuraelämän itsestäänselvyydestä ja arkisuudesta tälle osalle viipurilaisia.[20]

Viipuriin oli luotu 1800-luvun alkuvuosina valistuksellinen ja omintakeinen, toimiva saksankielinen koululaitos. Vuonna 1805 perustettuun lukioon rekrytoitiin Liivinmaan kartanoissa kotiopettajina työskennelleitä nuoria pappeja, jotka ajan tavan mukaan olivat kirjallisesti aktiivisia. Näistä huomattavin oli August Thieme (1780–1860), jonka kausi Viipurissa jäi lyhyeksi, mutta joka tuotannossaan osoitti suurta kiinnostusta Vanhan Suomen aluetta kohtaan. Runoelma *Finnlandin* lisäksi Thiemellä on kaksi näytelmää, jotka esitellään erillisessä tietolaatikossa. Viipurin koulujen vuositutkintojen yhteydessä julkaistujen kirjojen, eli niin sanottujen kouluohjelmien lisäksi Anu Koskivirta analysoi laajassa artikkelissaan Suomen sodan aikaisia kirjoituksia, joita myös Pietarissa ilmestyvä saksankielinen aikakauskirja *Ruthenia* julkaisi. Koskivirta kysyy lisäksi, millainen mahdollinen piilo-ohjelma näihin kotiseutua ylistäviin teksteihin sisältyi, sillä tällöin ei vielä tiedetty, missä muodossa uusi alueliitos toteutuisi. Uusia jännitteitä syntyi, kun 1812 jälkeen kiisteltiin koulujärjestelmän muokkaamisesta suuriruhtinaskunnan käytäntöihin. Saksankielinen opettajakunta menetti kiinnostuksensa toimia Viipurissa ja hakeutui sopiviin pappisvirkoihin. Vertailussa Viipurin ja Porvoon lukioiden oppilaiden myöhemmät virkaurat muodostuivat myös erilaisiksi ja Viipurin tämän ajanjakson oppilaista vain harva päätyi keskus- tai lääninhallinnon virkoihin – osin tehtyjen kielivalintojen vuoksi. Toisaalta venäjänkielentaito antoi mahdollisuuksia suunnata Pietariin. Osa tuolloisista Viipurin lukiolaisista jätti lisäksi näkyviä jälkiä Suomen kirjalliseen elämään historian, kaunokirjallisuuden ja sanomalehdistön piirissä. Mikäli Suomen sivistyskieleksi olisi tullut saksa, kuten ehkä toivottiin, olisi itäinen, valistusta painottava suuntaus voinut vaikuttaa Suomessa voimakkaammin ja kansallisen herätyksen historia siten muodostua erilaiseksi kuin se tapahtui noustessaan ruotsin kielen pohjalta.

Viipurin säätyläistön kirjallisista ja lukuharrastuksista antaa osaltaan käsityksen ensimmäinen yhteinen kaupungin kirjasto, joka esitellään tietolaatikossa. Materiaalista kulttuurintutkimusta edustaa myös Jyrki Hakapään artikkeli viipurilaisten kirjaomistuksista. Kirjahistoriallinen selvitys Viipurissa järjestettyjen julkisten huutokauppojen myyntiluetteloista osoittaa, miten niukkaa ruotsinkielisen kirjallisuuden tarjonta oli ennen 1840-lukua. Lukion opettajat

kunnostautuivat kirjojen hankkijoina, mutta myös eräitä aiemmin tuntemattomia suurostajia ilmestyi Viipurin kulttuuria harrastavien säätyläistön nimien joukkoon. Huutokaupoissa huomattavatkin yksityiset kirjakokoelmat saattoivat hajaantua ja vaihtaa omistajaa. Kartastot, sanakirjat ja tietokirjat olivat kysyttyjä siinä missä tuoreet kotimaiset runoteokset. Viipurin vahvan kirjallisen elämän edellytyksenä oli kehittynyt kaupunkikulttuuri, jonka piirissä ”kirjoittamisen, kustantamisen, painamisen, levittämisen ja kritisoimisen rinnalla toimivat kierrätyksestä ja jatkuvuudesta huolta pitävät kirjamarkkinat”, kuten Hakapää päättelee.

Artikkeleista piirtyy esiin kirjo kuvausten, mielikuvien ja identiteettien Viipuria, joka oli 1700-luvun ja seuraavan vuosisadan alun koko Vanhan Suomen ytimessä. Vanhan Suomen aika puolestaan jäsentyyy neljän eri hallinnollisen aikakauden (1721–1743, 1744–1783, 1784–1796 ja 1797–1811) mukaan. Nimitys Vanha Suomi vakiintui Suomen sodan ja Vanhan Suomen yhdistämisen aikaan, ja sitä käytettiin vielä 1800-luvulla, vaikka Viipurin lääni oli jo osa Suomen suuriruhtinaskuntaa. Aikakausi oli historiallinen poikkeusaika siksi, että elettiin eräänlaista hybridimuotoa, jossa kahden valtakunnan, Ruotsin ja Venäjän, virallinen normisto oli eri tavoin kytkeytynyt yhteen ja Venäjän läntisten provinssien elämää määritteli kaksi eri perinnettä. Suomen autonomian ajalla voimassa olivat periaatteessa vain Suomen lait ja Venäjän valtakunnan vaikutus yritettiin minimoida. Silti kuitenkin juuri tuo poikkeuksellisuus oli muodostamassa sitä Viipurin erityislaatua, jota myös tämän antologian artikkeleissa on hahmotettu.

Viipurin ja viipurilaisuuden tutkimuksessa ei voi sivuuttaa paikallisten identiteettien suhdetta 1700-luvun kuluessa nopeasti kasvaneeseen Pietariin. Muun ohessa siitä muodostui kukoistava saksalaisen korkeakulttuurin keskus, jonka vaikutuspiirissä Viipurinkin saksalaisuus voimistui. Näin Viipurissa jokapäiväisenä tavattava saksalaisuus oli kaupungin kulttuurisen monimuotoisuuden ohessa osa sen suhdetta juuri Pietariin. Viipurin kulttuurihistorian jatkuvuuksia ja muutoksia tarkastelevalla tutkimuksella on runsaasti tehtävää, joskin haasteet ovat tutut. Viipurissa toimineiden venäläisten väestöryhmien elämäntapaa ja kulttuuria tunnetaan Suomessa kovin puutteellisesti. Myös muiden väestöryhmien tutkimus on ollut suomalaiskansallisesti värittynyttä. Venäläisen väestön asettuminen Viipuriin alisti heidät samalle kohtalolle muiden väestöryhmien kanssa. Viipurin venäläisille Suomen itsenäisyys merkitsi katkosta siinä mielessä, että heidän tuli äkkiä orientoitua nuoreen, venäläisille vihamieliseen valtioon. Vuonna 1940 Viipurin venäläistä väestöä ei tiettävästi jäänyt Neuvosto-Viipuriin, mikä merkitsi katkosta muiden ohessa myös Viipurin eri venäläisille väestönosille.[21]

Oman haasteensa tutkimukselle asettaa se, että osin jo sisällissodassa esikaupunkeja kohdanneet aineelliset tuhot kertautuivat toisen maailmansodan taisteluissa. Kaikkea ei voitu Viipurista evakuoida 1940, joten puna-armeijan sotasaaliiksi jäi huomattavia kulttuurisia varantoja, esineitä, kirjoja ja arkistoja. Hannu Takala on kartoittanut sotasaaliskokoelmia, sekä niiden päätymistä Leningradissa lähinnä Eremitaasiin. Vanhan Suomen ajalta periytyvää viipurilaista irtaimistoa tuskin siis on enää löydettävissä, sillä kaupungin oman historiallisen museon, Museum Wiburgensen kokoelmiinkaan ei näy erityisesti kerätyn viipurilaista säätyläisesineistöä. Jos Harry Wahlin kuuluisan viulukokoelman Viipuriin jääneet arvosoittimet ovat joutuneetkin venäläisten muusikkojen käsiin, samaa ei voitane sanoa muista arvoesineistä: talvisodan jälkeen jäljet ”kapitalistisesta Viipurista” tuli hävittää, joten paikalle jääneitä huonekaluja on käytetty myös lämmitykseen, elleivät ne muun käyttötavaran myötä ole päätyneet ammattimaisen rosvouksen tai sotasaaliskauppojen kautta uuden väestön omaisuudeksi.[22]

Viipurin kuvernementtia koskevia hallinnollisia aineistoja sen sijaan on runsaasti odottamassa tutkijoitaan Leningradin Oblastin Valtionarkiston Viipurin filiaalissa, LOGAV:issa, entisen Maakunta-arkiston talossa. Sinne on sijoitettu myös runsas yksityiskirjojen kokoelma. Tutustumisen tiellä ovat usein aineiston monet kielet ja vanhat käsialat, sekä jotkin arkistokäytäntöjen luomat hallinnolliset esteet. Venäläisen tutkimuksen tuntemus ja kanssakäynti nuorempien tutkijapolvien välillä odottavat vireytymistä ja yhteisiä käyttökieliä. Esteet ovat silti voitettavissa: tutkijoiden on monipuolistettava kielitaitoaan niin Suomessa kuin Venäjällä siinä missä maiden arkistolaitosten neuvottelijoiden tulisi aktiivisesti tähdätä nimenomaan käytännön esteiden poistamiseen. Tutkijavierailujen helpottaminen mahdollistaminen Viipurissa olisi väistämättä osa tällaista prosessia. Toimite 20:n ajallisen rajauksen puitteissa kehittyneet viipurilaiset vanhat säätyläiskodit ja elämänmuodot, huvila-asutus ja kasvaneet kartanot sekä vähitellen yhä suuremmiksi kasvaneiden esikaupunkien osakulttuurit kantavat vielä monia selvittämättömiä tutkimuskysymyksiä.

Viitteet

1 Ranta 1987, 18–24, 31–51; Kujala 2001, 208–243, 262–270.
2 Kontrafaktuaalisesta näkökulmasta suuren Pohjan sodan historiaan Suomessa, ks. Karonen 2017a; yleisesti Karonen 2014, 320–323.
3 Kieliolosuhteista, ks. tässä teoksessa Einonen.
4 Yleisesti Ranta 1987; Paaskoski 2013a, 33, 35; Paaskoski 2013b, 48–49, 57–58.
5 Paaskoski 2012, 41, 45–46, 50; Paaskoski 2013c, 123.
6 Paaskoski 2012, 79–80, 82, 97, 100.
7 Paaskoski 2012, 111–114; Räihä 2014, 273–274; Tässä teoksessa Räihä, 40–61.
8 Engman 2009, 114–117.
9 Kallio 1901, 18; Granfelt 1931, 150; Räihä 2018.
10 Ruotsissa verovelvollisuuden alaikäraja oli 15 vuotta ja yläikäraja 63 vuotta. Siitä oli vapautettu muun muassa aatelisto ja sotaväessä palvelevat miehet kuten myös kerjäläiset ja vaivaiset. Venäläisestä sieluveron maksusta oli vapautettu aateli, papisto, sotaväki ja siviilivirkakunta. Ks. Orrman 1980; Viikki 1966.
11 Kallio 1901, 134–146, 275–276; Kaukiainen 2012, 434.
12 Kirkkorakentamisesta, ks. tässä teoksessa Hätönen, 114–155.
13 Ks. Jussila 2004; Engman 2009.
14 Koskivirta, Paavolainen, Supponen 2016; Karonen 2017b.
15 Lukuharrastuksista, ks. tässä teoksessa Knapas, 243–245; Kirjanomistuksista, ks. tässä teoksessa Hakapää, 246–271.
16 Lyseon saksankielisistä opettajista, ks. tässä teoksessa Koskivirta, 193–242.
17 Naisyrittäjistä, ks. tässä teoksessa Ijäs, 160–189.
18 Ijäs 2015.
19 Kuva: tässä teoksessa, 163.
20 Tamminen 2017 esittelee Viipurissa valmistetut ja sieltä säilyneet hopea-esineet. Käsiteltävän ajanjakson tuotantoa voidaan pitää hienostuneena ja hillityn tyylikkäänä.
21 Takala 2017, 200.
22 Takala 2010, 79–107 mukaan museon kokoelmissa oli runsaasti Karjalan alueen kansatieteellistä aineistoa ja erityiskokoelmina kansainvälistä vanhaa taidetta, koriste- ja käyttöesineitä; ei siis erityistä Viipuri-kokoelmaa. Shikalov 2013, 49–51 kuvaa vauraan porvariskulttuurin ryöstelyä ja ideologispohjaista hävitystä, mukaan lukien lämmityspuiden tarpeen; Takala 2017, 201–204 löydetyn esineistön keräilyä ja jakelua sotasaaliskauppojen kautta.

Tutkimuskirjallisuus

Engman, Max (2009), *Pitkät jäähyväiset. Suomi Ruotsin ja Venäjän välissä vuoden 1809 jälkeen.* Helsinki: WSOY.
Granfelt, Otto Hjalmar (1931), Rättskipningen i Gamla Finland under ryska tiden 1721–1811. *Tidskrift, utgiven af Juridiska Föreningen i Finland* (1931), 274–314.
Ijäs, Ulla (2015), *Talo, Kartano, puutarha. Kauppahuoneen omistaja Marie Hackman ja hänen kulutusvalintansa varhaismodernissa Viipurissa.* Turun yliopiston julkaisuja 402. Turku: Turun yliopisto.
Jussila, Osmo (2004), *Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1917.* Helsinki: WSOY.
Kallio, O. A. (1901), *Viipurin läänin järjestämisestä muun Suomen yhteyteen.* Helsinki: Osakeyhtiö Weilin & Göös Aktiebolag.
Karonen, Petri (2014), *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809.* 4. uudistettu painos. Helsinki: SKS.

Karonen, Petri (2017a), Året 1717: enbart dåliga alternativ? *Öppet fall. Finlands historia som möjligheter och alternativ 1417–2017,* red. Nils Erik Villstrand ja Petri Karonen. Helsingfors: SLS, 137–164.

Karonen, Petri (2017b), Viipurin neljä vuosisataa. *Arki, kirkko, artefakti. Viipurin kulttuurihistoriaa Ruotsin ajalla (n. 1300–1710)*, toim. Petri Karonen, Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 19. Helsinki: VSKS, 7–25.

Kaukiainen, Yrjö (2012), Kymenlaakson 1700-luku. *Kymenlaakson historia I. Jokilaakso ja rajamaa esihistoriasta 1810-luvulle*, toim. Yrjö Kaukiainen. Helsinki: SKS, 262–436.

Koskivirta, Anu, Paavolainen, Pentti & Supponen, Sanna (2016), Viipurin historiankirjoitus: politiikkaa, teemoja ja aukollisuuksia. *Muuttuvien tulkintojen Viipuri*, toim. Anu Koskivirta, Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. Viipurin Suomalaisen kirjallisuusseuran Toimitteita 18. Helsinki: VSKS, 7–19.

Kujala, Antti (2001), *Miekka ei laske leikkiä. Suomi suuressa pohjan sodassa 1700–1714.* Historiallisia Tutkimuksia 211. Helsinki: SKS.

Orrman, Eljas (1982), Henkikirjat väestöhistoriallisena lähteenä, *Genos* 53:1, 1–21.

Paaskoski, Jyrki (2012), Vanhan Suomen hallintohistoria. *Vanhan Suomen arkistot – Arkiven från Gamla Finland,* toim. Eljas Orrman & Jyrki Paaskoski. Helsinki: SKS, 17–166.

Paaskoski, Jyrki (2013a), Viipurin ja Käkisalmen provinssit. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika*, toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 12–42.

Paaskoski, Jyrki (2013b), Vakiintuvat olot. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika,* toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 43–67.

Paaskoski, Jyrki (2013c), Elisabet I:n uudistukset. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika*, toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 120–142.

Ranta, Raimo (1987), *Viipurin komendanttikunta 1700–1721. Valtaus, hallinto ja oikeudenhoito.* Historiallisia Tutkimuksia 141. Helsinki: SHS.

Räihä, Antti (2014), Venäjään liittäminen ja Suomen suuriruhtinaskuntaan yhdistäminen. Talous ja hallinto kaupunkien argumentaatiossa. *Historiallinen Aikakauskirja* 112:4, 270–281.

Räihä, Antti (2018), Vanhasta Suomesta Viipurin lääniin, Etelä-Karjalan maakuntahistoria. [Käsikirjoitus, julkaistaan vuonna 2018]

Shikalov, Yury (2013), Viipuri nollapisteessä 1940-1941. *Viipurin kadotetut vuodet 1940–1990,* toim. Yury Shikalov & Tapio Hämynen. Helsinki: Tammi, 25–69.

Takala, Hannu (2010), *Karjalan museot ja niiden tuhoutuminen talvi- ja jatkosodassa.* Historiallisia Tutkimuksia 252. Helsinki: SKS.

Takala, Hannu (2017), *Puna-armeijan sotasaalis. Karjalan kulttuuriomaisuuden ryöstö 1939–1941.* Helsinki: SKS.

Tamminen, Marketta (2017), *Viipurin hopeat. Hopeasepäntyötä ja kulttuurihistoriaa.* Kirjokansi 147. Helsinki: SKS.

Viikki, Raimo (1966), Vanhan Suomen henkilöverotus ja väestörekisterit. *Historiallinen Arkisto 60,* 151–184.

NATHANAËLLE MINARD-TÖRMÄNEN

Viipuri venäläisin silmin (1700–1830): uusi jalokivi keisarin kruunuun[1]

Viipurista, Ruotsin, Suomen ja Venäjän rajakaupungista on monisatavuotisen historiansa aikana kiistelty niin poliittisesti ja sotilaallisesti kuin ideologisesti ja representaatioiden eli kulttuuristen kuvausten alueella. Kun Karjala liitettiin osaksi Neuvostoliittoa 1944, Viipuri pyrittiin esittämään siellä ”vanhana venäläisenä kaupunkina”, jonka siteet Venäjään voitiin jäljittää aina keskiajalle ja Novgorodin tasavaltaan.[2] On totta, että venäläiset kävivät jo keskiajalla kauppaa Viipurissa, mutta heidän asemansa oli marginalisoitunut 1600-luvun kuluessa. Tästä seikasta huomautti arkkipiispa Afanasi Holmogorski matkallaan, jolle Pietari I hänet lähetti vuonna 1701.[3] Raportissaan tsaarille hän itse asiassa esitteli kaupungin Ruotsin itäisenä etuvartiona, ei Novgorodin muinaisena omistuksena.[4]

Venäläisten käsitykset Viipurista alkoivat muuttua Pietari I:n vallattua sen 1710. Kaupunkia oli piiritetty jo neljä vuotta aiemmin, joten juhlistaakseen tätä pitkään odottamaansa voittoa tsaari lyötätti tavan mukaan hopeamitalin, jossa oli kuvattu kaupunki tykistötulen alla ja valtauksen päivämäärä.[5] Hän myös nimesi lippulaivansa – vastavalmistuneen 50-tykkisen sota-aluksen – valtauksen mukaan ”Vyborgiksi”, kuten hän teki muidenkin voittojen jälkeen.[6] Muistomitali ja alus merkitsivät alkupistettä symbolisemmalle valloitukselle, jonka tuloksena juurtui venäläisten osana keisarikunnan kuvauksia kehittämä mielikuva Viipurista. Artikkelissa tarkastellaan, miten tämä Pietarin perintö vaikutti 1700-luvun ja 1800-luvun alun venäläisiin kuvauksiin kaupungista ja miten se ilmeni kaupungissa ja sen ympäristössä.

Historioitsijat rajan molemmin puolin ovat käsitelleet Viipurin kulttuurista merkitystä paljonkin, mutta vain harvat ovat tutkineet venäläisten Viipurista kirjoittamien matkakuvausten ja raporttien poliittisia edellytyksiä ja seurauksia yksityiskohtaisesti. Keijo Korhonen ja Osmo Jussila olivat ensimmäisiä, jotka käyttivät aikakauslehtiä, matkakertomuksia, muistelmia ja päiväkirjoja kaunokirjallisuuden ja virallisten raporttien ohella selvittääkseen tuolloin autonomisen Suomen asemaa venäläisessä ajattelussa.[7] Myöhemmin Marina Vituhnovskaja ja Ilja Solomeštš selittivät *Monikasvoinen Suomi* -kokoelmassa (2009) julkaistuissa artikkeleissaan, kuinka 1800-luvun alkupuoliskolla luodut kirjalliset kuvaukset muodostivat olennaisen osan siinä prosessissa, joka

johti ”Suomen kysymyksen” muotoiluun 1880-luvulla ja tarjosi argumentteja sekä suuriruhtinaskunnan etuoikeuksien puolesta että niitä vastaan.[8] Mainitut tutkimukset eivät kuitenkaan tarkastelleet Viipurin erityisasemaa. Suomea 1700-luvun venäläisessä ajattelussa tunnetaan vieläkin vähemmän.

Viipurin valloitus oli ratkaiseva sotilaallinen voitto, joka nähtiin pääasiassa osana Pietari I:n ja hänen seuraajiensa saavutuksia. Viipurin integraatiota Pietarin kaupungin vaikutusalueeseen ja asemaa Vanhan Suomen pääkaupunkina korostettiin voimakkaasti. Paradoksaalisesti Viipuri esiteltiin toisaalta myös ”venäläisenä” maaseutukaupunkina, mikä ei ollut sille aina eduksi. Vanhan Suomen liittäminen suuriruhtinaskuntaan vuonna 1812 taas ei näytä vaikuttaneen venäläisiin kuvauksiin. Silti 1800-luvun alkaessa kaupungin vetovoima oli alkanut vähentyä venäläisten piirissä: innostus luonnontilaiseen maisemaan löysi paremmat kohteet Viipuria ympäröivästä maaseudusta.

VALLOITUKSEN RETORIIKKA

Viipurin asema Venäjän valtakunnan geopolitiikassa oli ensisijaisesti strateginen. Linnoituksen antauduttua 13. kesäkuuta 1710 Pietari I kirjoitti sotavoimiensa ylipäällikölle Boris Šeremeteville: ”Ja näin on tämän kaupungin valloituksen myötä Pietarin kaupungille saavutettu lopullinen turvallisuus.”[9] Viipurin valtauksen perimmäinen syy oli suojella Pietari I:n ”paratiisia” ruotsalaisten hyökkäyksiltä.

Viipurin merkitys Suomenlahden itäosan hallinnalle oli ollut selvä suuren Pohjan sodan alusta saakka. Afanasi Holmogorski kirjoitti tuolloin: ”Mahtava linnoitettu ruotsalainen Viipurin kaupunki, joka on kivestä rakennettu, sijaitsee Rukodevia [Narvaa] vastapäätä, saman merensalmen rannalla. Se tarjoaa suotuisan sataman […].”[10] Viipuri turvasi Venäjän pääsyn Itämerelle siinä missä 1702 vallattu Pähkinälinna ja 1703 hävitetyn Nevanlinnan korvaava Pietari-Paavalin linnoitus, Kronšlotin ja Kronstatin, sekä Käkisalmen, Narvan (1704) ja myöhemmin Lappeenrannan ja Haminan (1743) linnoitukset.

Todisteena Viipurin sotilaallisesta merkityksestä Pietari I kiirehti antamaan käskyn korjata ja vahvistaa sitä välittömästi valtauksen jälkeen.[11] Kaupungin keskeinen asema korostui vielä entisestään, kun ruotsalaiset 80 vuotta myöhemmin uhkasivat Venäjän jalansijaa Suomenlahdella. Toukokuussa 1790 Alexandr Suvorovia pyydettiin tekemään perusteellinen selonteko linnoituksen puolustuslaitteista.[12] Kuukautta myöhemmin, kun maihinnousu Pietariin oli epäonnistunut, Ruotsin kuningas Kustaa III:n laivasto oli motissa Viipurinlahdella. Seuranneessa taistelussa arviolta puolet ruotsalaisesta vihollislaivastosta onnistui heinäkuun alussa murtautumaan saarrosta. Vain viikkoa

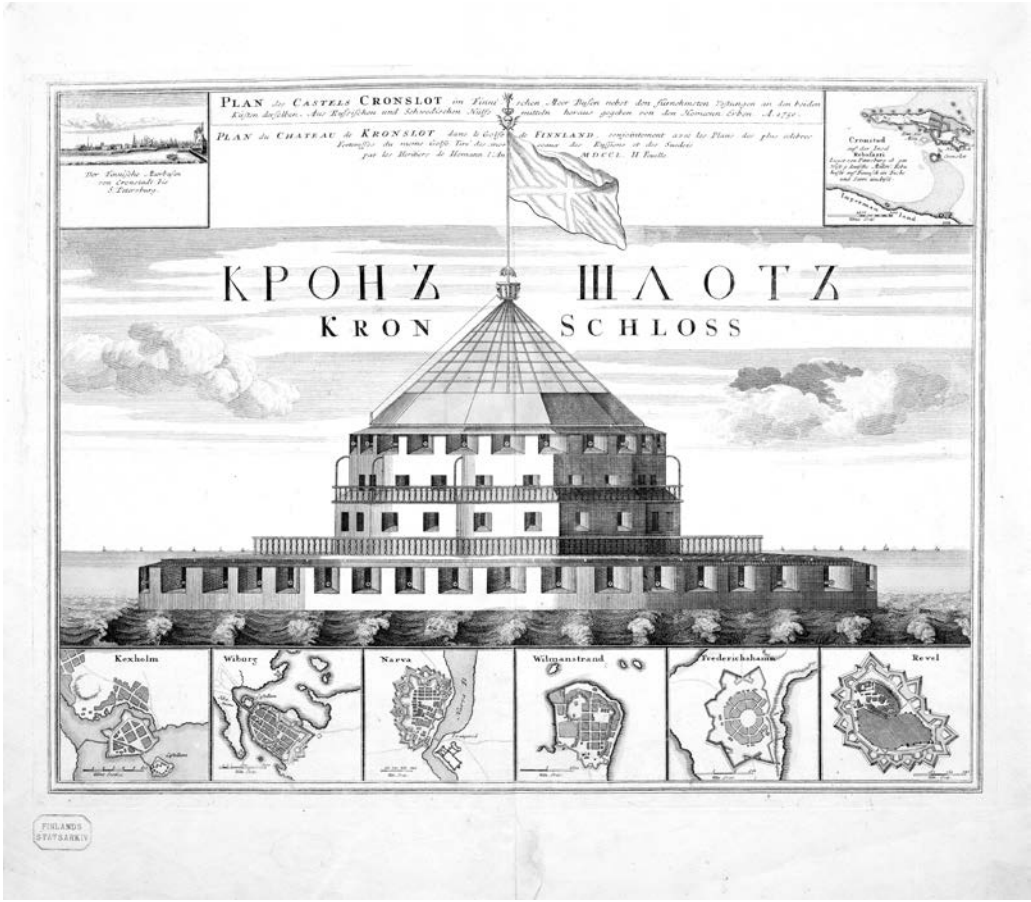

Viipurin asema oli keskeinen venäläisten 1700-luvulla Itämeren rannalle rakentamassa linnoitusjärjestelmässä, josta 1750 tehdyssä kuparipiirroksessa näkyvät Kronstadtin, Käkisalmen, Viipurin, Narvan, Lappeenrannan, Haminan ja Tallinnan asemakaavat. Linnoitusketjun tarkoitus oli suojata keisarikunnan uutta pääkaupunkia.

myöhemmin Ruotsin laivasto aiheutti Venäjälle lähes täyden tappion Ruotsinsalmen toisessa meritaistelussa. Tästä huolimatta Viipurinlahden taistelu esitettiin Venäjällä suurena menestyksenä ja suorastaan oikeutettuna jatkona tsaari Pietarin laivaston voitokkaan komentajan alkuperäiselle sankariteolle.[13]

Tsaari Pietari oli ollut aktiivinen rakentaessaan kuvaa itsestään erinomaisena sotilasjohtajana, imperaattorina sanan alkuperäisessä merkityksessä. Viipurin vuoden 1710 valtauksen muistomitali käyttää runsaasti Rooman keisarillista kuvastoa esittäen tsaarin haarniskoituna ja seppelöitynä. Mitaliin on kaiverrettu "*Peterus. Alexii. Fil. D. G. Russ. Imp*." (Peter Aleksejevitš Venäjän Keisari Jumalan Armosta) ja lainaus Ovidiuksen *Muodonmuutoksista*, "*oCCVpat aVDentem*" (hyökkää rohkeasti).[14] Vuotta ennen Viipuria hän oli juhlinut Pulta-

van voittoa saapumalla triumfissa Moskovaan, jossa juhlallisuudet muistuttivat antiikin Rooman imperaattoreista.[15] Yhdistämällä roomalaisiin symboleihin raamatullista kuvastoa – Pietaria verrattiin Goljatin surmanneeseen Daavidiin, tai leijonan kukistaneeseen Simsoniin – näillä yli-inhimillisillä saavutuksilla hän vahvisti ikään kuin jumalallista luontoaan. Näitä erityisesti Ruotsia vastaan käytyjen sotien aikana saavutettuja aluevalloituksia juhlittiin merkkinä Jumalan suosion ja tsaarin tahdon liitosta. Mihail Lomonosov kirjoitti 1741:

> Poikkeuksellinen antaumus ja erityisesti ennenkuulumaton esimerkki tekivät mahdottomasta mahdollisen. […] Jumalallinen Kaitselmus auttoi Pietarin hyviä suunnitelmia ja pyrkimyksiä, Hänen kättensä kautta aukenivat uudet Varangin [Itä-] meren satamat niissä kaupungeissa, jotka Hänen urhoollisuutensa avulla oli voitettu ja jotka Hänen ponnistelujensa myötä oli rakennettu.[16]

Samanlainen kuvasto innoitti myöhemmin matkailija Orest Somovia, kun tämä 1829 vieraili Viipurissa: ”Täällä kaikki muistuttaa Pietari Suuresta. Tuntuu kuin Hänen Kuolematon Henkensä nousisi linnoituksen muureilta ja viitaten voimakkaalla kädellään Suomen kaukaisiin rajoihin lausuisi: ’tämä on Minun maatani, joka on voitettu Venäjälle Minun miekallani’.” Kirjoittaja jopa kuvitteli, että suuret siirtolohkareet kaupunkia ympäröivillä kukkuloilla ikään kuin esittivät piirityksen uudelleen.[17]

Muistot Pietari I:n loistokkaista toimista muovasivat 1800-luvun alussa venäläisten kokemuksia Viipurissa: eräässä selostuksessa vuodelta 1830 matkailija mainitsee hartaana ”matalakattoisen ja kapeaikkunaisen pyöreän huoneen”, jossa Pietari I oletettavasti asui muutamia päiviä kaupungin valloituksen jälkeen. Toinen viittaa kuuluisaan Kasakkakiveen, jolle piiritystä koskevan legendan mukaan eräs kasakka kaatui pelastaen keisarin hengen. Kasakkakiven mainitaan kuitenkin sijainneen neljä virstaa Haminan suuntaan eli nykyisessä Tienhaarassa. Edelleen useat matkailijat mainitsivat Tervaniemen kallioon kaiverretut ristin ja P-kirjaimen ”muistoina Pietari Suuren suorittamasta kaupungin valloituksesta”.[18] Kyseisiä näkymiä ei pidetty merkittävinä niiden itsessään maalauksellisten ominaisuuksien vuoksi, vaan koska ne muistuttivat Pietari I:n suurenmoisesta ja myyttisestä hahmosta. Kuva Pietarista modernin valtion perustajana ja valistuneena hallitsijana, joka ”toi valon pimeyteen ja muutti olemattoman olevaiseksi”, hallitsi venäläistä mielenmaisemaa suurimman osan aikakautta.[19] Tätä retoriikkaa sovellettiin Viipuriin ja se syrjäytti suurimman osan kaupungin todellista historiaa: Pietarin tekemä valloitus esitettiin kuin se tarkoittaisi kaupungin todellista perustamista, jolloin keisarin sankarityö peitti alleen vanhemmat tapahtumat ja henkilöt.[20]

Liitoksen oikeuttavat perustelut laadittiin jälkikäteen, kun muinaisen Venäjän tutkimukseen keskittynyt historiatiede kehitettiin. Pietarin Tiedeakatemia perustettiin vuonna 1724 yhdellä Pietari I:n viimeisistä säädöksistä. Vuosisadan jälkipuoliskolla siellä alettiin kerätä ja toimittaa vanhoja itäslaavilaisia kronikoita, joita oli hajallaan eri luostareissa. Katariina II tuki erityisesti tätä työtä, jonka hän näki keinona luoda side Pietari I:n uudenaikaisen, eurooppalaistetun Venäjän ja muinaisen Kiovan, Moskovan ja Novgorodin Venäjän välille.[21] Oletetun kirjoittajansa, Novgorodin ensimmäisen piispan mukaan nimetty *Joakimin kronikka* oli yksi tällä kaudella esitetyistä, keskiaikaisista dokumenteista, joka tunnetaan vain Vasili Tatištševin *Venäläisen historian* (1768) ensimmäisestä osasta. Se esittää, että Viipurin olisi perustanut Novgorodin *posadnik* (hallintomies ja tuomari) Gostomysl 800-luvulla, ja että tämä olisi hallinnut laajaa aluetta, johon olisi kuulunut myös Karjala. Kronikka herätti paljon keskustelua jo Katariina II:n hallituskaudella. Historioitsija Mihail Štšerbatov todisti nopeasti sen olevan kyseenalainen: se oli osin muiden tekstien kompilaatio, osin 1748 kirjoitettu sepitelmä. Nikolai Karamzin jopa arveli kronikan olevan Tatištševin keksimä ”pila”.[22] Tätä kyseenalaista alkuperää ei keisarinna sen paremmin kuin hänen virallinen historioitsijansa Ivan Boltinkaan silti koskaan myöntänyt: he halusivat nähdä kronikassa sopivan todisteen Venäjän varhaisista siteistä Itämeren alueelle. Vaikka kertomukset Gostomyslin valtapiiristä Karjalassa herättivät kiistaa, ne säilyttivät asemansa vielä 1800-luvun puolelle. Toimittaessaan vuonna 1838 Afanasi Holmogorskin käsikirjoitusraporttia akateemikko Pjotr Butkov lisäsi seuraavan selventävän huomautuksen:

> Venäjän sotavoimat valloittivat Viipurin 13.[/25.] kesäkuuta 1710. Muinaisina aikoina koko Karjala Narvajoelta Kymijokeen saakka oli novgorodilaisten vallan alaisuudessa ja muodosti Vodskaja Pjatinan [Vatjan viidenneksen, yhden Novgorodin tasavallan viidestä hallintoalueesta]. Karjalan lisäksi heidän hallussaan oli Viipurin kaupunki, jonka oli meren rannalle rakentanut Gostomysl […].[23]

Vaikka *Joakimin kronikka* oli todistettu osin fiktiiviseksi, se muodostui malliksi sille, miten keskiaikaisia asiakirjoja käytettiin tukemaan ajankohtaisia aluevaatimuksia Suomessa. *Novgorodin ensimmäinen kronikka* taas oli aidosti keskiaikainen, eikä siinä puhuttu mitään Gostomyslin karjalaisesta kuningaskunnasta; siinä mainittiin novgorodilaisten ja ruotsalaisten väliset sodat ja se, mikä rooli Viipurin linnoituksella oli tässä konfliktissa.[24] On kiinnostavaa, että tämä muinainen teksti luokitteli Viipurin ”saksalaiseksi” (*nemetški*) kaupungiksi erottaen sen siten karjalaisista (*korel*) ja ruotsalaisista (*svej*). Niin tarkkaan kuin se heijastikin kaupungin todellisen alkuperän hansakauppi-

aiden etuvartioasemana, katosi tämä yksityiskohta 1700-luvun keisarillisesta diskurssista. Virallinen historia säilytti kronikoista ennen muuta sen, että Viipuri oli kuulunut Venäjän (*Rus'*) vaikutuspiiriin jo vuosisatoja ennen kuin Pietari I sen valloitti.

VIIPURI JA VENÄJÄN KEISARILLINEN DISKURSSI

Viipurin liittäminen keisarikuntaan esitettiin luonnollisena jatkumona jo keskiajalta alkaneelle prosessille, jossa Viipurin onnistunut piiritys vuonna 1710 näyttäytyi Novgorodin Karjalan kannasta koskevien pyrkimysten täyttymyksenä.[25] Keisarikunnan muokkaaminen eri tavoin yhtenäisemmäksi kokonaisuudeksi oli läpi 1700-luvun jatkunut prosessi. Katariina II matkusti kesäkuussa 1783 Haminaan tapaamaan serkkuaan Kustaa III:ta ja neuvottelemaan liiton solmimisesta Osmannivaltakuntaa vastaan. Vaikka keisarinna oli käynyt jo vuonna 1772 Imatralla ihailemassa kuuluisaa koskea, tämä oli hänen ensimmäinen virallinen matkansa Suomeen. Se osui samaan ajankohtaan, jolloin keisarinnan jo vuonna 1775 alkuun panema hallintoreformi astui voimaan Vanhassa Suomessa; siinä vuosina 1721 ja 1743 hankitut alueet liitettiin Pietarista nimitetyn käskynhaltijan alaisuuteen.

Keisarinna käytti vierailunsa yhteydessä hyväkseen mahdollisuutta järjestää häikäisevä osoitus vallastaan myös Viipurissa. Seremonialliset hovitapahtumat raportoiva virallinen päiväkirja kuvaili keisarinnan näyttävän saapumisen Viipuriin tykinlaukausten, kirkonkellojen ja musiikin saattelemana: kuljettuaan tilaisuuteen varta vasten pystytetyn riemukaaren läpi Katariina ratsasti kaduilla, jotka oli koristeltu köynnöksin, värillisin lyhdyin, laakerein ja kukin. Sen jälkeen keisarinna vastaanotti kaupungin siviili-, sotilas- ja kirkollisen eliitin edustajilta uskollisuudenosoituksia. Kuvaus muistuttaa Katariinan muitakin matkoja pitkin valtakuntaa. Niillä oli hänen Rostoviin 1763 suuntautuneesta pyhiinvaellusmatkastaan alkaen vahva demonstratiivinen ulottuvuus. Vuoden 1787 Krimin vierailun tavoin matka Viipuriin todistaa Katariinan erityistä kykyä ”hyödyntää matkan seremonialliset mahdollisuudet osoittamalla hallitsijan huolenpitoa alamaisia kohtaan ja näiden puolestaan osoittaessa arvostusta tästä huolenpidosta”.[26]

Vastaavat poliittiset motiivit kannattelivat monarkin hyväntahdonhankkeita. Katariina II oli suostunut Kristuksen kirkastuksen katedraalin rakentamiseen vierailullaan vuonna 1783. Luonnokset esitti Nikolai Lvov jo samassa yhteydessä. Virallisesti katedraalin rakentaminen vastasi kuvernööri Wilhelm von Engelhardtin jo vuosia aiemmin esittämään huoleen kunnollisen venäläinen kirkon puuttumisesta Viipurista, mutta yhtä lailla sen rakentaminen muok-

kasi kuvaa hallitsijasta, joka hartaasti puolusti ortodoksista uskontoa aina laajentuvan imperiuminsa laitamille saakka. Ortodoksinen perinne oli juurtunut Vanhan Suomen alueelle keskiajalla Novgorodin vaikutuksesta ja seurakuntia oli perustettu Laatokan ympärille jo 1400-luvulla. Ruotsalaisten linnoituksena Viipuri oli kuitenkin pysynyt uskollisena läntiselle kristillisyydelle. Vanha katedraali muutettiin ortodoksikirkoksi jo vuonna 1722, mutta sitä täydennettiin seuraavina vuosikymmeninä. Tätä siis seurasi Katariinan osoittamilla julkisilla varoilla noussut Kristuksen kirkastuksen katedraali, jonka oli tarkoitus täydentää kaupungin liittäminen ortodoksisen kirkon piiriin.

Monilahjakas Nikolaj Lvov teki etsauksen Viipurin linnasta seuratessaan Katariina II:ta tämän virallisella matkalla Suomessa kesäkuussa 1783.

Keisarillinen avokätisyys ulottui uskonnon piiriä laajemmalle. Vuonna 1793 tulen tuhottua lähes puolet ”jalosta” Viipurin kaupungista Katariina II myönsi 50 000 ruplaa jälleenrakennukseen, mikä ei kuitenkaan kattanut kuin muutaman kivitalon tai parin tusinan puutalon hinnan.[27] Siitä 37 600 ruplaa koostui kahdeksan vuoden korottomasta lainasta asukkaille.[28] Vuonna 1794 hyväksytyn suunnitelman mukaan kaupunki oli tarkoitus rakentaa uudelleen kivestä, ja useita katuja oli tarkoitus leventää. Suunnitelmaa ei voitu toteuttaa kokonaan, mutta muutokset olivat silti huomattavia: kaupunkiin nousi uusia, upeita kaksikerroksisia taloja, joissa nähtiin uudenaikaisia koristeluja kuten päätykolmioita, parvekkeita ja rautaaitoja. Useimmat julkiset rakennukset korjattiin ja koristeltiin.[29] Kristuksen kirkastuksen katedraalin lähelle nousi uusi raatihuone ja suunniteltiin uutta kuvernöörin palatsia. Tämä moderni uusklassinen keskusta, ”järjellä ja kauneudella rakennettu”, oli arvattavasti venäläisten eniten arvostama osa kaupunkia.[30] Vuonna 1799 katedraaliaukio tai oikeammin kulmittain sen kanssa muodostunut paraatikenttä sai luterilaisesta kirkosta uuden monumentaalisen todisteen Venäjän hallitsijan avokätisyydestä ja avarakatseisuudesta. Kuusi vuotta aiemmin Katariina oli nimittäin hyväksynyt myös luterilaisen kirkon rakennussuunnitelman. Alun perin kirkko oli tarkoitus nimetä pyhän Katariinan kirkoksi anteliaan keisarinnan kunniaksi, mutta kirkon pyhittä-

minen Pietarille ja Paavalille yhdisti nerokkaasti viittaukset kruununperijä Paavali I:een ja keisarikunnan perustajaan samalla, kun se muistutti Venäjän hallitsijoiden jatkuvasta viisaudesta ja jalomielisyydestä Viipuria kohtaan.[31]

Keisarilliset vierailut ja armonosoitukset loivat kuvaa valistuneesta ja suopeasta hallitsijasta, joka uudisti ja toi vaurautta monikansallisen imperiuminsa jokaiseen osaan. Erityisesti Katariinan matkat tarjosivat ihanteellisen mahdollisuuden esitellä draamallisina tapahtumina hänen hallituskautensa sotilaallisia ja kulttuurisia saavutuksia. Tässä suhteessa Viipuri ei ollut yhtä merkitsevä kuin valtakunnan muut uudet osat – erityisesti sodassa Turkilta hankitut alueet Mustanmeren rannikolla – mutta kaupunki havainnollisti sitä yhdyssidettä, jota Katariina pyrki luomaan Pietarin I:een. Vuoden 1710 sotilaallisen menestyksen jälkeen Viipurista oli kuitenkin kehkeytynyt 1780-luvulle tultaessa vauras ja integroitunut kuvernementin pääkaupunki modernissa keisarikunnassa.

Tämä Venäjän virallinen diskurssi ei kuitenkaan ollut pelkkää propagandaa: Viipuri kävi ilman muuta läpi huomattavia muutoksia vuoden 1721 Uudenkaupungin rauhan jälkeen. Linnoituksia laajennettiin länteen Siikaniemeen ja monumentaalinen sarja uusia bastioneja valmistui vuoteen 1742 mennessä. Linnoituskehän nimi ”Pyhän Annan kruunu” viittasi niin sen muotoon kuin keisarinnaan. Uusia kaupunginosia perustettiin kaksi: yksi Neitsytniemeen – se oli ”graniittivuori […], joka sijaitsi kanaalin toisella puolella [Pyhän Annan kruunun edustalla] ja näytti Sveitsiltä” – ja toinen Pietariin vievän tien varrelle.[32] Neitsytniemestä tuli kaupungin alemman käsityöläistön asuma-aluetta, joka tarjosi kuitenkin miellyttävän ”leveiden ja suorien teiden ja kauniiden puutalojen ja niiden puutarhojen” näkymän. *Peterburgski Forštatin* (*форштам,* saksan sanasta *Vorstadt*) nimellä tunnetulle alueelle, Pietarin esikaupunkiin, muodostui kaupallinen keskus, jonne monet venäläiset kauppiaat ja alemmat virkamiehet olivat asettuneet vuoden 1738 palon jälkeen.[33] Kumpikin uusista alueista kehittyi suuresti 1700-luvun kuluessa ja ne kasvoivat lopulta varsinaista kaupunkia kookkaammiksi: vuonna 1806 Pierre de Friccius laski Neitsytniemellä ja Pietarin esikaupungissa olevan yhteensä yli 600 puutaloa hökkelit mukaan lukien, kun itse kaupungissa oli vain 200 rakennusta, kiviset ja puiset yhteenlaskettuina.[34] Aikalaiset kuvailivat alkuperäistä kaupunkia niin pieneksi, että se itse asiassa mahtui ”yhdelle ainoalle kalliolle”. Orest Somov jopa käytti erikoista analogiaa ja vertasi Viipuria ja sen laajoja esikaupunkeja venäläisen mytologian soturi Usynjaan ja tämän pitkiin viiksiin, jotka levisivät kuin joet maiseman poikki.[35]

Suhteellisen sallivan lainsäädännön ansiosta kaupunki kehittyi 1700-luvulla Venäjän valtakunnan suurimmaksi sahatavaratuotannon rahoittajaksi ja viejäksi. Havupuuta vietiin Viipurista vuonna 1756 yli kolme kertaa enemmän kuin

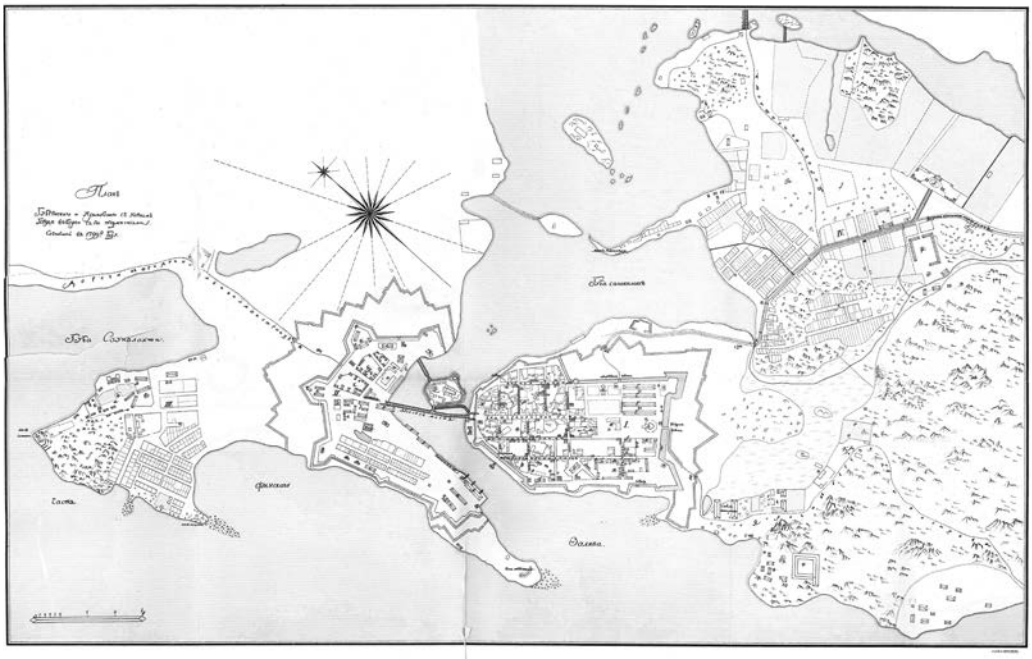

Venäläinen Viipurin kartta vuodelta 1799 osoittaa kaupungin laajentumisen 1700-luvulla. Siinä korostuvat etenkin Pyhän Annan kruunun linnoitukset ja uudet alueet Neitsytniemessä ja Pietariin johtavan tien varrella.

Pietarista.[36] Teoksessaan *Selonteko Venäjän keisarikunnasta* (1792) Pleštšejev vahvisti edellä kuvatun Viipurin taloudellisen merkityksen: ”kuusta ja mäntyä kasvaa täällä [Suomessa] yllin kyllin; Viipurissa harjoitetaan huomattavaa puutavarakauppaa, pääasiassa myydään kuitenkin mäntylankkuja ja tervaa”.[37] Huolimatta Pietarin kasvaneesta merkityksestä Baltian kaupankäynnissä ja kilpailusta venäläisten vuonna 1743 haltuunsa ottaman Haminan kanssa, Viipuri säilytti asemansa tärkeänä kaupallisena keskuksena. Vaikka 1790-luvulla säädettiin sahaus- ja vientikieltoja, kaupunki näyttäytyi 1800-luvun alussa vireänä ja tarjosi laajan valikoiman tuontitavaroita. Vuonna 1835 matkailijalle kerrottiin, että Viipurin satamassa kävi jopa 60 ulkomaista alusta joka vuosi.[38] Valikoimat olivat jo 1829 vertailukelpoisia keisarikunnan pääkaupungin tarjonnan kanssa:

> […] sarssia ja tupakkaa, silkkiä ja Parman juustoa, hattuja ja sinappia, hansikkaita ja säilykkeitä, lasten leluja ja silliä Hollannista, teetä ja marokiinia, mausteita ja nahkatuotteita Kazanista, kaikkia näitä saattoi olla vieri vieressä yhdessä ainoassa kaupassa; […] kaikki nämä kaukaisten maiden tuontitavarat olivat hauskasti sekaisin, kuten lukemattomissa muissa kaupoissa Venäjällä, etenkin Pietarissa.[39]

Jo Ruotsin aikana Viipuri oli ollut Moskovan valtakunnan ja lännen välisen ulkomaankaupan tärkeä keskus. Silti venäläiset kuvaukset sivuuttivat Viipurin ruotsalaisen menneisyyden yhtä lailla kuin ne jättivät huomiotta suuren osan Pietari I:stä edeltävää Venäjän historiaa.[40] Samalla tavoin kuin Pietaria ylistettiin siitä, että hän oli tuonut vanhan ja primitiivisen Moskovan valtakunnan ”järjen aikakaudelle”, ajateltiin, että hän ja hänen seuraajansa olivat tuoneet elämän ja järjestyksen Viipurin karuun ja kaoottiseen maisemaan. Vuoden 1760 paikkeilla kirjoittamassaan kirjeessä Andrei Bolotov (1738–1833) esitti Siikaniemen uusien linnoitusten rakentamisen poikkeuksellisena inhimillisen tahdon ja insinööritaidon osoituksena ja ankarana taisteluna luonnonvoimia vastaan: ”koko maanpinta, jolle tämä osa kaupunkia oli rakennettu, koostui yhdestä yhtenäisestä karusta kalliosta, ja koska linnoituksen eteen oli mahdotonta kaivaa taisteluhautoja, tämä jylhä kivikko piti kairata ja hävittää ruudilla”.[41] Sama silmiinpistävä kontrasti uuden ja vanhan, sivistyksen ja barbarian välillä näkyi kuvauksissa Pietarin esikaupungista ja sen luonnonvaraisesta ympäristöstä: pitkin karua maisemaa sirotellut kivenlohkareet muodostivat ”autioituneita kuningaskuntia” ja ”hylättyjä kaupunkeja”.[42] Sama diskurssi, jonka tarkoitus oli tuottaa kuva valistuneesta Venäjästä, kehittyi myöhemmin suhteessa muuhun Suomeen ja erityisesti Helsinkiin ja Saimaan kanavaan. Molemmista tehtiin loisteliaita näyteikkunoita keisarikunnan kyvystä edistää sivilisaatiota.[43]

Venäläisille säätyläisille Viipuri ei ollut paljon muuta kuin pittoreski teatterilavastus, joka ruotsalaisten paon jälkeen 1710 oli ”jäänyt tyhjäksi”. Tsaarin hallinnon alaisuudessa vanhaa linnoituskaupunkia oli laajennettu ja rakennettu uudelleen. Kuvaukset korostivat, miten monarkin ja hänen edustajiensa ”varmoissa ja suopeissa” käsissä siitä oli kehittynyt vilkas satama ja alueen hallinnollinen keskus. Muistelija Filipp Vigel vieraili Viipurissa vuonna 1811 ja kirjoitti yhtä yksipuolisesti. Hänen mukaansa venäläiset olivat tulleet ja korvanneet aiemmat porvarit ja kauppiaat, joten ”kaduilla tapasi vain venäläisiä ja kuuli vain venäjän kieltä”.[44] Ruotsalainen vaikutus rajautui keskiaikaisen linnan jäänteisiin, ja suomalaisia taas pidettiin ”heikkoina”, yksinkertaisina ja rauhanomaisina ihmisinä, jotka tarvitsivat korkeamman sivilisaation johdatusta.[45] Tällainen näkemys ei ollut vain yhden innokkaan kirjoittajan liioittelua, vaan osa keisarikuntaa koskevaa diskurssia, joka kehitettiin Suomea ja laajemminkin valtakunnan rajamaita varten oikeuttamaan alueellinen laajentuminen. Pietarin ja hänen seuraajiensa saavutusten korostaminen ja vastakkainasettelu valloituksen aikaiseen Viipurin kuvaan hylättynä alueena, jossa eli vain ”luonnonlapsia”, edisti myyttiä Venäjästä modernina, eurooppalaisten kaltaisena valtakuntana.

MAASEUTUKAUPUNKI JA PORTTI EKSOOTTISEEN SUOMEEN

Pietarin ja Katariinan uudistukset olivat nostaneet Viipurin *gorodin* asemaan. Tämä ei merkinnyt ainoastaan, että Viipurista tuli Vanhan Suomen kuvernöörin asemapaikka (*gubernski gorod*), vaan myös, että se pyrittiin esittämään koko kuvernementin modernisaation ja taloudellisen kehityksen edistäjänä. Silti matkaaja Stepan Usov näyttää vuonna 1827 epäröineen käyttää sanaa "*gorod*" kuvaamaan Viipuria: kaupungin koko oli mitätön (asukkaita oli tuohon aikaan noin 3000), joten hän suostui tähän nimitykseen vasta havaittuaan kaupungin uusklassiset rakennukset ja kivitalot. Kivi oli 1800-luvun Venäjällä synonyymi vauraudelle, arvovallalle (vain keisarilla, kirkolla ja ylhäisaatelilla oli siihen varaa) ja kestävyydelle (vastakohtana puulle, joka oli alttiimpi ajan ja tulipalojen tuhoille). Kivi oli myös merkki uudenaikaisuudesta, sillä Pietari I oli tuonut sen yleiseen käyttöön läntisen Euroopan mallin mukaan. Analyysissään venäläisestä kaupungista ja sen merkityksistä Wladimir Berelowitch selitti, että kaupunkilaisuus määriteltiin 1700-luvun Venäjällä suhteessa sivilisaation käsitteeseen ja läntisiin malleihin. Kaupunki, josta puuttuivat hollantilaisten, saksalaisten tai ranskalaisten kaupunkien keskeiset piirteet – kivitalot, uusklassinen leima ja modernit ruhtinaan valtaa kuvastavat virastorakennukset – alennettiin kategoriaan *gorodiško*, joka on väheksyvä diminutiivi sanasta *gorod*.[46] Tämän määritelmän mukaan vain harvat venäläiset maaseutukaupungit ylsivät 1700-luvulla ja 1800-luvun alussa varsinaisten kaupunkien luokkaan. Useimmat oli rakennettu puusta, ja ne olivat kasvaneet ilman kunnollista suunnittelua; ne näyttäytyivät yhtä mitättöminä kuin Venäjän Pietari I:tä edeltänyt menneisyys.

Viipurin muodostivat yhtäältä vastikään rakennettu uusi keskusta (Valli) ja uudet esikaupungit, toisaalta linnoituksen vanha osa keskiaikaisine "kapeine ja hylättyine katuineen", joten se sijoittui näiden kahden mielikuvan välille. Tallinnan (*Revel*) tavoin Viipurilla oli maine karkeana kaupunkina, jossa oli vain joitakin pintapuolisia moderneja elementtejä "eikä itsessään mitään merkittävää".[47] Venäläiset matkailijat eivät itse asiassa viettäneet juurikaan aikaa Viipurissa ja kaupunki esiintyi teksteissä lähinnä pysähdyspaikkana matkalla kohti Imatran kuuluisaa koskea, joka sijaitsi noin kuudenkymmenen virstan päässä pohjoisessa.

Helsingistä oli tullut Aleksanteri I:n päätöksellä Suomen suuriruhtinaskunnan pääkaupunki, jonka uusi kaupunkikeskusta oli kunnioitusta herättävä osoitus keisarikunnan hienostuneisuudesta ja herruudesta. Helsingin ja Pietarin välillä nähtiin rinnakkaisuus: kumpikin oli noussut keisarin käskyllä ja muuttunut "puutalojen röykkiöstä" "palatsien kaupungiksi".[48] Siinä missä keisarillinen kaupunkikulttuuri oli muovannut Helsingin, sen vaikutus jäi Viipurissa vähäiseksi.

Huolimatta 1700-luvulla tehdyistä merkittävistä parannuksista, ja vaikka Viipurissa oli hallinnollisia virastoja, tärkeä varuskunta ja uusia arkkitehtonisia monumentteja, sillä oli kovin vähän yhteistä niiden eurooppalaisten ”sivilisaation keskusten” kanssa, joita Katariina II oli kaavaillut.[49] Kuten useimmissa venäläisissä maaseutukaupungeissa, Viipurissakin päänähtävyydet herättivät valistuneessa matkailijassa ainoastaan ylenkatsetta. Vaikka vanhan katedraalin torni oli korjattu, koristeltu ja siihen oli lahjoitettu kellot 1796 – kiitos Katariinan avokätisyyden – siinä ei ollut Vladimir Mihailovin mukaan mitään erityistä: se oli pelkkä kello, jonka arkinen tehtävä oli ilmoittaa kaupungin asukkaille aika.[50]

Viipurin rikas historia satamana ja erityisesti sen monikansallinen luonne jäivät kuvauksissa yleensä mainitsematta. Nämä suomalaisen historiankirjoituksen korostamat piirteet, joita yleensä pidetään kaupungille erityisinä, eivät paradoksaalista kyllä olleet juurikaan kiinnostavia venäläisille. He eivät kiinnittäneet huomiota Katariina II:n perustamiin saksankielisiin kouluihin ja kommentoivat vain satunnaisesti saksalaisen kulttuurin ilmentymiä verraten viipurilaisia *krendeleitä* Pietarissa myytäviin tai mainiten saksan kielen käytön tietyissä majataloissa ja julkisilla paikoilla. Ainoastaan Andrei Bolotov totesi, että hänen isänsä oli komentanut hänet Viipuri-käynnin aikana paikallisen pitämille oppitunneille saksan taitojen kohentamiseksi.[51] Koska venäläiset säätyläiset itse tulivat elämänpiiristä, jossa saksankieliset ulkomaalaiset olivat toimineet huomattavissa asemissa armeijassa ja virkakoneistossa aina Pietari I:n kaudesta lähtien,[52] he eivät pitäneet näiden läsnäoloa Viipurissa merkitsevänä tai edes epätavallisena seikkana. Siinä suhteessa Viipuri ei poikennut keisarikunnan muista Itämeren rannikolla sijainneista kaupungeista, mukaan lukien valtakunnan pääkaupunki Pietarista. Sitä paitsi ennen kuin Suomi liitettiin kokonaisuudessaan Venäjään vuonna 1809, venäläiset eivät uskaltautuneet juurikaan Haminaa pidemmälle länteen. Viipuri oli heidän ensisijainen urbaani kokemuksensa Suomessa ennen kuvernementin ja suuriruhtinaskunnan yhdistymistä vuonna 1812. Se tosiseikka, että baltiansaksalaisten eliittien vaikutus Vanhassa Suomessa oli lisääntynyt merkittävästi Venäjän valloituksen jälkeen – heillä oli hallussaan keskeiset virastot ja he hallitsivat kulttuurielämää[53] – ei näyttäytynyt tarkkailijoille kovinkaan merkityksellisenä. Vigelille, joka oli viettänyt jonkin aikaa Savonlinnan saksankielisissä piireissä ennen matkustamistaan Viipuriin, seikka tuntui päinvastoin vahvistavan hänen näkemystään, että koko maakunta oli pohjimmiltaan Pietarin metropolin laajennettua esikaupunkia.[54]

Venäläisille Viipurin pääasiallinen viehätys piili lopulta sen maalaukselliseessa sijainnissa. Somov kuvaili kaupungin ”erikoista ulkonäköä” salmen ylittävältä sillalta katsottuna:

Monrepos'n maatilan maisemoidut puistot Viipurissa olivat venäläisten kävijöiden suosiossa. Heille ne edustivat esimerkillistä synteesiä suomalaisesta erämaaluonnosta ja valistuksen ihanteista.

> Kallioineen ja jyrkkine katuineen, pienellä kalliosaarella sijaitsevine linnoituksineen ja sen keskellä olevine torneineen, jonka valleja tyyni meri huuhtoo, esikaupunkeineen, metsäisine maaseutuineen ja vastapäisille rannoille siroteltuine kivenlohkareineen, se näyttää suuren ja komplisoidun mielen luomalta näyttämökuvalta.[55]

Viipuria ympäröivien kukkuloiden ja lahtien muodostamat labyrintit nousivat 1820-luvulta alkaen matkailijoiden kuvauksissa etusijalle. Romantiikan aikana mietiskely ja tunnelmointi (kontemplaatio) luonnon äärellä syrjäytti aiemman tavan vierailla vain asiaankuuluvilla monumenteilla ja muinaismuistokohteissa. Venäläisten matkailijoiden pääkohde Vanhan Suomen alueella ei ollutkaan enää Viipuri, vaan suosiota saivat Imatran kosken kaltaiset luonnonihmeet. Jo heinäkuussa 1788 Venäjän ja Ruotsin välisen sodan aikana suuriruhtinas Paavali oli vieraillut äitinsä jalanjäljissä Imatralla.[56] Siitä ja laajemminkin Vanhan Suomen jylhistä luontokohteista oli tullut 1700-luvun puoliväliin mennessä kuvernementin päänähtävyyksiä. Laatokan höyrylaivareitin avaaminen vahvisti tämän luontosuuntauksen lopullisesti. Aleksander Albenski, joka vietti vuonna 1836 kaupungissa kaksi päivää, selitti pitävänsä Pietarin puolen esikaupunkia ympäröivistä "yksinäisistä rannoista ja vuorista" enemmän kuin vierailustaan vanhaan linnaan ja varustuksille.[57] Vierailunsa loppuosan Albenski varasi

Monrepos'lle, Ludwig von Nicolayn perustamalle kuuluisalle maisemapuistolle, tilalla, jonka hallintaoikeuden Nicolay oli saaanut vuonna 1788.

Valtaosa 1800-luvun alun Viipurista kirjoitetuista selostuksista keskittyi Albenskin tavoin Monrepos'hon. Arkkitehdit Giuseppe Antonio Martinelli ja Pietro Gonzaga, jotka olivat työskennelleet myös Pavlovskissa, olivat uudistaneet Monrepos'n vuosisadan vaihteessa. Puisto koostui huolellisesti suunnitellusta kivien, luolien, metsien, lehtojen ja niittyjen sommitelmista. Puisto oli koristeltu uusklassisilla ornamenteilla ja sentimentaalisilla muistomerkeillä suvun jäsenten ja Nicolayn suojelijoiden kunniaksi, ja sen oli tarkoitus herättää visuaalista ja emotionaalista mielihyvää.[58] Puistoa ei kuitenkaan avattu vierailijoille ennen vuotta 1820, jolloin tila siirtyi Ludwig von Nicolayn pojan, Paulin, haltuun, eikä Filipp Vigel maininnut puistoa matkakertomuksessaan vuodelta 1811.

Monrepos'sta tuli vasta 1830-luvulla ohittamaton kohde Suomessa matkaileville venäläisille. Aleksandr Gren julkaisi 1837 täydennyksenä Viipuria käsittelevään artikkeliinsa kokonaisen kirjoituksen Monrepos'sta *Detskaja Biblioteka* (Lasten kirjasto) -aikakauslehdessä. Niin Orest Somov kuin Anna Kern (Vinogradskaja), Pušknin kuuluisa rakastajatar, omistivat puistolle useita sivuja Imatran-matkojensa kuvauksissa 1829.[59] Huomio kertoi maisemapuistojen suosiosta Venäjällä, erityisesti Pietarin lähellä sijaitsevien keisarillisten Tsarskoje Selon, Pavlovskin ja Gatšinan linnojen ympärillä. Monrepos'ssa yhdistyivät kaikki Suomen luonnon keskeiset elementit – kallionlohkareet, koivujen valkoiset ja vihreät varjot, vesi, punertavat männyt ja jyrkänteet – maisemakokonaisuudeksi, joka noudatteli aikakauden maalauksellisia ihanteita. Se edusti näin ollen ihanteellista siirtymää ihmisen muovaaman luonnon ja erämaan, sivistyksen hienostuneisuuden ja Suomen alkuperäisen maiseman välille.

VIIPURI – HIMMEÄ JALOKIVI KEISARIN KRUUNUSSA

Kirjoittajat sijoittivat pitkin 1700-lukua Viipuriin vielä runsaasti Venäjän keisarikunnan symboleita. Keisarillinen valta tuli kouriintuntuvasti esiin uusissa varustuksissa ja muistomerkeissä, vanhan kaupungin korjauksissa ja myös kaupungin huomattavassa varuskunnassa. Edelleen se näkyi hallinto- ja sotilasvirkamiesten sekä muutamien varakkaiden kauppiaiden muodostamassa yläluokassa. Viipurin valloitus ja integroiminen olivat tärkeitä lukuja keisarillisen mytologian rakennustyössä. Kaupunkia juhlittiin Pietari I:n huomattavana sotilaallisena saavutuksena, joka turvasi Pultavassa 1709 saadun voiton ja toteutti oletetut, ikivanhat venäläiset ambitiot Itämerellä.

Viipuria käsittelevissä matkakuvauksissa painottui se, kuinka kaupunki oli kohentunut Venäjän vallan alaisuudessa. Kaupungin esitettiin kehittyneen pie-

nestä keskiaikaisesta linnakkeesta laajaksi ja komeasti linnoitetuksi satamaksi, mikä oli seurausta tsaarin suopeasta ja viisaasta hallinnosta. Venäjän idealisointi alati laajenevana ja sivistystä luovana imperiumina vaikutti ilman muuta tapaan, jolla venäläiset Viipuria katsoivat. Kuvauksia hallitsi aina 1830-luvun loppuun saakka Pietari I:n muisto.

Viipuria ei kuitenkaan kuvailtu erityisen suomalaiseksi tai edes erityisen merkittäväksi, vaan ennemminkin suhteellisen tavanomaiseksi keisarikunnan kaupungiksi. Tässä venäläinen katsantokanta erosi täysin suomalaisen historiantutkimuksen perinteisestä tavasta esittää Viipuri uniikkina, monikansallisena satamakaupunkina.[60] Huolimatta yhdistämisestä autonomiseen suuriruhtinaskuntaan 1812 Viipuri esiintyi venäläisissä teksteissä edelleen "Vanhan Suomen" pääkaupunkina. Se viittasi aiempaan keisarilliseen provinssiin ja alueeseen, jonka uskottiin, toisin kuin läntisen Suomen, olevan kulttuurisesti assimiloitunut Venäjään.[61]

Kiinnostavaa kyllä, jos 1800-luvun alun havainnoijat olisivat huomanneet tsaari Pietarin ja tämän seuraajien uudistusten keskeneräisyyden Vanhan Suomen alueella ja muualla keisarikunnassa, he olisivat voineet päätyä epäilemään koko keisarillista hanketta. Viipurissa, kuten Venäjän muissa provinssikaupungeissa, modernisaatio oli jäänyt suurimmalta osaltaan symboliseksi: vanhat sosiaaliset rakenteet jäivät vallitseviksi huolimatta uusklassisista fasadeista ja uudesta, 1700-luvun kuluessa luodusta hallinnosta.[62] Päinvastoin kuin vastaperustetut valistuneet pääkaupungit Pietari ja erityisesti Helsinki, Viipuri heijastikin epätäydellistä kuvaa keisarikunnasta samaan aikaan kun siltä puuttui maaseudun eksoottinen ja pastoraalinen viehätysvoima.

Viipuri oli alennettu 1830-luvun lopun venäläisissä kuvauksissa pelkäksi portiksi Suomen eksoottiseen ja romanttiseen luontoon. Sen monumentit ja rikas historia eivät enää kiinnostaneet venäläisiä kävijöitä, joiden huomio keskittyi Monrepos'n puistoon ja kaupungin idylliseen ympäristöön. Tämä oli kuitenkin melko myöhäinen kehitysvaihe. Se saattaa kuitenkin osaltaan selittää Viipuria käsittelevien, venäläisten ensikäden kuvausten vähäisyyttä 1700-luvulla ja 1800-luvun alussa: kaupunki sijaitsi niin maantieteellisesti kuin kirjallisissa kuvauksissa sivilisaation ja luonnon rajalla. Se ei ollut varsinaisesti pääkaupunki Pietarin esikaupunkia, muttei myöskään sellainen maaseudun idyllinen turvasatama, jota Rousseaun näkyjen innoittamat vierailijat odottivat.

Viitteet

1 Artikkelin on englanninkielisestä käsikirjoituksesta suomentanut Heta Reitala.
2 Kuujo 1982, 137–140. Suomalaisesta näkökulmasta, ks. Katajala 2012, 87–118.
3 Kotilaine 2005, 432.
4 Tiedemies P. G. Butkov julkaisi käsikirjoituksen 1838 aikakauslehdessä *Žurnal ministerstva vnutrennih del* (1838: 29, 286–287). Ks. Šaskolski 1958, 457.
5 Knapas 1993, 14–15.
6 Sozaev & Tredea 2010, 133.
7 Korhonen 1967, 13; Jussila 1969.
8 Vituhnovskaja 2009, 90–144; Solomeštš 2009, 184–194.
9 *Pisma i bumagi Petra Velikogo* 1710 (1956), 191–193.
10 Holmogorski 1838, 286.
11 *Pisma i bumagi Petra Velikogo* 1710 (1956), 206.
12 Novoselova 2012, 16–17.
13 Makarov 1836, 217. Viipurin meritaistelun on ikuistanut maalauksessaan vuonna 1846 Ivan K. Aivazovski (1817–1900). Aivazovski oli Venäjän laivaston maalari, aikansa merkittävimpiä ja maineikkaimpia taiteilijoita. Se, että hänelle annettiin (tai hän valitsi) aiheeksi Viipurin taistelun, osoittaa tapahtuman yhdeksi niistä monista, joita keisarikunnan historiakuvassa haluttiin korostaa.
14 Spasski & Štšukina 1974. Säkeet VIII, 399, jotka Alpo Röntyn (1997) suomennoksessa kuuluvat ”hurjana syöksyen”. Kuva mitalista tämän teoksen kannessa.
15 Wortman 2006, 25–26.
16 Lomonosov 1741 (1966), 42.
17 Somov 1829, 112.
18 Gagarin 1809, 8; Usov 1827, 57; Somov 1829, 112; “Poezdka na Imatru“, *Russki Zritel’* 21–22 (1830), 62; Mihailov 1835, 52–53; Albenski 1836, 116, 177.
19 Riasanovsky 1985, 45.
20 Kirjoituksissa esimerkiksi liitettiin tsaari Knut Posseen ja siihen, miten tämä oli puolustanut Viipuria sankarillisesti venäläisiä vastaan 1495. Ks. Knapas 1993, 13–15.
21 Mazon 1944, 462; Plagne 2010, 430–431.
22 Gorlin 1939, 41. *Joakimin kronikan* tarkka alkuperä ja erityisesti Tatištševin osuus sen kirjoittamisessa herättää keskustelua edelleen.
23 Holmogorski 1838, 287. Saman kauden muut selonteot antoivat ansion Viipurin perustamisesta oikeutetusti ruotsalaisille. Ks. esim. Makarov 1836, 217.
24 *Novgorodskaâ pervaâ letopis* 1950, 339, 348–349, 362–363, 403–405.
25 Somov 1829, 111; “Poezdka na Imatru“, *Russki Zritel’* 21–22 (1830), 53.
26 Wortman, 2006, 58. Katariinan seuraajat tulivat käyttämään kuvastoa, joka muistutti Pietari I:n riemuvoitoista. Nikolai I:n vieraillessa Viipurissa matkallaan Helsinkiin kesällä 1830 seremoniat olivat olennaisesti samankaltaisia kuin Katariinan vuoden 1783 matkalla (*Severnaâ Pčela*, 1830:93).
27 Ruuth & Kuujo 1975, 105.
28 Ruuth & Kuujo 1975, 84. *Političeski Žurnal 1793:8* mainitsi 200 000 ruplan lainan Viipurin ja Arkangelin jälleenrakennukseen. Myös Arkangelia oli kohdannut tuhoisa tulipalo samaan aikaan.
29 Ruuth & Kuujo 1975, 82–85, 98–99; Kauppi & Miltšik 1993, 67, 80.
30 Usov 1827, 57; Gren 1837, 688.
31 Gren 1836, 249. Ks. Ruuth & Kuujo 1975, 98–99.
32 Usov 1827, 57.
33 Makarov 1836, 218. Kauppi & Miltšik 1993, 69.
34 Friccius, 1807, 51–52.
35 Somov 1829, 111.
36 Åström 1978, 45, 53–54; Karonen 2013, 246–248, 258–264.
37 Pleštšeev 1792, 103.
38 Mihailov 1835, 52.
39 Somov 1829, 112; Makarov 1836, 218–220.
40 Riasanovsky 1985, 54–55.
41 Bolotov 1871, I, 118. Bolotovin isä palveli everstinä Arkangelin kaupungin rykmentissä. Hänet haudattiin Viipurin tuomiokirkkoon 1750. Bolotov vieraili isänsä luona muutama viikko ennen tämän kuolemaa.

42 Somov 1829, 111.
43 Minard-Törmänen 2016, 293–301, 308–313.
44 Vigel 1892, 166. Ks. tässä teoksessa Einonen, 62–88.
45 Mihailov 1835, 50; Vigel 1892, 166.
46 Berelowitch 2007, 63–67.
47 Mihailov 1835, 49; Makarov 1836, 218.
48 Brittiläinen kapteeni Charles Colville Frankland Helsingistä vuonna 1832, siteerattu teoksessa Lurcock 2010, 182.
49 Brower 1990, 9.
50 Mihailov 1835, 51.
51 Bolotov 1871, I, 113.
52 Kappeler 2001, 132.
53 Ruuth & Kuujo 1975, 66; Klinge 1993, 33–47; Schweitzer 2013, 17–25.
54 Vigel 1892, 166.
55 Somov 1829, 111.
56 Suuriruhtinas Paavali kirjeessä äidilleen Katariina II:lle, päivätty 19. heinäkuuta 1788. *Sbornik* 1875, 144–145.
57 Albenski 1836, 116.
58 Knapas 2003; Dodero 2007, 335–336.
59 Puškinin kuuluisa rakastajatar Anna Kern (Vinogradskaâ) matkusti Imatralle 1829 Somovin, Delvigin ja Glinkan kanssa. Somov 1830, 36; Kern 1864, 689–690.
60 Tandefelt 2002; Wolff, 2014, 350–354.
61 Minard-Törmänen, 2016, 189–197.
62 Ruuth & Kuujo 1975, 63–66.

Lähdeluettelo

Painetut lähteet

Albenski, Aleksandr B. (1836), "Nečto iz poezdki v Finlândiû v 1835-m godu". *Syn Otečestva* (1836), nro 177, II, 114–128.
Bolotov, Andrei T. (1871), *Zapiski. 1738-1794, vol. I.* St. Petersburg.
Friccius, Pierre de (1807), *Description chorographique de la Finlande russe.* St. Petersburg.
Gagarin, Pavel G. (1809), *Les treize journées ou la Finlande.* St. Petersbourg.
Gren, Aleksandr N. (1836), "Vyborg". *Detskaâ Biblioteka (1836),* nro 3, 246–252.
Gren, Aleksandr N. (1837a), "Mon Repos, dača Barona Nikolaâ bliz Vyborga". *Detskaâ Biblioteka (1837) 2,* 86–92.
Gren, Aleksandr N. (1837b), "Pisma iz Finlândii", *Sankt-Peterburgskie vedomosti* (1837), nro 152, 687–688; nro 158, 713–714; nro 185, 832–834; nro 206, 931–932.
Holmogorski, Afanasi (1838), Opisanie treh putei iz Rossii v Šveciû, sostavlennoe v 1701 godu, *Žurnal ministerstva vnutrennih del,* 29, ed. P. G. Butkov, 260–295.
Lomonosov, Mihail V. (1741), Panegyric to the Sovereign Emperor, Peter the Great, transl. Ronald Hingley. *Russian Intellectual History. An Anthology,* ed. M. Raeff. New York: Harcourt, Brace & World, 1966.
Makarov, Mihail N. (1836), "Posešenie časti Staroj Finlândii". *Syn Otečestva* (1836), nro 180, 209–225; 257–271.
Mihailov, Vl[adimir] (1835). "Imatra". *Biblioteka dlâ Čtenija* (1835), nro 13:1, 44–64.
Pisma i bumagi Petra Velikogo 1710. *Pisma i bumagi Imperatora Petra Velikogo: ânvar – dekabr 1710 goda.* Leningrad: Akademiâ Nauk SSSR, 1956.
Pleštšeev, Sergej I. (1792), *Survey of the Russian Empire: According to its present newly regulated state, divided into different governments,* transl. J. Smirnove. London: J. Debrett.
"Poezdka na Imatru". *Russki Zritel' (1830),* nro *21–22.*
Političeski Žurnal (1793), nro 8.
Sbornik Imperatorskago Russkago Istoričeskago Obŝestva (1875), nro 15. St. Petersburg: Imperial Russian Historical Society.

Somov, Orest (1829), "Četyre dnâ v Finlândii". *Severnaâ Pčela* (1829), nro 111, nro 112.
Somov, Orest (1830), "Četyre dnâ v Finlândii". *Literaturnaâ Gazeta* (1830), nro 34, nro 35, nro 36.
Usov, Stepan M. (1827), "Poezdka v Vyborge". *Severnaâ Pčela* (1827), nro 57.
Vigel, Filipp V. (1892), "Zapiski Filippa Filipovič Vigelâ". *Russki Arhiv 3*, 162–169.
Vinogradskaâ [Kern], Anna A. P. (1864), "Otryvok iz zapisok. Vospominaniâ o Puškine, Delvige i Glinke", *Semeinye Večera* (1864), nro 10, 679–694.

Tutkimuskirjallisuus

Berelowitch, Wladimir (2007), La ville russe dans l'histoire. *Les sites de la mémoire russe,* ed. G. Nivat. Paris: Fayard, 63–81.
Brower, Daniel R. (1990), *The Russian City between Tradition and Modernity, 1850–1900.* Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
Dodero, Maria Luisa (2007), Na granitse imperii: usadba Monrepo. *Eighteenth-Century Russia, Society, Culture, Economy: Papers from the VII International Conference of the Study Group on Eighteenth-Century Russia,* ed. R. Bartlett & G. Lehmann-Carli. Berlin: Lit. Verlag, 333–340.
Einonen, Piia (2013), Venäläiset Viipurissa: kielellisiä, kansallisia ja kulttuurisia ristiriitoja 1800-luvun alkupuolella. *Monikulttuurisuuden aika Viipurissa,* toim. Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 17. Helsinki: VSKS, 34–51.
Gorlin, Michel (1939), La Chronique de Joachim. *Revue des Etudes Slaves* 19:1, 40–51.
Jussila, Osmo (1969), *Suomen perustuslait venäläisten ja suomalaisten tulkintojen mukaan 1809–1863.* Helsinki: SHS.
Kappeler, Andreas (2001), *The Russian Empire: A Multiethnic History*, transl. A. Clayton. Harlow: Pearson.
Karonen, Petri (2013a), Jaetun alueen talouselämä. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika*, toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 68–107.
Katajala, Kimmo (2012), From conflict to cooperation: paradigm changes in Finnish research into the history of Karelia and the eastern border. *Imagined, Negotiated, Remembered. Constructing European Borders and Borderlands.* Berlin: Lit Verlag, 87–118.
Kauppi, Ulla-Riitta & Miltšik, Mihail (1993), *Viipuri Vanhan Suomen pääkaupunki.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 593. Helsinki: SKS.
Klinge, Matti (1993), Viipurin kulttuuritraditiosta. *Ikuinen Viipuri. Ajankuvia seitsemältä vuosisadalta.* Helsinki: Otava, 33–54.
Knapas, Rainer (1993), Viipuri – vanha ruotsalainen, venäläinen ja suomalainen kaupunki. *Ikuinen Viipuri. Ajankuvia seitsemältä vuosisadalta.* Helsinki: Otava, 9–32.
Knapas, Rainer (2003), *Monrepos. Ludwig Heinrich Nicolay och hans värld i 1700-talets ryska Finland.* Stockholm: Atlantis.
Korhonen, Keijo (1967), *Autonomous Finland in the Political Thought of Nineteenth-Century Russia.* Turku: Turun Yliopisto.
Kotilaine, Jarmo (2005), *Russia's foreign trade and economic expansion in the seventeenth century.* Brill: Leiden.
Kuujo, Erkki (1982), "Viborg – en urgammal rysk stad" – Karelens förflutna ur sovjetisk synvinkel. *Historisk Tidskrift för Finland* (1982), 1, 137–140.
Lurcock, Tony (2010), *"Not so Barren or Uncultivated'. British Travellers in Finland 1760–1830.* London: CB Editions.
Mazon, André (1944), Catherine II, historienne de la Russie médiévale. *Compte-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 88:4, 458–472.

Minard-Törmänen, Nathanaëlle (2016), *An Imperial Idyll. Finland in Russian Travelogues (1810–1860).* Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten.

Novgorodskaâ pervaâ letopis staršego i mladšego izvodov (1950). Moskva, Leningrad: Akademiâ Nauk SSSR.

Novoselova, Zinaida (2012), *Suvorov i Kutuzov v russkoj Finlândii (Vyborgskoj gubernii).* St. Petersburg: Centre for the Preservation of Cultural Heritage.

Paaskoski, Jyrki (2013a), Vakiintuvat olot. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika,* toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 43–67.

Paaskoski, Jyrki (2013b), Katariina II:n aluehallintoreformi. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika,* toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 286–309.

Plagne, Nicolas (2010), Médiatisation et théâtralisation des origines russes sous la Grande Catherine. L'histoire au service de l'idéologie impériale? *Revue des études slaves* 81:4, 425–450.

Riasanovsky, Nicholas V. (1985), *The Image of Peter the Great in Russian History and Thought.* Oxford: Oxford University Press.

Ruuth, J. W. & Kuujo, Erkki (1975), *Viipurin kaupungin historia III. Vuodet 1710–1812.* Helsinki: Torkkelin säätiö.

Šaskolski, Igor P. (1958), "Opisanie treh putei" Afanasija Holmogorskogo. *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury,* XIV. St. Petersburg: Institut russkoj literatury Rossijskoj akademii nauk, 457–460.

Schweitzer, Robert (2013), Saksalainen Viipuri. *Monikulttuurisuuden aika Viipurissa,* toim. Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 17. Helsinki: VSKS, 12–33. (http://vsks.onsight.fi/wp-content/uploads/2011/12/Toimite-17.pdf, luettu 18.9.2017).

Solomeštš, Ilja (2009), Gagarinin Suomesta Ordinin Suomeen: tie "Suomen kysymykseen". *Monikasvoinen Suomi: venäläisten mielikuvia Suomesta ja suomalaisista,* toim. O. Iljuha, A. Tsamutali & T. Vihavainen. Helsinki: Edita, 184–194.

Sozaev, Eduard & Tredrea, John (2010), *Russian Warships in the Age of Sail 1696–1860: Design, Construction, Careers and Fates.* Barnsley: Seaforth Publishing.

Spasski, Ivan G. & Štšukina, Evgenija S. (1974), *Medals and coins of the Age of Peter the Great.* Leningrad: Avrora.

Tandefelt, Marika (2002), *Viborgs fyra språk under sju sekel.* Esbo: Schildts.

Vituhnovskaja, Marina (2009), Kapinoiva rajamaa vai malliyhteiskunta? 1800-luvun loppupuoliskon ja 1900-luvun alun Suomi Venäjän konservatiivien ja liberaalien silmin. *Monikasvoinen Suomi: venäläisten mielikuvia Suomesta ja suomalaisista,* toim. O. Iljuha, A. Tsamutali & T. Vihavainen. Helsinki: Edita, 90–144.

Wolff, Charlotta (2014), Kaupunkien kulttuuri- ja seurapiirielämä, *Viipurin läänin historia V: Autonomisen Suomen rajamaa,* toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan kirjapaino, 350-375.

Wortman, Richard S. (2006), *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy from Peter the Great to the Abdication of Nicolas II.* Princeton: Princeton University Press.

Åström, Sven-Erik (1978), Foreign trade and forest use in Northeastern Europe, *Natural Resources in European History: A Conference Report,* ed. W. N. Parker & A. Maczak. Washington: Resources for the Future, 43–64.

ANTTI RÄIHÄ

Kaivattu vai kielletty menneisyys? Viipurilaisten suhtautuminen Vanhan Suomen yhdistämiseen

Tutkin tässä artikkelissa vuonna 1812 toimeenpantua Vanhan Suomen liittämistä Suomen suuriruhtinaskuntaan. Tarkastelen yhdistämistä Viipurin kaupungin ja erityisesti kaupunkilaisten omakuvien ja identiteettien näkökulmasta. Tutkimuksessa kysyn, minkälaisen kuvan Viipurin maistraatti ja muutamat muut Viipurissa toimineet viranhoitajat antoivat Venäjän alaisuudessa vietetystä ajasta selvityksissään, joita he laativat Vanhan Suomen hallinnollista yhdistämistä organisoineelle Viipurin läänin järjestämiskomitealle. Kuvauksia peilataan muun Suomen säätyläistön näkemyksiin Vanhasta Suomesta. Viipurin aina keskiajalle periytyvää monikulttuurisuutta on käsitelty historian-, kielen- ja kulttuurintutkimuksessa laajasti sekä kaupungin suomalais-ruotsalaisen että saksalais-venäläisen menneisyyden ja ”kansallisten” identiteettien kautta. Aikaisemmassa tutkimuksessa on kuitenkin jäänyt vähälle huomiolle se, minkälaisena kaupungin hallinto esitti Viipurin tilanteen silloin, kun kaupunki liitettiin muun Vanhan Suomen osana Suomen suuriruhtinaskuntaan. Mitä asioita Viipurin silloisesta tilanteesta ja menneisyydestä maistraatti korosti järjestämiskomitealle antamissaan selvityksissä, entä mitä se jätti mahdollisesti kertomatta?

Viipurin kaupungin historian uudistetun painoksen (1981) neljännen osan alussa esitetään näkemys, jonka mukaan lähteiden puuttumisen vuoksi ei ole tietoa siitä, miten Viipurin johtavissa piireissä ja kansan parissa suhtauduttiin yhdistämiseen. On totta, että kaupunkilaisten mielipiteistä ei ole olemassa suoria kertomuksia, mutta nykyisten tutkimusmenetelmien ja lähdeaineistojen tulkintatapojen avulla on mahdollista tavoittaa viipurilaisten näkemyksiä yhdistämisestä. Tutkimuksen lähtökohta on hedelmällinen, sillä Vanhan Suomen väestön suhtautumista yhdistämiseen ohimennen sivunneen Max Engmanin mukaan ”tavallaan Vanha Suomi hävisi tai joutui kieltämään erilaisen historiansa”.[1]

Identiteettien näkökulmasta Engmanin toteamuksen voi katsoa viittaavan erityisesti Viipurin saksalaisen ja venäläisen kauppiasporvariston ja virka-

miehistön muuttuneeseen asemaan yhdistämisen seurauksena. Tarkempi analyysi odottaa yhä tekijäänsä, sillä Vanhan Suomen yhdistämistä ja siihen suhtautumista ei ole käsitelty systemaattisesti edes muuten runsaasti tutkittujen lahjoitusmaatalonpoikien näkökulmasta. Yhdistämistä koskeneen selvitystyön tehtäväkseen saaneen, Viipurissa istuneen Viipurin läänin järjestämiskomitean toimintaa ja työn tuloksia on sen sijaan selvitetty tutkimuksessa seikkaperäisesti.[2] Tutkimuksen keskittyminen järjestämiskomitean toimintaan on johtanut yhdistämistematiikkaa käsittelevän historiakuvan yksipuolisuuteen. Tämä tutkimus pyrkii sekä linkittämään Vanhan Suomen yhdistämisen osaksi laajempaa eurooppalaista kehitystä että tuomaan esiin yhdistämisen kokonaisvaltaisuuden viipurilaisten silmin tarkasteltuna. Näkökulman laajentamiselle on tarve, sillä kuten Engman huomauttaa, ”on kuitenkin silmiinpistävää, että se, mikä ei tapahtunut suuriruhtinaskunnassa, tapahtui sen yhdessä läänissä: yhdenmukaistaminen, joka monella tavalla kosketti ihmisten jokapäiväistä elämää”.[3]

Vanhan Suomen yhdistäminen Suomen suuriruhtinaskuntaan voidaan nähdä osana Wienin kongressiin (1814–1815) liittyneitä valtiollisia uudelleenjärjestelyjä keskisessä ja itäisessä Euroopassa. Puolainen, Venäjää palvellut kreivi Mihail Ogonski ehdotti keväällä 1811 keisari Aleksanteri I:lle keisarikunnan läntisten kuvernementtien valtiollista uudelleenjärjestelyä. Esityksessä, joka perustui Napoleonin kanssa käytävään kilpailuun puolalaisten tuesta, Venäjän alaisille puolalaisalueille tuli perustaa uudelleen Liettuan suuriruhtinaskunta, johon olisivat kuuluneet kuvernementit Itämereltä Dneprin oikean rannan Ukrainaan. Johtajaksi autonomiseen valtioon, jossa säilyisi paikallinen lainsäädäntö, Ogonski ehdotti suuriruhtinatar Katariinaa. Perustettavan valtion autonomista asemaa Ogonski perusteli muun muassa Suomen esimerkillä. Joulukuussa 1811 Ogonski ehdotti edelleen, että kuvernementit julistettaisiin Puolan kuningaskunnaksi, jonka kuningas olisi Aleksanteri. Puolalaisten odotukset eivät toteutuneet, eikä tilannetta parantanut keisari Nikolai I:n toteamus vuonna 1827. Keisarin mukaan Liettuan ”palauttaminen” Puolalle merkitsisi ”keisarikunnan alueen koskemattomuuden rikkomista”, josta ”on esimerkkinä Viipurin kuvernementti, jossa on ilmennyt sen verran vakavia epäkohtia, että kuvernementin palauttaminen varsinaiseen keisarikuntaan on mahdollista”.[4]

Vanhan Suomen yhdistämisen motiiveista on esitetty tutkimuksessa erilaisia tulkintoja. Yksi keskeinen yhdistämisen toimeenpanon taustalta paljastuva selitys on filantrooppinen, lahjoitusmaatalonpoikien aseman parantamiseen pyrkinyt tavoite. Sen mukaisesti Vanhan Suomen liittäminen Suomen suuriruhtinaskuntaan oli keino estää maaorjuuden juurtuminen alueelle, jolla sitä ei perinteisesti ollut. Kun suuriruhtinaskunnan lait ja käytännöt ulotettiin

Vanhaan Suomeen, keisari Aleksanteri I uskoi alueen lahjoitusmaatalonpoikien aseman kohentuvan ja jatkuvien lahjoitusmaariitojen päättyvän. Sekä keisarin, keisarikunnan palvelukseen keväällä 1811 siirtyneen ja yhdistämisen valmistelusta pääasiassa vastanneen vapaaherra Gustaf Mauritz Armfeltin, että valtiosihteerin ja keisarin lähimmän neuvonantajan Mihail Speranskin on osoitettu jakaneen maaorjuuden vastaisen ajatusmaailman. Filantrooppisen näkemyksen ohessa tutkimuksessa on painotettu poliittis-hallinnollisten tekijöiden merkitystä yhdistämispäätöksen taustalla. Vaikka kiristynyt ulkopoliittinen tilanne vaikutti keisarin päätöksentekoon, on reaalipoliittinen selitys kuitenkin ristiriitaisempi, sillä reformien vaarana oli, että Venäjän vanhoillinen ylimystö ja pääosa venäläisistä lahjoitusmaaisännistä olisivat kääntyneet keisaria vastaan.[5]

Olen käyttänyt artikkelin pääasiallisena lähdeaineistona Viipurin maistraatin ja Viipurin läänin järjestämiskomitean välistä kirjeenvaihtoa vuosilta 1812–1813. Viipurin maistraatin alkuperäiset, korjauksia ja marginaaleihin tehtyjä lisäyksiä sisältävät kirjeet löytyvät Viipurin maistraatin arkistosta, samoin kuin järjestämiskomitean maistraatille lähettämät erinäiset selvityspyynnöt. Viipurin läänin järjestämiskomitean laaja arkisto sisältää puolestaan muun muassa kyseiset maistraatin kirjeet puhtaaksikirjoitettuina sekä maistraatin kirjeisiinsä sisällyttämiä liitteitä ja komitean muuta kirjeenvaihtoa. Viipurin läänin järjestämiskomitea lähetti kevään ja kesän 1812 aikana Vanhan Suomen kaupunkien maistraateille lukuisia seikkaperäisiä kyselyjä ulottuen kaupunkien väkiluvusta aina niiden taloudelliseen tilanteeseen, oikeudenhoitoon, ammattien harjoittamiseen ja avonaisiin papiston virkoihin. Viipurin maistraatti laati selvitykset esitettyihin kysymyksiin kesästä 1812 seuraavaan kevääseen ulottuneena aikana. Ensimmäisenä maistraatin huomion saivat kaupungin väestöä, privilegioita ja kaupunkikuvaa koskeneet selvitykset, viimeisimmäksi jäivät kaupungin taloudenhoitoa koskeneet tiedonannot.[6]

Jo tutkimusaineistojen kursiivinen läpikäynti osoittaa, että yli puolet Viipurin läänin järjestämiskomitean Viipurin maistraatille lähettämistä selvityspyynnöistä käsitteli toisiinsa limittyneitä hallinnollis-taloudellisia teemoja. Varsinkin erilaiset ammatinharjoittamista ja toimeentuloa koskeneet kysymykset saivat suuren huomion. Kyselyiden hallinnollis-taloudellinen painotus selittyy sillä, että Venäjän keisarin vuodenvaihteessa 1811–1812[7] antamissa yhdistämismanifesteissa linjatut yhdistämisen pääperiaatteet ja Viipurin läänin järjestämiskomitean saama ohjesääntö painottivat yhdistämistyön taloudellis-hallinnollisia teemoja.[8] Painotuksista huolimatta Viipurin maistraatti pystyi selvityksissä tuomaan asiat ilmi omasta näkökulmastaan, joten kirjeiden kautta on mahdollista tutkia yhteiskunnallisten ja institutionaalisten rakentei-

den takaisia omakuvia, identiteettejä ja niihin liittyviä rajanvetoja tilanteessa, jolloin Viipuria ympäristöineen oltiin liittämässä ”takaisin” osaksi Suomea.

Lähdekriittisesti tarkasteltuna järjestelykomitean työtä leimasi tavoite saattaa ”ruotsalainen” laki, hallinto ja käytänteet voimaan Viipurin läänissä nopeasti ja kattavasti. Se huomioiden komitean esittämiin kysymyksiin on suhtauduttava tietynlaisen tarkoituksenmukaisuuden näkökulmasta. Vanhan Suomen kaupunkien ”ruotsalaistaminen”, eli hallinnon ja talouden saattaminen muun Suomen kannalle oli kuitenkin haastavaa, eikä yhdenmukaistaminen tapahtunut hetkessä tai ongelmitta. Päänvaivaa aiheuttivat esimerkiksi Venäjän vuoden 1785 kaupunkijärjestyksen taannuttama käsityöläisten ammattikuntalaitos ja kaupunkien kauppiaat kolmeen ryhmään varallisuuden mukaan jakanut kiltajärjestelmä, kuten myös merimieshuoneiden ja kaupunkien viinanvuokraukseen perustuneen talouden uudelleenorganisointi. Kaupunkien lisäksi ongelmat jatkuivat lahjoitusmailla.

”ACK BROR, WIBORGS LÄN BLIR ALDRIG DET ÖFRIGA FINLAND – MEN GUD NÅDE HVAD MOTSATSEN KAN INTRÄFFA!!!”[9]

Viipurin läänin maaherrana (1812–1815) ja Viipurin läänin järjestämiskomitean puheenjohtajana toimineen Carl Johan Stjernvallin lausahdus osoittaa, että Vanhan Suomen liittäminen Suomen suuriruhtinaskuntaan herätti epäluuloja läntisen Suomen säätyläistössä. Toteamus voidaan toki tulkita kärjistykseksi, sillä kuten maaherran värikäs kielenkäyttö osoittaa, hänen edelleen mainitsemansa yksinkertaisuus, ylellisyys ja yltäkylläisyys olivat Venäjän ”tartuttamina” johtaneet Vanhan Suomen sorron, kurjuuden ja köyhyyden tielle. Tuntojaan vuoden 1812 alun Viipurissa kuvannut Stjernvall oli sanojensa mukaan kuin rutolta säästynyt merimies aaltojen mereen heittämällä laivalla. Tuoreen maaherran kosketukset Vanhan Suomen rahvaaseen lienevät olleet 1812 alussa vähäisiä, mutta kertoessaan lääninsihteerin ja -kamreerin rekrytoinnista kansliaansa Stjernvall kirjoitti, etteivät mahdolliset ehdokkaat tehneet heidän kaltaistensa, Uudesta Suomesta tulleiden virkamiesten, oloa erityisen tervetulleeksi.[10]

Viipuri oli Vanhan Suomen yhdistämisen aikaan 1812 kielellisesti värikäs kaupunki. Sen väestöstä (2893 henkeä) puhui suomea äidinkielenään reilut neljäkymmentä prosenttia (1273 henkeä), ruotsia vajaa viidennes (412 henkeä) ja saksaa reilut kymmenen prosenttia (362 henkeä). Venäjää äidinkielenään puhuvia, pois lukien sotaväki, oli kaupunkilaisista lähes kolmekymmentä prosenttia (846 henkeä). Suomea äidinkielenään puhuvien määrä oli noussut 1870-luvulle tultaessa yli puoleen kaupungin asukkaista ja ruotsia puhuvien viidennekseen. Venäjää puhuvien määrä oli pudonnut lähes samaan ruotsinkielisten kanssa.[11]

Viipurin läänin maaherra Carl Johan Stjernvallin näkemys Vanhan Suomen tilasta ei ollut kovin mairitteleva, kun alue liitettiin hänen johtamansa yhdistämiskomitean toimeenpanemana Suomen suuriruhtinaskuntaan vuonna 1812.

Gustaf Mauritz Armfeltin loppuvuonna 1811 laatima esitys siitä, kuinka Vanha Suomi olisi konkreettisesti yhdistettävä suuriruhtinaskuntaan, jakautui valtiosääntöä, uskontoa, lakeja ja valtiotaloutta käsitteleviin osuuksiin. Armfelt toi läpi kirjoituksen esiin yhdistämisen institutionaalisen perustan. Esityksen mukaisesti valtiosäännön yhdenmukaistamisen lisäksi Viipuriin tulisi perustaa hovioikeus, jonka asessoreista ainakin muutaman tulisi olla Uuden Suomen lakimiehiä, ”jotka ovat tiedoissaan tunnetuita ja suoruutensa tähden arvossa pidettyjä”. Maaherran asettaminen Viipuriin entisen siviilikuvernöörin sijaan oli Armfeltille itsestäänselvyys, samoin hän esitti, että Viipuriin perustetaan piispanistuin, joka ottaa vastuulleen alueen kirkollisten asioiden ja julkisen opetuksen hoidon ja valvonnan. Talouteen liittyneet kysymykset olivat vaikeimpia, sillä ne vaativat Armfeltin mukaan Vanhassa Suomessa suurimpia muutoksia.[12]

Kuten yhdistämisen suunnittelu, keisari Aleksanterin vuodenvaihteessa 1811–1812 antamat kaksi yhdistämistä koskenutta julistusta sekä yhdistämisen konkreettinen läpivienti osoittavat, järjestämiskomitean ei toivottu syventyvän siihen, miten yhdistäminen olisi mahdollista käytännössä toteuttaa. Sen sijaan sen tuli tutkia, mitä kaikkea Vanhassa Suomessa oli muutettava ”suomalaiselle” kannalle. Tehtäväkuva tuli yksiselitteisesti esiin keisarin joulukuun 23. päivänä 1811 antaman yhdistämismanifestin kuudennessa pykälässä. Sen mukaisesti oli perustettava komitea, joka tuli lähettää Viipuriin tutkimaan Viipurin läänin tilaa ja ehdottamaan keinoja sen järjestämiseksi muiden Suomen läänien tapaan.[13]

Viipurin pormestari Jacob Johan Europaeus sekä raatimiehet Johan Reinhold Buchman, Martin Alopaeus ja Petr Kovalew vahvistivat allekirjoituksillaan maistraatin järjestämiskomitealle laatimat selvitykset. Allekirjoituksia koskeva

yksityiskohta on, että pormestari Europaeus oli itse asiassa virkavapaalla tehtävästään, koska hän toimi järjestämiskomitean jäsenenä ja asiantuntijana erityisesti Viipurin läänin kaupunkioloihin liittyneissä asioissa. Hänen roolinsa sekä tietojen antajana että niiden vastaanottajana oli siten kahtalainen. Raatimies Kovalewin allekirjoitus on puolestaan järjestämiskomitealle toimitetuissa puhtaaksikirjoitetuissa selvityksissä vuoden 1813 alkuun asti kyrillisin aakkosin, kun taas maistraatin puhtaaksikirjoittamattomissa teksteissä se on läpeensä ruotsalaisessa kirjoitusasussa. Kirjoitumuotoon liittyen jää epäselväksi, eikö Kovalew ollut ruotsinkielen taitoinen vai kirjasiko hän nimensä muista syistä kyrillisin kirjaimin puhtaaksikirjoitettuihin kirjeisiin.[14]

Kuten edellä on käynyt ilmi, Vanhan Suomen ulkopuolisen virkamiehistön suhtautuminen alueen aineelliseen, henkiseen ja taloudelliseen tilanteeseen oli synkkä. Samoin keinot tilanteen muuttamiseksi nähtiin yksioikoisina: entisistä virkamiehistä ja instituutioista – luterilaista kirkkoa lukuun ottamatta[15] – oli päästävä eroon. Frans Petter von Knorringin pari vuosikymmentä yhdistämisen jälkeen ilmestynyt teos *Gamla Finland* (1833) edusti sen sijaan positiivisempaa näkökulmaa Vanhaan Suomeen. Vaikka von Knorringin luoma kuva vanhasuomalaisesta kansanluonteesta ei ollut erityisen mairitteleva, näki hän siihen syynä lahjoitusmaaisäntien julmuuden. Samalla on huomattava, että teoksen toisen, kesken jääneen Vanhan Suomen historiaan keskittyneen osan käsikirjoituksessa von Knorring painotti, että muun Suomen on syytä muistaa kiitollisuudella Vanhaa Suomea ja sen asukkaita siitä, että he ovat toimineet Suomen turvana vuosisatojen ajan. Samoin Viipurin maistraatin sihteerinä vuodesta 1813 toimineen Jacob Judénin runot, joissa hän ylisti muun muassa Aleksanteri I:n jaloja päätöksiä ja rauhanomaisuutta, vahvistivat symbolisesti Vanhan Suomen ja sen väestön asemaa suuriruhtinaskunnassa.[16]

On vaikea sanoa, miten laajasti viipurilaiset olivat tietoisia alueen negatiivisesta kuvasta. Viipurin maistraatille välittyi joka tapauksessa tietoa järjestelykomitean näkemyksistä siinä toimineen pormestari Jacob Europaeuksen kautta. Kesäkuussa 1812 järjestelykomitealle toimittamassaan ensimmäisessä Viipurin vaakunaa, privilegioita, lahjoitusmaita, julkisia rakennuksia ja yleensäkin kaupunkikuvaa käsitelleessä selvityksessä maistraatti kuvasi laajasti Viipurin erioikeuksien historiaa 1400-luvun alusta lähtien. Suuren Pohjan sodan jälkeiseen aikaan tultaessa maistraatti totesi lyhyesti, että keisarillisen Venäjän hallinto oli vahvistanut Viipurin entiset Ruotsin aikaiset erioikeudet lokakuussa 1742 ja maaliskuussa 1764, joten normatiivisella tasolla järjestys oli sen mukaan säilynyt myös Venäjän alaisuudessa.[17]

Kuvatessaan Viipurin kaupunginosia ja asemakaavaa sekä niiden kehitystä maistraatti ei tehnyt eroa sen kesken, oliko puhe ”Ruotsin” vai ”Venäjän”

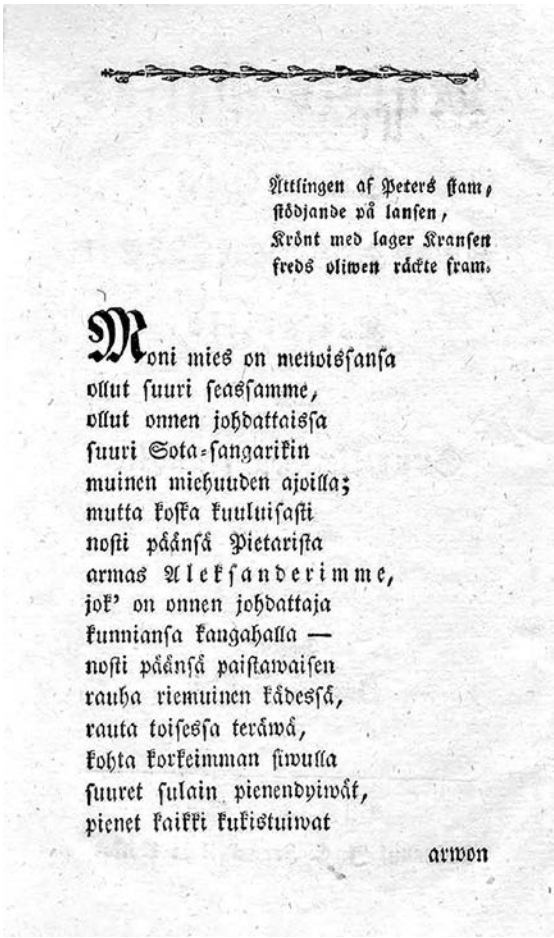

Ättlingen af Peters ſtam,
ſtödjande på lanſen,
Krönt med lager Kranſen
freds oliwen räckte fram.

Moni mies on menoisſanſa
ollut ſuuri ſeasſamme,
ollut onnen johdattaiſſa
ſuuri Sota-ſangarikin
muinen miehuuden ajoilla;
mutta koska kuuluiſasti
noſti päänſä Pietariſta
armas Aleksanderimme,
jok' on onnen johdattaja
kunnianſa kangahalla —
noſti päänſä paiſtawaiſen
rauha riemuinen kädessä,
rauta toiſessa teräwä,
kohta korkeimman ſiwulla
ſuuret ſulain pienendyiwät,
pienet kaikki kukistuiwat

arwon

Jaakko Juteini kuvaa rauhanomaista hallitsijaa ylitysrunossaan ”Muisto-Patsas Suomessa Aleksanderille I keisarille ja Suurelle Ruhtinaalle” (1815): ”...nosti päänsä Pietarista / armas Aleksanderimme, / jok’ on onnen johdattaja / kunniansa kangahalla – / nosti päänsä paistawaisen / rauha riemuinen kädessä...”

ajasta. Sen sijaan kaupungin kirkoista kertoessaan maistraatti toi esiin, että suuren Pohjan sodan aikana pahasti vaurioitunut Ruotsin ajan (*Swea tider*) tuomiokirkko oli valtakunnan vaihdoksen jälkeen kunnostettu keisarin käskystä ortodoksisen seurakunnan kirkoksi. Myöhemmin kirkko oli täysin rapistunut ja uuden ortodoksisen kirkon valmistuttua se oli muutettu kruunun viljamakasiiniksi. Kaupungin kuudesta kirkosta viisi oli rakennettu 1700-luvun jälkipuoliskolla. Vain suomalaisella, alkujaan dominikaaniluostarin käyttöön valmistuneella kirkolla oli vuoteen 1481 asti ulottuva historia. Kyseinen, sekä kaupungin suomenkielistä että Viipurin maaseurakunnan väestöä palvellut kirkko erosi muista kirkoista myös siten, että se oli kooltaan liian pieni. Varsinkin suurina juhlapyhinä osa seurakuntalaisista joutui seuraamaan jumalanpalvelusta kirkon ulkopuolelta, vaikka kirkko oli täyteen ahdettu.[18]

Kaupunkikuvaa käsitelleen selvityksen lopuksi maistraatti totesi, ettei kaupungissa ollut historiallisia muistomerkkejä lukuun ottamatta suomalaisen kirkon oven päällä olevaa piirtokirjoitusta ja Katariina II:n käskystä Viipurin esikaupunkiin, silloiselle ruotsalais-saksalaiselle hautausmaalle pystytettyä Anhalt-Bernburg-Schaumburg-Hoymin prinssi ja kenraali Victor Amadeusin valkomarmorista monumenttia. Keisarinnan suuresti arvostama ja palveluksistaan palkitsema kenraali oli menehtynyt haavoituttuaan vakavasti Kustaa III:n sodan Partakosken taistelussa keväällä 1790.[19] Maistraatin selvityksestä huomataan, että kaupungin ”suomalainen” ja ”venäläinen” historia painottuivat kuvauksessa. Venäläisyys nousi esiin jopa jossain määrin

niin, että se hautasi alleen muut kaupungin kulttuuriset piirteet ja merkitykset. Vaikka maistraatin kuvaus ei ollut muotoiluiltaan kaupungin historiallisia kerrostumia tai kielellisiä (”etnisiä”) identiteettejä arvottava, saa lukija halutessaan sellaisen käsityksen. Vanhan luterilaisen kirkon muuttaminen ortodoksiseksi ja ruotsalais-saksalaiselle hautausmaalle sijoitettu, keisarinnaa palvelleen ja Kustaa III:n sodassa kaatuneen kenraalin muistomerkki kertoivat kaupungin venäläistymisestä kuluneiden vuosikymmenten aikana. Maaherra Stjernvallin kuvaannollinen ilmaus 1810-luvun alun Vanhasta Suomesta ruton piinaamana alueena vaikuttaa kuitenkin maistraatin laatimien Viipurin väestöä, historiaa ja kaupunkikuvaa koskeneiden selvitysten valossa liioittelulta.

Maistraatin esittämä silmäys kaupungin historiaan ja tilanteeseen 1810-luvun alussa tukee Robert Schweitzerin näkemystä, jonka mukaan viipurilaiset olivat oman käsityksensä mukaan suoriutuneet hyvin vaikeina aikoina.[20] ”Vaikeilla ajoilla” hän viittaa mitä ilmeisimmin juuri kaupungin noin satavuotiseen jaksoon Venäjän alaisuudessa. Kun Viipurin saksalaista historiaa painottava lähestymistapa yhdistetään maistraatin laatimiin selvityksiin kaupungin väestöstä ja historiasta, nousee esiin kysymys, oliko maistraatin esittämä venäläisyyden voimistuminen itse asiassa paremminkin kaupungin saksalaisen historian ja perinteen tietoista häivyttämistä muiden tekijöiden taakse. Viipurin hallinnolliset toimintaperiaatteet ja -mallit, joihin maistraatti syventyi myöhemmissä kirjeissään, ponnistivat 1800-luvun alussa ruotsalaisen perinteen sijaan yhä vahvemmin Baltian saksalaisesta traditiosta. Viipurin läänin yhdenmukaistamisen näkökulmasta Viipurin saksalaisuus oli ilmeinen yhdistämistä hankaloittanut lähtökohta.

KAUPUNGIT VENÄLÄISYYDEN JA SAKSALAISUUDEN TYYSSIJOINA?

O. A. Kallion mukaan ”Viipurin läänin kaupungit ne juuri etusijassa olivat venäläisyyden ja saksalaisuuden tyyssijoina – niissähän näet enimmälti asui maakunnan lukuisa sivistys ja virkasääty. Porvaristokin oli suureksi osaksi venäläistä ja saksalaista, varsinkin kauppiassääty, joka oli järjestetty kokonaan venäläiselle kannalle”. Kaupunkien hallinto ja talous jätettiin tammikuun alun 1812 yhdistämismanifestin kahdeksannen pykälän mukaisesti entiselleen, kunnes ne ehdittiin järjestää muun Suomen tavoin. Viipuriin nähtiin kuitenkin tarpeelliseksi asettaa tulevaisuudessa aiemman yhden pormestarin sijaan myös toinen, oikeusasioista vastaava pormestari. Viipurin maistraatin mukaan kaupungissa oli ollut koko Venäjän hallinnon ajan, lukuun ottamatta käskynhaltijakautta (tammikuusta 1784 heinäkuuhun 1797), vain yksi pormestari. Maistraatti oli toivonut tilanteeseen muutosta jo 1800-luvun alussa uuden

pormestarin valinnan yhteydessä, kun se esitti kaupunkiraadin perustamista Viipuriin. Sen myötä kaupungin hallinto- ja oikeusasiat olisi voitu erottaa toisistaan. Hallitsevan senaatin kanta oli kuitenkin kielteinen, sillä sen mukaan kuvernementin organisaatioon oli tulossa pian muutoksia.[21] Maistraatin laaja selvitys järjestämiskomitean kahdeksankohtaiseen kyselyyn kaupungin oikeudenhoidosta esitti järjestelmän, mukaan lukien yhteydenpito ylempään hallintoon, toimineen menneiden vuosikymmenten ajan varsin moitteettomasti. Ongelmaksi tunnustettiin kuitenkin se, että raastuvanoikeus toimitti pöytäkirjansa kuukausittain tarkastettavaksi ylemmän lainhoidollisen instanssin sijaan kuvernementtihallinnolle.[22]

Vanhan Suomen kuvernementtihallinnon ja tuomioistuinvirkojen lakkauttaminen 1812 merkitsi niiden virkamiehistön erottamista. Poikkeuksen muodostivat kaupunkien hallinto- ja oikeudenhoitokoneistot, joiden virkamiehistö pysyi pääosin viroissaan. Näin esimerkiksi Viipurin pormestari Jacob Europaeus ja kaupungin kämnerinoikeuden puheenjohtaja I. J. Fabritius jatkoivat toimissaan. Maaseudun tuomarit sen sijaan erotettiin ja siirrettiin mahdollisuuksien mukaan toisiin toimiin tai eläkkeelle. Maaseudun virkamiehistä esimerkiksi Viipurin kihlakunnan nimismies, kihlakunnankirjuri sekä rahastonhoitaja jatkoivat kuitenkin entisissä tehtävissään. Jääsken ja Savonlinnan tuomiokunnan tuomari, kollegineuvos Carl Adolph Sattler, nimettiin puolestaan tammikuussa 1812 hallituskonseljin oikeusosaston jäseneksi; hän valvoi erityisesti Vanhan Suomen oikeudellista liittämistä suuriruhtinaskuntaan. Gustaf Mauritz Armfeltin mukaan Sattler oli ehdottoman luotettava ja pätevä viranhoitaja. Tuomioistuinten oli ryhdyttävä käyttämään Viipurin läänissä ruotsia virkakielenä, aluehallinto ja oikeuslaitos järjestettiin uudelleen ja uusi lääninhallitus miehitettiin Ruotsin Suomesta tulleilla virkamiehillä. Samoin postin, tullin ja metsänhoitolaitoksen vanhat virat lakkautettiin, vaikkei niistä ollut mainintaa yhdistämismanifesteissa. Noin kaksi kolmasosaa Vanhan Suomen ajan reilun kahdensadan hengen virkamiehistöstä joutui jättämään tehtävänsä yhdistämisen seurauksena. Viipurissa yhdistämisen seuraukset sai kokea kuvernementin sihteeri Nicolas Brandenburg, joka menetti työnsä kaupunginnotaarina puutteellisen ruotsin kielen taitonsa vuoksi.[23]

Aiempi tutkimus on osoittanut, että 1800-luvun alkupuolen Viipurissa erityisesti venäläiset olivat muista kaupunkilaisista erottuva väestönosa. Keskeisenä toiseutta osoittavana tekijänä on yleisesti nähty kieli, vaikkei se suoranaisesti tee eroa henkilöiden etnisten taustan välille. Kieli oli kuitenkin sekä keskeinen identiteetin määrittäjä että väline erilaisten identiteettien ja toiseuden rakentamiseen ja havaitsemiseen. Kielen ohella Viipurin venäläistä väestöä erottivat muista myös ortodoksinen uskonto sekä erilaiset tavat ja kulttuuripiirteet.[24]

Viipurin väestön kielellisiin identiteetteihin perustuvat rajanvedot eivät olleet yksiselitteisiä, ainakaan jos vertailukohtana on kaupungin ruotsin- ja saksankielinen väestönosa. Ruotsin kielen taito oli häviämässä 1700–1800-lukujen taitteen Viipurissa, mikä tarkoitti sitä, että kaupungin ruotsalainen väestö saksalaistui.[25] Tarkemmin analysoituna kysymys ei ollut ”vain” kielestä, vaan samaa yhteiskunta- ja intressiryhmää, kaupungin valtaporvaristoa, edustaneen väestönosan yhteisen identiteetin ilmentymisestä. Yrjö Kaukiaisen mukaan järjestämiskomitea ymmärsi, että Vanhan Suomen venäläisyys oli realiteetti, joka täytyi hyväksyä. Saksalaisuuden ja ruotsalaisuuden välinen ”köydenveto” oli sen sijaan vielä mahdollista kääntää jälkimmäisen eduksi.[26]

Vanhan Suomen kaupunkien kauppiaat kolmeen kiltaan jakanut järjestelmä oli kenties näkyvin Viipurin läänin ja muun Suomen kaupungit toisistaan erottanut elementti. Keisarinnan keväällä 1785 antaman uuden kaupunkijärjestyksen mukaisesti myös Vanhan Suomen kaupungeissa kauppiaat jaettiin kolmeen kiltaan kauppiaiden ilmoittaman pääoman mukaan. Kuten Viipurin maistraatti totesi järjestämiskomitealle antamassaan selvityksessä, ei määräys tehnyt eroa sen kesken, minkälaista vähittäis- vai tukkukauppaa kukin kauppias sai harjoittaa ja minkälaisilla tavaroilla. Kaupunkijärjestys määritti vain sen, että ensimmäisen luokan kauppiaat saivat käydä ulkomaankauppaa ja omistaa suuria aluksia, toisen ja kolmannen killan kauppiailla oli puolestaan oikeus kotimaankauppaan ja pienempien alusten omistukseen. Viipurissa oli vuonna 1812 vain yksi ensimmäisen killan kauppias Thomas Zagell.[27]

Vanhan Suomen läntisten kaupunkien Haminan ja Lappeenrannan tavoin myös Viipurin maistraatti kritisoi selvityksissään alueen kauppapoliittisia olosuhteita. Itse kiltajärjestelmän arvostelu oli Viipurin osalta kuitenkin paremminkin välillistä, sillä tyytymättömyys kohdistui järjestelmän mukanaan tuomiin lieveilmiöihin. Maistraatti nosti kirjeessään esiin neljä päätekijää, joihin oli sen mielestä puututtava yhdistämistyön edetessä. Ensinnä kritiikkiä herätti se, että kaupungin kauppiaat myivät – joskin täysin kaupunkijärjestyksen mukaisesti – puotiavustajiensa välityksellä tuotteitaan maaseudulla ja ostivat samalla maalaistuotteita suoraan Pietariin toimitettavaksi. Se oli myös yleistä, että kauppiaat ”lainasivat” nimeään henkilöille, joilla ei ollut oikeutta käydä kauppaa, ja korjasivat siten ylimääräisiä voittoja itselleen. Toiseksi jatkossa oli puututtava siihen, etteivät kauppiaat saisi harjoittaa puodeissaan luvatonta, talonpoikien ja maaorjien välityksellä käymäänsä kauppaa. Kolmanneksi maistraatin mukaan alueen sahalaitokset oli saatava jälleen toimintaan. Ankarat sahaus- ja puutavaran vientikiellot sekä metsien käyttöä valvoneen Viipurin metsäviraston perustaminen olivat lopettaneet 1700–1800-lukujen taitteessa käytännössä täysin sekä Viipurin että Haminan ulkomaankaupan.

Viipuriin saapui 1780-luvun puolivälissä suurimmillaan lähes 150 laivaa vuodessa. Lautalasteja noutaneita aluksia ei nähty vuosisadan puolivälistä eteenpäin enää kaupungin rannassa, sillä ne saivat lastinsa Viipurin ulkosatamasta Uuraasta. Puutavaran sahaus- ja vientikiellot laskivat merkittävästi Viipurin saapuneiden alusten määrää 1800-luvulle tultaessa.

Kieltojen ulottumattomissa olleesta transito-kaupasta, jossa Viipurista rahdattiin 1800-luvun alussa maailmalle Savosta lähtöisin ollutta puuta, viipurilaiset eivät maininneet sen sijaan mitään. Neljänneksi, johtuen Viipurin ulkomaankaupan tyrehtymisestä ja siten kaupungin oman kauppalaivaston häviämisestä, joutuivat sen kauppiaat maistraatin mukaan eriarvoiseen asemaan muun Suomen kauppiaiden kanssa, sillä nämä saivat tuoda omilla aluksillaan tullitta suolaa ulkomailta.[28]

Viipurin maistraatin esittämä kritiikki osoittaa, että sen elinkeinonharjoittamiseen liittynyt tyytymättömyys perustui Vanhan Suomen länsiosan kaupunkien tavoin erinäisiin taloudellisiin rajoituksiin ja uudelleenjärjestelyihin. Markku Kuisman toteamus ”onnettomuuksista voitiin selvitä, ja ne tiesivät ainakin työtä ja tilauksia, mutta tämä romutti kerralla kaiken” kuvaa hyvin mielialoja Viipurissa keisari Paavali I antaman puutavaranvientikiellon (1798) jälkeen. Edes Aleksanteri I valtaannousu (1801) ei muuttanut tilannetta, sillä Venäjän hallinto oli tajunnut, että metsät oli varattava oman kaivos- ja metalliteollisuuden sekä laivaston käyttöön. Vanhan Suomen kaupunkien porvareiden esittämien mielipiteiden voi samalla nähdä kertovan heidän heikentyneestä asemastaan osana laajempaa maailmantaloutta. Kansainvälisen talouden muutokset, kuten Britannian pakko nojautua viimeistään Napoleonin sotien seurauksena Pohjois-Euroopan sijaan Pohjois-Amerikan metsävaroihin, heijastuivat väistämättä porvareiden henkilökohtaiseen taloudenpitoon.[29]

Viipurin maistraatin esiin nostamat neljä teemaa osoittavat, että näkemys Viipurin läänin kaupungeista venäläisyyden ja saksalaisuuden tyyssijoina, joissa kauppiassääty oli järjestetty kokonaan venäläiselle kannalle, on liian yksioikoinen tulkinta. Maistraatin selvitys ei yksilöinyt kaupungin eri väestönosien merkitystä ja asemaa kaupungin kaupankäynnissä, eikä kiltajärjestelmää kritisoitu sen ”venäläisen kannan” vuoksi. Sen sijaan sahaus- ja vientikieltojen sekä suolakaupan eriarvoisen aseman korostaminen osoittavat, että maistraatti

ajoi kaupungin etuja sekä hyötyäkseen muutoksesta että minimoidakseen sen haittavaikutukset. Maistraatin esittämä, maakauppaa koskenut kritiikki on toki mahdollista tulkita kohdistetuksi ensisijaisesti venäläisten kauppiaiden toimintaa vastaan. Maistraatti ei kuitenkaan identifioinut kritiikkinsä kohdetta muuten kuin viittaamalla kaupungin kauppiaisiin, joilla oli talonpoikia tai maaorjia puotiavustajinaan. Maaorjia oli yleisimmin Viipurin venäläisellä väestöllä, mutta maaorjien käyttö aputyövoimana ei ollut 1700–1800-lukujen taitteessa vierasta myöskään kaupungin ruotsalais-saksalaiselle kauppiaskunnalle, raatimiehet mukaan lukien, tai laajemminkaan Vanhan Suomen kaupunkien kauppiaille.[30]

Viipurin käsityöläisammatteja koskien maistraatti välitti järjestämiskomitealle kaupungin kuudentoista käsityöläismestarin laatiman valituksen Viipurin ammattikuntien surkeasta tilasta. Uusi kaupunkijärjestys oli vapauttanut käsityönharjoittamisen jokaiselle, joka pystyi elättämään itsensä sen avulla. Sen seurauksena samalla, kun mestareiden mukaan työn laatu oli romahtanut kaikkinaisten puoskareiden myötä, oli heidän toimeentulonsa heikentynyt huomattavasti. Kauppiaiden kritiikki kiltajärjestelmän väärinkäytöksiä kohtaan ja käsityöläismestareiden valitus jättivät identifioimatta ne henkilöt, joihin kritiikki kohdistui. Ongelmana esitettiin itse järjestelmä, eivät sen toimijat. Järjestämiskomitean ei ollut kuitenkaan vaikea tulkita rivien väleistä sitä, keihin tyytymättömyys kohdistettiin.[31]

LUTERILAINEN KIRKKO, SEKULAARI KOULU JA ”KANSALLISET” TAVAT

Jo ennen Vanhan Suomen poliittis-hallinnollisen yhdistämistyön käynnistämistä oli keisari määrännyt manifestilla marraskuun alussa 1811, että alueen kirkolliset asiat alistetaan jatkossa Porvoon piispan ja konsistorin hoitoon. Sitä seurasi Porvoon piispa Magnus Jacob Alopaeuksen joulukuun puolivälistä 1811 maaliskuun alkuun 1812 kestänyt tarkastusmatka Vanhan Suomen liki neljäänkymmeneen seurakuntaan. Piispan ennalta ilmeisen synkkä näkemys alueen papiston henkisestä ”tilasta” muuttui tarkastusmatkan aikana positiivisemmaksi, vaikka Vanhan Suomen itäisimpien seurakuntien papiston tiedot ja taidot osoittautuivat osin heikoiksi. Koska Viipurin konsistorin katsottiin vieläpä myöntäneen leväperäisesti ja vastoin laillista järjestystä pastoraalitutkintoja, tuli sen vuoden 1800 jälkeen myöntämät tutkinnot käydä uusimassa Porvoon konsistorissa.[32]

Vanhan Suomen kirkolliseen ”jälleenruotsalaistamiseen” tähtäsivät myös määräykset, joiden mukaan Viipurin läänissä oli noudatettava jatkossa samoja luterilaisia juhlapäiviä ja tekstejä kuin muussa Suomessa. Sen lisäksi oli luovutta-

Jo ennen Vanhan Suomen poliittis-hallinnollista yhdistämistä oli alueen kirkolliset asiat alistettu Porvoo piispa Magnus Jacob Alopaeuksen hoitoon. Hän teki tarkastusmatkan alueen seurakuntiin vuodenvaihteessa 1811–1812, ja osallistui aktiivisesti keskusteluihin kirkollisten ja koulutusolojen uudistamiseksi Viipurin läänissä.

va 1810-luvun taitteessa Vanhassa Suomessa osin käyttöön otetusta uudesta liturgiasta ja palattava suuriruhtinaskunnassa noudatettavaan jumalanpalveluskaavaan. Viipurin saksalainen seurakunta oli järjestämiskomitean mielestä mahdollista vähitellen lakkauttaa siten, ettei virkoja enää täytetä niiden tultua avoimiksi. Ehdotus ei saanut hallituskonseljissa kannatusta, vaikka järjestämiskomitean mielestä seurakunnan jäsenet osasivat suomea tai ruotsia, ja toisaalta suomalais-ruotsalaisen seurakunnan papit pystyivät saarnaamaan myös saksaksi. Viipurin läänin ortodoksisesta ja katolisesta kirkosta yhdistämismanifestit eivät määränneet mitään, eikä niiden asemaan osana suuriruhtinaskuntaa otettu kantaa järjestämiskomiteassa tai piispa Alopeuksen laatimassa tarkastusmatkan selvityksessä.[33]

Vanhassa Suomessa oli suoritettu 1780-luvun puolivälissä koulureformi, jonka seurauksena koululaitos oli irrotettu kirkon eli Viipurin ja Haminan konsistorien alaisuudesta. Kirkollinen kansanopetus ja reformin myötä syntyneet kaupunkien normaalikoulut eriytyivät näin ollen toisistaan. Vuonna 1805 käyttöönotetun piirikoululaitoksen jälkeen Vanhassa Suomessa oli Viipurin lukion rehtorin Erik Gabriel Melartinin johtama ja Tarton yliopiston valvoma maallinen, myös maaseudun pitäjänkoulut sisältänyt koululaitos. Koulujen opetuskieleksi vaihtui 1780-luvulta eteenpäin ruotsin sijaan saksa ja venäjä, ja tytöillä oli oikeus päästä kouluun vuodesta 1786 eteenpäin. Viipurissa tyttökoulu aloitti toimintansa 1780-luvun lopulla, muihin Vanhan Suomen kaupunkeihin tyttöjen alkeiskoulut ilmestyivät 1810-luvun taitteessa. Piispa Alopaeuksen suhtautuminen muun Suomen koulujärjestelmästä poikkeavaan Vanhan Suomen ”reaali-/sekulaarikoululaitokseen” oli kielteinen. Vaikka piispa ei maininnut tarkastusmatkansa jälkeen keisarille huhtikuun alussa 1812 laatimissaan Vanhan Suomen luterilaisen kirkon järjestämistä koskeneissa ehdotuksissa suoraan mitään koululaitokses-

ta, ajoi hän muiden ”uuden Viipurin läänin arkkitehtien” tavoin koululaitoksen palauttamista suuriruhtinaskunnassa vallinneisiin käytänteisiin.[34]

Piispa Alopaeuksen kantaa määritti osaltaan tammikuun 1812 yhdistämismanifestin yhdeksäs pykälä, jonka mukaan Viipurin kymnaasi (lukio) tulisi siirtymään Porvoon piispan ja konsistorin alaiseksi. Pykälä herätti tyytymättömyyttä varsinkin Vanhan Suomen saksalaistaustaisen säätyläistön keskuudessa, sillä Porvoon konsistoria pidettiin ruotsalaismielisenä ja siten saksalaisvastaisena laitoksena. Viipurin lukion rehtori, mitä ilmeisimmin kaupungin muun säätyläistön tukemana, ei jäänyt toimettomaksi havaittuaan, että koululaitos oli muutospaineiden alla. Melartinin helmikuun puolivälissä 1812 laatima ”ruotsalaistamista” vastustanut muistio sai suopean vastaanoton, sillä keisarin määräyksellä koululaitos oli jätettävä silloiselle kannalleen.[35] Kysymyksessä oli J. W. Ruuthin mukaan ”jonkunlainen »sivistystaistelu»”, minkä seurauksena Viipurin saksankielinen väestö asettui vastustamaan kaikkia muutoksia.[36]

Piispa Alopaeuksen maaliskuun alkupuolella 1812 heti tarkastusmatkalta kotiuduttuaan laatima vastamuistio jäi ilman merkitystä, sillä keisari oli jo päätöksensä tehnyt. Alopaeuksen kanta asiaan oli joka tapauksessa selvä, sillä hänen mielestään koululaitokset oli järjestettävä yhtenevälle kannalle, jotta myös Viipurin läänissä pystyttäisiin opettamaan asiat jatkossa kunnolla ja Suomen sivistyneiden säätyjen kielellä eli ruotsiksi. Poikkeuksen olisivat muodostaneet ne lapset, jotka puhuivat saksaa äidinkielenään. Myöhemmin heinäkuussa 1812 Viipurin läänin järjestämiskomitealle osoittamassaan kirjelmässä Alopaeus pehmensi näkökantaansa koulukysymykseen. Alopaeuksen mukaan hänellä ei ollut enää mahdollisuutta puuttua Viipurin läänin koululaitokseen sen jälkeen, kun Armfelt oli toimittanut hänelle keisarin helmikuisen päätöksen asiasta. Samoin Alopaeus korosti, että huhut hänen pyrkimyksestään hävittää Vanhan Suomen koulujärjestelmä olivat perusteettomia. Hänen mielestään ilman perinpohjaisia selvitystöitä tehdyt muutokset johtaisivat vain vahingollisiin lopputuloksiin. Vaikka koulujärjestelmä jatkoi siten toimintaansa Vanhassa Suomessa entisellään, alettiin kouluissa kuitenkin hieman myöhemmin opettaa ruotsia.[37]

Koulukysymykseen liittyen järjestämiskomitea viestitti vielä loppuvuodesta 1812 tarkemmin Viipurin läänin maistraateille, että tyttökoulut tulevat jatkamaan toimintaansa entisellään osana koulujärjestelmää. Viipurin maistraatin hetkeä myöhemmin laatimassa tyttökouluja koskeneessa selvityksessä korostettiin, että koko kaupungin väestö kaikista säädyistä antoi asialle yksimielisen tuen. Maistraatti jatkoi kirjeessään edelleen, että mikäli jonkinlaiset muutokset nähtäisiin kuitenkin tarpeelliseksi, tuli niiden tapahtua lasten (tyttöjen) parhaaksi, eikä mainittujen kasvatuslaitosten heikentämiseksi.[38] Kuten maistraatin selvitys osoittaa, se puolusti – koko kaupungin yhteiseen mielipiteeseen

nojaten – tyttökoulujen ja yleensäkin koululaitoksen jatkuvuutta. Muita aihealueita käsittelevissä kirjelmissään maistraatti ei tuonut kertaakaan yhtä selkeästi ilmi sen tai kaupunkilaisten omaa kantaa. Esimerkiksi kaupungin elinkeinonharjoittamista käsitelleessä selvityksessä maistraatti esitti lähinnä ehdotuksia siitä, miten sen mielestä tulisi toimia jatkossa.

Viipurilaisten vankkaa mielipidettä kouluasiassa selittää se, että keisari oli jo antanut siunauksena koululaitoksen jatkuvuudelle. Koululaitokseen liittyvä toiminta ja mielipiteenilmaisun voimakkuus vaikuttavat muista asiakokonaisuuksista yleisemminkin poikkeavilta, sillä koulujen jatkuvuuden vankka kannatus oli samalla saksalaisten perinteiden näkyvää tukemista, olihan koululaitos rakennettu itävaltalais-saksalaisten esimerkkien mukaisesti. Viipurin maistraatin esittämä, vanhasuomalaista ”sivistystä” puolustanut näkemys linkittyy myös järjestämiskomitean Viipurin läänin tuomiorovasteille lähettämään kiertokirjeeseen, jossa se pyysi rovasteilta selvitystä asukkaiden moraalin vallitsevista piirteistä sekä luonteen ”kansallisista” tavoista ja taipumuksista. Viipurin kaupunki- ja maaseurakunnan kirkkoherra, tuomiorovasti Jacob Schroeder korosti selvityksessään, että luulo paikallisväestön hitaudesta, uppiniskaisuudesta, yksinkertaisuudesta ja ankaruudesta oli virheellinen. Tuomiorovastin kuvaus jatkui ”kansallisromanttisesti”, sillä Vanhassa Suomessa järvien juokseva vesi sai jopa kylmän ilmaston suotuisammaksi samalla, kun katovuosien sattuessa lempeä hallinto riensi isällisesti apuun.[39]

Kontrasti maaherra Carl Johan Stjernvallin ja tuomiorovasti Jacob Schroederin kuvausten välillä on suuri, vaikka molemmat näkemykset Vanhan Suomen henkisestä tilanteesta ja ilmapiiristä on laadittu vuoden 1812 Viipurista katsoen. Vastaavanlaisia äärilaitoja edustivat Porvoon piispa Alopeuksen ja Viipurin kymnaasin eli lukion rehtori Melartinin mielipiteet Viipurin läänin koululaitoksen tulevaisuudesta. Vanhan Suomen luterilaista kirkkoa ja kirkkoon yhdistynyttä koulukysymystä koskeneet näkemyserot olivat sekä mielipiteiden jakavuudeltaan että käytännön järjestämistoimiltaan toistensa vastakohtia. Luterilaisen kirkon järjestäminen muun Suomen kannalle oli ainakin näennäisesti ”suomalaisen” identiteetin näkökulmasta helpoimpia tehtäviä toteuttaa, Vanhan Suomen koululaitoksen järjestely puolestaan haastavimpia ja suurimpia ”kansallisia” intohimoja nostattaneita kysymyksiä. Yhdistämistoimien ääripäihin sijoittumisen voi havaita edelleen siitä, että kirkollisesti Vanha Suomi ”yhdenmukaistettiin”, koululaitos jäi sen sijaan entiselle kannalle Viipurin läänissä. Huolimatta asioiden vastakkaisesta luonteesta oli sekä kirkolla että koululaitoksella keskeinen tehtävä Vanhan Suomen väestön omakuvien, paikallisten identiteettien ja ”kansallisten” tapojen muodostumisessa.

YHDISTÄMINEN – YHDENMUKAISTAMINEN

J. W. Ruuthin mielestä Viipurin maistraatin joulukuussa 1816 laatima kiitoskirjoitus sen johdosta, että hallituskonselji oli muuttunut senaatiksi, kuvasi viipurilaisten tunteita niitä toimenpiteitä kohtaan, joilla kaupunki oli saatettu ”emämaan yhteyteen”. Kiitoskirje kuului:

> Se laupeus ja armo, millä Teidän Keis. Majestetinne on kohdellut koko Suomenmaata, ei voi muuta kuin kiihottaa joka suomalaista sydäntä puhtaimpaan kiitollisuuteen, joka ei enää ole ainoastaan velvollisuus nautituista hyvänteoista – se on sydämiemme todellinen tarvis. Ei se kuitenkaan ole uutinen Teidän Keis. Majestetinne armosta, joka nyt on muuttanut onnellisuudeksemme ne hiljaiset siunaukset, joita Wiipurin kaupungin asukkaat ovat taivaalta anoneet Teidän kalliin Majestetinne hyväksi. – – Teidän Keis. Majestetille oli kerran suotu yhdistää nuo kohtalon kautta eroitetut veljekset vanhan ja uuden Suomen ja sallia niiden yksissä käsi-kädessä vaeltaa onnellisuuteen, jonka Teidän Keis. Majestetinne yhdistämisen kautta on heille jo perustanut.[40]

Vuosisata myöhemmin historiantutkimuksen tulkinta yhdistämisestä on edelleen varsin yhtenevä. Sen mukaisesti yhdistäminen oli Vanhan Suomen väestölle ja erityisesti maaseuturahvaalle muutos parempaan. Perusteluna on nähty se, että talonpoikien omistus- ja maanhallintaoikeudet vahvistuivat merkittävästi. Tulkinta ei ole ollut kuitenkaan särötön, sillä läntisen Suomen säätyläisväestön on todettu arvottaneen Vanhan Suomen opetus- ja hallintolaitoksen, kirkollisen elämän ja jopa yhteiskunnallisen arvojärjestyksen jo ennalta heikoksi. Se herätti väistämättä kyseisiin laitoksiin tottuneissa vanhasuomalaisissa muutosvastarintaa; ”parjatut syytetyt itse – koko Vanhan Suomen väestö – eivät voineet tällaiseen ajatteluun yhtyä”.[41] Toisaalta tutkimuksessa on nostettu perustellusti esiin se, että samalla, kun kaupunkien henkinen ilmapiiri oli Viipurin ja Haminan johdolla maallistunut, oli pietistinen ajatusmaailma saanut jalansijaa Vanhan Suomen maaseudulla. Kuten edellä on käynyt ilmi, kaupungeissa oli kuitenkin erilaisia väestöryhmiä ja poikkeavia näkemyksiä, joten myös Viipurin läänin yhdistämistä koskeneet mielipiteet olivat eriäviä.[42] Vanhan Suomen identiteettien näkökulmasta se tarkoittaa sitä, ettei yksi tulkinta pysty kuvaamaan kattavasti Vanhan Suomen eri väestönosien suhtautumista yhdistämiseen.

Olen tarkastellut tässä artikkelissa Viipurin maistraatin ja Viipurissa toimineiden viranhoitajien suhtautumista Vanhan Suomen yhdistämiseen. Tutkimuksen alussa esitetty huomio, että yhdistämisen sijaan kyseessä oli itse asiassa Vanhan Suomen yhdenmukaistaminen ei sinällään ole uusi, vaikka etenkin

1800-luvun lopun ja 1900-luvun alkupuolen kansallisessa historiankirjoituksessa huomio keskittyi liittämisen mukanaan tuomiin positiivisiin vaikutuksiin. Sen myötä Viipurin läänin hallinto- ja oikeuslaitoksen uudelleenjärjestelyyn linkittynyt alueen väestön ”suomalaistaminen” nähtiin oikeutettuna. Viipurilaisten viranhoitajien esittämät tulkinnat ja näkemykset kaupungin ja yleisesti Viipurin läänin tilasta luovat osin vastakkaista kuvaa kuin Viipurin maistraatin 1816 kuvailema ”eroitettujen veljesten” harmoninen yhdistäminen. Suorien tulkintojen teko ristiriitaisuudesta ei toki ole mahdollista, sillä lähdeaineistojen tausta on hyvin erilainen. Vastaava ristiriitaisuus löytyy myös tuomiorovasti Jacob Schroederin ja Ragnar Rosénin siteeraaman Vanhan Suomen ”muuan merkittävän pappismiehen” kuvausten väliltä. ”Pappismiehen” mukaisesti uudessa ”olotilassa” kasvanut kodittomien lauma, rikosten lisääntyminen ja leviävä kurjuus olivat johtaneet Vanhan Suomen rappeutumiseen.[43]

Viipurin läänin yhdenmukaistaminen muun Suomen kanssa oli kielellisiä tavoitteita sisältänyt poliittinen hanke; hallinnollis-normatiivisesti kaikki venäläisyyteen viittaava oli saatava kitkettyä pois Viipurin läänistä. Viipurin saksalaisuus oli keskeinen Viipurin maistraatin ja Viipurin läänin järjestämiskomitean näkemyksiä erottanut ideologinen tekijä. Maistraatin kirjelmissään esiin nostama kaupungin venäläisyys ja venäläisten piirteiden korostaminen voidaan tulkita eräänlaiseksi puolustusmekanismiksi yhdistämistä vastaan. Se oli keino puolustaa kaupungissa 1700-luvun loppupuolella entisestään voimistunutta saksalaista kulttuuria ja identiteettiä, kun ne häivytettiin venäläisyyden taustalle. Viipurin läänin järjestämiskomitean päämäärä oli kuitenkin selkeä, sillä se ajoi kaikissa käänteissä ruotsin kielen palauttamista entiseen hallitsevaan asemaansa Viipurin läänissä. Toisin sanoen se puuttui juuri siihen, mitä maistraatti pyrki siirtämään taustalle. Viipurin läänin yhdistämistä seurannut, sukupolven ajan kestänyt saksalaiseen kieleen, tapoihin ja yhteiskunnalliseen ajatteluun konkretisoitunut viipurilaisten vetäytyminen kuoreensa on tulkittava siten järjestämiskomitean valmisteleman ja kattavasti läpiviedyn yhdenmukaistamisen (odotetuksi) lopputulokseksi, ei yhdistämisen lähtökohdaksi. Näin ainakin on, jos tapahtumia tarkastellaan niiden viipurilaisten silmin, jotka yrittivät eri keinoin säilyttää identiteettinsä omaleimaisia piirteitä osana Suomen suuriruhtinaskuntaa.

Viitteet

1 Ruuth & Kuujo 1981, 7; Engman 2009, 120.
2 Danielson-Kalmari 1911; Kallio 1901; Salenius 1913, 3–13, 20–23, passim.
3 Engman 2009, 119–120.
4 Remy 1998, 88–89, 93–94; Klinge 2009, 310–315, passim.
5 Korhonen 1963, 49–50, 165–171; Paaskoski 1997; Engman 2009, 113; Paaskoski 2013, 457–462; Kalleinen 2013; Tiivistetysti *Historiallisessa Aikakauskirjassa* vuosina 2009–2010 käydystä yhdistämisen motiiveja koskeneesta historiatieteellisestä keskustelusta, ks. Kaukiainen 2014, 14–16; Räihä 2014, 270, erit. viite 3.
6 KA, VMA, Viipurin maistraatin kirjeenvaihto Viipurin läänin järjestämiskomitean kanssa 1812–1813; KA, VJA, saapuneet asiakirjat 1812–1813 (SY 9, Viipurin maistraatin kirjeet); Kallio 1901, 47–49; Räihä 2014.
7 Päivämäärät on yhtenäistetty artikkelissa gregoriaanisen ajanlaskun mukaisiksi. Toisen yhdistämismanifestin eli niin sanotun toimeenpanoasetuksen keisari antoi juliaanisen kalenterin mukaan 31.12.1811, mikä vastaa gregoriaanisessa kalenterissa päivämäärää 12.1.1812.
8 Danielson-Kalmari 1911, 123–126, 135–136; Kallio 1901, 12–19, 47; Paaskoski 2012, 144–153; KA, VJA, Pöytäkirjat 1812–1813 (SY 2, 6.3.1812).
9 Castrén 1879:1, 21; lausahduksesta on (ainakin) kaksi hieman toisestaan poikkeavaa suomennosta: ks. Kallio 1901, 25–26, jonka mukaa se kuului: ”Oi veliseni, Viipurin läänistä ei koskaan tule muun Suomen veroista – varjelkoon Jumala tapahtumasta päinvastoin!”; vrt. Engman 2009, 121, ”Voi veli, Viipurista ei koskaan tule muun Suomen kaltaista – mutta Jumala armahtakoon että voi käydä päinvastoin!!!”.
10 Castrén 1879, 21–22, *”[…] jag befinner mig, nästan som af pestsmitta öfverqlefven sjöman på ett i havet af vågorna kastadt skepp”* (lainaus s. 21); myös Rosén 1938, 154–155; Teperi 1965, 14–15; Kaukiainen 2014, 12, 17–18.
11 KA, VMA, Viipurin maistraatin kirjeenvaihto Viipurin läänin järjestämiskomitean kanssa (maistraatilta 26.6.1812); KA, VJA, saapuneet asiakirjat 1812–1813 (SY 9, Viipurin maistraatin kirjeet 31.3.1813); Ruuth & Kuujo 1981, 41–43.
12 Danielson-Kalmari 1911, 102–107 (lainaus s. 105); Vuorela 1976, 65–66.
13 Kallio 1901, 15.
14 Kallio 1901, 22; Ruuth 1908, 784–785, 1091; Ruuth & Kuujo 1981, 45; raatimies Kovalewiin ja hänen orjaansa liittyvästä oikeustapauksesta vuodelta 1815, ks. Einonen 2013a, 43–44.
15 Vanhan Suomen luterilaisen kirkon järjestämisestä muun Suomen yhteyteen oli tehty päätös jo ennen varsinaista poliittis-hallinnollista yhdistämistä, ks. Sirenius 1913, 226–229; Tarkiainen 1985, 225–237.
16 Von Knorring 1985, 31–32. Kuten Frans Petter von Knorringin teoksen *Gamla Finland eller det fordna Wiborgska Guvernementet, 1:sta Afdelningen* (Åbo 1833) suomentanut ja toimittanut Aune Hikipää toteaa, tutkimus perustuu vähäisen lähdekirjallisuuden vuoksi kirjoittajan omiin havaintoihin hänen toimiessaan Haminan kadettikoulun opettajana ja pastorina (vuosina 1819–1833). Von Knorring teki kirjansa valmisteluvaiheessa useita laajoja matkoja ympäri Vanhan Suomen; Paaskoski 2006; Paaskoski 2013, 470–471; Paavolainen 2016, 100–103; Jacob Judénista (Jaakko Juteini) yleisesti, ks. Huhtala & Supponen (toim. 2012).
17 KA, VJA, saapuneet asiakirjat 1812–1813 (SY 9, Viipurin maistraatin kirjeet 24.7.1812).
18 KA, VJA, saapuneet asiakirjat 1812–1813 (SY 9, Viipurin maistraatin kirjeet 24.7.1812), *”[…] at på Stora Högtids dagar icke allenast trängseln i Kyrckan är ganska stor, utan måste ock en del af församlingens ledamöter, i brist af rum i Kyrckan, stanna utanföre”*.

19 KA, VJA, saapuneet asiakirjat 1812–1813 (SY 9, Viipurin maistraatin kirjeet 24.7.1812).

20 Schweitzer 2013, 24.

21 Kallio 1901, 105; KA, VMA, Viipurin maistraatin kirjeenvaihto Viipurin läänin järjestämiskomitean kanssa (järjestämiskomitealta 17.4.1812); KA, VMA, Viipurin maistraatin kirjeenvaihto Viipurin läänin järjestämiskomitean kanssa (maistraatilta 18.2.1813*), "[...] att en ny organisation för Wiborgska Gouvernementet snart skulle företagas, och således ingen ändring i anseende till Rådstufwu rätten härstädes för den korta medlertid, wore af nöden"*; KA, VMA, Viipurin maistraatin kirjeenvaihto Viipurin läänin järjestämiskomitean kanssa (maistraatilta 18.2.1813); Viipurin saksalaisuudesta, ks. Ijäs 2015, 54–55.

22 KA, VMA, Viipurin maistraatin kirjeenvaihto Viipurin läänin järjestämiskomitean kanssa (maistraatilta 18.2.1813).

23 KA, VMA, Viipurin maistraatin kirjeenvaihto Viipurin läänin järjestämiskomitean kanssa (järjestämiskomitealta 25.3.1812); KA, VJA, saapuneet asiakirjat 1812–1813 (SY 9, Viipurin maistraatin kirjeet 24.11.1812); Kallio 1901, 31–33, 73–74; Danielson-Kalmari 1911, 142–144; Ruuth & Kuujo 1981, 8; Engman 2009, 118–119; Schweitzer 2013, 24; Kaukiainen 2014, 22–23.

24 Einonen 2013a, 34–35; ks. ja vrt. Räihä 2014, 279.

25 Tandefelt 2002, 54–67.

26 Kaukiainen 2014, 23; myös Kuujo 1998, 105–110; erityisen hankala, mutta ratkaisua vaatinut venäläisyyteen liittynyt kysymys oli Vanhan Suomen venäläisen donataari-, virka-, ja sota-aatelin oikeudet. Kallio 1901, 95–104.

27 KA, VMA, Viipurin maistraatin kirjeenvaihto Viipurin läänin järjestämiskomitean kanssa (järjestämiskomitealta 7.4.1812); KA, VJA, saapuneet asiakirjat 1812–1813 (SY 9, Viipurin maistraatin kirjeet 18.2.1813); Ruuth & Kuujo 1975, 131; Ranta 1984, 58–64; Paaskoski 2012, 105–106; Räihä 2015, 223–226.

28 KA, VJA, saapuneet asiakirjat 1812–1813 (SY 9, Viipurin maistraatin kirjeet 18.2.1813), *"[...] mästa delen af sågqvarnarne genom inrättningen af Forstmästeriet här i Länet, blifwit helt och hållit ur stånd satte, att framdeles blifwa i wärcksamhet; så kan ock denna omständighet icke annors än anses för den förnämsta orsak till utländska handelns aftagande"*; Karonen 2013, 406–409; Räihä 2014, 276; Kuisma 2015, 54–57.

29 Karonen 2013, 402; Kuisma 2015, 34–35, 43–50 (lainaus s. 46).

30 Ruuth & Kuujo 1975, 51; Einonen 2013b; Räihä 2014, 280; Ijäs 2015, 52, 153.

31 KA, VJA, saapuneet asiakirjat 1812–1813 (SY 9, Viipurin maistraatin kirjeet 31.3.1813); Ruuth 1908, 841.

32 Sirenius 1913, 254.

33 Kallio 1901, 121–123, 128; Sirenius 1913, 254, passim.; Vuorela 1976, 75; On huomattava, että Vanhan Suomen konsistorit olivat esimerkiksi esittämiensä rukouspäivätekstien osalta varsin lähellä ruotsalaista perinnettä. Ks. Räihä 2016, 436–441; kirkollisesta perinteestä myös Kaukiainen 2012, 425.

34 Neovius 1890 (red.), 29–46; Sirenius 1913, 253–254; Rajainen 1940, 87–89, 119–127; Tarkiainen 1985, 230, 306–307; Knapas 2000; Kaukiainen 2014, 23; Vauhkonen 2016, 102–112.

35 Hietala 1982, 156–164, 169–172; Tarkiainen 1985, 303.

36 Ruuth 1908, 792–793.

37 KA, VJA, saapuneet asiakirjat 1812–1813 (SY 10, piispa M. J. Alopaeukselta 11.7.1812), *"Det bör jag likaledes i ödmiukhet upprepa, att det rychte man utspridit om förstörning eller total omskapning, den jag skulle haft i sinnet att projectera, af Gymnastic och Scholae-inrättningarne derstädes, är alldeles ogrundat [...] huru skadliga de ofta varit har erfarenhet i flera delar nogsamt visat"*; Tarkiainen 1985, 303–305; Kaukiainen 2014, 24.

38 KA, VMA, Viipurin maistraatin kirjeenvaihto Viipurin läänin järjestämiskomitean kanssa (järjestämiskomitealta 13.11.1812), *"[...] det samteliga Stads Invånare af alla*

stånd […] gifvit enhälleligen sin önskan tillkänna, det måtte bemälte Flick-Skolor framdeles såsom härtills blifwa bibehållne”; KA, VJA, saapuneet asiakirjat 1812–1813 (SY 9, Viipurin maistraatin kirjeet 28.11.1812), *”[…] att en sådan ändring skulle ske till förbättrande, och icke i något hänseende till försämrande af merbemälte upfostrings anstalter”.*

39 KA, VJA, kirjekonseptit 1812–1813 (SY 3, järjestämiskomitealta 1.4.1812), *Om Invånarnas moraliska caractère, deras rådande naturlynnes national seder och böijelser*; KA, VJA, saapuneet asiakirjat 1812–1813 (SY 10, Viipurin kaupunki- ja maaseurakunnan kirkkoherra Jacob Schroederilta 30.9.1812), *”Deras rådande naturs lynne torde af flere, som icke äga närmare kännedom deraf misskännas, och de beskyllas för tröghet, oböjlighet, envishet, hårdhet, obeveklighet m. m.”*

40 Ruuth 1908, 784.

41 Teperi 1965, 15–16 (lainaus s. 15).

42 Kaukiainen 2012, 436; Paaskoski 2013, 466–467; Kaukiainen 2014, 25.

43 Rosén 1938, 155–156.

Lähdeluettelo

Alkuperäislähteet

Kansallisarkisto (KA), Helsinki

Viipurin läänin järjestämiskomitean arkisto (VJA)

Pöytäkirjat 1812–1813 (SY 2)

Kirjekonseptit 1812–1813 (SY 3)

Saapuneet asiakirjat 1812–1813 (SY 9, Viipurin maistraatin kirjeet)

Saapuneet asiakirjat 1812–1813 (SY 10, Porvoon tuomiokapitulin ja Viipurin läänin kirkkoherrojen kirjeet)

Kansallisarkisto (KA), Mikkeli

Viipurin maistraatin arkisto (VMA)

Viipurin maistraatin kirjeenvaihto Viipurin läänin järjestämiskomitean kanssa 1812–1813

Tutkimuskirjallisuus

Castrén, R. (1879), Två landshöfdingar. *Finsk Tidskrift för vitterhet, vetenskap, konst och politik* 1, 3–27.

Danielson-Kalmari, J. R. (1911/1894), *Viipurin läänin palauttaminen muun Suomen yhteyteen,* useiden lähteiden nojalla tarkastettu ja täydennetty painos. Porvoo: Werner Söderström.

Einonen, Piia (2013a), Venäläiset Viipurissa: kielellisiä, kansallisia ja kulttuurisia ristiriitoja 1800-luvun alkupuolella. *Monikulttuurisuuden aika Viipurissa*, toim. Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 17. Helsinki: VSKS, 34–51. (http://vsks.onsight.fi/wp-content/uploads/2011/12/Toimite-17.pdf, luettu 8.8.2017).

Einonen, Piia (2013b), Cultural conflicts in a border town. The question of Russian serfdom in Vyborg in the beginning of the 19th century. *Small nations on the Borderlines of Great Powers,* eds. Satu Matikainen & Attila Barany. Speculum Historiae Debreceniense 14. Debrecen: University of Debrecen, 111–126.

Engman, Max (2009), *Pitkät jäähyväiset. Suomi Ruotsin ja Venäjän välissä vuoden 1809 jälkeen*. Helsinki: WSOY.

Hietala, Marjatta (1982), Erik Gabriel Melartinin toiminta ja motiivit Viipurin läänin koululaitoksen palveluksessa vuosina 1805–1814. *Historiallinen Arkisto* 79, 131–193.

Huhtala, Liisi & Supponen, Sanna (toim. 2012), *Viipurin viisas – näkökulmia Jaakko Juteiniin*. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 16. Helsinki: VSKS. (http://vsks.azurewebsites.net/wp-content/uploads/2012/03/Toimite-16_valmis.pdf, luettu 26.4.2018).

Ijäs, Ulla (2015), *Talo, Kartano, puutarha. Kauppahuoneen omistaja Marie Hackman ja hänen kulutusvalintansa varhaismodernissa Viipurissa*. Turun yliopiston julkaisuja 402. Turku: Turun yliopisto.

Kalleinen, Kritiina (2013), Speranski, Mihail (1772–1839). *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*. Studia Biographica 4. Helsinki: SKS. (URN:NBN:fi-fe20051410, luettu 26.4.2018).

Kallio, O. A. (1901), *Viipurin läänin järjestämisestä muun Suomen yhteyteen*. Helsinki: Osakeyhtiö Weilin & Göös Aktiebolag.

Karonen, Petri (2013), Talouselämä 1780-luvun jälkipuoliskolta Vanhan Suomen ajan loppuun. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika*, toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 394–415.

Kaukiainen, Yrjö (2012), Kymenlaakson 1700-luku. *Kymenlaakson historia I. Jokilaakso ja rajamaa esihistoriasta 1810-luvulle*, toim. Yrjö Kaukiainen. Helsinki: SKS, 262–436.

Kaukiainen, Yrjö (2014), Viipurin lääni palaa Suomeen – Suomi tulee Viipurin lääniin. *Viipurin läänin historia V. Autonomisen Suomen rajamaa,* toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 12–35.

Klinge, Matti (2009), *Napoleonin varjo. Euroopan ja Suomen murros 1795–1815*. Helsinki: Otava.

Knapas, Rainer (2000), Haminan hiippakunnan koulut. *Haminan hiippakunta 1743–1812*, toim. Kimmo Keskinen. Helsinki: Helsingin yliopisto, aikuiskoulutuskeskus, Kotkan yksikkö, 26–29.

von Knorring, Frans Petter (1985), *Vanha Suomi*, suom. & toim. Aune Hikipää. Lappeenranta: Lappeenrannan Kilta r.y.

Korhonen, Keijo (1963), *Suomen asiain komitea. Suomen korkeimman hallinnon järjestelyt ja toteuttaminen vuosina 1811–1826*. Historiallisia Tutkimuksia 65. Helsinki: SHS.

Kuisma, Markku (2015), *Venäjä ja Suomen talous 1700–2015*. Helsinki: Siltala.

Kuujo, Erkki (1998), Saksalaisuus Vanhan Suomen kaupungeissa. *Kahden kruunun alla. Kymijoki rajana 1743–1811,* toim. Eeva-Liisa Oksanen. Kotka: Kymenlaakson liitto, 105–110.

Neovius, Ad. (*red.* **1890)**, *Ur Finlands Historia. Publikationer ur de Alopæiska pappren*. Werner Söderström: Borgå.

Paaskoski, Jyrki (1997), G.M. Armfelt och Gamla Finland. *Historisk Tidskrift för Finland* 82:3, 301–317.

Paaskoski, Jyrki (1998), Kollegineuvos Carl Adolph Sattler. *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita* 12. Helsinki: VSKS, 188–200.

Paaskoski, Jyrki (2006), F.P. von Knorring och Gamla Finlands historia. *I trädgården, i biblioteket, i världen. Festskrift till Rainer Knapas den 19 februari 2006*, red. Nina Edgren-Henrichson et al. Helsingfors & Stockholm: Söderströms & Atlantis, 163–177.

Paaskoski, Jyrki (2012), Vanhan Suomen hallintohistoria. *Vanhan Suomen arkistot – Arkiven från Gamla Finland,* toim. Eljas Orrman & Jyrki Paaskoski. Helsinki: SKS, 17–166.

Paaskoski, Jyrki (2013), Uudistaja Aleksanteri I. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika,* toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 449–472.

Paavolainen, Pentti (2016), Valistuskirjoista muistelmiin. Viipurin kirjallisia sukupolvia. *Muuttuvien tulkintojen Viipuri,* toinen korjattu painos, toim. Anu Koskivirta, Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 18. Helsinki: VSKS, 98–132. (https://wiipuri.fi/wp-content/uploads/2017/03/VSKS_toimitteet_18_WEB-2_korjattu_painos.pdf, luettu 26.4.2018).

Rosén, Ragnar (1938), Vanha Suomi. *Karjalan historiaa*. Historian Aitta VIII. Helsinki: Historian ystäväin liitto, 117–159.

Rajainen, Maija (1940), *Vanhan Suomen koulut. 1. Normaalikoulut vv. 1788–1806.* Historiallisia Tutkimuksia 25:1. Helsinki: SHS.

Ranta, Raimo (1984), Venäläinen kauppiaskunta ja sen kauppa Vanhassa Suomessa. *Historiallinen Arkisto* 83, 29–66.

Remy, Johannes (1998), Läntiset kuvernementit venäläisessä ja puolalaisessa ajattelussa 1772–1863. *...vaikka voissa paistais? Venäjän rooli Suomessa. Osmo Jussilan juhlakirja,* toim. Jorma Selovuori. Porvoo: WSOY, 81–107.

Ruuth, J. W. (1908), *Wiipurin kaupungin historia*. Wiipuri: Wiipurin kaupunki.

Ruuth, J. W. & Kuujo, Erkki (1975), *Viipurin kaupungin historia III. Vuodet 1710–1812*. Helsinki: Torkkelin säätiö.

Ruuth J. W. & Kuujo, Erkki (1981), *Viipurin kaupungin historia. IV:1 osa. Vuodet 1812–1840*. Helsinki: Torkkelin säätiö.

Räihä, Antti (2014), Venäjään liittäminen ja Suomen suuriruhtinaskuntaan yhdistäminen. Talous ja hallinto kaupunkien argumentaatiossa. *Historiallinen Aikakauskirja* 112:4, 270–281.

Räihä, Antti (2015), Venäläiset kauppiaat, uusi kaupunkijärjestys ja kaupankäynti Vanhassa Suomessa. *Genos* 86:4, 223–235.

Räihä, Antti (2016), Hengellisyys, poliittisuus ja yhteisöllisyys. Konsistorien toiminta 1700-luvun Venäjän rajaseudulla. *Teologinen aikakauskirja* 121:5–6, 432–445.

Salenius, J. M. (1913), *Kuvauksia Vanhasta Suomesta*. Viipuri: Karjalan Kirjapaino O.-Y:n Kirjapaino.

Schweitzer, Robert (2013), Saksalainen Viipuri. *Monikulttuurisuuden aika Viipurissa,* toim. Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 17. Helsinki: VSKS, 12–33. (http://vsks.onsight.fi/wp-content/uploads/2011/12/Toimite-17.pdf, luettu 26.4.2018).

Sirenius, Sigfrid (1913), "Vanhan Suomen" kirkon palauttaminen Suomen kirkon yhteyteen. Piispa M. J. Alopaeuksen osa yhdistämistyössä. *Tutkimuksia Suomen kirkkohistorian alalta.* Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia XI, 224–256.

Tandefelt, Marika (2002), Fyra språk på en marknad. *Viborgs fyra språk under sju sekel,* red. Marika Tandefelt. Helsingfors: Shildts, 11–67.

Tarkiainen, Kari (1985), *Porvoon piispa Magnus Jacob Alopaeus 1743–1818.* Historiallisia Tutkimuksia 128. Helsinki: SHS.

Teperi, Jouko (1965), *Vanhan Suomen suomalaisuusliike I. Kehityspiirteitä ja edustajia 1830-luvulta 1850-luvun alkuun.* Historiallisia Tutkimuksia LXIX. Helsinki: SHS.

Vauhkonen, Ville (2016), *Kohti kirjan oppia. Vanhan Suomen talonpoikien kirjallistuminen Ruotsin kuningaskunnan ja Venäjän keisarikunnan luterilaisuuden risteymässä 1721–1811.* Espoo: [omakustanne].

Vuorela, Tapani (1976), *Opetusministeriön historia I. Keisarillisen Suomen senaatin kirkkopolitiikka 1809–1824*. Helsinki: Kirkollistoimikunta & Opetusministeriö.

PIIA EINONEN

Ruotsalainen nasaali ja muita pilkahduksia Viipurin monikulttuurisuudesta 1700-luvulla[1]

JOHDANTO

Viipurin historiaa leimaa 1700-luvun alkupuoliskolla rooli uuden valtakunnan osana, sekä sitä seurannut hallinnon ja oikeudenhoidon jäsentymättömyys; etsittiin toimintamuotoja, jotka olisivat tarkoituksenmukaisella tavalla yhdistäneet voimaan jätetyt vanhat lait ja normit, sekä uuden vallanpitäjän vaatimukset. Tätä ei ollut omiaan helpottamaan hallinnon sisäinen sekasorto ja valtataistelu, joka vain paheni vuosisadan edetessä. Aikakautta leimaa siis jonkinasteinen rauhankriisi.[2]

Viipuri oli jo aikaisemmilla vuosisadoilla vetänyt väestöä sekä lähiympäristöstään, että kauempaa, ja sitä on luonnehdittu kansainväliseksi sekä monikulttuuriseksi läpi historiansa.[3] Kaupungin väestörakenne säilyi osin samana Vanhan Suomen Venäjään liittämisen jälkeen, vaikka osa merkittävimmistä suvuista jätti kaupungin. Jotkut kuitenkin palasivat rauhan tultua. Lisäksi väestönlisäystä saatiin Venäjältä ja uusia, saksalaislähtöisiä sukuja muutti varsinkin Nevanlinnasta Viipuriin.[4] Väestöllinen jatkuvuus Ruotsin ajalta oli suhteellisen vahva.

Artikkelissa luon katsauksen 1700-lukuun erityisesti kielen ja etnisyyden näkökulmasta: mitä kieliä käytettiin, millä kielellä hallinto operoi, ja minkälaisia kieliin ja etnisyyteen liittyviä argumentteja esitettiin.[5] Jo Gabriel Lagus (1889) ja Johan Wilhelm Ruuth (1906)[6] ovat aikanaan perehtyneet hallinnollisiin kielisuhteisiin sekä kaupungin ”kansallisuuksiin”, kun taas tässä artikkelissa pyrin valottamaan arkista kielenkäyttöä ja aikalaisten etnistä ymmärrystä siinä määrin kuin lähteet niistä kertovat. Luonnollisesti kieli oli arkipäiväisen kanssakäymisen väline ja sellaisenaan sitä ei tarvinnut yleensä ottaa eksplisiittisesti esiin. Artikkelissa kartoitan historiankirjoituksen kuvaa Viipurin etnisestä ja kielellisestä todellisuudesta, mutta lisäksi olen käyttänyt aineistona oikeuskollegion akteja, maistraatin ja kämnerinoikeuden pöytäkirjoja, sekä pöytäkirjoihin liittyneitä akteja. Kaupunkihallinnon ja oikeuskollegion[7] asiakirjat tarjoavat mahdollisuuden kurkistaa viipurilaiseen arkitodellisuuteen.

Uskontoa sivuan artikkelissa vain muutamissa kohdissa, sillä se ei juurikaan nouse esiin käytetyissä lähdeaineistoissa.

Kulttuuri voidaan tulkita lähes kaikkea inhimillistä toimintaa läpäiseväksi käsitteeksi, mutta tässä yhteydessä lähestyn sitä erityisesti erontekojen ja identiteettien rakentamisen kannalta. Näin siihen sisältyvät piirteet, kuten arvot ja asenteet, jotka yhdistävät ihmisiä, ja samalla erottavat heitä toisistaan. Konkreettisimmin tällaiset seikat tulivat näkyviin ristiriitatapauksissa, joista aineisto erityisesti kertoo. Monikulttuurisuudella puolestaan viittaan kielten, etnisten ryhmien ja uskontokuntien kirjoon, joka on nähty leimallisena jo 1700-luvun Viipurille.[8] Koska aikaisemmassa tutkimuksessa käytetään kansallisuuden käsitettä, sekä termejä ruotsalainen, saksalainen, venäläinen ja suomalainen määrittelemättä sen tarkemmin, mihin tulkinta on perustunut, käytän näitä käsitteitä myös tässä tekstissä viitatessani aikaisempiin tutkimuksiin ja niiden tarjoamiin tietoihin. Mahdollisuuksien mukaan pyrin kuitenkin omissa tulkinnoissani irrottautumaan kyseisistä termeistä. On lisäksi huomattava, että kansallisuuksia kuvaavat sanat ovat samalla aikalaiskäsitteitä ja lähdeaineisto tarjoaa vain harvoin mahdollisuuden saada tietoa siitä, oliko kyse esimerkiksi etniseltä taustaltaan saksalaisesta, vai sattuiko henkilö vain asioimaan viranomaisten kanssa saksaksi. Me ymmärrämme termin saksalainen viittaavan kansallisuuteen, mutta yleensä jää arvoitukseksi, miten aikalaiset sen ymmärsivät. Tässä artikkelissa onkin ensisijaisena tavoitteena tuoda uusia näkökulmia keskusteluun monikielisestä ja -etnisestä Viipurista, ei purkaa koko kansallisen historiankirjoituksen näkökulmien läpäisemää viitekehystä. Systemaattinen etnisten ja kielellisten olosuhteiden uudelleentulkinta edellyttäisi koko Viipurin historian lähestymistä uudenlaisin tulkinnoin.[9]

MONIKULTTUURINEN VIIPURI

Viipuri-kuva on aina ollut tiukasti kytköksissä etnisyyteen ja kaupunkia on valtapoliittisista suhdanteista ja historiankirjoituksen tarkoitusperistä riippuen luonnehdittu milloin venäläiseksi, milloin ruotsalaiseksi ja milloin taas suomalaiseksi.[10] Hyvänä esimerkkinä tästä ovat Johan Wilhelm Ruuthin teokset Viipurin historiasta. Täydennettyine laitoksineen ne ovat edelleen kattavimpia Viipurista kirjoitettuja historiateoksia, mutta niitä leimaa vahva kriittisyys Venäjää ja venäläistä hallintojärjestelmää kohtaan, ja toisaalta kansallinen itsetehostus, jossa esimerkiksi suomen kieli saa ylikorostuneen aseman.[11] Yleisestikin Viipurin monikielisyys ja -kulttuurisuus on ollut niin arkipuheessa kuin historiankirjoituksessakin toistuva piirre, mutta tutkimustietoa siitä on melko vähän.[12]

Myös etnisyyden ja kielen näkökulmista Viipurin historian tuntemus nojaa pitkälti J. W. Ruuthin tulkintoihin, käsitteisiin sekä luokitteluihin. Ruuth kirjoittaa kansallisuuksista (*nationaliteterna*) ja kuvailee ryhmien koostumusta henkilö- ja sukulähtöisesti eri vuosisatojen osalta, luokitellen esimerkiksi saksalaista alkuperää olevat suvut Viipurin saksalaiseksi väestönosaksi *(element)* tai kansallisuudeksi. Todennäköisesti jaotteluun ovat vaikuttaneet myös kielelliset kriteerit, mutta siitä huolimatta se ei kerro paljoakaan kaupungin kielellisestä tai etnisestä todellisuudesta. Oletettavasti monet kaupunkilaisista olivat kaksi- tai monikielisiä ja heidän omaa käsitystään kansallisuudesta tai kielestä on lähes mahdoton tavoittaa.[13] Toisaalta taas kielenkäyttö oli tilannesidonnaista: perheenjäsenille, palvelusväelle ja naapureille puhuttiin eri tavalla ja mahdollisesti eri kielellä kuin virallisemmissa tilanteissa tai elinkeinoa harjoitettaessa.[14]

Arkipäiväisen kielenkäytön tapaan etnisyys on historiallisena ilmiönä vaikeasti määriteltävä ja tavoitettava. Viipurissa useat ajan kuluessa keskeisen roolin ottaneet suvut ja perheet olivat tulleet Saksasta jo 1600-luvulla, heistä osa Ruotsin ja Suomen kautta, joten vaikka heidän etninen taustansa olikin oletettavasti saksalainen, on vaikea tulkita heidän muodostaneen Viipurissa erityistä etnistä ryhmää ainakaan enää 1700-luvun edetessä, mikäli etnisen ryhmän tunnusmerkiksi määritellään esimerkiksi biologinen jatkuvuus.[15] Monilla suvuilla oli lisäksi useita haaroja, joten ilman perusteellista sukuselvitystä on syntyperää mahdotonta selvittää.[16] Etnisen identifioitumisen, eli sen, miten aikalaiset itse ymmärsivät identiteettinsä tai etnisyytensä, jäljille on historiallisella viranomaisaineistolla vielä haastavampi päästä.

Aikaisemmassa tutkimuksessa etninen alkuperä – tai kansallisuus – ja kielitaito on nähty keskeisinä elementteinä sosiaalisen aseman määrittymisessä ja laajemminkin toimintamahdollisuuksissa. Viipurin taloudellinen ja sosiaalinen hierarkia noudatteli pitkälti etnisiä ja kielellisiä ryhmiä, eli kielet olivat jossakin määrin ikään kuin säätykieliä.[17] Yhteisöllisessä hierarkiassa ylimpinä olivat maaherrat ja linnanpäälliköt, joilla oli yleensä aatelinen tausta. Heitä seurasivat muutamat papiston edustajat, sekä runsaslukuisimpana ja merkittävimpänä porvaristo. Kuten kaupungeissa yleensäkin, porvariston sisäinen sosiaalinen ja taloudellinen variaatio oli suuri, sillä ryhmään kuuluivat kaikki porvarisoikeuksien haltijat aina vauraimmista kauppiaista vähävaraisimpiin käsityöläismestareihin saakka. Aikaisempi tutkimus on esittänyt porvariston ja säätyläistön koostuneen lähes kokonaan etniseltä taustaltaan saksalaisesta, ruotsalaisesta ja venäläisestä väestöstä, ja alempien sosiaaliryhmien olleen kieleltään ja etniseltä alkuperältään lähinnä suomalaisia. Vaikka esimerkiksi käsityöläisissä oli suomalaisnimisiä, suurin osa käsityöläisistä lienee kuitenkin ollut ruotsalaista tai saksalaista alkuperää.[18] Nimi ei kuitenkaan välttämättä edes kerro synty-

perästä tai äidinkielestä; esimerkiksi erään työmiehen leskelle oli 1800-luvun alkupuolella ilmoitettu kämnerinoikeuden pöytäkirjassa sekä venäläinen että ruotsalainen versio nimestä, ja niiden lisäksi sukunimi oli suomalainen *(Arbetskarle Enkan Palageja Jegorowa (Brita Jöransdotter) Wirolain)*.[19] Mahdollisesti hän oli saanut venäläisen nimen avioiduttuaan ortodoksin kanssa. Yleensä yhteiskunnallisessa hierarkiassa ylöspäin kapuaminen vaati suomenkielisiltä jonkun toisen kielen omaksumista.[20] Vaikka siis etnisten ja kielellisten ryhmien määrittely on vaikeaa, on kuitenkin selvää, ettei ollut yhdentekevää kuka ihminen oli, mitä kieltä hän puhui, mihin sukuun kuului ja mistä suku oli peräisin. Tästä syystä käytän etnisyyden käsitettä sen rajoitteet tiedostaen.

Venäjään liittäminen ei aiheuttanut välitöntä tai huomattavaa muutosta ylemmissä sosiaaliryhmissä, mutta jo 1720-luvulla venäläisiä kauppiaita tuli Viipuriin. Vaikka tarkkoja tietoja ei olekaan, venäläisen siviiliväen määrä nousi koko ajan. Miehityksen jälkeisiltä vuosilta löytyy mainintoja myös kreikkalaiskatolisten ja luterilaisten välisistä avioliitoista sekä kummisuhteista. Eri uskontokuntia edustavien liittoja solmittiin kuitenkin Laguksen mukaan harvoin ja mainintoja ortodoksiksi kääntymisestä löytyy vain muutama.[21] Venäläisten on usein nähty muodostaneen oman ryhmänsä ja kanssakäymisen kaupungin muiden asukkaiden kanssa olleen vähäistä. Kuitenkin esimerkiksi sotajoukkojen majoittaminen toi venäläisiä viipurilaisten koteihin, sekä pakolla että osin vuokralle, ja loi tuttuutta. Sotajoukkoja majoitettiin jo 1700-luvun alun sotatilan aikana, mutta tilanteen vakiinnuttua Viipurista tuli varuskuntakaupunki ja vuosisadan kuluessa rakennettiin sotamiesten majoittamiseksi kasarmeja ja rykmentintaloja erityisesti Vallin kaupunginosaan. Sen sijaan upseerien majoittamisvelvollisuus jatkui 1800-luvulle saakka.[22]

Kauppiaiden ja käsityöläisten lisäksi Viipurissa majaili siis suuri määrä venäläistä sotaväkeä. Viipurin asukasmäärän osalta on aiemmin esitetty, että asukkaiden lukumäärä olisi pienentynyt jo ennen miehityskautta ja 1700-luvun alussa asukkaita olisi ollut alle 1500, eli vähemmän kuin edeltävällä vuosisadalla. Tuoreimman tutkimuksen mukaan asukasmäärä oli kuitenkin suurempi ja vielä 1710 yli 2000 henkeä. Vähitellen varsinaisten porvarillisten asukkaiden määrä vakiintui noin 3000 asukkaaseen. Vuosisadan alkupuolisko todisti kuitenkin ennen kokematonta väestöllistä muutosta, kun Viipuriin ja sen ympäristöön oli sijoitettu useita jalkaväkirykmenttejä. Näin venäläistä sotaväkeä oli kaupungissa ja sen liepeillä ennen vuotta 1740 noin 1600–4450 miestä. Kun mukaan lasketaan sotilaiden vaimot ja lapset, oli Viipurissa sotilaita ja varuskunnan mukana kaupunkiin tullutta väkeä yli kaksi kertaa niin paljon kuin varsinaisia asukkaita.[23] Uutena ryhmänä Viipurin katukuvaan ilmaantuivat 1700-luvulla myös maaorjat, joita tuli kaupunkiin omistajiensa mukana. Vähitellen tapa käyttää maaorjia

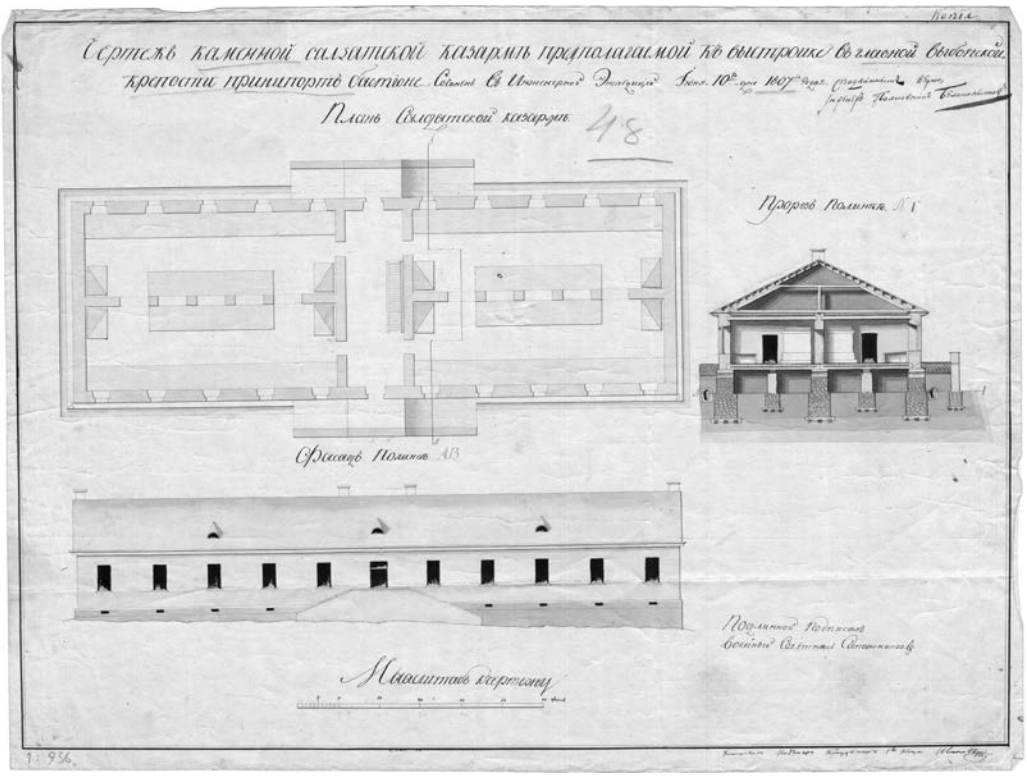

Viipurissa majaili jatkuvasti suuri määrä venäläistä sotaväkeä, jonka majoittamiseksi kaupunkiin rakennettiin kasarmeja 1700-luvulta lähtien.

laajeni jossakin määrin venäläisväestöön kuulumattomiin ryhmiin ja eräistä viipurilaisperheistä tuli maaorjien omistajia. Maaorjat olivat omaisuutta ja heitä myös kohdeltiin sellaisina. Maaorjia saatettiin käyttää pantteina ja heillä ei ollut oikeutta päättää edes avioitumisestaan; jotkut omistajat myös kohtelivat orjiaan julmasti.[24] Maaorjat olivat kuitenkin vain pieni joukko kokonaisuudessa, sillä vuonna 1812 heitä oli 106 Viipurin kaikkiaan noin 2900 asukkaasta.[25]

TOIPUVA HALLINTOKONEISTO

Jo ennen Uudenkaupungin rauhaa tsaari Pietari oli julistanut tahtonsa olevan, että vanha, hyvä järjestys palautettaisiin.[26] Samaan tavoitteeseen pyrittiin osaltaan myös Turun rauhansopimuksen kuuluisalla yhdeksännellä pykälällä, joka määritteli, että kaikki asukkaat säädystä riippumatta saisivat aina ja peruuttamattomasti nauttia heillä jo Ruotsin hallinnon aikana olleista oikeuksista. Koska näitä oikeuksia ei kuitenkaan määritelty missään, ne aiheuttivat myöhemmin ristiriitoja ja erimielisyyksiä. Erioikeuspykälä muodosti joka

tapauksessa periaatteellisen pohjan argumentoinnille oikeuksia puolustettaessa. Kyseinen pykälä nähtiin lisäksi jonkinlaisena takuuna siitä, että vanhan oikeusjärjestyksen perinteet olivat edelleen säilytettävissä.[27]

Heti pikkuvihan päätyttyä Suomen sodanaikaisen siviilihallinnon johtaja Johan Balthasar von Campenhausen sai tehtäväkseen järjestää hallinnon Venäjään liitetyllä alueella ja tällöin juuri Ruotsin aika oli esikuvana; muutamilla yksityiskohtaisilla täsmennyksillä pyrittiin vain säätelemään sotilaspäällystön ja paikallisen virkamiehistön valtasuhteita. Oikeutta hoidettiin tuomiokunnissa, laamanninoikeudessa ja 1730-luvulta lähtien myös hovioikeutta vastaavassa Pietarin oikeuskollegiossa. Koska venäläiset hallintoperiaatteet poikkesivat ruotsalaisista, järjestelmä ei osoittautunut kaikilta osin toimivaksi.[28] Viipurin porvarit tavoittelivat lisäksi vanhojen privilegioidensa vahvistamista ja se toteutuikin lopulta vuonna 1742.[29]

Johan Balthasar von Campenhausen (1689–1758) on oiva esimerkki aikansa kosmopoliittisesta aatelismiehestä. Hän seurasi isänsä jalanjäljissä ryhtymällä sotilaaksi ja osallistui Kaarle XII:n sotaretkelle. Hän jäi Puolassa vangiksi vuonna 1710, mutta aloitti sittemmin virkauransa Puolan kuninkaan palveluksessa ja siirtyi pian Venäjän keisari Pietari I:n palvelukseen.

Maistraatilla oli ristiriitoja siviilihallinnon johtajan kanssa: von Campenhausenin on todettu pyrkineen keskittämään itselleen ja provinssikanslialle täydellisen vallan suhteessa maistraattiin ja noudattamaan täten samanlaista hallintotapaa kuin muissa venäläisissä kaupungeissa – varsinkin sellaisissa asioissa, joissa toinen riitapuoli oli venäläinen. Tämä on jossakin määrin ristiriidassa von Campenhausenista yleensä esitetyn positiivisemman kuvan kanssa, mutta taustalla saattoi olla esimerkiksi hänen asettumisensa terva- ja puutavarakysymyksissä haminalaisten puolelle ja samalla viipurilaisia vastaan. Yleisestikään privilegiot ja muut alueelliset erityispiirteet eivät olleet yksiselitteisiä ja vallankin sotilashenkilöillä on kuvattu olleen vaikeuksia ymmärtää, että Venäjään liitetyn alueen asukkailla saattoi olla oikeuksia, jotka eivät olleet sopusoinnussa valtakunnan yleisten olojen kanssa. Valituksia sotilaita vastaan vaadittiin toistuvasti esitettäviksi varuskuntien kanslioissa ja käsitel-

täviksi Venäjän lakien mukaan. Jos taas, kuten Ragnar Rosén asian esittää, ”kotimainen mies” oli tehnyt väkivaltaa sotilaille, eivät Viipurissa sovellettavat oikeuden säädökset juurikaan painaneet.[30] Viipurin oikeudenkäytössä noudatettiin pitkään vanhaa Kristofer Baijerilaisen maanlakia, mutta 1700-luvun jälkipuoliskolla myös vuonna 1721 Venäjään liitetyillä alueilla otettiin käyttöön siviililain osalta vuoden 1734 yleinen laki.[31] Viipuri kuului Pietarin kuvernementtiin aina vuoteen 1744, jolloin kaikista Ruotsin luovuttamista alueista Suomen itärajalla muodostettiin Viipurin kuvernementti. Oikeudenkäytön raja kulki siis 1720-luvulta 1740-luvulle saakka Pietarin kuvernementin keskellä.[32]

Venäjän senaatin vuonna 1735 antamalla käskyllä maistraatilla oli ruotsalaisen oikeuden mukainen tuomiovalta porvareihin ja muihin asukkaisiin nähden.[33] Tämäkään määräys ei vielä selkiyttänyt tilannetta, sillä vain kolme vuotta myöhemmin, vuonna 1738, viskaali Isak Beijer valitti oikeuskollegioon sekasorrosta oikeudenhoidossa ja kaupankäynnissä, ja ennusti kehityksen johtavan kaupungin täydelliseen tuhoon (*totales Ruin der Stadt*). Maistraatti kamppailikin auktoriteettiongelmien kanssa läpi koko vuosisadan.[34]

SAKSAA, LATINAA, ENGLANTIA, SUOMEA…

Sekasortoisena näyttäytyneen tilanteen katsottiin jossakin määrin parantuneen erityisesti sen jälkeen, kun Pietarin oikeuskollegio sai vuonna 1735 tehtäväkseen valvoa Uudenkaupungin rauhassa saatujen alueiden oikeudellisia oloja. Melko pian huomattiin kuitenkin monikielisyyden aiheuttamat käytännön hankaluudet. Oikeuskollegion jäsenet olivat ainoastaan saksankielentaitoisia ja tottumattomia entisten ruotsalaisalueiden oikeudellisiin oloihin – pitkiin aikoihin heillä ei ollut apunaan edes ruotsinkielentaitoisia sihteereitä.[35] Viipurin kuvernementin perustamisen jälkeen samankaltaisiin hankaluuksiin törmättiin oikeudenhoidon lisäksi hallinnossa. Vaikka Viipurissa toimineella provinssikanslialla oli vakinainen kielenkääntäjä ja samoin Viipuriin sijoitetulla kuvernementinkanslialla erityinen kanslia niin kutsuttuja ruotsalaisia ja saksalaisia asioita varten, kaikki kirjeenvaihto Viipurin paikallisten hallintoelinten kanssa haluttiin hoitaa venäjäksi.[36]

Erityisesti Viipurin maistraatissa venäjän kielen käyttö aiheutti närää ja kansliasta tulevien ukaasien venäjänkielisyys valituksia. Viipurin budjetissa ei 1700-luvun alkupuolella ollut varaa kääntäjän palkkaamiseen, joten olisi ollut suotavaa, että koko kirjeenvaihto olisi käyty saksaksi.[37] Koska maistraatilla ei ollut varaa omaan kielenkääntäjään, täytyi pormestari Frans Reinecken antaa venäläisen kirjurin tulkita maistraatille tulleet ukaasit, kun taas kielenkääntäjä Busch käänsi venäjäksi Reinecken kirjelmät.[38] Raastuvassa käsiteltiin jo

vuonna 1721 kaupungin porvariston kanssa sitä, kuinka venäläisen kirjurin kanssa tulisi toimia ja miten hänelle maksettaisiin, kun kaupungin kassa ei ollut käytettävissä. Jo tällöin päätettiin selvitellä mahdollisuutta saada maistraatin käyttöön kirjuri, mutta sillä ehdolla, että kyseinen kirjuri saisi kuukausimaksun kaupungin kassasta. Ilmeisesti tällä viitattiin nimenomaan venäjänkielenkääntäjään, jollaista kaupunkiin olisi kipeästi tarvittu. Aikaisemmin käytössä ollut järjestely, jossa jokaisesta käännetystä dokumentista maksettiin erikseen, kävi muuttuneessa tilanteessa kovin kalliiksi. Ratkaisua ei kuitenkaan löytynyt ja vuonna 1740 maistraatti jopa esitti Viipurin provinssikanslian kääntäjän Jacob Lundin nimittämistä raadin jäseneksi, jotta hän voisi muun muassa vastata venäjänkielisiin ukaaseihin. Raatimiehiksi ja sihteereiksi nimitettiinkin usein venäjänkielentaitoisia henkilöitä, jottei käännöksistä tarvinnut maksaa erikseen; suurimmaksi osaksi käännöstyöt hoidettiin tällaisilla järjestelyillä.[39]

Keskustelu kääntäjän tarpeesta sekä pöytäkirjat ja muut dokumentit valaisevat oivallisesti 1700-luvun Viipurissa vallinnutta kielellistä moninaisuutta. Asiakirjoja laadittiin pääsääntöisesti saksaksi, jonka maistraatti oli ottanut pöytäkirjakielekseen 1720-luvulla, ja oikeuskollegiolle kaikki asiakirjat piti lähettää saksankielisinä. Yksityishenkilöiltä oikeuskollegio kuitenkin otti vastaan myös muilla kielillä kirjoitettuja asiakirjoja, jopa suomenkielisiä, kuten esimerkiksi viipurilaisen viinikellaripalvelija Kiiskin anomuksen vuodelta 1775.[40] Oikeuskollegion tapaan myös kaupunkihallinnolle toimitettiin asiakirjoja ”omalla” kielellä kirjoittajasta riippuen, lähinnä kuitenkin saksaksi, ruotsiksi ja venäjäksi. Lisäksi dokumenteissa käytettiin toisinaan latinaa ja niissä esiintyi sanoja myös suomeksi. Suomenkielisiä haukkumasanoja saattaa tavata eri kielellä kirjoitettujen dokumenttien lomasta kuten vuonna 1721, kun vartiossa ollutta venäläistä sotilasta oli haukuttu koiraksi.[41] Jopa englanninkielisillä dokumenteilla on asioitu paikallishallinnon kanssa, kuten vuonna 1730, jolloin Duffus lupasi maksaa velkansa Hans Sutthoffille sovitussa aikataulussa.[42] Yleisesti ottaen koko oikeudenhoidon ja hallinnon kirjallista dokumentointia leimaa monikielisyys ja kääntäjien työllistäminen – lukuisista asiakirjoista löytyy kääntäjän allekirjoitus ja versioita useammalla eri kielellä.[43]

Kirjurien ohella myös muiden maistraatin jäsenten kielitaito herätti joskus keskustelua ja vuonna 1730 Herman Orhan kirjelmöi maistraatille majoitusasioita hoitavan raatimiehen venäjänkielentaidon tarpeesta. Hän kertoi kuulleensa majoitusta hoitaneen raatimiehen, Werner Wulffertin, jättävän tehtävänsä. Orhan halusi kirjeessään korostaa ennen kaikkea sitä, että seuraavassa raatimiesvaalissa piti valita henkilö, joka osasi ruotsin ja saksan lisäksi venäjää, ja joka voisi sitten ottaa majoituksen hoitaakseen. Hän esitti myös toiveen,

että Wulffert jatkaisi tehtävässään, koska oli perehtynyt sen hoitamiseen ja osasi venäjää.[44] Venäjäntaito nähtiin siis muissakin kuin kirjurin ja kääntäjän tehtävässä arvokkaaksi, jotta kanssakäyminen venäläisten sotilaiden kanssa ja keskushallinnon suuntaan sujuisi jouhevasti. Wulffertin näkökulmasta tilanne saattoi olla toinen, sillä hän vastasi raatimiehentoimensa lisäksi majoituksesta, mutta myös sihteerin ja kielenkääntäjän tehtävistä.[45] Maistraatti siis käytti hänen kielitaitoaan hyödyksi, mutta venäjän kielen tärkeys oli selvä myös kaupunkilaisille ja erityisesti sen olennainen rooli tunnustettiin tulenarassa majoituskysymyksessä.

Maistraatissa puhutuista kielistä tiedetään vähemmän kuin kirjoitetuista, mutta epäilemättä todistajia kuultiin mahdollisuuksien mukaan heidän omalla kielellään; puhe oletettavasti käännettiin tilaisuudessa muille ja pöytäkirjaa varten. Jonkun täytyi siis toimia maistraatissa ja todennäköisesti myös raastuvanoikeudessa tulkkina, sillä esimerkiksi suomea tuskin monikaan oikeuden jäsenistä hallitsi riittävän hyvin. Vuosisadan puolimaissa Hans David Sesemannia syytettiin hyökkäämisestä pormestari Nicolaus Jaenischin kimppuun ja hänen kerrottiin loukanneen pormestarin kunniaa. Kadulla tilannetta todistaneet kaupungin aksiisipalkolliset Marcus Polak ja Simon Rassenius oli kutsuttu raastupaan kuultaviksi ja heille annettiin lupa todistaa suomeksi, koska he ymmärsivät sitä paremmin (*wiederholte und zwar in Finnischer Sprache, auf daß selbige es desto besser verstehen könnten*).[46] Todistajat kertoivat lisäksi Sesemannin käyttäneen suomen kieltä, vaikka suku oli lähtöisin Saksasta ja tullut Viipuriin jo 1600-luvun puolimaissa.[47] Tämä kuvaa monikielisten henkilöiden mahdollisuuksia tilannesidonnaiseen kielenkäyttöön. Jotkut lähdeaineistot viittaavat suomen kielen taidon olleen 1700-luvullakin melko yleinen kaikissa yhteiskuntaryhmissä, mutta vielä seuraavan vuosisadankaan alkupuolella näin ei näytä ainakaan yksiselitteisesti olleen.[48]

Historiantutkimuksessa on nostettu 1700-luvun Viipurille tunnusomaisiksi niin kutsutut puolueriidat, joissa olivat vastakkain erityisesti pormestari Frans Reinecken puolue sekä häntä vastaan ryhmittynyt joukko. Reinecke hoiti pormestarin toimea vuosina 1731–1733 ja 1738–1750 ja puolueriidat kestivät yli kaksikymmentä vuotta. Niihin sisältyi monenlaisia vastakkainasetteluita: vanhojen ja uusien kaupunkilaisten ristiriitoja, sukujen välisiä kaunoja ja myös etnisen taustan vaikutusta. Reinecken uskollinen apuri oli kaupunginsihteeri Seneca Sibbersen, jota hänen vastustajansa moittivat siitä, ettei hän ulkomaalaisena osannut suomea eikä venäjää.[49] Kaupungin sisäiset riidat päätyivät joidenkin tapausten osalta aina oikeuskollegioon saakka ja raatimiehet, puhemiehinään erityisesti Jochim Nacht ja Werner Wulffert, moittivat Sibberseniä tämän puutteista kielitaidossa, mutta lisäksi siitä, ettei hän ollut sopiva tai

kyvykäs hoitamaan työtään. Hänen laittomiksi syytettyjä tekemisiään esiteltiin oikeuskollegiolle yksityiskohtaisesti.[50]

Reinecken puolella oli koko ”vanha Viipuri”, niin saksalaisia, ruotsalaisia kuin suomalaisiakin. Vähitellen puolueriidat kehittyivät ”suuren luokan” eli saksalaisten kauppiaiden ja ”pikkuluokan” eli lähinnä ruotsalaisten käsityöläisten väliseksi taisteluksi. Kiistoihin kietoutuivat lisäksi elinkeinonharjoitukseen ja talouteen liittyvät seikat, sillä rikkaiden valtaa kritisoitiin ja sukusuhteidensa vuoksi raatimiehiä pidettiin puolueellisina. Puolueriidoissa nimittäin pitkälti juuri suvut ryhmittyivät toisiaan vastaan ja kun kaupungissa lähes kaikki porvarisperheet olivat tavalla tai toisella avioliittojen kautta kytköksissä toisiinsa, nämä ryhmittymät valjastettiin riidoissa mukaan joukkoihin. Koska Viipuri oli kaukana muista kaupungeista, oli vaimojen löytäminen muualta hankalaa ja puolisot tulivat usein toisista viipurilaisista suvuista. Suvuissa puolestaan riideltiin esimerkiksi perinnöistä toisinaan jopa vuosikymmeniä, ja nämä kiistat kiertyivät poliittiseen elämään. Laguksen mukaan porvaristo seisoi yhtenäisenä rintamana ainoastaan, kun kyse oli kauppaetujen ja privilegioiden varjelemisesta.[51]

ARKISTA KIELENKÄYTTÖÄ JA KIELELLISIÄ SEKÄ KULTTUURISIA KÄÄNTEITÄ

Yksilöllisen kielitaidon tai arjessa käytettyjen kielten jäljille on vaikea päästä, mutta jonkinlaisia vihjeitä asiakirjoista toisinaan löytyy. Vuonna 1730 Pohjanmaan rykmentistä oli karannut sotilas, jonka kerrottiin olevan 15-vuotias, kasvoiltaan punainen, ruskeahiuksinen, ja puhuvan venäjää, ruotsia ja suomea. Lisäksi annettiin tarkka kuvaus vaatetuksesta ja kerrottiin miten toimia, mikäli häneen törmää. Kirjelmä tarkoitettiin julkaistavaksi suomalaisessa päiväjumalanpalveluksessa ja ruotsalaisessa iltapäivä- tai iltajumalanpalveluksessa.[52] Oli poikkeuksellista, että myös kielten osaaminen tuotiin esiin etsintäkuulutuksessa, mikä viittaisi siihen, että karanneen nuoren sotilaan kielitaito oli harvinaisen monipuolinen. Voi myös kysyä, miksi Viipurissa etsintäkuulutettiin ruotsalaista sotilasta, mutta nähtävästi karkurille olisi ollut luontevaa pyrkiä itärajan yli pakoon tekonsa seuraamuksia – erityisesti, kun hän puhui venäjää.

Kirkollisissa olosuhteissa tapahtui myös kielellinen muutos 1700-luvun kuluessa. Jo 1600-luvun lopulla oli tehty ehdotus, että Viipurin hiippakunnan suomalaisissa seurakunnissa saarnattaisiin joka kolmas sunnuntai ruotsiksi, jotta suomea osaamattomilla upseereilla ja sotilailla olisi mahdollisuus kuulla jumalan sanaa. Ruotsinkielinen jumalanpalvelus olisi samalla ollut suomenkielisille ja heidän lapsilleen oiva tilaisuus oppia ruotsia. Piispa Petrus Laur-

becchius oli kuitenkin ajatusta vastaan, sillä hänen mukaansa upseerit olivat pääosin lähtöisin Liivinmaalta ja viro oli ”suomen murteena” heille tuttu kieli. Hänen mukaansa ruotsin kielen oppiminen oli lisäksi suomalaisille todella vaikeaa.[53] Saksalaisen vaikutuksen vahvistuminen näkyi myös siinä, että etuoikeuksistaan riitelevien luterilaisten seurakuntien, suomalaisen ja ruotsalaisen seurakunnan, oheen syntyi saksalainen seurakunta. Saksalaisen kirkkoherran asettamista perusteltiin kirkollisten seikkojen lisäksi sillä, että kaupungin ja maakunnan nuoriso oppisi paremmin tarpeellista saksaa. Kielitaito hyödyttäisi valtakuntaa ja antaisi jopa paremman toimeentulon kuin ruotsin kieli. Saksan kieli nähtiin myös välineenä venäjän kielen aseman parantamiseksi, sillä saksan katsottiin olevan kielellisesti lähempänä venäjää kuin ruotsin kielen.[54]

Gabriel Laguksen mukaan saksan kielen keskeisyys talouselämässä käy ilmi oikeuteen toimitetuista asiakirjoista, jotka oli yleensä aina kirjoitettu saksaksi. Laguksen tulkinnan mukaan oikeuspöytäkirjoista paljastuu lisäksi, että juuri saksa oli kauppiasperheissä yleinen kanssakäymisen kieli. Kun kaupunkiin päätettiin perustaa lastenkoulu vuonna 1698, sen opetuskieleksi valittiin saksa, vaikka esimerkiksi konsistori vastusti tätä. Kauppiasperheiden ohella useat kaupunkiin asettuneet upseerikotitaloudet olivat lähtöisin Liivinmaalta, joten heille saksa oli tuttu kieli.[55] Lagus näkee saksan kielen taidon säilyneen osin johtuen Viipurin syrjäisestä sijainnista, mutta siihen vaikuttivat vahvasti myös aktiiviset kauppakumppanuudet Hollannin ja Saksan suuntaan. Kaupunkia ympäröivien alueiden rahvas ja alempi porvaristo sekä palkolliset olivat yleensä äidinkieleltään suomenkielisiä ja heidän kanssaan puhuttiin usein suomea, mikä osaltaan syrjäytti ruotsin kielen asemaa. Myös lapsia kannustettiin hallitsemaan saksan kieli.[56]

Toisenlaisiakin näkemyksiä on esitetty ja venäläinen kirjailija Filipp Vigel, joka 1700-luvun loppupuolella kävi kaupungissa, näki Viipurin venäläistyneen. Venäjän kieltä puhuttiin kaikkialla ja johtavat kauppiaat ja porvarit olivat venäläisiä. Vigelin mukaan tämä oli luonnollista, sillä jo puoli vuosisataa aluetta hallinneet venäläiset olivat astuneet ”syrjäytettyjen” ruotsalaisten tilalle ja saavuttaneet etusijan ”maan omien asukkaiden”, suomalaisten ja karjalaisten sijaan. Vigelin näkemystä on kuitenkin pidetty pintapuolisena, sillä todellisuudessa saksalaisten merkitys oli voimistunut huomattavasti enemmän kuin venäläisten.[57] Venäläiset olivat kuitenkin muista erottuva joukko, sillä he pysyivät pitkälti omana, erillisenä ryhmänään ja näin muodostivat selkeän vastakohdan saksalaisille. Viipurissa erotettiin 1700-luvulla tavallisesti ainoastaan ”saksalaiset” ja ”venäläiset porvarit”.[58] Vigelin kuvauksessa voi erottaa kansallisen itsetehostuksen, mutta todennäköisesti hän myös liikkui lähinnä venäläisten parissa ja tämä osaltaan loi käsitystä venäläistyneestä kaupungista.

Venäläiset vaikuttivat muodostaneen uskonnollisesti, kielellisesti ja kulttuurisesti muista väestöryhmistä eriytyneen joukkonsa[59], mutta kaupankäynti ja muu kanssakäyminen johti siihen, että porvaristo hankki todennäköisesti melko pian auttavan venäjän kielen taidon – osa jopa niin hyvän, että he saattoivat tarvittaessa toimia tulkkeina Pietarissa.[60] Venäläisten sotilaiden suuri määrä antoi luonnollisesti osaltaan Viipurille venäläisen leiman.

Viipuriin sijoitettujen venäläisten joukko-osastojen mukana kaupunkiin saapui myös upseerien vaimoja ja perheitä, sekä runsaasti kaupustelijoita (marketentteja[61]) ja pappeja, mutta myös käsityöläisiä. Eräs käsityöläisistä oli räätäli Matthias Notkolin, jonka ylikomendantti Peter Stupischen[62] oli houkutellut Viipuriin. Nimestään päätellen Notkolin oli syntyperältään suomalainen, mutta hän oli saanut oppinsa Pietarissa. Notkolinin pyrkimys räätälimestariksi aiheutti ammattikunnassa vastustusta, sillä häntä pidettiin epäpätevänä ja osaamattomana, minkä osaltaan nähtiin olevan seurausta oppivuosista Pietarissa. Koska Venäjän ammattikuntalaitos oli vähemmän säädelty ja avoimempi kuin ruotsalainen, sen ei katsottu takaavan kunnollista oppia. Muutenkin Viipurissa haluttiin pitää kiinni ruotsalaisesta ammattikuntalaitoksesta, sillä se takasi paremmat mahdollisuudet käsityön laadun valvontaan ja koko kaupungin käsityöelinkeinojen säätelyyn. Notkolinia vastustava ammattikunta vetosi myös hänen ulkomaalaisuuteensa ja Notkolinin mestarinstatuksen kielteiseen vaikutukseen heidän lapsilleen sekä täysinoppineille kisälleille. Tämä oli tyypillinen argumentti, sillä ammatinharjoituksen haluttiin jatkuvan isiltä pojille ja mestarivalinnoissa korostettiin pyrkimystä taata toimeentulo kaupungin omille pojille.[63] Käytännössä kuitenkin esimerkiksi Turussa vain pieni osa mestarin aseman saavuttaneista oli kaupungin käsityöläisten jälkeläisiä.[64]

Matthias Notkolinilla oli kuitenkin vaikutusvaltaisia puolestapuhujia. Viipurin maistraatti korosti tässä yhteydessä tehtäväänsä varmistaa, että kaupungissa oli tarvittava määrä käsityöläisiä, joiden palveluksia tarvittiin. Vaikka Viipurissa oli paljon ammattitaitoisia räätälimestareita, maistraatin näkemyksen mukaan kaupungista ei kuitenkaan löytynyt kunnollista naistenvaateräätäliä (*Frauentimmer Kleider Gesellen*), jollainen puolestaan Notkolin olisi. Maistraatti jopa nosti esiin muuttuneen muodin ja perusteli Notkolinin tarpeellisuutta sen kautta. Yleisesti 1700-luvulla kulutuskulttuuri oli muuttumassa ja tämä näkyi erityisesti vaatetuksessa; harvalukuisille naistenräätäleille oli runsaasti työtä muodinmukaisten vaatteiden ompelemisessa[65]. Notkolinin puolesta kirjelmöi myös ylikomendantti Stupischen, joka kertoi Notkolinin tehneen naistenvaatteita Pietarissa sekä hänen perheelleen, että muille säätyläisille ja porvaristolle. Stupischen pyysi maistraattia ottamaan hänet mestariksi, jolloin hän voisi vaivattomammin tehdä naistenvaatteita sekä upseeriperheiden tarpei-

siin että muille myös Viipurissa.[66] Notkolinin mestarinoikeuksien kohtalosta ei ole tietoa, mutta ylikomendantin lausunnosta päätellen hänellä riitti työsarkaa upseerien rouvien vaatettamisessa, oli hän räätälimestari tai ei. Tapaus todistaa kuitenkin erityisesti venäläisen sotaväen huomattavasta taloudellisesta ja kulttuurisesta merkityksestä, joka heijastui aina materiaaliseen kulttuuriin saakka.

PYRKIMYKSIÄ PORVAREIKSI JA KROUVINPITÄJIKSI

Kuten Notkolinin tapauksessa, ulkopuolisuuteen, kuulumiseen ja kieleen liittyvät seikat nousivat usein esiin juuri porvarisstatusta haviteltaessa.[67] Aikaisempi ruotsalainen vänrikki M. M. Soltau valitti vuonna 1739 oikeuskollegioon siitä, että Viipurin maistraatti oli hylännyt hänen hakemuksensa porvarisoikeuksista. Soltau mainittiin Viipurin ”asukkaana” ja oman kirjelmänsä mukaan hän oli harjoittanut jo pitkään kaupungissa elinkeinoaan ja hoitanut kaikki taloudelliset velvoitteensa. Maistraatin mukaan hän olikin harjoittanut krouvinpitoa Pyhän Annan kruunussa, sillan pielessä vuoden ajan ja oli myös maksanut siitä neljä ruplaa kaupungin kassaan, mutta porvarisoikeutta hänelle ei haluttu myöntää.[68]

Kaupungeissa käsityöläismestareiden määrää pyrittiin rajaamaan ja ammattikuntien edustajat sekä maistraatti arvioivat uusien mestareiden tarvetta. Ensisijaisesti pyrittiin aina turvaamaan elanto kaupungissa jo työskenteleville mestareille kisälleineen ja oppipoikineen. Kontrolli toimi niin maallisella kuin kirkollisella puolella, sillä samaan tapaan oli mahdollista evätä muutto-oikeus monilapsisilta perheiltä tai henkilöiltä, joiden epäiltiin joutuvan myöhemmin yhteisön huollettaviksi.[69] Viipurilainen Simon Richter mainitaan nuorena räätälinä jo vuonna 1752,[70] mutta vajaan kymmen vuoden päästä hän haki oikeuskollegiosta saakka maistraatin häneltä epäämää oikeutta pitää krouvia. Richter valitti, ettei hän kyennyt hankkimaan itselleen elantoa tai ylläpitämään kisällejä ”tässä pienessä ja elinkeinoja vailla olevassa kaupungissa” vallankaan sen jälkeen, kun raati oli nostanut räätälimestareiden määrän neljästä kuuteen. Hän oli yli 50-vuotias, heikko ja monella tapaa sairaalloinen, minkä vuoksi hän toivoi voivansa elättää perheensä krouvinpidolla. Richter antoi ymmärtää, että ansaitakseen elannon käsityöläisenä olisi pitänyt olla nuori ja terve. Richterin tapauksessa on erityisen kiinnostavaa, että maistraatti kyseenalaisti hänen perustelunsa hakea oikeutta krouvinpitoon ja mainitsi sekä sairauden että suuren perheen ”oletettuina” ja ”väitettyinä”. Maistraatin mukaan sairaus ei myöskään estänyt ammatinharjoitusta, jos oli hyviä oppipoikia.[71] Maistraatin perustelut viittaavat kuitenkin siihen, että Richteriä ei selvästikään tunnettu kaupungissa kovin hyvin, vaikka asukasmäärä ei tuolloin vielä ollut järin suuri ja hän oli harjoittanut krouvinpitoa jo pidemmän aikaa. Todennäköisesti jossakin määrin epäuskottavina pidetyt perustelut

vaikuttivat krouvinpito-oikeuksien epäämiseen ja hänen haluttiin todistavan sairautensa ”uskottavan” lääkärin todistuksella. Myöhemmin hän kuitenkin esiintyi jälleen räätälimestarina.[72]

Krouvin pitäminen eli ”kapakointi” oli aksiisinalainen porvariselinkeino, jolla erityisesti kaupungin köyhät asukkaat, kuten leskivaimot, elättivät itsensä. Myös maistraatti totesi tämän vastineessaan Soltaulle todeten, että ”sattuneiden onnettomuuksien vuoksi asemansa ja turvatut olosuhteensa menettäneitä porvarisleskiä ja suojattomia porvareiden lapsia oli paljon, ja heille krouvinpito on ainoa tapa elättää itsensä”. Viipuriin majoitettuja venäläisjoukkoja seuranneet sotilasmuonakauppiaat sekä muut sotajoukkoja varustavat kauppiaat pyrkivät lisäksi saamaan osansa ja pistivät kapakoita pystyyn.[73]

Krouvinpito-oikeudesta kaupungissa kiisteltiin usein, sillä se nähtiin hyvänä mahdollisuutena toimeentuloon myös niille, joille perinteiset kaupunkielinkeinot eivät tuoneet elantoa. Krouveissa syötiin, juotiin ja kulutettiin aikaa seurustellen sekä pelaten. Kuparipiirroksessa 1700-luvulta miehet pelaavat krouvissa tric-tracia, joka oli eräs backgammonin muoto.

Soltaun tapauksessa porvarisoikeuksien epäämistä perusteltiin hyvin perinteisesti. Ensisijaisesti häntä ei haluttu porvariksi, koska porvareita oli jo paljon, ja huonon ajan vuoksi mahdollisuudet elinkeinon harjoittamiseen olivat vähissä. Lisäksi maistraatti nosti esiin lukuisat kaupungissa syntyneet porvarislapset, joilla kaikilla tuskin tulisi olemaan tulevaisuutta porvareina ja jotka sen vuoksi joutuisivat joskus etsimään elantoaan muualta. Usein vielä 1800-luvullakin porvarisoikeuksia myönnettäessä katsottiin tärkeäksi, että hakija oli ”oman kaupungin lapsi”.[74] Maistraatti totesi epäämistä perustellessaan lisäksi, että vaikka käsityöläinen olisi ollut opissa riittävät vuodet, ei elinkeinonharjoitukseen välttämättä ollut mahdollisuuksia, mikä viittasi siihen, että Soltaulla ei koulutustaustaa ollut.

Soltau puolestaan korosti kovaa työtään kaupungissa, mutta epäili ennen kaikkea maistraatin suhtautuvan häneen epäillen hänen ruotsalaisen nasaali-

ääntämyksensä vuoksi *(ein Schwedischer Nasal*). Soltau esitti, että hänen passistaan voisi kuitenkin tarkastaa, että hän ei ollut edes Ruotsista kotoisin, vaan Lyypekistä. Koska hän kuitenkin mainitsi, että hänet oli passilla ”vapautettu” Ruotsista, niin oletettavasti hän oli syntynyt siellä ja palvellut Ruotsin armeijassa. Maistraatti esittikin vaihtoehtona, että hän voisi passillaan palata ”ruotsalaiselle puolelle” ja saada sieltä eläkettä.[75] Soltaun mukaan häntä kuitenkin tuli pitää ensi sijassa Venäjän alamaisena, koska hänellä oli siellä kiinteää omaisuutta. Soltau siis halusi esiintyä mieluummin venäläisenä kuin ruotsalaisena saadakseen porvarisoikeudet Viipurissa.[76] Maistraatti epäsi anomuksen perustellen sitä perinteisillä argumenteillaan.

Soltau vetosi nimenomaan kieleen ja kansallisuuteen, mikä viittaa siihen, että kaupunkilaisille ne olivat erityisen merkityksellisiä – ne tunnistettiin ja tunnustettiin kaupungin valtasuhteisiin sekä ylipäätään toimintamahdollisuuksiin liittyvinä ominaisuuksina ja piirteinä, joita yksilöillä joko oli tai ei ollut. Soltaun kommentit viittaavat lisäksi siihen, että aikalaisten näkemys kansallisuudesta tai identifioituminen ei perustunutkaan välttämättä syntyperään ja etniseen taustaan, vaan asuinpaikkaan ja kiinteään omaisuuteen, eli pikemmin alamaisuuteen. Vaikka Soltau toki argumentoi tarkoituksenmukaisesti ja omaa etuaan silmällä pitäen, täytyi väitteiden perustua yleisesti tunnustettuihin seikkoihin, jotta niillä olisi ollut vastakaikua. Integroituminen ja legaali näkökulma saattoivatkin olla aikalaisille relevantteja määriteltäessä yksilön kansallisuutta, vaikka tutkimuskirjallisuudessa ovat korostuneet kieli ja etninen tausta, joskus jopa sukupolvien takaa.

RIITAA RINKELEISTÄ, TINAAMISESTA JA MAJOITUKSESTA – VENÄLÄISET TALOUDELLISENA UHKANA

Viipuriin saapuneiden venäläisten yrittäjien ja kauppiaiden nähtiin heti 1720-luvulta saakka aiheuttaneen ikävyyksiä ”aidoille” porvareille. Vähitellen venäläisille kauppiaille myönnettiin myös porvarisoikeuksia, mutta ei mielellään oikeuksia käydä ulkomaankauppaa. Kaupungissa oli lisäksi runsaasti sellaisiakin venäläisiä kauppiaita, jotka eivät olleet porvareita.[77] Jo toukokuussa 1721 porvaristo ehdotti tupakalla, oluella ja paloviinalla kauppaa käyvien venäläisten karkottamista[78] ja viittä vuotta myöhemmin osa kaupungin porvareista valitti maistraatille muun muassa, että useat venäläiset riistivät kaupungin porteilla väkivalloin talonpojilta heidän tavaransa vastoin privilegioita.[79] Kaikki tuotteet olisi pitänyt toimittaa torille saakka avoimesti myytäviksi ja kaupankäynti porteilla oli kiellettyä.[80]

Ongelmia ei kuitenkaan ollut yksinomaan kaupungin porteilla, vaan esimerkiksi porvaristoon kuulumattomat venäläiset sotilaskaupustelijat kävivät kaup-

paa kaikenlaisilla kotimaisilla ja ulkomaisilla tuotteilla. Useilla suurkauppiailla oli lisäksi venäläisiä puotipalvelijoita, joista osa hoiti puotia hyvin itsenäisesti. Toisinaan olikin vaikea erottaa, oliko kyse esimerkiksi venäläiseltä talonpojalta takavarikoiduista tavaroista vai viipurilaisen kauppiaan omaisuudesta. Sama tilanne säilyi läpi vuosisadan, sillä vielä elokuussa 1782 kauppiaat P. H. Tesche, Hans Sutthoff, M. J. Schmidt ja Chr. Alopaeus muistuttivat maistraattia anomuksestaan, että monien sotilaskaupustelijoiden, venäläisten talonpoikien ja vieraiden kaupunkien kauppiaiden harjoittama laiton kauppa piti estää. Valittajat eivät edes kyenneet nimeämään henkilöitä, koska heitä oli niin paljon. Asiaa päätettiin tuolloin selvittää.[81]

Kauppiaiden lisäksi myös käsityöläiset näkivät venäläiset uhkana ammatinharjoitukselleen ja toimeentulolleen. Vuonna 1746 kaikki kaupungin käsityöläiset valittivat varuskunnan käsityöläisistä, jotka veivät heiltä leivän.[82] Erityisen ongelmallinen ala oli leipominen, joka oli sekin käsityötä ja luvanvaraista toimintaa, mutta jota oli helppo tehdä lähes kenen tahansa. Vuonna 1782 leipuri Andreas Jacobssohn valitti venäläisten vaimojen tekevän hänelle haittaa leipomalla rinkeleitä ja myymällä niitä julkisesti, mutta maistraatti oli antanut kyseisille vaimoille oikeuden leipoa pieniä rinkeleitä ja muita leivonnaisia.[83] Leipominen ja leipomusten myyminen olikin usein kaupungeissa krouvinpidon tapaan sosiaaliavun muoto, jolla saatettiin antaa köyhille mahdollisuus elättää itsensä ja välttyä näin kaupungin avun varaan joutumiselta. Se oli kaupunkihallinnolle edullinen ratkaisu, mutta viralliset leipurit kokivat sen oikeuksiensa loukkaukseksi.[84]

Yhtenä ammattikuntien keskeisimmistä tehtävistä oli suojata omien jäseniensä etuja ja monelta suunnalta kuului valitusta venäläisestä kilpailusta: suutareille ei ollut töitä, kun sotamiehet tekivät töitä kaupunkilaisille, ja kun venäläiset kauppiaat möivät puodeissaan saappaita, kenkiä ja tohveleita; kuparisepät valittivat venäläisten kulkevan talosta taloon ja tinaavan kaiken mahdollisen tinattavan; kaupungit sorvarit esittivät joutuvansa mierontielle venäläisen kilpailun vuoksi ja puusepätkin valittivat haitanteosta elinkeinolleen.[85] Tämä oli yleistä retoriikkaa, mutta Viipurin kohdalla valitukset epäilemättä viestivät siitä, että kaupungissa oli ylitarjontaa työvoimasta ja toimeentulo huolestutti asukkaita. Koska venäläiset nähtiin tulokkaina, he olivat ilmeinen syytösten kohde uhkaavaksi koetussa taloudellisessa tilanteessa.[86]

Toki uhkia elinkeinoille tuli muistakin suunnista. Toisinaan porvarit valittivat, että kaupunkiin purjehtineet ”vieraat” pitivät avoimia kojuja ja myivät monenlaisia tuotteita vastoin kauppasääntöä ja muita määräyksiä, joskus taas uhka nousi oman ammattikunnan tai jopa kotitalouden sisältä. Vuosisadan puolimaissa peruukintekijä ja kestikievarinpitäjä N. A. Schmidt valitti kisällistään sekä Abraham Strandmanista, jotka uhkasivat hänen asemaansa kaupun-

gin ainoana peruukintekijänä. Schmidtkään ei ollut syntyjään viipurilainen vaan kouluttautunut ja saanut porvarisoikeudet Tallinnassa.[87]

Tilanne ei ollut helppo myöskään venäläisille ja samaan tapaan he kokivat oikeuksiaan loukattavan. Keväällä 1781 Viipurin venäläisten kauppiaiden vanhin Isak Andrejev syytti kahta venäläistä talonpoikaa siitä, että nämä kuljeksivat pitkin katuja myyden muun muassa vehnäleipää ja nauloja. He myös vaihtoivat tuotteita suoraan talonpoikien viljaan, mikä samalla tapaa kuin tuotteiden ostaminen jo kaupungin porteilla, loukkasi kauppiaiden oikeuksia. Samassa yhteydessä eräs raatimiehistä kertoi juuri sen kaltaisen, porvaristoon kuulumattoman väen pettävän kaupunkiin saapuvia talonpoikia ja totesi lisäksi venäläisväestön keskuudessa olleen levottomuuksia. Asetelma ei siis ollut yksiselitteisesti etniseen taustaan kytkeytyvä, vaikka toki valitukset venäläisistä toistuivat asiakirjoissa useammin ja niitä on myös tutkimuksessa referoitu aktiivisesti. Eräs venäläinen porvari totesi vuonna 1769: ”Minä olen syntyäni venäläinen siis totisesti täkäläisten kansallisporvarien vainon alainen”.[88]

Kieli ja etninen tausta olivat selkeästi venäläisiä omaksi ryhmäkseen erottavia tekijöitä, mutta lisäksi uskonto, tavat ja kulttuuriset sekä taloudelliset seikat, kuten maaorjien omistaminen ja käyttäminen, erottivat heitä muista kansallisuuksista ja rakensivat toiseutta. Laajentuva kauppias- ja käsityöläisryhmä mahdollisti sen, että venäläiset saattoivat elää ja seurustella lähinnä keskenään.[89] Viipuriin runsain määrin 1700-luvun kuluessa Venäjältä saapuneiden suurkauppiaiden sekä rihkama- ja elintarvikekauppiaiden totutusta poikkeavat tavat tekivät myös näkyvää eroa suhteessa muuhun kauppiaskuntaan. Venäläiset pitivät luterilaisista poiketen kauppapuotejaan auki sunnuntaisin, minkä lisäksi venäläiset näkemykset ammattikunnista sekä niiden roolista poikkesivat huomattavasti ruotsalaisista käytännöistä, joista Viipurissa haluttiin pitää kiinni.[90] Kun kaupunginviskaali syytti vuonna 1797 venäläisiä kauppiaita puotien pitämisestä auki sunnuntaisin jumalanpalvelusten aikaan, he kertoivat olleensa ensin venäläisessä kirkossa ja puolustivat kauppojen aukioloa jumalanpalvelusten jälkeen sillä, että maalta kaupunkiin tulleiden talonpoikien piti päästä asioimaan. Seuraavana vuonna päätettiinkin, että venäläiset puodit saivat olla sunnuntaisin auki klo 13 alkaen sotilaiden tarpeita varten, mutta sunnuntaiaukiolosta esiintyi valituksia vielä myöhemminkin.[91]

Kaupan ja käsityön ohella sotilaiden majoittaminen aiheutti ristiriitoja. Sotilaita on yleensäkin pidetty levottomuuksia ja väkivaltaisuuksiakin aiheuttavana sekä provosoivana ryhmänä, mutta Viipurin oikeusistuimissa tämä ei juurikaan näy, koska ristiriidat soviteltiin yleensä erillisissä sotilastuomioistuimissa.[92] Selkeä poikkeus tästä oli majoitus, jota kaupungin hallinto osaltaan organisoi. Sekä kaupungissa pysyvämmin oleskelevat, mutta myös läpikulkumatkalla olevat

upseerit ja sotamiehet tarvitsivat majoitusta. Majoitusrasitus koski niin porvareita kuin muitakin talonomistajia, mutta maistraatin jäsenet, papisto, virkamiehet, joilla ei ollut vuokrattavia huoneita, sekä köyhiksi luokiteltavat kotitaloudet oli vapautettu rasituksesta. Porvariskodeille majoitusvelvoite oli 1700-luvulla ja vielä 1800-luvun alkupuolellakin taloudellisesti raskas rasitus, ja aiheutti sekä ristiriitoja majoitustaakan ja siitä maksettavien korvausten jakautumisesta, että välikohtauksia sotilaiden ja porvareiden kesken. Venäläissotilaat olivat toisinaan omavaltaisia ja kurittomia, ja viipurilaiset vastahakoisia. Syntyi sanaharkkoja ja ovia jouduttiin avaamaan väkivalloin. Jo 1700-luvulla rakennettiin kasarmeja ja pyrittiin vähentämään tarvetta majoittaa sotilaita yksityiskoteihin.[93]

Majoitus kuitenkin aiheutti ainakin vuosisadan alkupuoliskolla valituksia ja eripuraa niin suhteessa venäläisiin kuin kaupungin sisälläkin. Jo vuonna 1721 raatimies Reinhold Boisman valitti luokseen majoitetusta majurista, ja Hindrich Dannenberg puolestaan pyysi vuonna 1730 pitkässä kirjelmässään vapautusta kritisoiden erityisesti majoitusrasituksen epätasaista jakautumista. Varakkaat kaupunkilaiset saattoivat olla kokonaan vapautettuja, kun taas hänen kaltaisensa kantoivat raskaimman taakan rasituksesta. Lisäksi hän ihmetteli sitä, että kaupungissa oli majoituskäyttöön sopivia asumattomia taloja samaan aikaan kuin monet joutuivat itse majoittumaan sukulaistensa luona annettuaan talonsa majoituskäyttöön.[94] Majoituskysymyksissä kritiikin kohteena vaikuttikin olleen sotilaiden lisäksi maistraatti, joka toimintaa organisoi.

LOPUKSI

Ruotsalaisen nasaalin tunnistaminen ja sen nostaminen esiin aikalaiskeskusteluissa kuvaa konkreettisesti sitä, kuinka herkästi 1700-luvun Viipurissa yksilön puhetapa ja ääntämys paljastivat henkilön taustan. Yksilöiden identifioimiseksi oli olennaista tietää, mistä kukin oli kotoisin, millä asialla ja oikeutuksella hän kaupungissa liikkui, ja miten hänen toimintansa vaikutti kuulijaan itseensä. Vaikka kaupunki ei ollut järin suuri, enemmän ja vähemmän tilapäisiä kulkijoita oli sitäkin enemmän, ja kaupungissa majailevaa väkimäärää lisäsi suuri joukko venäläisiä sotilaita. Viipurin kulttuurinen monimuotoisuus oli pitkän kehityksen seurausta ja 1700-luvun alkupuolella tapahtunut rajalinjan siirtäminen merkitsi ennen kaikkea Venäjän suunnasta tulevien asukkaiden – luvallisten ja luvattomien – määrän kasvua.

Etnisyyden määrittely ja arkinen kielenkäyttö ovat lähteistä vaikeasti tavoitettavissa, mutta siitä huolimatta ne olivat olennainen osa aikalaisten arkea, ajattelua ja identiteettiä. Viipurilaiset määrittelivät ja luokittelivat toisiaan etniseen taustaan vedoten ja käyttivät sujuvasti kansallisiin ryhmiin kytkeytyviä

käsitteitä – toinen asia on se, mitä he niillä itse ymmärsivät. Esimerkiksi M. M. Soltau selitti taustaansa ja pyrki oikeuttamaan vaatimuksensa häivyttämällä oman etnisen syntyperänsä ja korostamalla sen sijaan Venäjän alamaisuutta ja jäsenyyttään kaupunkiyhteisössä. Selvästi kuitenkin ruotsalaisen nuotin säilyminen puheessa oli hänen näkökulmastaan paljastava ja epäsuorasti Soltau syytti maistraattia oikeuksien epäämisestä hänen taustansa vuoksi, kun taas kaupungin virkamiehet argumentoivat yksinomaan asiapohjaisesti.

Etnisyys ja kieli sekä kielitaito ovat usein korostuneet ristiriitatilanteissa; niillä perusteltiin vaatimuksia ja oikeutettiin valituksia, mutta pohjimmiltaan ne kytkeytyivät aina johonkin muuhun asiaan, kuten toimeentuloon ja elinkeinonharjoitusmahdollisuuksiin. Kieli oli kanssakäymisen väline ja pääasia oli saada asiat sujumaan, vaikka sitten englanninkielisillä dokumenteilla – ja siinä selvästi onnistuttiinkin. Kielen merkitys ja asema muuttuivat varsinaisesti vasta 1800-luvulla, jolloin kielikysymys kytkettiin kansalliseen heräämiseen ja erityisesti suomalaiskansallisen identiteetin rakennustyöhön. Kielipolitiikkaa tehtiin tietoisesti erityisesti vuosisadan jälkipuoliskolla ja se on heijastunut myös 1800- ja 1900-luvun vaihteessa Viipurista kirjoitettuihin historiateoksiin sekä kielien että ”kansallisuuksien” ja suomalaisuuden korostamisena. J. W. Ruuthin ansiokkaat tutkimukset ovat tässä suhteessa aikansa tuotteita. Niiden varaan on kuitenkin rakentunut monta kerrosta tulkintoja Viipurin menneisyydestä, kaupungin etnisestä sekä kielellisestä todellisuudesta.

Kielen ja etnisyyden tutkimiseen ei juurikaan ole historiallisia lähdeaineistoja, joissa niihin suhtauduttaisiin tiedostaen, sillä molemmilla on ollut pikemmin välineellistä arvoa oikeuksien, velvollisuuksien ja toimintamahdollisuuksien määrittymiseen. Viranomaisaineistoista on mahdollista tavoittaa pilkahduksia monikulttuurisen kaupungin arjesta, mutta niillä ei pääse käsiksi esimerkiksi kielen merkittävään rooliin identiteettityössä. Matkakuvaukset ja vastaavat puolestaan ovat itsessään tiedostettua tai tiedostamatonta identiteettityötä ja sellaisenaan antavat omasta näkökulmastaan tarkoituksenmukaisen kuvan kokemuksista. Olisikin aika ryhtyä purkamaan Viipurin historiaan ladattuja tulkinnallisia kerrostumia myös kielellisten olosuhteiden ja etnisyyden suhteen, kuten perustutkimuksenkin osalta. Monikulttuurisesta arjesta 1700-luvun kaupunkitodellisuudessa tiedetään edelleen melko vähän.

Viitteet

1 Kiitän FT Merjaa Uotilaa arvokkaista kommenteista käsikirjoitukseen.

2 Ks. Rosén 1940, 97–103. Rauhankriisistä myöhemmässä viitekehyksessä, ks. Karonen & Tarjamo 2006.

3 Ks. esim. Ruuth & Kuujo 1975; Tandefelt 2002, 36, ks. myös laajemmin; Vilkuna 2017.

4 Lagus 1889, 22–23; Ruuth & Kuujo 1975, erityisesti 53, 63; Kaukiainen 2013a, 206. Varsinaisen piirityksen aikana asukkaat piiloutuivat ja lähtivät kaupungista mahdollisuuksien mukaan, ks. Ruuth & Kuujo 1975, 13; Tandefelt 2002, 36; Paaskoski 2012, 18.

5 Koska kaupungin oikeus- ja hallintokoneiston tuottama aineisto on valtava, ei tätä artikkelia varten ole ollut mahdollista tutkia systemaattisesti esimerkiksi maistraatin pöytäkirjoja. Oikeuskollegion asiakirja-akteihin on koottu senaatin talousosaston aktien tapaan kaikki tietyn asian käsittelyyn liittynyt aineisto, eli ne sisältävät lähinnä otteita kaupunkihallinnon pöytäkirjoista, todistuksia ja kirjelmiä. Koska kaikista niihin sisällytetyistä dokumenteista ei välttämättä ilmene, mistä asiakirjasta on kyse, on kussakin alaviitteessä viitattu koko aktiin ja käytetty arkistoidessa aktille annettua luonnehdintaa. Akteihin on usein koottu dokumentteja useamman vuoden ajalta, joten itse aktin vuosiluku saattaa erota siihen sisältyvien yksittäisten dokumenttien laatimisvuosista; tekstissä esitetty vuosiluku eroaa siis toisinaan aktin vuosiluvusta. Suorissa sitaateissa on käytetty alkuperäislähteen kirjoitusasua, mutta isoja kirjaimia on käytetty nykykäytännön mukaisesti alkuperäisasiakirjojen vaihtelevien käytänteiden vuoksi.

6 Ruuthin ruotsinkieliset teokset Viipurin historiasta julkaistiin vuonna 1906, suomeksi ne ilmestyivät 1908.

7 Pietarissa sijainnut Liivinmaan, Viron ja Suomen oikeuskollegio toimi vetoomustuomioistuimena viimeistään vuodesta 1735 lähtien. Aluksi Viipurin provinssi oli Pietarin hovioikeuden alaisuudessa, mutta sen lakkauttamisen jälkeen valitukset osoitettiin oikeuskollegiolle. Toiminta vakiintui vuoden 1735 jälkeen, jolloin Viipurin ja Käkisalmen provinssien oikeudenhoidon ylin valvonta alistettiin oikeuskollegiolle. Paikallisella tasolla aikaisemman kaltainen ruotsalainen kaupunkihallinto maistraatteineen, raastuvanoikeuksineen ja kämnerinoikeuksineen toimi lähes koko 1700-luvun, lukuun ottamatta Katariina II:n kauden alue- ja paikallishallintouudistuksesta alkanutta ajanjaksoa vuodesta 1784 lähtien. Tällöin Viipurissakin toimi kaupunginmaistraatti vuoteen 1796. Maistraatin ja raastuvanoikeuden käsittelemät asiat kirjattiin kuitenkin läpi vuosisadan yhteen pöytäkirjaan ja Ruotsin Suomessa alkanut kaupunkihallinnon ja oikeudenhoidon eriytyminen tapahtui Vanhan Suomen kaupungeissa vasta 1820- ja 1830-luvulla. Ks. Ruuth & Kuujo 1975, 180–184; Paaskoski 2012, 35–38, 57–59; Räihä 2012, 18–19.

8 Kulttuurin käsitteestä, esim. Burke 2008, erityisesti 29–30, myös laajemmin; ks. myös Einonen 2013a, 4–5; Einonen 2013b, 114–115; Venäjän monikulttuurisuudesta, ks. Kappeler 2014. Teoksessa keskitytään Suomen osalta lähinnä 1800-lukuun.

9 Tutkimuksellisesta tilanteesta, ks. Knapas 2003, 53; Einonen 2013a, 5–6.

10 Knapas 2003, 53, ks. myös laajemmin.

11 Kuujo 1975, 10; Einonen 2013a, 5–6.

12 Einonen 2013a, 5, 8.

13 Einonen 2013a, 5–7; Tandefelt 2002, 29, monikielisyydestä ja äidinkielestä, ks. 11–14.

14 Tandefelt 2002, 14, 29, 33–34; ks. myös Schweitzer 2008, 361.

15 Ks. Ruuth 1906, 793–804; Tandefelt 2002, 17–18, 28; Schweitzer 2008, erityisesti 161–190; Karonen 2013a, 106–107; Karonen 2013b, 251–258.
16 Ks. Linnus 1935, 11–39.
17 Ks. Tandefelt 2002, 32–35, 62; Einonen 2013a, 7, 16.
18 Lagus 1889, 19–20, 29; Ruuth & Kuujo 1975, 52–55; ks. myös Tandefelt 2002, 52, 55. Ks. 1780-luvun venäläisen aatelis- ja kaupunkijärjestyksen vaikutuksesta Viipuriin Ruuth & Kuujo 1975, 49–51.
19 KA, VHA, Viipurin kämnerinoikeus 11.3.1834; Einonen & Härkönen 2018.
20 Tandefelt 2002, 33–35.
21 Lagus 1889, 29–30.
22 Lagus 1889, 30–31; Ruuth & Kuujo 1975, 66, 94–95, 189–192; Einonen 2013c, passim; Katajala 2016, 63–70.
23 Lagus 1889, 23; Ruuth & Kuujo 1975, 49, 52; Kaukiainen 2013a, 221; Kaukiainen 2013b, 268, 273; Paaskoski 2013a, 61; Karonen 2018.
24 Ruuth & Kuujo 1975, 51; maaorjista, ks. Einonen 2013b; Einonen 2013c, 41–45.
25 Ruuth & Kuujo 1975, 52.
26 Lagus 1889, 34.
27 Rosén 1940, 101–102; ks. myös Ruuth & Kuujo 1975, 167–170.
28 Rosén 1940, 101–102.
29 Lagus 1889, 35; Rosén 1940, 100; Tandefelt 2002, 37.
30 Rosén 1940, 102–103; Ruuth & Kuujo 1975, 24; Karonen 2013b, 247. Olen merkinnyt ilmauksen kotimainen mies lainausmerkeillä, koska se on Rosénin käyttämä käsite. Tekstistä ei käy ilmi keihin hän tällä viittaa, eikä alkuperäislähteessä käytettyä käsitettä kerrota. Von Campenhausenin ansiona on pidetty esimerkiksi Viipurin kuvernementin oman laamanninoikeuden perustamista ja aluehallintoreformia, ks. Paaskoski 2013b, 123–125, 130.
31 Rosén 1940, 97–100, 108; Paaskoski 2012, 39.
32 Engelhardt 1767, 38; Ruuth & Kuujo 1975, 24; Paaskoski 2012, 44–46.
33 Lagus 1889, 37.
34 KA, Oikeuskollegion arkisto, 9, 53 (Viipurista olevan viskaali Isak Beijerin valitus vallitsevasta sekasorrosta oikeudenhoidossa ja kaupankäynnissä 1738); Ruuth & Kuujo 1975, 170.
35 Rosén 1940, 97–100.
36 Ruuth & Kuujo 1975, 174; Paaskoski 2012, 49–50; ks. myös Engelhardt 1767, 43, 85–89. Myös provinssikanslian kanssa oli kiistaa vallankäytöstä, ks. KA, Oikeuskollegion arkisto, 13, 106 (Valitus, että provinssikanslia sekaantuu maistraatin oikeudenkäyttöön 1743).
37 KA, Oikeuskollegion arkisto, 43, 390, (Valitus, että kuvernementinkanslia lähettää määräyksensä kirjoitettuna venäjäksi); ks. myös Paaskoski 2012, 52–53.
38 Ruuth & Kuujo 1975, 174. Kielenkääntäjä Buschin etunimeä ei mainita.
39 KA, VMA, Viipurin maistraatti 17.4.1721; KA, Oikeuskollegion arkisto, 11, 81 (Esitys, että kääntäjä Lundh nimitettäisiin raatimieheksi 1740); Lagus 1889, 41–42; Ruuth & Kuujo 1975, 174–175; Tandefelt 2002, 49.
40 Ruuth & Kuujo 1975, 55, 178. Oikeuskollegion aineistosta ei Astia-tietokannan mukaan kuitenkaan löydy kyseiseltä vuodelta kuin talonpoika Johan Kiiskin valitus viipurilaisista kauppiaista, mutta sen mainitaan olevan suomeksi. Ks. tästä KA, Oikeuskollegion arkisto, 218, 2214 (Viipurin pitäjästä olevan talonpoika Johan Kiiskin valitus kauppiaista Ladosta ja Wulffertista, jotka väitetyn velkavaatimuksen vuoksi ovat antaneet vangita kohdella kaltoin häntä [sic] 1775–1775).
41 Karonen 2018; KA, VMA, Viipurin maistraatti 18.12.1721; latinan- ja venäjänkielisistä dokumenteista, ks. esim. KA, oikeuskollegion arkisto, 2, 13, (Asiakirjat pormestari Reinecken sekä raatimiesten ja Viipurin porvareiden välisessä jutussa 1732–1732); KA, Oikeuskollegion arkisto, 9, 53 (Viipurista olevan viskaali Isak Beijerin valitus vallitsevasta sekasorrosta

oikeudenhoidossa ja kaupankäynnissä 1738). Ruuthin ja Kuujon mukaan maistraatti kieltäytyi ottamasta vastaan ruotsinkielistä kirjelmää vuonna 1740 ja suomenkielisiä velkakirjelmiä on liitetty aineistoon 1700-luvun lopulla, Ruuth & Kuujo 1975, 175.

42 KA, VMA, A II 1, 18.7.1730 päivätty velkakirjan kopio; Ruuth & Kuujo 1975, 174. Asiakirja ei kerro Duffusin etunimeä tai asemaa.

43 Ks. esim. KA, Oikeuskollegion arkisto, 2, 13 (Asiakirjat pormestari Reinecken sekä raatimiesten ja Viipurin porvareiden välisessä jutussa 1732); KA, Oikeuskollegion arkisto, 21, 193 (Esitys raatimiehen nimittämisestä, Wulffert jne. 1745).

44 KA, VMA, Ha:17, Acta 1730–1730, 1.6.1730.

45 Ruuth & Kuujo 1975, 174.

46 KA, Oikeuskollegion arkisto, 64, 593 (Maistraatin valitus A. J. Boismania, H. D. Sesemannia ja käsitaeseppä Strömiä vastaan näiden hullun ja kapinallisen käytöksen johdosta 1751).

47 Oikeuskollegion aktissa juttuun on liitetty myös muita vastaavia tapauksia. KA, Oikeuskollegion arkisto, 64, 593 (Maistraatin valitus A. J. Boismania, H. D. Sesemannia ja käsitaeseppä Strömiä vastaan näiden hullun ja kapinallisen käytöksen johdosta 1751); Ruuth & Halila 1974, 76; Ruuth & Kuujo 1975, 53.

48 Tandefelt 2002, 46; Einonen 2013a, 9.

49 Ruuth & Kuujo 1975, 55, 66–70, 173–174, 285. Sibbersen oli vaikeuksissa raadin kanssa myös muulloin, ks. Ruuth & Kuujo 1975, 125.

50 *"...der Seneca Sibbersen sowohl zu dem Dienste nicht habile, indem er ein rusländer, der kein russisch und finnisch verstände, als auch viele Facta begang die seine deposition ab officio verdient und nothwendig nach sich gezogen hätten iudem derselbe..."*. KA, Oikeuskollegion arkisto, 1, 6 (Kaupunginsihteeri Sibbersenin valitus porvaristoa ja raatia vastaan). Toisinaan kielitaitoa tai sen puutetta käytettiin myös argumenttina hylättäessä anomus porvarisoikeuksista, ks. Paloheimo 2012, 131, 134. Viipurissa puolestaan saattoi tulla toimeen niin monella kielellä, että porvariutta hakevalle riitti pelkkä venäjän kielen taito.

51 Lagus 1889, 17, 21–22; Ruuth & Kuujo 1975, erityisesti 66–70, 173–174, 285.

52 KA, VMA, Acta 1730–1730, 18.4.1730 päivätty etsintäkuulutus; vrt. esim. KA, VMA, Acta 1730–1730, 19.7.1730 päivätty etsintäkuulutus.

53 Lagus 1889, 16 (viite).

54 Ruuth & Kuujo 1975, 54, 207, 211.

55 Lagus 1889, 16. Laguksen käyttämä konsistori-käsite viitannee tuolloiseen Viipurin hiippakunnan tuomiokapituliin. Varsinainen Viipurin konsistori perustettiin 1720-luvulla. Kirkollisesta hallinnosta, ks. Paaskoski 2012, 72–73. Konsistorista ja sen toiminnasta, ks. myös Engelhardt 1767, 28, 85.

56 Lagus 1889, 17.

57 Vrt. tässä teoksessa Minard-Törmänen, 30-34.

58 Ruuth & Kuujo 1975, 66; Tandefelt 2002, 50.

59 Ks. Einonen 2013c.

60 Lagus 1889, 31; Tandefelt 2002, 34–35.

61 Marketenteista, ks. Ranta 1984, 30; Paloheimo 2012, 124–125.

62 Erilaisesta nimen kirjoitusasusta huolimatta kyse lienee ollut Viipurin linnan ylikomendantti Pjotr Stupišinista, joka sai myöhemmin Monrepos'n kartanoksi kehittyneen tilan haltuunsa kaupungin komendantin palkkatilana. Hän alkoi 1750-luvulla rakennuttaa kartanoonsa puistoa ja nimesi paikan Charlottenthaliksi. Ks. Knapas 2013, 381–382.

63 KA, Oikeuskollegion arkisto, 128, 1191 (Viipurin räätälien ammattikunnan valitus Matthias Notkolinista koskien porvaris- ja mestarioikeuksia 1761); Vainio-Korhonen 1998, 134–143; Einonen 2013a, 10–14; Kaukiainen 2013, 221. Mestariksi pyrkivän hylkäämisestä ja valittamisesta, vrt. Vainio-Korhonen 1998, 117, 138, jossa ei kuitenkaan kerrota hylkäyksen syistä

tai valitusprosesseista sen tarkemmin. Ulkomaalaisuudesta tai vieraudesta argumenttina, ks. myös Paloheimo 2012, 124; Räihä 2012, 138.

64 Vainio-Korhonen 1998, 125, ks. myös laajemmin 125–133 oppipoikien rekrytoimisesta ja oppiajasta.

65 Vainio-Korhonen 1998, 46–47, 113, räätäleistä ja räätälin työstä, ks. myös 45, 60–61, 84–89, naisten ja miesten vaatteista 52–57.

66 KA, Oikeuskollegion arkisto, 128, 1191 (Viipurin räätälien ammattikunnan valitus Matthias Notkolinista koskien porvaris- ja mestarioikeuksia 1761).

67 Muissa tutkimuksissa kerrotaan jonkun verran porvarisoikeuksien hakemisesta, mutta harvemmin anomusten hylkäämisestä tai valitusprosessista. Näissäkään tapauksissa ei esitellä osapuolten argumentointia. Ks. esim. Vainio-Korhonen 1998, 117, 138; Keskinen 2012. Maare Paloheimo puolestaan on keskittynyt paljolti juuri 1800-luvun alkupuolella senaatin talousosastolle lähetettyihin valituksiin ja avaa seikkaperäisesti syitä sekä argumentaatiota, ks. Paloheimo 2012, erityisesti 131–139. Myös Antti Räihä tuo esiin argumentteja päätösten taustalla, ks. Räihä 2012, 128–132.

68 KA, Oikeuskollegion arkisto, 9, 65 (Entisen ruotsalaisen vänrikin M. M. Soltaun valitus, että Viipurin maistraatti on hylännyt hänen hakemuksensa porvarisoikeuksista 1739). Valloituksen yhteydessä tuhoutuneelle Siikaniemen esikaupunkialueelle rakennettiin Pyhän Annan linnoitus eli Pyhän Annan Kruunu vuosina 1731–1742. Alue nimettiin sotilasalueeksi heti linnoituksen rakennustöiden alkaessa, mutta sen taakse kasvoi Neitsytniemen esikaupunki jo 1700-luvun kuluessa. Ks. Ruuth & Kuujo 1975, 100, 104; Katajala 2016, 65.

69 Einonen et al. 2016. Vuosien 1784–1785 hallinto- ja oikeusreformien ja vuoden 1785 venäläisen kaupunkijärjestyksen myötä Viipurin maistraatin rooli muuttui, sillä siihen saakka porvariksi, eli käsityöläisten kohdalla samalla mestariksi pääsyyn vaadittiin maistraatin hyväksyminen, jolloin kaupunkien porvaristo pystyi halutessaan estämään kauppiaiksi tai käsityöläismestareiksi haluavien aikeet. Uudistusten jälkeen porvariksi sen sijaan pääsivät kaikki, joilla oli omaisuutta tietty vähimmäismäärä. Vanhaan tapaan palattiin jälleen 1800-luvulla, kun 1700-luvun alkupuolella Venäjään liitetyt alueet yhdistettiin Suomen suuriruhtinaskuntaan. Ks. tästä Ruuth & Kuujo 1975, 49–53; Kaukiainen 2013a, 219–220. Tässä esiteltyjen tapausten aikaan noudatettiin ruotsalaista menettelyä, jossa maistraatilla oli keskeinen rooli ja porvarisoikeuksien myöntämisiä punnittiin tarkasti.

70 KA, Oikeuskollegion arkisto, 70, 660 (Viipurin räätälien ammattikunnan valitus tallinnalaisesta räätälistä Herman Helmsistä, joka hakee mestarinarvoa Viipurissa 1752–1752).

71 *"...in diesem kleinen und nahrlosen Städchen", "angebliche Krancklichkeit".* KA, Oikeuskollegion arkisto, 128, 1185 (Räätäli Simon Richterin valitus Viipurin maistraatista, joka on evännyt häneltä oikeuden harjoittaa krouvin pitäjän elinkeinoa 1761). Richter mainitaan räätälinä, vaikka hän ei ollut mestari. Paloheimon mukaan myös fyysistä vammaa saatettiin käyttää perusteena mestarisoikeuden epäämiseen, ks. Paloheimo 2012, 122, ks. myös 144. Vaikka Paloheimon tutkimus käsittelee 1800-luvun alkupuolta, ajanjakso on verrattavissa edeltävään vuosisataan.

72 KA, Oikeuskollegion arkisto, 174, 1667 (Viipurin räätälien ammattikunnan valitus maistraatin päätöksestä oppipoika Anders Stenbergiä vastaan olevassa jutussa 1768–1768).

73 KA, Oikeuskollegion arkisto, 9, 65 (Entisen ruotsalaisen vänrikin M. M. Soltaun valitus, että Viipurin maistraatti on hylännyt hänen hakemuksensa

porvarisoikeuksista 1739); KA, oikeuskollegion arkisto, 129, 1193 (Porvari Hans Asikanuksen valitus Viipurin maistraatista, joka on evännyt häneltä oikeuden harjoittaa krouvin pitäjän elinkeinoa); Ruuth & Kuujo 1975, 63; Räihä 2012, 143; Karonen 2013b, 263–264; ks. myös Karonen 2013a, 87.

74 Einonen 2013a, 11; ks. myös Lagus 1889, 21; Paloheimo 2012, 137. Haminassa ja Lappeenrannassa maistraatti sysäsi vastuuta porvarisvalinnoista erityisille suosittelijoille ja heidän kauttaan porvaristolle, mutta pyrki suosimaan esimerkiksi kaupungissa jo ammattiaan harjoittaneita käsityöläisiä. Uutta mestaria vastustettaessa paras argumentti oli vedota vähäiseen työmäärään, ks. Räihä 2012, 128–129, 131.

75 Passeista ja niiden käyttämisestä, ks. Westrin 1915 (red.), 180–182; Räihä 2012, 78, 123–124, 126, 182–183, 192–193; Einonen et al. 2016. Ilmeisesti Soltau oli myös majoittanut laittomasti sotilaita, mikä ei parantanut hänen mahdollisuuksiaan saada porvarisoikeudet.

76 Antti Räihän väitöskirja kertoo, kuinka Lappeenrannassa ja Haminassa korostettiin mielellään Venäjän alamaisuutta, mutta Viipurissa tilanne vaikuttaisi olleen toisenlainen. Ks. Räihä 2012, erityisesti 189–195.

77 Lagus 1889, 29; Ruuth & Kuujo 1975, 63; Karonen 2013b, 256.

78 KA, VMA, Viipurin maistraatti 11.5.1721.

79 Lagus 1889, 38; Ruuth & Kuujo 1975, 127.

80 Ruuth & Kuujo 1975, 132–134.

81 Ruuth & Kuujo 1975, 128; Tandefelt 2002, 48; samasta tematiikasta, ks. myös Karonen 2013b, 257–258.

82 KA, Oikeuskollegion arkisto, 29, 262 (Alistus, joka koskee Viipurin varuskunnan käsityöläisten aiheuttamaa haittaa kaupungin omien käsityöläisten työlle 1749); Karonen 2013b, 258.

83 Ruuth & Kuujo 1975, 147; vastaavista tapauksista, ks. Paloheimo 2012, 142–149.

84 Ks. Turun tilanteesta Vainio-Korhonen 1998, 109–111, 170–173; ks. myös Paloheimo 2012, 145, 147.

85 Ruuth & Kuujo 1975, 147, 149; ks. myös Vainio-Korhonen 1998, 142–143; Paloheimo 2012, 122–123.

86 Vrt. Räihä 2012, 150–153; ks. 1800-luvun tilanteesta Einonen 2013a, 14–15.

87 KA, Oikeuskollegion arkisto, 43, 393 (Viipurista olevan peruukintekijä ja kestikievarinpitäjä N. A. Schmidtin valitus Abraham Strandmanista ja peruukintekijäkisälli Norrmannista koskien laitonta haitantekoa hänen elinkeinolleen 1748); Lagus 1889, 38.

88 Ruuth & Kuujo 1975, 65, 127. Lainaus Ruuth & Kuujo. Vrt. Paloheimo 2012, 125–129 venäläisten kauppiaiden mahdollisuuksista saada porvarisoikeudet Helsingissä 1800-luvun alkupuolella, ks. myös 135–136 syytöksistä venäläisvastaisuudesta Vaasassa.

89 Einonen 2013a, 13–14, 16; Einonen 2013c, 47.

90 Ruuth & Kuujo 1975, 63–66; Ruuth & Kuujo 1981, 73; Einonen 2013c, 35–36.

91 Ruuth & Kuujo 1975, 129.

92 Ruuth & Kuujo 1975, 33; Ruuth & Kuujo 1981, 13; Ranta 1982. Eräässä päiväämättömässä asiakirjassa kuitenkin valitetaan sotilaan brutaalista käytöksestä, ks. KA, VMA, Ha:17, Acta 1730–1730.

93 Lagus 1889, 46; Ruuth & Kuujo 1975, 189–192; Ruuth & Kuujo 1981, 49–51; Ranta 1982; Einonen 2013c, 45–46; Katajala 2016, 65. Vrt. Haminan ja Lappeenrannan tilanteesta Räihä 2012, 153–173. Majoitusrasituksesta valittamisesta, ks. Paloheimo 2012, 112–113.

94 KA, VMA, Viipurin maistraatti 17.4.1721; KA, VMA, Ha:17, Acta 1730–1730 (7.11.1730 päivätty Hindrich Dannenbergin kirjelmä).

Lähdeluettelo

Alkuperäislähteet

Kansallisarkisto (KA), Helsinki

Oikeuskollegion arkisto, aktit

Kansallisarkisto (KA), Mikkeli

Viipurin maistraatin arkisto (VMA)

Maistraatin pöytäkirjat 1721 (AI1), 1726 (AI2)

Acta 1730–1730 (Ha:17)

Viipurin hovioikeuden arkisto (VHA)

Viipurin kämnerinoikeuden renovoidut pöytäkirjat, varsinaisasiain pöytäkirjat 1834 (Hcba:24)

Painetut lähteet

von Engelhardt, Nikolai Henrik (1767), *Die Beschreibung des Russisch Käyserlichen Gouvernements von Wiburg (1767).* Helsinki: SHS, 1973.

Tutkimuskirjallisuus

Burke, Peter (2008), *What is Cultural History?* Second edition. Cambridge: Polity.

Einonen, Piia (2013a), Myyttinen Viipuri ja monikielinen todellisuus – Etnisen alkuperän ja kielen merkitys 1800-luvun alun kaupunkiympäristössä. *Historiallinen Aikakauskirja 1/2013*, 3–16.

Einonen, Piia (2013b), Cultural conflicts in a border town: the question of Russian serfdom in Vyborg in the beginning of the 19th century. *Small nations on the Borderlines of Great Powers*, eds. Satu Matikainen & Attila Barany. Speculum Historiae Debreceniense 14. Debrecen: University of Debrecen, 111–126.

Einonen, Piia (2013c), Venäläiset Viipurissa: kielellisiä, kansallisia ja kulttuurisia ristiriitoja 1800-luvun alkupuolella. *Monikulttuurisuuden aika Viipurissa*, toim. Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 17. Helsinki: VSKS, 34–51. (http://vsks.onsight.fi/wp-content/uploads/2011/12/Toimite-17.pdf, luettu 18.9.2017).

Einonen, Piia, Frigren, Pirita, Hemminki, Tiina, Uotila, Merja (2016), Leipä taivalten takana. Liikkuminen 1800-luvun alun Suomessa. *Ennen ja nyt 5/2016*. (http://www.ennenjanyt.net/2016/12/leipa-taivalten-takana-liikkuminen-1800-luvun-alun-suomessa/, luettu 3.5.2018)

Einonen, Piia & Härkönen, Antti (2018), Viipurin väestö (n. 1700–1939). *Viipurin historiallinen atlas*, toim. Kimmo Katajala et al. [Käsikirjoitus, julkaistaan vuoden 2018 lopulla.]

Kappeler, Andreas (2014), *The Russian Empire: A Multi-ethnic History.* Hoboken: Routledge.

Karonen, Petri & Tarjamo, Kerttu (2006), *Kun sota on ohi. Sodista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla.* Historiallinen Arkisto 124. Helsinki: SKS.

Karonen, Petri (2013a), Jaetun alueen talouselämä. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika*, toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 68–107.

Karonen, Petri (2013b), Viipurin läänin talouselämää hattujen sodasta 1780-luvulle. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika,* toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 246–266.
Karonen, Petri (2018), Linnan varjosta kaupalliseksi keskukseksi – Viipurin väestö 1500- ja 1600-luvulla. *Viipurin historiallinen atlas,* toim. Kimmo Katajala et al. [Käsikirjoitus, julkaistaan vuoden 2018 lopulla.]
Katajala, Kimmo (2016), The Physical Formation of the Old Town of Vyborg from Medieval Times to the 19th Century. *Meanings of an Urban Space: Understanding the historical layers of Vyborg,* toim. Kimmo Katajala. Mittel- und Ostmitteleuropastudien 12. Wien & Zürich: LIT Verlag, 45–81.
Kaukiainen, Yrjö (2013a), Asutus-ja väestökehitys. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika,* toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 198–222.
Kaukiainen, Yrjö (2013b), Vanha Suomi Pietarin sotilaallisena suojavyöhykkeenä. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika,* toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 267–285.
Keskinen, Jarkko (2012), *Oma ja yhteinen etu: kauppiaiden keskinäinen kilpailu ja yhteistyö Porin paikallisyhteisössä 1765–1845.* Turun yliopiston julkaisuja, sarja C, osa 345. Turku: Turun yliopisto.
Knapas, Rainer (2003), Viipurin kulttuurista 1750–1850 – historiankirjoitusta ja ongelmia. *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 14.* Helsinki: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura, toim. Aarni Krohn et al. Helsinki: VSKS, 43–57.
Knapas, Rainer (2013), Kaupunkirakentaminen, kartanot ja kirkot. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika,* toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 370–393.
Kuujo, Erkki (1975), Tekstin uudistajan johdantosanoja. *Viipurin kaupungin historia III, vuodet 1710–1812.* Erkki Kuujo & J. W. Ruuth. Helsinki: Torkkelin Säätiö, 9–11.
Lagus, Gabriel (1889), *Några förhållanden i Wiborg under ryska ockupationen. Särtryck ur Svenska Klassiska Lyceets i Wiborg årsprogram 1888–89.* Wiborg.
Linnus, Olavi (1935), *”Suomenruotsalaisen” sivistyneistön ruotsalaisuus.* Helsinki: Suomalaisuuden liitto.
Paaskoski, Jyrki (2001), Campenhausen, Balthasar von (1689–1758). *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*. Studia Biographica 4. Helsinki: SKS. (URN:NBN:fi-fe20051410, viitattu 2.5.2018)
Paaskoski, Jyrki (2012), Vanhan Suomen hallintohistoria. *Vanhan Suomen arkistot : Arkiven från Gamla Finland : Arkistolaitoksen yleisluettelo = Översiktskatalog för Arkivverket 6,* toim. Eljas Orrman & Jyrki Paaskoski, Helsinki: SKS & Arkistolaito, 17–166.
Paaskoski, Jyrki (2013a), Vakiintuvat olot. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika,* toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 43–67.
Paaskoski, Jyrki (2013b), Elisabet I:n uudistukset. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika,* toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 120–142.
Paloheimo, Maare (2012), *Business Life in Pursuit of Economic and Political Advantages in Early-nineteenth-century Finland.* Jyväskylä Studies in Humanities 195. Jyväskylä: University of Jyväskylä.
Ranta, Raimo (1982), Venäläisen sotaväki ja majoitusrasitus Vanhassa Suomessa. *Turun Historiallinen Arkisto 38.* Turku: Turun Historiallinen Yhdistys, 135–164.
Ranta, Raimo (1984), Venäläinen kauppiaskunta ja sen kauppa Vanhassa Suomessa. *Historiallinen arkisto 83.* Helsinki: SHS, 29–66.

Rosén, R. (1940), Oikeustaistelua Viipurin läänissä 1700-luvulla. *Historiallinen aikakauskirja* 38:1–2, 97–109.

Ruuth, J. W. (1906), *Viborgs stads historia I–II: utgifven på Viborgs stads bekostnad*. Helsingfors: Viborgs stad.

Ruuth, J. W. & Halila, Aimo (1974), *Viipurin kaupungin historia II, vuodet 1617–1710*. Helsinki: Torkkelin Säätiö.

Ruuth, J. W. & Kuujo, Erkki (1975), *Viipurin kaupungin historia III, vuodet 1710–1812*. Helsinki: Torkkelin Säätiö.

Ruuth, J. W. & Kuujo, Erkki (1981), *Viipurin kaupungin historia IV: 1, vuodet 1812–1840*. Helsinki: Torkkelin Säätiö.

Räihä, Antti (2012), *Jatkuvuus ja muutosten hallinta. Hamina ja Lappeenranta Ruotsin ja Venäjän alaisuudessa 1720–1760-luvuilla*. Jyväskylä Studies in Humanities 183. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Schweitzer, Robert (2008), *Finnland, das Zarenreich und die Deutschen. Gesammelte Studien zum europäischen Nordosten. Festgabe zum 60. Geburtstag des Verfassers*. Hg. von Uta-Maria Liertz. Helsinki & Lübeck: Aue-Stiftung & Verlag Schmidt-Römhild.

Tandefelt, Marika (2002), Fyra språk på en marknad. *Viborgs fyra språk under sju sekel*, red. Marika Tandefelt. Helsingfors: Schildts, 11–67.

Vainio-Korhonen, Kirsi (1998), *Käsin tehty – miehelle ammatti, naiselle ansioiden lähde. Käsityötuotannon rakenteet ja strategiat esiteollisessa Turussa Ruotsin ajan lopulla*. Historiallisia Tutkimuksia 200. Helsinki: SHS.

Vilkuna, Kustaa (2017), Viipurin asukkaat 1670–1680-luvulla. *Arki, kirkko, artefakti. Viipurin kulttuurihistoriaa Ruotsin ajalla (n. 1300–1710),* toim. Petri Karonen, Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 19. Helsinki: VSKS, 202.

Westrin, Th. (red. 1915), *Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi*. Ny, reviderad och rikt illustrerad upplaga. Redaktörer af bokstafven P: R. G:son Berg och V. Söderberg. 21. bandet, Papua – Posselt. Stockholm: Nordisk familjeboks förlags aktiebolag

ULLA IJÄS

Kauppias, leipuri ja kapakan emäntä: naisyrittäjiä Viipurissa noin 1700–1840

Viipurin kämnerinoikeudessa puitiin vuonna 1707 pitkällistä juttua, jossa kauppias Herman Fresen leski Maria Lagbohm peräsi viipurilaiselta räätäli Lorentz Heidenbergin leskeltä Brita Gaddelta maksamattomia velkoja. Oikeudessa keskusteltiin velan määrästä, sisältyikö velkaan vain käteistä rahaa, oliko velaksi ostettu suolaa Fresen puodista ja oliko Frese kuitannut osan velasta hankkimalla räätäliltä palveluksia. Lopulta joulukuussa 1707 Maria Lagbohm toi oikeuden eteen miehensä kirjanpidon vuodelta 1687, jolla hän todisti velan oikeutuksen. Maria Lagbohm toivoi oikeuden vertaavan velkakirjaa edesmenneen miehensä kirjanpitoon. Oikeus totesikin kirjanpidon täsmäävän velkakirjan kanssa ja Heidenbergin leski tuomittiin maksamaan velkansa.[1]

Edellä kuvatun oikeustapauksen perusteella lesket olivat aktiivisia ja osaavia toimijoita liikeasioissa. Petri Karonen on tuonut esille, että leskeksi jääneiden naisten osallistuminen liiketoimiin oli 1700-luvun ja 1800-luvun alun Viipurissa luontevaa, muuhun Suomeen verrattuna erityisen innokasta ja jopa poikkeuksellista.[2] Lesket olivatkin yksi näkyvimmistä naisyrittäjien ryhmistä varhaismoderneissa kaupungeissa. Useissa Euroopan maissa paikallinen lainsäädäntö mahdollisti leskien jatkamisen edesmenneen miehensä käsityö- tai kauppiasammatissa. Myös 1700-luvun Viipurissa noudatettu ruotsalainen lainsäädäntö lähti periaatteesta, jossa lesken oikeus jatkaa elinkeinoa miehensä porvarisoikeuden turvin taattiin. Edellä mainitussa tapauksessa on merkille pantavaa, että molemmat lesket olivat itse läsnä oikeussalissa eivätkä käyttäneet edusmiestä, joka sekin olisi ollut mahdollista. Lagbohm osasi vedota kirjanpitoon, oli tietoinen sen sisällöstä sekä siitä, että velkakirjan ja kirjanpidon täsmääminen todistaisivat velan oikeutuksen.

Tarkastelen tässä artikkelissa naisyrittäjiä, heidän toimialojaan ja elinkeinonharjoittamisen edellytyksiä. Tutkimuksessa nousee esille Viipuriin liittyviä erityispiirteitä, jotka johtuivat kaupungin hallinnollisesta tilanteesta ja sen eri vaiheista osana Venäjää aina vuoteen 1812 asti ja osin sen jälkeenkin.

Lähdeaineistona olen käyttänyt Viipurin raastuvan- ja kämnerinoikeuden pöytäkirjoja sekä Hackman & Co:n liikekirjeitä. Oikeustapaukset valottavat ristiriitatilanteita ja niiden ratkaisuja varsin pitkällä aikavälillä, 1700-luvun

alussa, puolivälissä ja 1820- ja 1830-luvulla. Näin on pyritty saamaan mahdollisimman pitkä ajallinen jatkumo. Tutkimusajalle sattuvat hallinnolliset muutokset toimivat työn kontekstina, vaikka niitä ei tässä voidakaan pitää erikseen silmällä. Tuomioistuintapausten avulla voidaan päästä monien naisten työtä ja toimeentuloa koskevien käsitysten äärelle, kun oikeudessa on puitu esimerkiksi naisen edellytyksiä yrittämiseen ja toisaalta lainsäädännön rajoituksia. Ristiriitatilanteet valottavat toisin sanoen yhteisön tekemää määrittelyä rajoitusten ja mahdollisuuksien välillä.[3] Hackman & Co:n liikekirjeiden avulla voidaan puolestaan tarkastella naispuolisen johtajan, leskirouva Marie Hackmanin (1776–1865, leskenä vuodesta 1807 alkaen) toimintaa vientikauppaa harjoittavan suuren kauppahuoneen johdossa. Lisäksi olen hyödyntänyt sanomalehtiä, joita julkaistiin Viipurissa 1820-luvulta alkaen.

NAISTEN YRITTÄMISEN EDELLYTYKSET

Tiedämme vielä varsin vähän 1600- ja 1700-lukujen yritysjohtajien varsinaisesta työstä, vaikka he olisivat olleet miehiä, kuten Petri Karonen on yritysjohtajia koskevassa tutkimuksessaan tuonut esiin.[4] Tuolloin ei kuitenkaan käytetty termiä ”yritysjohtaja”, vaan liiketoimintaa harjoittavia miehiä kutsuttiin kauppiaiksi (*handelsman*), ruukinpatruunoiksi (*brukspatron*) tai laivanvarustajiksi (*skeppsredare*), 1700-luvun loppupuolella myös manufaktuuriteollisuuden harjoittajiksi (*manufakturist*). Yritysjohtajiksi voidaan lukea myös käsityöläismestarit (*hantverkare, hantverksmästare*), jotka valmistivat verstaissaan sellaisia tuotteita, joiden valmistaminen oli säädetty käsityöläisten yksinoikeudeksi.

Vielä vähemmän kuin näistä miespuolisista patruunoista ja kauppiaista tiedämme naispuolisten yrittäjien työstä tai naisten osallistumisesta perheen yritystoimintaan. Kirsi Vainio-Korhonen on naisyrittäjyyden historiaa käsitelleissä tutkimuksissaan rinnastanut yrittäjät, ammatinharjoittajat ja itsensä työllistäjät. Valintaansa hän on perustellut taloussosiologien ja työelämätutkijoiden näkemyksillä siitä, että yrittäjiksi voidaan katsoa kaikki ne naiset, joiden tekemä työ oli itsenäistä, jotka vastasivat itse riskeistä ja jotka saivat yritystoiminnallaan elantonsa joko rahassa tai muina hyödykkeinä mitattavissa olevin keinoin.[5] Tämä määritelmä sopii hyvin kuvaamaan viipurilaista naisyrittäjyyttä. Haluan kuitenkin vielä lisätä edellä mainittuihin määritelmiin perheyrittäjyyden. Teollistumista edeltävän ajan liiketoimintaa voidaan pitää nykypäivän perheyrittäjyysmäisenä tapana organisoida työtä ja toimeentuloa. Tällöin naiset ja heidän kauttaan seuraavalle sukupolvelle siirtynyt aineellinen ja aineeton pääoma näyttelivät merkityksellistä roolia, joka on usein unohtunut historiankirjoittajilta heidän keskittyessään miespuolisiin yrittäjiin.

Suuressa osassa Eurooppaa lait ja asetukset eivät kuitenkaan sallineet naisille, leskiä lukuun ottamatta, virallista asemaa perheen yrityksessä. Uusimmat tutkimukset ovat korostaneet naisten epävirallista valtaa perheissä ja kotitalouksissa, joiden yhteistyölle esiteollinen yrittäminen[6] perustui. Arjen käytännöt eivät aina kohdanneet lainsäädännön kanssa, vaan käytännössä työnjakoa neuvoteltiin yhä uudelleen. Vain mies saattoi virallisesti olla käsityöläinen tai kauppias, mutta molemmilla puolisoilla oli oma vastuualueensa, josta he huolehtivat. Ilman molempien puolisoiden työpanosta yrittäminen ei olisi ollut mahdollista. Työnjako saattoi vaihdella perhe- ja elämäntilanteen mukaan. Naisten vastuulla olivat kotitalouden työt, kuten talouden jäsenten ruoka- ja vaatehuollosta huolehtiminen. Vaimot myös valvoivat naispalkollisten työtä, vastasivat pikkulasten hoidosta ja opetuksesta, huolehtivat lähipiirin vanhuksista ja sairaista sekä avustivat tarpeen niin vaatiessa liiketoimissa. Mikäli perheen yrityksen päätoimesta saatavat tulot eivät riittäneet perheen elättämiseen, saattoivat vaimot etsiä tilapäistä työtä kodin ulkopuolelta tai he saattoivat harjoittaa pienimuotoista liiketoimintaa myyden vaikkapa valmistamaansa ruokaa tai vaatteita tai majoittaen matkustavaisia. Tämän lisäksi vaimot saattoivat osallistua yritystoimintaan vaikkapa asiakkaita palvellen tai vastaten liiketoimista miehen poissa ollessa tai sairastaessa.[7] Tällaiseen työnjakoon viittaa esimerkiksi Johan Friedrich Hackmanin (1755–1807) kirje, jossa hän kertoo vaimonsa matkustaneen Pietariin tapaamaan liikekumppaneita hänen itsensä potiessa kihtiä Viipurissa.[8]

Keskiaikaisten kaupunkiprivilegioiden mukaan yrittäjäksi miellettiin yleensä mies, joka oli suorittanut tietyn oppiajan toisen käsityöläisen tai kauppiaan palveluksessa. Vasta leskeksi jäätyään naiset saattoivat toimia yrittäjinä niillä aloilla, joita kilta- tai käsityöläisammattikunnat säätelivät. Leskien oikeus harjoittaa edesmenneen miehensä käsityö- tai kauppiasammattia oli tavallista. Maria Lagbohmin, Brita Gadden ja Marie Hackmanin kaltaisia leskivaimoja oli Euroopan kaupungeissa tuhansia. Oikeus harjoittaa yritystoimintaa perustui privilegioihin – ne oli myönnetty ammattitaitoiselle miehelle ja hänen kuoltuaan leski saattoi näiden privilegioiden turvin jatkaa, mikäli hän ei avioitunut uudelleen. Usein leski koulutti pojastaan jatkajan tai naitti tyttärensä kollegalle. Taustalla vaikuttivat pyrkimykset turvata tulevien sukupolvien elämä, suvun ja ennen kaikkea yrityksen jatkuvuus. Yrityksen loppuminen – etenkin konkurssi tai muista taloudellisista vaikeuksista johtuva lopettaminen – olisivat heijastuneet koko yrittäjäkuntaan.[9]

Kun tutkitaan naisyrittäjyyttä esimodernissa kaupunkiyhteisössä, muodostaa Viipuri muusta Suomesta ja jopa Euroopasta poikkeavan tutkimuskohteen. Poikkeuksellisuus voi nostaa esille uudenlaisia näkökulmia tai uusia tulkintoja

aiheeseen. Ylipäänsä Itä-Eurooppaa ei juuri ole tutkittu näistä näkökulmista läheskään yhtä paljon kuin läntistä Eurooppaa, jossa tutkimus on käsitellyt aihetta lukuisten paikallisten ja ajallisten esimerkkien kautta.[10] Viipurin poikkeuksellisuus selittyy osittain lainsäädännöllä, jonka 1700- ja 1800-luvun vaihteen muutokset loivat mahdollisuuden Länsi-Euroopasta poikkeaville käytännöille, kun kyseessä on naisyrittäjyys. Tutkittavana aikana Viipurissa noudatettiin kuitenkin pääsääntöisesti Ruotsin ajalta periytyvää lainsäädäntöä ja asetuksia, jotka määrittivät kuka ja millaisin edellytyksin ja ehdoin voi harjoittaa liiketoimintaa.

Ruotsissa laki soi naiselle mahdollisuuden toimia itsenäisenä ammatinharjoittajana, eli kauppiaana tai käsityöläisenä vain, jos nainen oli kauppiaan tai käsityöläisen leski tai jos hänen harjoittamansa liiketoiminta ei kuulunut niihin käsityöammatteihin, joita ammattikunta-asetus koski. Poikkeusluvalla naiset saattoivat saada luvan harjoittaa ammattia, mikäli kaupungin raati katsoi liiketoiminnan olevan joko sen verran pienimuotoista, että se ei uhkaisi miesten ammattikuntakäsityötä tai mikäli naisen katsottiin muutoin joutuvan kaupungin köyhäinhoidon elätettäväksi.[11] Molempia sukupuolia koskenut elinkeinovapaus astui voimaan vasta 1879.

Ruotsin puoleisessa Suomessa merkittävimpinä kaupunkikäsityötä ja kauppaa rajoittavina lakeina on pidetty vuoden 1720 käsityöläisasetusta ja vuoden 1734 valtakunnanlakia. Nämä eivät kuitenkaan tulleet täydellisinä voimaan Viipurissa ennen kuin 1819, kun Vanhan Suomen lainsäädäntöä yhtenäistettiin muun suuriruhtinaskunnan kanssa. Viipurin kaupungin privilegiot vahvistettiin lopulta 1742 ja kaupungin porvarit olivat järjestäytyneet ruotsalaisen ammattikuntajärjestelmän mukaisesti. Siviiliasioissa tuomiot annettiin edelleen keskiaikaisen kaupunkilain pohjalta, mutta vuoden 1763 jälkeen rikosasioissa tuomittiin Ruotsin vuoden 1734 lain mukaan.

Viipurissa lainsäädännöllinen tilanne poikkesi edellä kuvatusta vuosien 1784 ja 1817 välillä. Tällöin Katariina II:n uudistuksiin kuuluneessa, kaupunkeja ja niiden elinkeinoja koskeneessa järjestelmässä kauppiaat jaettiin kolmeen kiltaan pääomiensa mukaan. Tämä tarkoitti sitä, että kaikki kauppiaaksi haluavat – niin miehet kuin naisetkin – saattoivat antaa merkitä itsensä kauppiaskiltaan varallisuutensa mukaisesti. Tästä kiltajaosta luovuttiin vuonna 1817.

Toinen 1700-luvun Viipurin erityispiirre oli 21 vuotta täyttäneiden naisten täysivaltaisuus, joka niin ikään oli peräisin venäläisestä lainsäädännöstä ja asetuksista. Tämä käytäntö oli voimassa vielä Viipurin kuuluessa Suomen suuriruhtinaskuntaan. Tuolloin täysi-ikäisyyden rajapyykin ennen vuotta 1812 saavuttaneet naiset olivat täysivaltaisia, toisin kuin Ruotsin puoleisessa Suomessa, jossa naiset olivat leskiä lukuun ottamatta edusmiehisyyden alaisia.[12] Edellä mainittujen, venäläisestä lainsäädännöstä ja asetuksista johtuneiden

syiden takia on todennäköistä, että 1700-luvun Viipurissa oli vastaavankokoisia ruotsalaiskaupunkeja enemmän naispuolisia yrittäjiä, eivätkä kaikki heistä olleet leskiä.

Viipurin naispuolisia leskiä tutkimalla voidaan havaita, että taloudelliset seikat vaikuttivat voimakkaasti siihen, jatkoivatko lesket edesmenneen aviomiehensä liikettä. Näyttää siltä, että enemmistö leskistä lopetti liiketoiminnan ja jättäytyi poikiensa tai muun suvun elätettäväksi. Syynä ei välttämättä ollut lesken korkea ikä, vaan taloudelliset realiteetit. 1830-luvun lamakaudella myös nuoret lesket lopettivat liiketoiminnan, kun taas taloudellisesti parempina aikoina sitä jatkettiin helpommin vanhuuden päiviin asti. Lesken edesmenneen puolison harjoittama ammatti saattoi vaikuttaa lesken haluihin ja mahdollisuuksiin jatkaa. Käsityöläisen lesken oli löydettävä ammattitaitoista työvoimaa, joka tekisi suorittavan työn, mutta kauppiaan leskellä toiminnan jatkuminen sujui paljon helpommin järjestelyin, sillä kauppapuodin auki pitäminen ei välttämättä vaatinut erikoisammattiosaamista. Puotipojan löytäminen oli helpompaa kuin vaikkapa peltisepän kisällin löytäminen. Leski saattoi itse myös huolehtia kirjanpidosta, kirjeenvaihdosta tai myyntityöstä.

Paikalliset kulttuuriset käytännöt ja sosiaaliset verkostot niiden tarjoaman sosiaalisen pääoman kera joko mahdollistivat tai estivät leskien harjoittaman yritystoiminnan. Viipurin venäläisen väestönosan keskuudessa näyttää olleen tavallisempaa, että lesket eivät jatkaneet yritystoimintaa. Syynä saattoi olla luku- tai kirjoitustaidottomuus tai kulttuuriset seikat koskien naisten mahdollisuuksia toimia julkisissa tiloissa. Venäläisperheissä saatettiin noudattaa käytäntöjä, jotka rajasivat naisten toiminta-alueeksi kodin piirin siten, että jopa julkisilla paikoilla liikkuminen olisi ollut mahdotonta.[13]

Leskien ohella Viipurin naisyrittäjiin voidaan lukea yksin toimivat pienyrittäjät. Suurin osa esiteollisten kaupunkien naisyrittäjistä Ruotsin valtakunnassa kuului tähän ryhmään. Nämä naiset olivat löytäneet leipäpuunsa ammateista, joihin he olivat harjaantuneet kodin piirissä: he saattoivat harjoittaa pienimuotoista leipurintointa, he saattoivat kutoa tai ommella vaatteita tai majoittaa matkustavaisia. Nämä ammatit kuuluivat silti privilegioituihin käsityöläisammatteihin, eli teoriassa niitä sai harjoittaa vain ammattitaitonsa osoittanut käsityöläismestari. Kaupunkien maistraatit saattoivat kuitenkin antaa naisille luvan harjoittaa tällaista käsityöläisammattia, kunhan se ei vaarantanut kaupungin käsityöläismestarien toimeentuloa. Yleensä kuitenkin naisten ammatinharjoittaminen oli hyvin vaatimatonta tai suuntautui aloille, joita ei säädelty käsityöläisiä koskevin asetuksin. Naisten ammatinharjoittaminen ei myöskään vaatinut samanlaista koulutusta ja osaamista kuin miesten käsityöläisammateissa edellytettiin.[14]

Varuskuntakaupunkina Viipurissa oli paljon kysyntää sellaisille palveluille, joita pienyrittäjänaiset saattoivat tarjota. Naisista monet toimivat laillisen ja laittoman rajamailla esimerkiksi lainaten rahaa panttia vastaan ja tarjoten palveluksia aina laittomasta viinanmyynnistä prostituutioon. Näistä naisista on lukuisia merkintöjä kämnerinoikeuden pöytäkirjoissa, mutta heitä ei voida pitää virallisina yrittäjinä, sillä heillä ei ollut toimiinsa minkään esivallan suomaa mandaattia. Heitä voidaan kuitenkin pitää itsensä työllistäjinä ja sitä kautta lukea mukaan naisyrittäjien joukkoon. Nämä naiset eivät olleet kenenkään palveluksessa ja jollakin tapaa he myös onnistuivat välttelemään palvelukseen joutumista. Osa kohtasi syytöksiä irtolaisuudesta, mutta osalle itsenäinen eläminen kaupungissa oli mahdollista siksi, että he joko omistivat mökin laitakaupungilla tai lyöttäytyivät sotilaan matkaan eläen kasarmin liepeillä ja huolehtien sotilaan tarpeista. Periaate kuitenkin oli, että kaikkien rahvaaseen kuuluneiden, 15 vuotta täyttäneiden henkilöiden, joilla ei ollut maata viljeltävänä, oli mentävä työhön jonkun palvelukseen ja näin hankittava laillinen suojelu. Osa miehistä saattoi saada suojan työskentelemällä kaupungin suojeluksessa niin sanottuna vapaana työvoimana. Viipurissa näitä miehiä oli jokseenkin paljon, sillä kaupungin satama työllisti heitä. Kyseisten miesten vaimot taas harjoittivat pienimuotoista ja usein laillisen ja laittoman rajamailla häilyvää yritystoimintaa.[15]

NAISET SUURTEN YRITYSTEN JOHDOSSA

Eräs 1800-luvun alun huomattavimpia naisyrittäjiä Viipurissa oli kauppahuoneen johtajatar Marie Hackman. Aikakauden muistelmakirjallisuudessa häntä kuvaillaan Viipurin herttuattareksi tai ruhtinattareksi.[16] Marie Hackman jäi leskeksi vain kahdeksan avioliittovuoden jälkeen, kun vienti- ja tuontikauppaa harjoittanut aviomies Johan Friedrich Hackman kuoli. Marie Hackman oli saavuttanut venäläisen lainsäädännön mukaisen täysikäisyyden jo ennen avioitumistaan 1799, ja mikä olennaisinta, ennen vuotta 1812. Tuolloin käytössä olleen venäläisen käytännön mukaan myös naisilla oli oikeus kirjoittautua kiltoihin kauppiaiksi. Marie Hackman kuului ensimmäiseen kiltaan, jonka kauppiaat olivat oikeutettuja käymään ulkomaankauppaa.[17]

Aviomiehensä kuoltua 1807 Marie Hackman vastasi Ignatius & Hackman -nimellä toimineen kauppahuoneen toiminnasta. Hänen vastuullaan oli kaupungin suurin puutavaran vientiyritys. Liikekumppani Ignatius oli luovuttanut kauppahuoneen operatiivisen johdon Marie Hackmanin käsiin vetäytyessään itse nauttimaan eläkepäivistään.[18] Ignatius & Hackman oli tyypillinen aikakauden kauppahuone, jollaisiksi nimitettiin suuria tuonti- ja vientikauppaa harjoittaneita yrityksiä. Niiden omistajina oli yksi tai useampia henkilöitä, jotka vasta-

sivat yrityksestä henkilökohtaisesti.[19] Pian leskeksi jäätyään ja Ignatiuksen vetäydyttyä liiketoimista Marie Hackman muutti yrityksen nimen muotoon J. F. Hackmans Wittwe, ikään kuin korostaakseen omaa toimijuuttaan ja henkilökohtaista vastuutaan yrityksessä. Samalla yrityksen nimi kertoi jatkuvuudesta ja auttoi säilyttämään Johan Friedrich Hackmanin solmimat liikesuhteet. Uusi nimenmuutos toteutettiin vuonna 1816, josta alkaen yritys toimi nimellä Hackman & Co. Tämä muutos tapahtui vuotta ennen kuin venäläisestä kiltajärjestelmästä luovuttiin. Venäläinen käytäntö, jossa myös naisilla oli mahdollisuus toimia kauppiaina, antoi Marie Hackmanille oikeuden toimia parhaaksi katsomallaan tavalla. Hänen ei tarvinnut tukeutua edesmenneen aviomiehensä porvarisoikeuksiin, kuten ruotsalainen lainsäädäntö vuoden 1817 jälkeen tuli edellyttämään.

Marie Hackman johti itsenäisesti vientikauppaa harjoittanutta yritystä vuodesta 1807 miehensä kuoleman ja liikekumppani Ignatiuksen eläköitymisen jälkeen. Hän osallistui liiketoimintaan kuitenkin jo aiemmin muun muassa liikematkoilla isänsä seurassa tai miehensä sijasta tämän sairastaessa.

Kauppahuoneensa lisäksi Marie Hackman vastasi isänperintönä saamastaan Herttualan kartanosta, jossa toimivat sikuri- ja köysitehtaat. Upseeriuralle suunnanneet veljet olivat Pietarissa, joten käytännön toimien järjestäminen kartanolla jäi Marie Hackmanin vastuulle. Marie Hackman myös mahdollisesti jatkoi äidinisänsä Anton Havemanin (n. 1702–1769) kauppahuonetta, joskin tämän osoittaminen on lähdeaineiston avulla hankalaa. Marie Hackmanin isä Johan Friedrich Laube (1745–1799) sai nimittäin haltuunsa vaimonsa Helena Havemanin (1751–1799) kautta Anton Havemanin kaupunkitalon, mahdollisia sahaosuuksia ja maaomaisuutta. Laubelta tämä omaisuus siirtyi osittain Marie-tyttärelle, tämän pojille ja lapsenlapsille.[20]

Marie Hackman oli saanut vanhemmiltaan myös henkistä pääomaa. Johan Friedrich Hackmanin kirjeet paljastavat, että hänen tuleva appensa Johan Friedrich Laube matkusteli toistuvasti Pietariin tai kanavatyömailleen jättäen liiketoimet kaupungissa hunningolle. Kirjeet osoittavat, että toisinaan Laube otti

tyttärensä mukaansa ja samaa mallia näyttää hänen tyttärenpoikansa Johan Friedrich Hackman nuorempi toistaneen. Teini-ikäiset tyttäret toimivat isänsä seurana esimerkiksi Pietarin matkoilla, jolloin tavattiin liikekumppaneita. Näin tyttäriä esiteltiin tuleville aviomiesehdokkaille ja toisaalta tyttäret oppivat seurustelemaan liikemiesten ja heidän vaimojensa kanssa.[21] Naisten suuri merkitys kiinteän omaisuuden ja immateriaalisten arvojen siirtämisessä on erittäin todennäköistä, mutta toisaalta asian osoittaminen konkreettisten lähteiden avulla on hankalaa. Suurissa kauppahuoneissa naiset myös piiloutuvat usein isien, veljien ja aviomiesten toimijuuden taakse.

Naisilta ei juuri koskaan ole jäänyt jälkeen sellaista kirjeenvaihtoa, jossa he olisivat pohtineet yrittämistä. Hackman & Co:n kirjeenvaihdossa, jossa Marie Hackman myös allekirjoitti osan kirjeitä omalla nimellään, yrittäjän sukupuolesta ei keskustella. Aviomiehensä kuoltua Marie Hackman ei esimerkiksi vedonnut leskeyteensä tai pyytänyt siihen viitaten lisäaikaa maksuihin tai muita helpotuksia yritystoimintaansa. Sen sijaan Ignatius & Hackmanin toiminnot jatkuivat katkoksetta. Ainoita yrittäjyyteen viittaavia kirjeitä on Marie Hackmanin vuonna 1812 lähettämä kiertokirje – eräänlainen markkinointikirje – jossa hän julistaa olevansa ”ainoa toimitusjohtaja” *(alleinige Geschäfts führerin*) hänen edesmenneen miehensä ja tämän liikekumppanin muodostamassa yrityksessä.[22] Leskivaimojen kyvyttömyyteen, köyhyyteen ja huonoon asemaan vetoaminen saattoi olla retoriikkaa, jolla pyrittiin vaikuttamaan sellaisissa tapauksissa, joissa lesken oli haettava taloudellista tukea esimerkiksi kaupungin hallintovirkamiehiltä.[23] Tällainen retoriikka ei palvellut suuryrityksen johtajattaren tarkoitusperiä, joten sitä ei käytetty.

Samoihin aikoihin Marie Hackmanin kanssa toimi myös muita suurkauppiaiden leskiä, mutta harva heistä jatkoi yhtä kauan. Esimerkiksi Marie Hackmanin kanssa yhteistyötä laivanvarustajana tehnyt Margaretha Backman lopetti edesmenneen aviomiehensä liiketoimet vain kahden leskeysvuoden jälkeen.[24] Ehkä kyse oli henkilökohtaisista tekijöistä kuten luonteesta, iästä tai terveydentilasta, ehkä kyseessä oli kulttuuriero. On mahdollista, että Kuopiosta kotoisin ollut Margaretha Backman ei ollut saanut samalla lailla oppia ja esimerkin kautta kasvaa suuryrityksen johdossa toimimiseen kuin Marie Hackman. Kuopiossa käytössä olleen ruotsalaisen lainsäädännön korostaessa porvarisoikeuksia, jotka kuuluivat vain ammattitaitoisille miehille, ei naisten kouluttamiseen yrittäjäksi tarvinnut kiinnittää huomiota samalla tavalla kuin Viipurissa, jossa 1700-luvun lopulla yrittäjyys oli lain suoma mahdollinen elämänura myös muille kuin porvareiden leskille.

Marie Hackman ei ollut ainoa suuren kauppahuoneen johtoon päätynyt nainen Viipurissa, mutta tiedämme melko vähän muista naisista suuryritysten

johdossa. Naisten merkitystä suurkauppiasperheissä on tutkittu ja tulkittu lähinnä heidän välittämiensä aineellisten ja aineettomien pääomien sekä verkostojen ja niiden merkityksen kannalta.[25] Näyttää siltä, että suurissa kauppahuoneissa naisten konkreettinen työpanos oli välttämätön arjen toiminnoissa. Esimerkiksi sata vuotta ennen Marie Hackmanin aikaa vuonna 1704, Viipurin pormestarin ja suurkauppias Peter Thesleffin vaimo oli sopinut tervakaupoista rantasalmelaisen talonpojan kanssa kättä päälle lyöden pormestarin terva-aitassa. Viitisenkymmentä vuotta myöhemmin kauppias Lado ilmoitti vaimonsa olevan vastuussa työmiesten palkanmaksusta isännän ollessa poissa. Kun työmies penäsi maksamatta jäänyttä palkkaansa, vastasi Lado, että hänen vaimonsa oli varmaan unohtanut kyseisen pikkusumman. Tietotaitoa kirjanpidosta ja liikkeenhoidosta oli myös alussa mainitulla Maria Lagbohmilla.[26]

Edellä mainittujen sekä lukuisten muiden tapausesimerkkien valossa näyttää siis siltä, että naisten osallistuminen suurten kauppahuoneiden toimintaan oli arkipäiväistä. Naisten tekemät sopimukset olivat yhtä painavia kuin miesten, ja mikäli niitä ei pidetty, oltiin valmiita menemään oikeuteen saakka. Samanlaisia havaintoja voidaan tehdä myös käsityöläisiä tutkimalla. Vuonna 1708 kauppias Peter Timmerman ja viipurilainen kultaseppä riitelivät oikeudessa maksamattomista hopealusikoista. Kultaseppä Nathanael Heideman ja hänen vaimonsa vakuuttivat valaehtoisesti, että vaimo oli toimittanut hopealusikat Timmermannin vaimolle.[27] Tässä tapauksessa sekä myyvänä että ostavana osapuolena olivat vaimot. Naisten kyvykkyyttä tai heidän tekemiensä sopimusten oikeudellisuutta ei kyseenalaistettu kummankaan osapuolen taholta.

Kauppahuoneet tai suurimpien käsityöläisten verstaat olivat yhteisyrityksiä, joiden toiminta edellytti yleensä useamman kuin yhden ihmisen työpanosta. Viipurista tunnetaan useita Ignatius & Hackmanin kaltaisia, miesten yhdessä alkuun panemia kauppahuoneita.[28] On mahdollista, että aviopuolisoiden muodostama työpari saattoi toimia samaan tapaan kuin kahden miehen välinen allianssi, vaikka vaimoa ei virallisena toimijana mainittukaan. Uusin tutkimus on osoittanut, että vasta 1800-luvun alkupuolella alkoi eurooppalaiseen keskusteluun nousta ajatus siitä, että kaupunkiporvariston ja nousevan keskiluokan naisten olisi syytä vetäytyä työelämästä ja jäädä huolehtimaan kodista. Ruotsissa nämä ajatukset herättivät aluksi vastustusta, sillä ajateltiin, että naisten jääminen kotiin synnyttää joutilaisuutta sekä perheiden ja kansantalouden ajautumista vararikkoon. Naisten työpanos nähtiin ensiarvoisen tärkeänä toimivalle talouselämälle.[29]

Käytettävissä olevan lähdeaineiston valossa Viipurissa ei ole ollut naispuolisia yrittäjiä, jotka olisivat vastanneet yksin kauppahuoneesta miestensä elinaikana, tai että naimaton nainen olisi toiminut kauppahuoneen omistajana

ja johtajana. Naisten toimiminen itsenäisinä yrittäjänä näyttää siten olleen marginaalinen ilmiö, vaikka sille olikin lain sallima oikeus 1700- ja 1800-luvun vaihteessa. Esimerkiksi Luoteis-Venäjän provinsseja tutkinut Galina Ulianova on löytänyt vain 14 naispuolista suuryrityksen johtajaa vuosilta 1795–1803. Suurin osa heistä oli aatelistaustaisia, osa suurkauppiaiden leskiä. Ulianovan mainitsema Regina-Louise von Freedricksz (1735–1821), jonka mies Ivan (Johan) von Freedricksz omisti Viipurin läänin Pyhäjärvellä Taubilan kartanon, perusti aviomiehen kuoltua kartanon maille lasitehtaan. Ulianova näkee venäläisten naisten yrittäjyyden taustalla heidän mahdollisuutensa omistaa kiinteää omaisuutta ja periä sitä vanhemmiltaan. Suurin osa hänen tutkimistaan yrittäjistä oli perinyt yrityksensä joko vanhemmilta tai aviomieheltä, aivan kuten Marie Hackman.[30]

NAISET PALVELUYRITTÄJINÄ

Viipurilainen Lovisa Grenqvist (1779–1847) oli leski kuten Marie Hackman tai Regina-Louise von Freedricksz. Lovisa Grenqvistin aviomies oli laamanninoikeuden notaari Gustaf Grenqvist (1769–1812). Miehensä kuoltua hänen oli löydettävä keino elättää itsensä ja lapsensa. Hänen keinokseen muodostui majatalon pitäminen.[31]

Lovisa Grenqvistin harjoittama yritystoiminta oli naisille yleisempää kuin suuren kauppahuoneen johtaminen. Leskien oli helppo ryhtyä ottamaan vuokralaisia, ylläpitämään ruokalaa tai kapakkaa, sillä tällaiset taidot olivat syntyneet jo avioliitossa perheen taloutta hoitaessa. Jo vuonna 1706 kauppiaanvaimo Maria Tesche tarjosi Jöran Matzson Laukkanen -nimiselle, Inkerinmaalta kotoisin olevalle talonpojalle tämän kaupunkimatkalla viinaa, olutta, lihaa ja leipää sillä seurauksella, että Laukkanen juopui liikaa ja voi pahoin kirkossa. Vaimot olivat siis tottuneet huolehtimaan niistä kaupungissa asioivista talonpojista, jotka pysähtyivät majamieslaitoksen perinteiden mukaisesti aina samoissa taloissa ja toimittivat kauppa-asiansa samojen kauppiaiden kanssa.[32] Kapakan pitäminen ja paloviinan myynti olivat luvanvaraisia, mutta oikeusistuinten materiaalin perusteella voi havaita, että moni nainen sai elantonsa laittomasta anniskelusta tai majoittamalla ohikulkevia ihmisiä ansaiten näin muutaman kolikon. Vuonna 1820 Viipurin kämnerinoikeudessa käsiteltiin tapausta, jossa aliupseerin vaimo Lukeria Piskunova oli syytettynä laittomasta paloviinan myynnistä. Kävi ilmi, että kolme vuotta aiemmin Piskunovan tytär ja sisar olivat myös osallistuneet viinanmyyntiin.[33]

Lovisa Grenqvistin kaltaisia leskivaimoja ja heidän pitämiään krouveja löytyy jo 1700-luvun alkupuolen Viipurista. Esimerkiksi vuonna 1708 kämne-

rinoikeudessa krouvariksi (*krögerska*) kutsuttiin Grete Matzdotteria, jonka edesmennyt mies oli kuollut aliupseerina Riiassa. Samana vuonna katselmuskirjuri Anders Hobjn leski piti majataloa (*wärdzhuus*). Linnoitus- ja satamakaupunki Viipurissa riitti asiakkaita kaiken tasoisiin krouveihin ja kapakoihin. Lisäksi kauppa- ja koulukaupunki Viipurissa asui joukko naimattomia poikamiehiä kuten kauppakirjanpitäjiä ja koulupoikia, jotka tarvitsivat kortteeria. Grete Matzdotterin kapakan asiakkaina oli tavallisia sotilaita ja Viipurin satamassa työskenteleviä miehiä, kun taas Hobjn lesken majatalossa asui matkustavaisten lisäksi pidempiaikaisia asukkaita kuten Fresen veljekset, joista toinen oli kauppakisälli ja toinen opiskelija.[34]

Lovisa Grenqvist suhtautui kunnianhimoisesti yrittämiseen. Hän esimerkiksi kunnosti liikehuoneistoaan, että se oli lämmin ja mukava matkustavaisten majoittua. Hän joutui kamppailemaan taloudellisten ongelmien kanssa ja välillä kollegoiden haasteisiin oli vastattava oikeudessa. Oikeustapauksista käy ilmi, että eräät kilpailevat yrittäjät pyrkivät estämään Grenqvistin liiketoimet. Kestikievarinpito huutokaupattiin kahdeksi vuodeksi kerrallaan sille, joka halvimmalla tarjoutui ylläpitämään kestikievaria hevosineen. Huutokaupassa Grenqvistille hävinneet osapuolet yrittivät muun muassa tehdä halvempia tarjouksia jälkikäteen, mutta kaupungin maistraatti noudatti lakia ja huutokaupan voittanut Grenqvist säilytti kievarinpito-oikeutensa.[35]

Lovisa Grenqvist onnistui kouluttamaan lapsensa ja siten turvaamaan näiden tulevaisuuden. Yrittäjinä Grenqvistin ja Hackmanin päämäärät olivat yhteneväiset. Yritystoiminnan kehittämisen taustalla voi katsoa olleen halun turvata jälkipolvien elämä. 1700-luvun ruotsalaisia suuryrityksiä tutkinut Leos Müller on nähnyt yrittäjyyden eetoksen perustuneen perheen ja suvun jatkuvuuden turvaamiseen. Miestenkään yrittäjyyttä ei tuolloin vielä leimannut riskinotto, kuten voidaan 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun yrittäjien kohdalla jo havaita.[36] Naisten yrittäjyys perustui toisin sanoen hyvin samankaltaisille vakaille päämäärille ja periaatteille, kuin saman aikakauden miesten yrittäjyys.

Grenqvist osallistui säännöllisin väliajoin pidettyihin kapakointi- ja kestikievarihuutokauppoihin. Grenqvistillä näyttää olleen maistraatin, kollegoiden ja sukupiirin tuki toimilleen. Kaupungin johdossa olevat miehet olivat sitä mieltä, että hyväksymällä Grenqvistin tarjous kestikievarin pidosta noudatettaisiin kaupungin etua, vaikka Grenqvistin tarjous olikin kalliimpi kuin miespuolisen kilpailijan.[37] Taustalla tässä päätöksessä voisi olla se, että hävitessään huutokaupan leski olisi joutunut huonoimmassa tapauksessa kaupungin elätettäväksi, tai että hänen toimintaansa oltiin tyytyväisiä.

Maistraatin miehet eivät viitanneet millään tavoin Lovisa Grenqvistin sukupuoleen tai heikkoon asemaan leskenä, eikä Grenqvist hakemuksessaan

korostanut turvatonta asemaansa. Sen sijaan kaupunginisät perustelivat päätöstään sillä, että he eivät halunneet kasvattaa kestikievarihuutokauppoihin osallistuvien määrää tarjoamalla turhia toiveita uusille kestikievarinpitäjille. Uuden kievarinpitäjän tulevaisuutta ei voitaisi taata, sillä uusia kievareita ei olisi tulossa. Lisäksi Grenqvist oli tunnettu ja luotettava majatalon emäntä ja hänellä oli kaupungin johtavan ravintoloitsijan, italialaissyntyisen Giovanni (Johan) Mottin tuki. Kaiken lisäksi Grenqvist kuului lankonsa avioliiton kautta paikallistasolla vaikutusvaltaiseen Haveman-sukuun.

Tutkijoiden esille nostamat perustelut naisten yrittäjyydestä eräänlaisena sosiaaliavun muotona eivät koske Lovisa Grenqvistiä, niin kuin ne eivät koskeneet Marie Hackmaniakaan. Marjatta Rahikainen osoittaa varhaisia naispuolisia ravintolayrittäjiä koskevassa tutkimuksessaan, että menestyneitä naisia ravintoloitsijoina voi pitää miesten kaltaisina, vakavasti otettavina yrittäjinä.[38] Lovisa Grenqvist käytti omia suku- ja ystävyysverkostojaan yritystoimintansa edistämiseksi aivan samaan tapaan kuin kaupungin miespuoliset elinkeinonharjoittajat.

NAISET PIKKUKAUPPIAINA JA KÄSITYÖLÄISINÄ

Kaupungin työmiehen vaimo Wera (Wära) Jacovleva harjoitti käytettyjen vaatteiden myyntiä. Myytäväksi tarkoitetut vaatteet hän sai kaupungin säätyläisiin 1820-luvun tienoilla kuuluneilta naisilta. Jacovleva toimi käytettyjen vaatteiden myyjänä pitkään, sillä hänestä löytyy merkintöjä kämnerinoikeuden pöytäkirjoista läpi koko 1820-luvun. Oikeuspöytäkirjat paljastavat hänen myytäväkseen annetun silkkileninkejä, hopeakirjailtuja nenäliinoja, korvarenkaita sekä monenlaisia kankaita. Oikeuteen oli päädytty, koska kaupungin herrasväen rouvat eivät olleet saaneet Jacovlevalta tilitystä näistä vaatteista. Toisin sanoen säätyläisnaiset eivät antaneet vanhoja tavaroitaan ilmaiseksi Jacovlevalle, vaan kyseessä oli liiketoimi, jossa odotettiin rahallista vastinetta.[39]

Kauppias Liffkoffin vaimo Natalia de Gervais elätti koko perheensä ompelemalla. Kauppias Isak Liffkoff, joka oli 1700-luvun lopussa kuulunut kaupungin vauraimpiin kauppiaisiin, oli menettänyt omaisuutensa juopottelemalla ja pelaamalla. Natalia de Gervais oli mahdollisesti sama nainen, jota Adelaide von Hauswolff kuvasi vuonna 1809 päiväkirjassaan nuoreksi neidiksi ja joka kuului kaupungin herrasväkeen.[40] Herrasväen perheissä tyttäret oli koulittu kielissä, musiikissa, piirustustaidossa ja käsitöissä. Näistä taidoista käsityötaidot oli helpoin muuttaa ammatinharjoittamiseksi. Naisten omat keskinäiset verkostot toimivat mahdollisesti de Gervaisin tukena asiakaskunnan koostuessa entisistä ystävistä. De Gervaisin tapaus oli naisyrittäjälle tyypillinen: ammatinharjoittaminen oli pakon sanelemaa sen sijaan, että se olisi ollut tietoinen uravalinta

tai lähtenyt omasta halusta tai ammatillisista tavoitteista.[41]

Naisten verkostot mahdollistivat osaltaan naisten yrittäjyyden, mikä tulee näkyville vuonna 1835 viipurilaisessa sanomalehdessä julkaistusta ilmoituksesta, jossa Hedda Christina Ekenmark kutsui kutomisesta kiinnostuneita naisia oppiinsa.[42] Naiset opettivat toisilleen taitoja, joiden avulla pienimuotoinen yrittäjyys tuli mahdolliseksi. Nämä epäviralliset ja naisten omat verkostot eivät ole näkyvillä miesten yrittäjyyttä koskevassa perinteisessä taloushistoriallisessa tutkimuksessa. Vaikka naisten yrittäjyys oli useimmiten yksinyrittämistä,[43] heillä oli omat tukiverkostonsa ja mentorinsa, jotka toimivat yrittäjän tukena. Naisten toisille jakamaa tietotaitoa osoittaa myös vuonna 1837 viipurilaisessa sanomalehdessä yritystään mainostanut Louise Dunst. Hän opettaisi kuudentoista oppitunnin kestävän kurssin verran kaupungin naisia ompelemaan korsetteja ja muita naistenvaatteita. Naispuolisten ompelijattarien ilmoituksissa oli tyypillistä, että he korostivat kontaktejaan Euroopan metropoleihin sekä taitojaan ja makuaan tai muodinmukaisuuttaan. Myös Dunst käytti näitä keinoja, sillä hän ilmoitti saapuneensa ”Preussin pääkaupungeista” (*ifrån Preusiske Hufvudstäderne ankomne*) ja opettavansa ompelemaan samanlaisia vaatteita kuin muotilehdissä esiteltiin (*enlight sednast utkomne Mode-Journaler*).[44] Naisyrittäjät ottivat 1700-luvulla syntyneet uudet mediat kuten sanomalehdet ja käyntikortit nopeasti omakseen ja ryhtyivät mainostamaan palveluksiaan.[45] Yrityksen mainonta oli naisyrittäjille tärkeää etenkin silloin, kun heillä ei ollut olemassa olevia verkostoja.

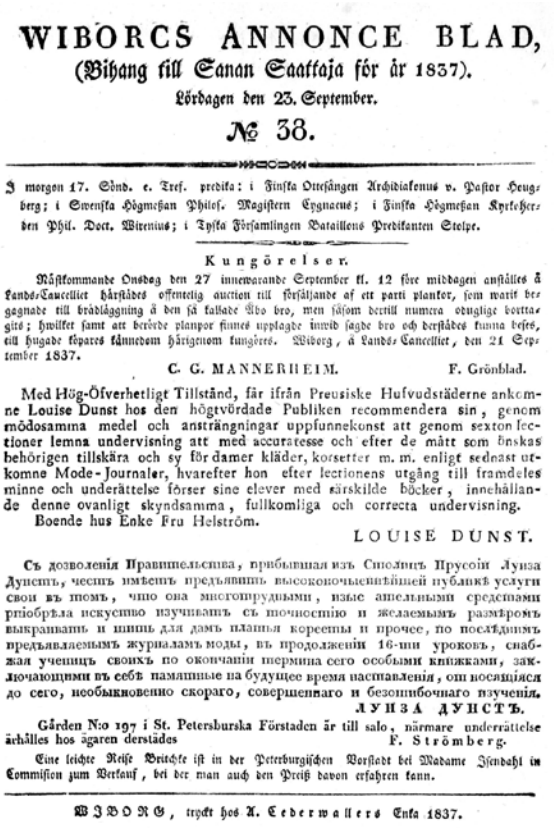

WIBORCS ANNONCE BLAD,
(Bihang till Sanan Saattaja för år 1837).
Lördagen den 23. September.
№ 38.

I morgon 17. Sönd. e. Tref. predika: i Finska Ottesången Archidiakonus v. Pastor Heugberg; i Svenska Högmessan Philos. Magistern Cygnæus; i Finska Högmessan Kyrkoherden Phil. Doct. Wirenius; i Tyska Församlingen Bataillons Predikanten Stolpe.

Kungörelser.

Nästkommande Onsdag den 27 innewarande September kl. 12 före middagen anställes å Lands-Cancelliet härstädes offentelig auction till försäljande af ett parti plankor, som warit begagnade till brädläggning å den så kallade Åbo bro, men såsom dertill numera obrugliga borttagits; hwilket samt att berörde plankor finnes upplagde inwid sagde bro och derstädes kunna beses, till hugade köpares kännedom härigenom kungöres. Wiborg, å Lands-Cancelliet, den 21 September 1837.

C. G. MANNERHEIM. F. Grönblad.

Med Hög-Öfverhetligt Tillstånd, får ifrån Preusiske Hufvudstäderne ankomne Louise Dunst hos den högtvördade Publiken recommendera sin, genom mödosamma medel och ansträngningar uppfunnekonst att genom sexton lectioner lemna undervisning att med accuratesse och efter de mått som önskas behörigen tillskära och sy för damer kläder, korsetter m. m. enligt sednast utkomne Mode-Journaler, hvarefter hon efter lectionens utgång till framdeles minne och underättelse förser sine elever med särskilde böcker, innehållande denne ovanligt skyndsamma, fullkomliga och correcta undervisning.
Boende hus Enke Fru Helström.

LOUISE DUNST.

Съ дозволенія Правительства, прибывшая изъ Столицъ Пруссіи Луиза Дунстъ, честь имѣетъ предъявить высокопочтеннѣйшей публикѣ услуги свои въ томъ, что она многотрудными, изъ ангельскими средствами пріобрѣла искуство изучивать съ точностію и желаемымъ размѣромъ выкраивать и шить для дамъ платья корсеты и прочее, по послѣднимъ предъявляемымъ журналамъ моды, въ продолженіи 16-ти уроковъ, снабжая ученицъ своихъ по окончаніи термина сего особыми книжками, заключающими въ себѣ памятные на будущее время наставленія, они посящіяся до сего, необыкновенно скораго, совершеннаго и безошибочнаго изученія.

ЛУИЗА ДУНСТЪ.

Gården N:o 197 i St. Petersburska Förstaden är till salo, närmare underrättelse erhålles hos ägaren derstädes F. Strömberg.

Eine leichte Reise Britchke ist in der Petersburgischen Vorstadt bei Madame Isenbahl in Commision zum Verkauf, bei der man auch den Preiß davon erfahren kann.

WIBORG, tryckt hos A. Cederwallers Enka 1837.

Wiborgs Annonce Bladin (nro 38, 1873) ilmoituksessa Louise Dunst tarjoaa oppitunteja uusimman muodin mukaisten naisten vaatteiden ja korsettien tekemiseen.

Usein naiset hyödynsivät yritystoiminnassaan niitä taitoja, joita he olivat omaksuneet jokapäiväisessä elämässään. Leipominen oli yksi näistä arkipäiväisistä taidoista, joita naisten oli helppo muuntaa tuottavaksi yritystoiminnaksi.

Viipurissa, kuten muuallakin Itä-Suomessa ja Venäjällä, leipä oli totuttu syömään tuoreena ja ruokavalioon kuuluivat monenlaiset piirakat ja leivonnaiset. Leipien ja etenkin ammattitaitoa vaativien leivonnaisten valmistaminen oli ammattikuntiin kuuluvien leipurimestareiden ja sokerileipureiden etuoikeus. Viipurissa venäläiset sotilaat saivat osan muona-annoksestaan leipänä, jota sotilaiden vaimot myivät saadakseen tuloja. Lisäksi vaimot saattoivat leipoa armeijan viljavarastoista hankittuja jauhoja leiväksi ja myydä leipomuksiaan kaupunkilaisille. Lopulta kaupungin sokerileipurit myöntyivät vuonna 1836 siihen, että kaikki saivat vapaasti leipoa ja myydä rinkeleitä, piirakoita ja leipää. Tällainen vapaus oli jokseenkin harvinaista, sillä esimerkiksi Turussa leipurit onnistuivat kieltämään maalaisilta leivän kauppaamisen kaupungin alueella.[46]

Viipurin leipurimestarit näyttävät luopuneen etuoikeuksiensa puolustamisesta jo ennen vuotta 1836. Muutama vuosi aiemmin taloudellisiin vaikeuksiin ajautuneen vänrikin tytär Catharina Jotkinin[47] todettiin ostaneen yhden kuukauden aikana kuusi säkillistä vehnäjauhoja, joita hän ei pystynyt maksamaan ja velkoja haastoi hänet oikeuteen. Siellä hänen todettiin toimineen yhdessä isänsä kanssa, mutta eläköitynyt isä vieritti koko vastuun tyttärelleen kieltäen osallistuneensa tähän liiketoimintaan. Kaupungin leipurimestarien hallitsema ammattikunta ei katsonut Jotkinin leipomoyritystä laittomaksi kilpailijakseen. Leipurimestari Jöran Pelkonen oli myynyt Jotkinille jauhoja niin paljon, että velkaa oli kertynyt 1 300 assignaattiruplaa, joka tuohon aikaan vastasi kirjanpitäjän tai kotiopettajan neljän vuoden palkkatuloa.[48] On mahdollista, että Catharina Jotkin toimi leipurimestari Pelkosen alihankkijana, sillä Pelkosta kutsutaan myös kauppiaaksi. Oli hyvin tavallista, että leipurit käyttivät palkattua työvoimaa tai provisiopalkkaisia naismyyjiä, mikäli eivät itse ehtineet myyntityöhön. Toisaalta torilla seisoskelu ei sopinut leipurimestarin ammattikunnialle, vaan tällainen myynti ulkoistettiin mielellään.[49] Leipominen ja leivonnaisten myyminen olivat kovaa työtä. Erään oikeustapauksen yhteydessä todistajaksi kutsuttu naapuri, armeijan muonavaraston hoitajan vaimo Audotia Laurentieva, kertoi nousseensa ylös kahden ja kolmen välillä aamuyöllä ja ”uurastaneen leipoen ja paistaen piirakoita kello kuuteen saakka, jolloin hän lähti ulos aikomuksenaan myydä ne, ollen siinä toimessa aina kello neljään iltapäivällä saakka.” Samoin oli rikoksen uhriksi joutunut naapuri, 56-vuotias sotilaan leskivaimo, leiponut piirakoita, joita hänen poikansa sitten oli torilla myynyt.[50]

Leivonnaisten myynnistä on Viipurissa huomioitava Viipurin rinkeleiden leipominen ja myyminen. ”Ikimuistoisista ajoista on niiden valmistaminen ollut jokaiselle sallittua” todettiin vuonna 1814 oikeudessa, kun saksalaissyntyinen leipurimestari Johan Ziencke oli kyseenalaistanut tämän etuoikeuden.[51] Leipureiden ammattikunta piti tarkasti huolta siitä, että vain oikeanlaiset Viipurin

rinkelit ovat vapaasti jokaisen leivottavissa ja myytävissä. Esimerkiksi Maria Sallisen rinkelit todettiin vääränlaisiksi. Sen sijaan mademoiselle Dannenbergin ja puusepänleski Hucklinin valmistamat rinkelit olivat oikeita. Kaupunkihistorian kirjoittajat J. W. Ruuth ja Erkki Kuujo eivät paljasta, miten rinkeleiden aitous ja oikeaoppinen valmistusresepti määriteltiin.[52]

Leivonnaisten ja leipien lisäksi naiset saattoivat kaupustella pientä rihkamaa ja pikkutavaroita, vaikka ammattikunta-asetusten ja porvarisoikeuksien mukaan se oli rihkamakauppiaiden ammattikunnan etuoikeus. Osa ammattimaisiksi yrittäjiksi luettavista naisista harjoitti yrittäjyyttään laillisen ja laittoman rajamailla tai täysin laittomasti. Esimerkiksi vuonna 1837 aliupseerin vaimo Tatjana Karpova myi kaupungin kaduilla kierrellen kankaita, liinoja ja sukkia, joita hän hankki sekä kaupungin venäläisiltä kauppiailta että käytettyinä kaupungin asukkailta. Myymättömät tuotteet hän saattoi palauttaa, joten riski yrittämiseen oli varsin pieni. Takavarikon tapahtuessa Karpovan valikoimiin kuului muun muassa englantilaisia silkkisukkia sekä kymmeniä metrejä erivärisiä kankaita, joista kallisarvoisin oli miltei 20 metrin pala violettia puuvillakangasta. Oikeusistuimelle suunnatussa vetoomuksessa Karpova puolusti itseään sillä, että hän oli harjoittanut ammattiaan taloudellisesta pakosta jo viidentoista vuoden ajan ja tämä elinkeino (*industri*) oli vakiintunutta niin, että kaupungin pormestari ja maistraatin jäsenetkin olivat olleet hänen asiakkaitaan. Lisäksi Karpova vetosi siihen, että oli yleisesti tiedossa, että sotilaat, näiden vaimot ja lapset saivat harjoittaa kyseisenlaista pienimuotoista kaupantekoa.[53]

Rajanveto siihen, mikä oli sallittua ja mikä kiellettyä näyttää Viipurissa saaneen omaleimaisia piirteitä, joita muualta tulleiden oli vaikea ymmärtää. Rinkelien valmistus ja myynti kuuluivat näihin erityispiirteisiin, samoin kuin sotilaiden vaimojen melko vapaa ja suurimittainen leipurintoimi ja pikkurihkaman kaupustelu kadulla. Tuomiokirjoista ei voi saada selville, miten ja miksi kaupungin rihkamakauppiaat ovat suostuneet järjestelyyn, jossa he luovuttivat tavaroita myyntiin kilpaileville toimijoille. Kyseessä saattaa olla samanlainen käytäntö kuin leipuri-kauppias Pelkosen ja Catharina Jotkinin välillä, tai kuten Wera Jacovlevan ja kaupungin herrasväen naisten keskuudessa. Suhteen täytyi hyödyttää molempia osapuolia. Naisten verkostot kaupungin miespuolisiin ammatinharjoittajiin, yrittäjiin, käytetyn tavaran välittäjiin ja asiakkaisiin olivat epävirallisia, eikä niitä voi löytää oikeusistuimia lukuun ottamatta viranomaisten tuottamista aineistoista.

Tatjana Karpova pidätettiin ja hänen varastonsa takavarikoitiin, kun kaupungin poliisimestari Ernst Hornborg ja kauppias Abraham Häggberg olivat päättäneet tarttua asiaan. Kauppiaat ja käsityöläismestarit puolustivat omia ja edustamansa porvarisyhteisön etuja. On mahdollista, että kaikki eivät ymmär-

täneet Viipuriin muotoutuneita asenteita, joissa naisten yrittämiseen suhtauduttiin sallivammin kuin Ruotsin puoleisessa Suomessa tai ammattikuntien ja kiltojen perinteisillä vahvoilla alueilla Keski-Euroopassa. Venäläiset käytännöt ja tavat saattoivat vaikuttaa viipurilaisten käsityksiin siitä, mitkä olivat naisten yrittämisen edellytykset. Karpovan pidätyksen aikaan Tampereelta kotoisin ollut kauppias Häggberg oli asunut vasta seitsemän vuotta Viipurissa. Ehkä hän koki Viipurissa vallinneet, venäläiskäytännöistä kumpuavat vapaammat kaupankäynnin ja yrittämisen käytännöt vieraiksi, ja halusi toimia samalla tavalla kuin Ruotsin puoleisessa Suomessa oli tapana. Leipurimestari Johan Ziencke, joka halusi lopettaa naisten rinkeliyritykset, sen sijaan oli kasvanut ammattiinsa Saksassa, jossa ammattikunnat olivat tietyillä alueilla hyvinkin voimakkaita. Ziencke on voinut kokea naisten harjoittaman vapaan leipurintoimen vieraaksi tai kilpailun epäreiluksi.[54]

KIRJAVA YRITTÄJYYS

Naisten yrittäjyyttä voi sanoa yhtä silppumaiseksi ja sattumanvaraiseksi kuin Karpovan myyntiartikkeleihin kuuluneet kangastilkut. Useimpia edellä kuvattuja naisyrittäjiä leimasivat perheestä huolehtimisen tarpeet. Naisyrittäjyys oli tasapainoilua perheen hyvinvoinnin ja yhteiskunnan sekä kilpailijoiden asettamien haasteiden välillä. Yrittämiseen johti ennen kaikkea tarve ja jopa pakko turvata perheen elanto. Naisten yrittäjyyden taustalla esiteollisessa kaupungissa oli myös palkkatyön puute tai olemattomuus. 1700- ja 1800-luvun alkupuolen Viipurissa ei ollut juuri muuta palkkatyötä kuin piian työtä ja sen katsottiin soveltuvan vain rahvaan (naimattomille) naisille.[55] Tästä syystä esimerkiksi kauppias Liffkoffin vaimo harjoitti ompelijan ammattia sen sijaan, että olisi pestautunut piiaksi johonkin varakkaampaan taloon. Toisaalta kotona harjoitettu pienimuotoinen yrittäjyys mahdollisti perheen ja ansiotyön yhteensovittamisen joustavammin kuin pestautuminen vuosipalkolliseksi.

Viipurin naisyrittäjyys näyttäytyy tutkimusajankohtana lukuisista pienistä toimijoista koostuvana verkostona. Suurin osa naisyrittäjistä harjoitti pienimuotoista ja epävirallista, jopa laitonta, yritystoimintaa. Vain harva naisyrittäjä – ja hekin yleensä leskiä – kohosi pitkäaikaiseksi toimijaksi. Toisaalta laajempi tutkimus voisi paljastaa, miten naisilla saattoi olla merkittävä rooli perheyritysten toiminnassa. Sellaisissa ulkomaankauppaa harjoittaneissa kauppahuoneissa kuten Hackman, Lado tai Frese naisten rooli miestensä työn apuna, täydentäjänä ja korvaajana näyttää olleen tärkeä ja luonnollinen osa perheen sisäistä työnjakoa. Kauppahuoneista kuitenkin vain Hackman & Co on jättänyt jälkeensä kirjeenvaihtoa ja tilikirja-aineistoa, jota tutkimus voi hyödyntää. Mui-

den kauppahuoneiden ja perheiden osalta on tyydyttävä satunnaisiin mainintoihin muissa lähteissä. Leskivaimojen aktiivisuus kaupassa tai naisten osallistuminen perheyrityksen liiketoimiin on kiistatonta, mutta sen laajuudesta ja yleisyydestä verrattuna aikakauden muihin kaupunkeihin on käytettävissä olevan aineiston avulla mahdotonta argumentoida kovin painokkaasti.

Viipurin naisyrittäjien toiminnassa itsensä työllistäminen ja pienimuotoinen yrittäjyys näyttäytyvät 1700-luvulla hyvin samanlaisina kuin vaikkapa saman aikakauden Turussa. Viipurin Turusta poikkeava hallinnollinen tai kulttuurinen ympäristö ei siis synnyttänyt erilaista naisyrittäjyyttä. Sen sijaan molemmissa kaupungeissa naisten yritteliäisyys oli mahdollista niillä aloilla, joita ei säädelty kauppaa ja käsityötä koskevien lakien ja asetusten avulla. Tällaisia olivat alat, joilla valmistettiin ja kaupattiin esineitä ja hyödykkeitä, joiden valmistaminen ei vaatinut erityistä taitoa. Tämä koski myös aloja, joille naisten oli mahdollista hankkia taidot kotona, ja joilla toimimista ei oltu määrätty ammattikuntalaitoksen piiriin. Naistenvaatteiden ompelu, leipominen, pienimuotoinen kaupustelu ja matkustavaisten majoittaminen olivat aloja, joissa naisten oli helpointa toimia yrittäjinä.

Oikeustapauksien valossa erittäin yleinen naisten yritystoiminnan muoto oli laillisen ja laittoman välisellä harmaalla alueella harjoitettu yritystoiminta. Lähdeaineiston luonteesta johtuen laittomat ansaintakeinot korostuvat, mutta samalla näiden elinkeinojen olemassaolon huomioiminen vahvistaa näkemystä, että naisten yrittäminen tapahtui monesti virallisen yhteiskunnan varjoissa, poissa säädellyn elämän alueelta. Niiden merkitystä yksilölle ja yksittäisille perheille ei voi kiistää tai vähätellä, vaan naisten joustavuus ja innovatiivisuus on huomionarvoista, kun vaakakupissa painavat perheen hyvinvointi ja lasten tulevaisuus.

Viipurilaista naisyrittäjyyttä tutkiessa ei voi täysin yhtyä Vainio-Korhosen esittämään käsitykseen naisyrittäjien yksinäisyydestä ja verkostojen puuttumisesta.[56] Naisten yrittäminen ei olisi ollut mahdollista ilman kaupunkilaisten tukea. Lovisa Grenqvist sai tukea maistraatin miehiltä, Marie Hackmania tukivat hänen sukunsa ja aviomiehen liikekumppanit, jotka luottivat lesken kykyihin. Ilman ostavien asiakkaiden luomaa verkostoa Natalie de Gervais tai Catharina Jotkin eivät olisi saaneet palveluksiaan ja tuotteitaan kaupaksi. Myös naisten omat verkostot, kuten Wera Jacovlevan ja kaupungin eliitin naisten yhteinen toiminta, tekivät naisten yrittämisen mahdolliseksi. Naisten epävirallinen talous ja toiminta yrittäjinä yhteiskunnan marginaalissa nousivat selvästi esille. Naisten omat verkostot sekä heidän tarpeensa hankkia rahaa ja tavaroita muodostivat epävirallisen talouden osa-alueen, johon ei luultavasti päästä käsiksi perinteisen yrityshistorian näkökulmasta.

Jacovlevan ja de Gervaisin oikeustapaukset paljastavat, että naisten harjoittama epävirallinen liiketoiminta ulottui kaupungin kaikkiin sosiaalisiin kerroksiin. Eliitin naiset saivat aviomiehistään riippumatonta käyttörahaa myymällä vanhoja tavaroitaan ja vanhojen naistenvaatteiden kauppa taas toi tuloja rahvaan naisille. Tällainen epävirallinen talous, joka ei näy vaikkapa sellaisissa virallisissa dokumenteissa kuin tuontitulleihin liittyvät asiakirjat, paljastaa uudenlaisia näkökulmia kuluttamiseen, materiaaliseen kulttuuriin ja yrittämiseen. Naisten roolia niin yrittäjinä kuin tavaroiden kuluttajina voidaan arvioida uudelleen ja havaita, että naisten keskinäiset verkostot ja niiden mahdollistama toimijuus jäävät monessa tapauksessa viranomaistahojen tuottamien dokumenttien ulottumattomiin.

VIIPURIN ERITYISYYS?

Tämän tutkimuksen puitteissa näyttää siltä, että naisten yrittäjyys Viipurissa istuu osaksi yleiseurooppalaista esimodernin ajan naisyrittäjän kuvaa. Yrittäjyys oli sallittu porvareiden – kauppiaiden ja käsityöläisten – leskille. Muut naisyrittäjät saivat harjoittaa liiketoimintaa, mikäli se oli pienimuotoista tai naiset eivät kilpailleet ammattia harjoittavien miesten kanssa

Tutkimustulos on mielenkiintoinen, sillä Viipurin naisyrittäjyyttä 1700-luvulla ja 1800-luvun alussa tutkittaessa on huomioitava Viipurin venäläiset erityispiirteet. Venäläisperäiset, kulttuuriset ja lainsäädännöstä kumpuavat käytännöt loivat nykynäkökulmasta tulkittuna liberaalimpaa asenneilmapiiriä naisten yrittäjyyttä kohtaan. Näin paikalliset kulttuuriset erityispiirteet olisivat voineet vaikuttaa omaleimaisen naisten yrittäjyyskulttuurin syntyyn. Normatiivinen ero ruotsalaiseen yrityskulttuuriin oli 1800-luvun alussa joka tapauksessa selvä, sillä 21 vuotta täyttäneiden naisten täysivaltaisuus ja 1700-luvun lopun venäläisen kaupunkijärjestyksen mukainen vapaa yrittäjyys, jotka tekivät mahdolliseksi naisten yrittäjyyden eri tavoilla, olivat vieraita elementtejä aikakauden Turussa.

Oma huomionsa on edelleen se, että kulttuuriset ja etniset tekijät jakoivat Viipurin naisyrittäjiä ryhmiin, joiden väliset erot eivät selity sukupuolella, vaan sosiaalisilla ja kulttuurisilla tekijöillä. Saksalaistaustaiseen perheeseen syntyneellä tyttärellä oli epäilemättä paremmat edellytykset toimia perheen yrityksen johdossa kuin venäläissyntyisellä rihkamakauppiaan tyttärellä.

Normatiivisen mahdollisuuden lisäksi naisyrittäjyys syntyi tarpeesta ja kysynnästä. 1700-luvun kuluessa eurooppalaisissa kaupungeissa oli yhä enemmän kulutuskykyisiä ihmisiä, jotka hankkivat palveluita ja tavaroita sen sijaan, että olisivat valmistaneet kaiken itse kotona. Naisyrittäjiä tutkittaessa nousevat esille naispuoliset asiakkaat, joilla oli esimerkiksi mahdollisuus hankkia

itselleen jonkun muun tekemiä vaatteita.[57] Lisäksi kaupungissa oli asiakaskuntaa käytetyille, hyvälaatuisille ja jopa ylellisille tavaroille. Pienemmissä kaupungeissa esimerkiksi hopeakirjailtujen nenäliinojen tarjonta ja kysyntä oli todennäköisesti olematonta. Naisten omat verkostot loivat mahdollisuuden sekä tuottaa että kuluttaa tavaroita, joita oli yhä enemmän ja laajemmin saatavilla 1800-luvulle tultaessa.

Naisten yrittäjyyttä on monesti leimannut väliaikaisuus, muusta elämäntilanteesta kumpuava joustavuus sekä alhaiset vaatimukset kokemuksesta ja koulutuksesta. Näin ollen yrittäjänaisten tulotaso on usein jäänyt alhaiseksi.[58] Tämä on leimallista myös Viipurin naisyrittäjille. Toisaalta on huomioitava, että naiset eivät olleet mikään homogeeninen joukko, vaan naisyrittäjiksi voidaan lukea monia erilaisia yrittäjiä aina suuren, monialaisen kauppahuoneen ja teollisuuslaitosten omistajasta torimyyjään ja ompelijattareen. Yrittäjien historiaa tutkittaessa olisikin otettava huomioon yrityksen koko ja ala sen sijaan, että yritystoiminta kategorisoidaan erityiseksi naisyrittäjyydeksi ”oikean” yrittäjyyden sijaan. Tämä ei tarkoita sitä, että unohtaisimme naisten yritystoimintaa rajoittaneet ja helpottaneet tekijät, vaan sitä, että tarkastelisimme kaupunkiyhteisöä erilaisten sosiaalisten ryhmien muodostamana tilkkutäkkinä binäärisen nainen–mies -luokittelun sijaan. Yrittäjyyden tutkiminen eri aloittain tai sosiaaliryhmittäin olisi erityisen hedelmällistä Viipurissa, jossa myös monet tämän artikkelin ulkopuolelle jäävät venäläiset toimijat harjoittivat yritystoimintaa enemmän tai vähemmän virallisten tahojen ulottumattomissa. Tällainen epävirallinen yrittäjyys on luonut tilaa myös naisten pienimuotoiselle yrittämiselle, jota näin myös voidaan pitää Viipurille erityisenä piirteenä.

Viitteet

1 KA, Raastuvanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Viipurin kämnerinoikeuden tuomiokirjat, x:82, 19.12.1707.

2 Karonen 2013b, 256; Karonen 2016, 32.

3 Ågren 2016, 1, 5–6. Olen käyttänyt Viipurin kämnerinoikeuden tuomiokirjoja vuosilta 1704–1708, 1753–1757 ja 1820–1839. Kyseiset vuodet ovat valikoituneet aineiston saatavuuden ja mahdollisimman laajan ajallisen kattavuuden vuoksi. Viipurin kämnerinoikeus alkoi toimia uudelleen vuonna 1753. Lisätietoja aineistosta, ks. Ijäs 2008, 3–4; Ijäs 2015, 27–33.

4 Karonen 2004, 157; Karonen 2013b.

5 Vainio-Korhonen 2002, 19.

6 Englanninkielisessä tutkimuskirjallisuudessa käytetään termiä *”early modern entrepreneurship”*. Casson & Casson 2014. Esiteollisella yrittämisellä ei tässä yhteydessä tarkoiteta protoindustrialismia, joka syntyi teollistumisen esivaiheena. Ogilvie & Cerman 1996, 1–11.

7 Vainio-Korhonen 1998, 16–20, 35–40 ja passim; Vainio-Korhonen 2002, passim; Lindström et al. 2016a, 58–61, 74–76; Ling et al. 2016, 81–82, 97–99; Ilmakunnas et al. 2018.

8 ELKA, Hackman & Co, B 18 (2.6.1803, J. F. Hackman Bruunille Pietariin).

9 Vainio-Korhonen 1998, 37; Vainio-Korhonen 2002, 43–47, 55–56.

10 Ulianova 2018, 159.

11 Vainio-Korhonen 1998, 36–40, 188–191; Ilmakunnas et al., 2018, 11; Rahikainen 2018, 181, 191.

12 Ruuth & Kuujo 1975, 166–170; Vainio-Korhonen 2002, 19; Karonen 2013a, 2013b ja 2013c; Paaskoski 2013a ja 2013b; Kaukiainen 2014, 26.

13 Alpern Engel 2004, 5–67; Uljanova 2007; Ijäs 2008, 36–37.

14 Vainio-Korhonen 2002, passim.

15 Ruuth & Kuujo 1981, 86–87; Pylkkänen 2006, 73–94; Rahikainen 2006, 9–21; Ijäs 2008. Vrt. Vainio-Korhonen 2002, 34.

16 ÅA, Handelshuset Hackman, HH 33, *Remembrances...*; Hirn 1981, 569.

17 Tigersted 1940, 237; Ruuth & Kuujo 1981, 61; Karonen 2013b, 256; Paaskoski 2013c, 307.

18 Ignatiuksen vetäytymisestä eläkkeelle, ks. KA, VMA, Maistraatin pöytäkirjat, AI 149, 9.5.1807, § 15; Ignatius luovutti Marie Hackmanille oikeuden toimia Ignatius & Hackmanin nimissä vain kahdeksan päivää J. F. Hackmanin kuoleman jälkeen. ELKA, Hackman & Co, B 27, Circulair, 28.6.1807; Karonen 2013c, 401. Karosen mukaan Ignatius & Hackman hoiti vuosina 1800–1812 lähes kolmanneksen kaikista Viipurista lähteneistä puutavaratilauksista. Tieto perustuu Örnulf Tigerstedtin ja C. F. Sandelinin antamiin tietoihin. Informaatio on mielenkiintoinen ja jossain määrin kysymyksiä herättävä, sillä Ignatius & Hackman oli vuosina 1807–1811 toiminta-kiellossa, sillä sen omistajasuhteita puitiin useissa oikeusasteissa ja yrityksen omaisuus ja varastot oli asetettu takavarikkoon oikeudenkäynnin ajaksi. Mikäli Ignatius & Hackman onnistui kipuamaan kolmanneksi suurimmaksi puutavaraviejäksi kyseisenä ajanjaksona, kertoo se yrityksen mahdista, sillä vienti tapahtui vain vuosien 1800–1806 ja 1812 aikana.

19 Kallioinen 2014, 21.

20 Tigerstedt 1940, 243, 263–264; Karonen 2013b, 256; Ijäs 2015, 45. Kuva Herttualan kartanosta tässä teoksessa, 201.

21 Lauben Pietarinmatkoista, ks. ELKA, Hackman & Co, B 1, 25.7.1791, (J. F. Hackman Schumacherille); J. F. Hackman nuoremman ja Emilie-tyttären Pietarinmatkoista, ks. ÅA, Handelshuset Hackman, Kansio 25, 27.1.1843, (Cedercreutz Emmy Julie Hackmanille); Ijäs 2015, 155–156.

22 ELKA, Hackman & Co, B 29, Circulair, 31.12.1812.

23 Rahikainen 2018, 180.

24 Tigerstedt 1940, 278–279; Wolff 2014, 253.

25 Karonen 2013b, 254–256.

26 KA, Raastuvanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Viipurin kämnerinoikeuden tuomiokirjat x 79, 27.9.1704; KA, Viipurin kämnerinoikeuden arkisto, Kämnerinoikeuden tuomiokirjat, B I, 10.11.1753.

27 KA, Raastuvanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Viipurin kämnerinoikeuden tuomikirjat x 83, 27.8.1708.

28 Karonen 2013c, 255. Karonen mainitsee esimerkiksi veljesten Anton & Abraham Jaenisch ja Bartramin veljesten kauppahuoneen sekä Johan & Hindrich Wilhelm Ladon kauppahuoneen.

29 Lindström et al. 2016b, 26, 30–33, 52; Lindström et al. 2016a, 58–62, 74–76; Ling et al. 2016, 80–82, 85, Ågren 2016, 2, 6, 7–8.

30 Paaskoski 2000; Ulianova 2018, 164–165.

31 Blomqvist 1963.

32 KA, Raastuvanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Viipurin kämnerinoikeuden tuomiokirjat, x 81, 5.3.1706; Karonen 2013a, 86–87; Rahikainen 2018; Vainio-Korhonen 2012, 168.

33 KA, Viipurin hovioikeuden arkisto, Viipurin kämnerinoikeuden renovoidut pöytäkirjat,

Varsinaisasiain pöytäkirjat Hcba:9, 1.2.1820, § 1.

34 KA Raastuvanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Viipurin kämnerinoikeuden tuomikirjat x 83, 12.3.1708; 18.9.1708.

35 Grenqvist, ks. KA, Viipurin hovioikeuden arkisto, Viipurin kämnerinoikeuden renovoidut pöytäkirjat, Hcba 10, 23.5.1821, § 1; 15.5.1822, § 4; Hcba 11, 6.12.1822, § 2; 20.12.1822 § 3; Hcba 13, 15.1.823, § 4; 201.1.1823, § 2; 27.1.1823, § 1; 1.9.1823, § 1; 29.9.1823, § 5; 16.1.1824, § 9; 19.1.1824, § 5; 16.1.1824, § 4; 30.1.1824, § 7; 2.2.1824, § 10; 5.3.1824, § 1; Hcba 14, 10.9.1824, § 3; 1.10.1824, § 1; Hcba 15, 1.4.1825, § 5; Hcba 23, 13.3.1833, § 2.

36 Blomqvist 1963; Müller 1998, passim. Vrt. Graig 2016, 2.

37 Vrt. Vainio-Korhonen 1998, 37.

38 KA, VMA, Viipurin maistraatin pöytäkirjat, AI 199, 10.8.1821, § 2; 13.8.1821, § 1, § 2, § 4; AI 200, 12.3.1822, § 3; 23.7.1822, § 2; 25.7.1822, § 1; 26.7.1822, § 1; 28.12.1822, § 2; AI 202, 24.8.1824, § 4; AI 208, 30.10.1830, § 1; SSS, HisKi-tietokanta, Viipurin ruotsalainen srk; Rahikainen 2018, 178–179.

39 KA, Viipurin hovioikeuden arkisto, Kämnerinoikeuden renovoidut pöytäkirjat, Hcba 10, 17.3.1820, § 11; Hcba 17, 16.1.827, § 5.

40 KA, Viipurin hovioikeuden arkisto, Viipurin kämnerinoikeuden renovoidut pöytäkirjat, Varsinaisasiain pöytäkirjat Hcba 13, 26.3.1823, § 6; von Hauswolff 2007, 103; Ruuth 1908, 513, 517, 551, 587, 625, 632, 714, 782, 900, 942. von Hauswolffin päiväkirjassa nimi on kirjoitettu Chervais. Nimien kirjoitusasu päiväkirjassa vaihtelee, koska kirjoittaja ei puhunut saksaa.

41 Vainio-Korhonen 1998, 189; Vainio-Korhonen 2012, 197, 216.

42 *Sanan Saattaja Wiipurista,* nro 17, 25.4.1835. Vrt. Simonton 2018, 145–154.

43 Vainio-Korhonen 1998, 189.

44 *Wiborgs Annonce Blad,* nro 38, 23.9.1837.

45 Simonton 2018, 145, 154.

46 Ijäs 2008, 58.

47 *Sanan Saattaja Wiipurista* nro 50, 14.12.1833. Vänrikki Kirila Mattwejew Jotkin omisti Tervaniemellä puutalon piharakennuksineen, joka pakkohuutokaupattiin 19.1.1834.

48 KA, Viipurin hovioikeuden arkisto, Viipurin kämnerinoikeuden renovoidut pöytäkirjat, Varsinaisasiain pöytäkirjat Hcba 23, 14.6.1833, § 2.

49 Kauppiaan poika Johan Pelkonen saa oikeudet harjoittaa rihkamakauppaa, ks. *Wiburgs Wochenblatt,* nro 37, 15.9.1832; Ijäs 2008, 60; Vainio-Korhonen 1998, 110.

50 KA, VMA, Viipurin maistraatin pöytäkirjat AI 200, 21.2.1822, §1; 22.2.1822, § 1. *”[…] att hon om morgonen den dagen då händeln timat, stigit upp emellan kl. 2 och 3 om morgonen och sysselsatt sig med bakning och gräddning af piroger till kl. 6 då hon begifvit sig ut för att föryttra desamme, och förblifvit ute sysselsatt med sin handel allt ända till kl. 5 vidlag e. m. då hon anländt hem […]”*

51 Ruuth & Kuujo 1981, 85.

52 Ruuth & Kuujo 1981, 85.

53 KA, Viipurin hovioikeuden arkisto, Viipurin kämnerinoikeuden renovoidut pöytäkirjat, Varsinaisasiain pöytäkirjat Hcba 27, 25.4.1837, § 8.

54 Ernst Hornborg naimisissa vuodesta 1827 Gustafva Catharina Knorringin kanssa. *Svenska adelns ättar-tafl*or, 469; *Finlands Stats-Calender för skott-året 1844,* 202; *Ilmarinen,* nro 6, 8.2.1867, Häggbergin nekrologi; Ruuth 1908, 743, 785, 787, 944, 971, 1105.

55 Vainio-Korhonen 2003, 16.

56 Vainio-Korhonen 2003, 17.

57 Vrt. Simonton 2018, 135, 140–141, 144.

58 Vainio-Korhonen 2003, 13–20 ja passim.

Lähdeluettelo

Alkuperäislähteet

Kansallisarkisto (KA), Helsinki

Raastuvanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat

Viipurin kämnerinoikeuden tuomiokirjat x 79 (1704), x 81 (1706), x 82 (1707), x 83 (1708).

Kansallisarkisto (KA), Mikkeli

Viipurin hovioikeuden arkisto

Viipurin kämnerinoikeuden renovoidut pöytäkirjat, Varsinaisasiain pöytäkirjat Hcba 10 (1821), Hcba 11 (1822), Hcba 13 (1823), Hcba 14 (1824), Hcba 15 (1825), Hcba 23 (1833)

Viipurin maistraatin arkisto (VMA)

Viipurin maistraatin pöytäkirjat, AI 149 (1807), AI 199 (1821), AI 200 (1822), AI 202 (1824), AI 208 (1830)

Viipurin kämnerinoikeuden arkisto

Kämnerinoikeuden tuomiokirjat B I (1753)

Elinkeinoelämän keskusarkisto (ELKA)

Hackman & Co

Brief Copey Buch B 1, Brief Copey Buch B 18, Brief Copey Buch B 27, Brief Copey Buch B 29

Åbo Akademis Bibliotek (ÅA)

Handelshuset Hackman

Kansio 25

HH 33, *Remembrances...*

Painetut lähteet

Adelaide von Hauswolff, *Journal hållen under resor i Ryssland då jag följde min far i hans fångeskap 1808-1809.* Stockholm: Pontes 2007.
Finlands Stats-Calender för skott-året 1844 (1844), J. C. Frenckell & Son: Helsingfors.
Ilmarinen, nro 6 (1867).
Sanan Saattaja Wiipurista, nro 50 (1833), nro 17 (1835).
Svenska adelns ättar-taflor (1858–1864). Utfigna af Gabriel Anrep. P. A. Norstedt & Söner: Stockholm.
Wiborgs Annonce Blad, nro 38 (1837).
Wiburgs Wochenblatt, nro 37 (1832).

Tietokannat

Suomen Sukututkimusseuran (SSS) Hiski-tietokanta (http://hiski.genealogia.fi/historia/, luettu 4.12.2017).

Tutkimuskirjallisuus

Alpern Engel, Barbara (2004), *Women in Russia, 1700–2000*. Cambridge: Cambridge University Press.

Blomqvist, Yrjö (1963), Grenqvist. *Genos – Suomen sukututkimusseuran aikakauskirja* 34, 73–96.

Casson, Marc & Casson, Catherine (2014), The history of entrepreneurship: Medieval origins of a modern phenomenon. *Business History* 56:8, 1223–1242.

Graig, Beatrice (2016), *Women and Business since 1500. Invisible Presences in Europe and North America?* Gender and history series. London & New York: Palgrave Macmillan.

Hirn, Sven (1981), Kulttuurielämä, vapaa-ajan vietto. *Viipurin kaupungin historia IV*. J. W. Ruuth ja Erkki Kuujo. Torkkelin säätiö, 485–576.

Ijäs, Ulla (2008), *Piikoja ja puotipuksuja. Sukupuolittunut työnjako 1820- ja 1830-lukujen Viipurissa*. Painamaton historian pro gradu -tutkimus, Tampere: Tampereen yliopisto.

Ijäs, Ulla (2015), *Talo, Kartano, puutarha. Kauppahuoneen omistaja Marie Hackman ja hänen kulutusvalintansa varhaismodernissa Viipurissa*. Turun yliopiston julkaisuja 402. Turku: Turun yliopisto.

Ilmakunnas, Johanna, Rahikainen, Marjatta & Vainio-Korhonen, Kirsi (2018), Women and professional ambitions in Northern Europe, c. 1650–1850. *Early Professional Women in Northern Europe ca, 1650–1850*, eds. Johanna Ilmakunnas, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen. New York and London: Routledge, 1–23.

Kallioinen, Mika (2003), *Verkostoitu tieto. Informaatio ja ulkomaiset markkinat Dahlströmin kauppahuoneen liiketoiminnassa 1800-luvulla*. Helsinki: SKS.

Kallioinen, Mika (2014), Information, communication technology, and business in the nineteenth century: The case of a Finnish merchant house. *Scandinavian Economic History Review* 52:1, 19–33.

Karonen, Petri (2004), *Patruunat ja poliitikot. Yritysjohtajat taloudellisina ja poliittisina toimijoina Suomessa 1600–1920*. Historiallisia tutkimuksia 217. Helsinki: SKS.

Karonen, Petri (2013a), Jaetun alueen talouselämä. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika*, toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, Karjalan Kirjapaino Oy, 68–107.

Karonen, Petri (2013b), Viipurin läänin talouselämä hattujen sodasta 1780-luvulle. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika*, toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 246–266.

Karonen, Petri (2013c), Talouselämä 1780-luvun jälkipuoliskolta Vanhan Suomen ajan loppuun. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika*, toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 394–415.

Karonen, Petri (2016), Talouden ehdoilla: aineellisen ja henkisen kulttuurin vuorovaikutus Viipurissa 1500- ja 1600-luvuilla. *Muuttuvien tulkintojen Viipuri*, toim. Anu Koskivirta, Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 18. Helsinki: VSKS, 20–48.

Kaukiainen, Yrjö (2014), Viipurin lääni palaa Suomeen – Suomi tulee Viipurin lääniin. *Viipurin läänin historia V. Autonomisen Suomen rajamaa,* toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 12–35.

Lindström, Dag, Fiebranz, Rosemarie, Lindström, Jonas, Mispelare, Jan & Rydén, Göran (2016a), Working Together. M*aking a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society,* ed. Maria Ågren. Oxford: Oxford University Press, 57–79.

Lindström, Jonas, Fiebranz, Rosemarie & Rydén, Göran (2016b), The Diversity of Work. *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society,* ed. Maria Ågren Oxford: Oxford University Press, 24–56.

Ling, Sofia, Hassan Jansson, Karin, Lennersand, Marie, Pihl, Christopher & Ågren, Maria (2016), *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society,* ed. Maria Ågren. Oxford: Oxford University Press, 80–102.

Müller, Leos (1998), *The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640–1800. A Comparative Study of Early Modern Entrepreneurial Behaviour.* Studia Historica Upsaliensia 188, Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala: Uppsala universitet.

Ogilvie, Sheilagh & Cerman, Markus (1996). *European Proto-Industrialization. An Introductory Handbook.* Cambridge: Cambridge University Press.

Paaskoski, Jyrki (2000), Freedericksz, Andrei von. *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu.* Studia Biographica 4. Helsinki: SKS. (URN:NBN:fi-fe20051410, viitattu 27.11.2017)

Paaskoski, Jyrki (2013a), Elisabeth I:n uudistukset. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika,* toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 120–142.

Paaskoski, Jyrki (2013b), Valistunut keisarinna Katariina II. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika,* toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 143–161.

Pylkkänen, Anu 2006, Naispalvelijoiden oikeudellinen asema 1664–1922. *Työteliäs ja uskollinen. Naiset piikoina ja palvelijoina keskiajalta nykypäivään,* toim. Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen. Helsinki: SKS, 73–94.

Rahikainen, Marjatta (2006), Kadonneen työn jäljillä. *Työteliäs ja uskollinen. Naiset piikoina ja palvelijoina keskiajalta nykypäivään,* toim. Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen. Helsinki: SKS, 7–31.

Rahikainen, Marjatta 2018, Urban opportunities: Women in the restaurant business in Swedish and Finnish cities, c. 1800–1850. *Early Professional Women in Northern Europe ca, 1650–1850,* eds. Johanna Ilmakunnas, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen. New York and London: Routledge, 177–195.

Ruuth, J. W. (1908), *Wiipurin kaupungin historia.* Wiipuri: Wiipurin kaupunki.

Ruuth, J. W. & Kuujo, Erkki (1975), *Viipurin kaupungin historia III osa, vuodet 1710–1812.* Torkkelin säätiö.

Ruuth, J. W. & Kuujo, Erkki (1981), *Viipurin kaupungin historia IV:1 osa, vuodet 1812–1840.* Torkkelin säätiö.

Simonton, Deborah (2018), "Sister to the tailor". Guilds, gender and the needle trades in eighteenth-century Europe. *Early Professional Women in Northern Europe ca, 1650–1850,* eds. Johanna Ilmakunnas, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen. New York and London: Routledge, 135–157.

Tigersted, Örnulf (1940), *Kauppahuone Hackman. Erään vanhan Wiipurin kauppiassuvun vaiheet 1790–1879, I osa.* Helsinki: Otava.

Uljanova, Galina (2007), Merchant women in business in the late eighteenth and early nineteenth centuries. *Women in Russian Culture and Society, 1700–1825,* eds. Wendy Rosslyn & Alessandra Tosi. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 144–167.

Ulianova, Galina (2018), Independent managers: Female factory owners in the northern provinces of the Russian Empire, c. 1760–1810. *Early Professional Women in Northern Europe ca, 1650–1850,* eds. Johanna Ilmakunnas, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen. New York and London: Routledge, 159–175.

Vainio-Korhonen, Kirsi (1998), *Käsin tehty. Miehelle ammatti naiselle ansioiden lähde. Käsityötuotannon rakenteet ja strategiat esiteollisessa Turussa Ruotsin ajan lopulla.* Historiallisia tutkimuksia 200. Helsinki: SKS.

Vainio-Korhonen, Kirsi (2002), *Ruokaa, vaatteita, hoivaa. Naiset ja yrittäjyys paikallisena ja yleisenä ilmiönä 1700-luvulta nykypäivään.* Historiallisia tutkimuksia 213. Helsinki: SKS.

Vainio-Korhonen, Kirsi (2012), *Sofie Munsterhjelmin aika. Aatelisnaisia ja upseereita 1800-luvun Suomessa.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1383, Tieto. Helsinki: SKS.

Wolff, Charlotta (2014), Kauppa, teollisuus ja liikenne. *Viipurin läänin historia V. Autonomisen Suomen rajamaa*, toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 249–291.

Ågren, Maria (2016), Introduction. Making a Living, Making a Difference. *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society*, ed. Maria Ågren. Oxford: Oxford University Press, 1–23.

HELENA HÄTÖNEN

Kuvataiteellisia pyrkimyksiä Viipurin seudulla 1710–1830: maalareiden ja veistäjien jäljillä

Tarkastelen tässä artikkelissa Viipurin ja sen lähiympäristöjen kuvataidetta ja kuvantekijöitä runsaan sadan vuoden aikajaksolla 1710-luvulta 1830-luvulle. Vanhan Suomen yhdistämistä seuranneet kaksi vuosikymmentä edustavat siirtymävaihetta varsinaisen taidekoulutuksen saaneiden tekijöiden aikaan. Termillä kuvataide tarkoitetaan tässä yhteydessä maalausta ja kuvanveistoa, ja ihmisen näillä menetelmillä muokkaamia kuvia, joilla on tai on ollut alkuaan myös taiteellinen tehtävä. Keskeiseen osaan nousevat kirkkomaalausten tekijät mainitulla alueella ja ajanjaksolla. Kirkkotaiteella tarkoitetaan tietoisesti kirkkointeriööriin ”kaunistukseksi” tehtyjä tai hankittuja teoksia, myös käsityöläisten maalauksia. Tutkimuksen kohteina olevilta teoksilta ei edellytetä esteettistä korkeatasoisuutta. Näitä 1700-luvun erityyppisiä kuvantekijöitä käsittelen tarkemmin ensimmäisessä kappaleessa.

Artikkelini painottuu kulttuurihistoriaan korostaen arjen toimijoiden näkökulmaa. Pyrin selvittämään keitä ja millaisia kuvantekijöitä ja taiteilijoita Viipurissa ja sen ympäristössä ajanjaksolla 1710–1830 työskenteli ja mitä heidän elämästään tiedetään. Esitän lisäksi pääpiirteissään ajanjakson kaupunki- ja pitäjänkirkkojen sisätilojen maalaus- ja veistokoristelua sellaisena kuin niitä Vanhassa Suomessa ja sitä ympäröivällä kulttuurialueella tavattiin. Artikkeli etenee kronologisesti lukuun ottamatta joitakin temaattisia kokonaisuuksia, esimerkiksi venäläisiä vaikutteita, jotka esitän kootusti.

Jyväskylän yliopiston silloiselle taidehistorian laitokselle koottu Suomen evankelisluterilaisen kirkkotaiteen rekisteri on ollut artikkelini taustana, vaikka tässä yhteydessä voidaan sivuta vain muutamaa kirkkoa. Viime sodissa luovutettujen Karjalan seurakuntien osalta tietokanta perustuu pääosin Museoviraston esine-, asiakirja- ja valokuvakokoelmiin, joita pitäjänhistoriatutkimukset täydentävät. Heikki Hanka julkaisi laajasta kokonaisuudesta väitöskirjaansa liittyvän osuuden. Se pitää Vanhan Suomen kirkkomaalausten suhteen monilta osin edelleen paikkaansa.[1] Kirkkotaiteen rekisterin lisäksi keskeisimmät käyttämäni lähteet ovat eri seurakuntien kirkonarkistojen

sarjat, Museoviraston historian kuva-arkiston kirkkomaalauskortisto ja sen topografinen arkisto. Viipurin osalta henkilöhistoriallisessa tutkimuksessa puolestaan tuomiokirkkoseurakunnan arkisto muodostaa informatiivisemman tiedonlähteen kuin henkikirjat, joita on vain vähän käytettävissä.[2] Useimmat alueelta säilyneet kirkolliset teokset olen päässyt näkemään osallistuessani Suomen Kulttuurirahaston rahoittamaan luterilaisten siirtoseurakuntien säilyneen sakraaliesineistön inventointi- ja tutkimusprojektiin vuosina 1995–1997.[3]

Varhaisinta tutkimusta Viipurissa 1700-luvulla toimineista käsityöläismaalareista edisti valtionarkeologi Johan Reinhold Aspelin Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakausikirjan artikkeleissa, joissa hän toi ensi kerran esille kahden keskeisen maalarin, Petter Bergströmin ja Petter Langin, yhteydet Viipuriin.[4] Kansalliseen taidehistoriankirjoitukseen liittyi sen alkuvaiheissa tarve jaotella 1700-luvulla syntyneitä maalauksia taidemaalauksen ja toisaalta kansatieteelliseen tutkimusmateriaaliin siirrettyjen käsityöläismaalausten kesken. Omana lisänä jälkimmäisiin luettiin ammattikuntien ulkopuolisina pidetyt yleismaalaukset, toisinsanoen ”itseoppineiden kansanmestarien” koristemaalaukset. Jälkimmäinen kategoria omasi tapettimaalauksen tavoin vain ”koristeellista ja sivistyshistoriallista arvoa”.[5] 1970-luvulta alkaen taidehistorian kiinnostus yksittäisiin käsityöläismaalareihin ja heidän toimintaansa on tuottanut ansiokkaita maalarimonografioita, joista Viipuriin liittyy varsinkin AnnaBrita Ehrnroothin viimeisin tutkimus Petter Bergstömistä. Laajemmista käsityöläismaalareita koskevista tutkimuksista on erityisesti mainittava Jukka Ervamaan ja Heikki Hangan artikkelit.

MAALAREIDEN KOULUTUS JA TOIMINTAEDELLYTYKSET 1700-LUVULLA

Kesti kauan ennen kuin 1700-luvulla alkanut vapaiden taiteenharjoittajien eli kuvataiteilijoiden eriytyminen ammattikuntataiteilijoista alkoi näkyä Viipurin alueella. Säilyneet teokset liittyvät pääosin kirkkotaiteeseen, jota käsityöläismaalarit hallitsivat 1800-luvun alkuun asti. Käsityöläismaalari ja ammattikuntamaalari ovat rinnakkaistermejä koulutuksensa maalariammattikunnan piirissä hankkineille tekijöille. Konterfeijareiksi kutsuttiin erityisesti muotokuvamaalaukseen keskittyneitä vapaita taiteenharjoittajia, joilla kuitenkin saattoi olla ammattikuntatausta. Maalariammattikunnan piirissä opiskelleet käsityöläismaalarit ottivat vastaan myös muotokuvatilauksia, mutta heiltä puuttui usein asianomainen koulutus. Tärkeää on myös huomata, että aikalaislähteissä esiintynyt ammattinimike maalari (*målare)* saattoi kuvata lähteestä riippuen eri asioita; esimerkiksi papiston tuottamissa asiakirjoissa se kuvasti enemmän tekijän käyttämää tekniikkaa, ei niinkään hänen kuulumistaan joko

vapaisiin taiteenharjoittajiin (*konstnär*, *artist*) tai ammattikuntamaalareihin.

Keskiaikaisen perinteen mukaan ammatit siirtyivät usein isältä pojalle kunkin säädystä riippuen hieman eri tavoin. Mikäli joku maalarin pojista osoitti taipumusta alalle, hän saattoi saada alkeisopetuksen isänsä verstaassa, tai päinvastaisessa tapauksessa hänet pistettiin oppipojaksi jollekin muulle porvari- tai käsityöläisalalle.[6] Mikäli kaupungissa oli jo toimiva ammatinharjoittaja alalla, edellytti mestariksi pääsy usein sukulaisuussuhteita. Esimerkiksi vuonna 1755 kolme neljästä turkulaisesta käsityöläismestarista oli mestarin poikia tai alalle itsensä naineita kisällejä. Ammattikunnan perimät maksut mestarioikeuksista olivat samoin mestarin sukulaisille puolta alhaisempia kuin muille. Lisäksi syntyperäiset kaupunkilaiset asetettiin muualta tulleiden edelle. Puolisokin järjestettiin pääsääntöisesti oman säädyn tai ammattikunnan piiristä, jolloin käsityöläisten leskille ja tyttärille saatiin sopivat holhoajat. Avioliiton solmiminen kaupungin porvarisneidon kanssa luettiin aina mestarikokelaalle eduksi.[7] Myös Viipurissa mestarit kouluttivat omia poikiaan mestareiksi, kun taas heidän nuoremmat veljensä toimivat kisälleinä.[8] Ammattikunnat säätelivät ammatinharjoittajien, varsinkin mestareiden, lukumäärää, jotta töiden riittävyys voitiin taata. Ne valvoivat työn laatua sekä pyrkivät huolehtimaan leskistä ja orvoista keräämiensä maksujen ja verojen avulla. Maalareista vain osa toimi kiinteästi ammattikunnan piirissä, eikä varsinkaan pitäjissä kiertäviä maalareita pystytty tarkemmin valvomaan. Muotokuvat ja monifiguuriset allegoriat olivat vapaan taiteen harjoittajien toimenkuvaan kuuluvia. Koska viimeksi mainittuja oli harvoin käytettävissä varsinkaan provinssien syrjäisissä kirkoissa, siirtyi figuurimaalaus usein ammattikuntamaalareiden tehtäväksi erityisesti kirkkomaalauksen alalla.[9]

Viipurissa noudatettiin 1730-luvulta lähtien pääosin Ruotsissa vuonna 1720 annettua ammattikuntalakia, joka seurasi paljolti edellisen vuosisadan käytäntöjä.[10] Maalarimestariksi pääseminen edellytti jo lapsena aloitettua, määrävuodet kestävää opintaivalta oppipojasta kisälliksi. Kisälliksi päästiin yleensä nuorukaisvuosina, jolloin oli lupa siirtyä paikkakunnalta toiselle eri mestareiden palvelukseen, mutta toiminta itsenäisenä ammatinharjoittajana mahdollistui vasta mestarinäytteen antamisen jälkeen.[11]

Viipurissa ei 1700-luvulla ollut riittävästi maalarimestareita, jotta kaupungissa olisi voinut toimia oma maalariammattikunta. Ruotsin lain mukaan kaupunkiammattikunnan muodostamiseen tarvittiin vähintään kolme mestaria samalta alalta ja Katariina II:n kaupunkijärjestys 1785 nosti määrän viiteen.[12] Ammattikunnan puuttuessa valvontatehtävää kaupungissa hoiti maistraatti. Viipurin käsityöläisten kannalta jatkuvaksi ongelmaksi muodostui venäläisen hallinnon käsitys sotilaiden ja rykmentin omien käsityöläisten oikeudesta

harjoittaa osaamiaan taitoja muista säädöksistä piittaamatta. Tuotteet voitiin hinnoitella edullisiksi, koska rykmentin käsityöläisten ei tarvinnut kaupunkilaisten tavoin maksaa veroja. Suurinta haittaa kaupunkikäsityöläisille aiheutti kaupunkiin asettuneiden venäläisten kauppiaiden käsityöläistuotteiden tuonti Pietarista.[13] Kaupungin varakkain väestö hankki laadukkaampia tuontitavaroita myös suoraan meritse harjoittamansa ulkomaankaupan välityksellä. Tärkeimmät kauppasatamat olivat 1700-luvulla Pietari, Tallinna, Lyypekki ja etenkin Amsterdam.[14]

Ylempää taidekoulutusta oli mahdollista hankkia lähialueilla Tukholmassa tai Pietarissa. Tukholmassa se tapahtui vuodesta 1735 alkaen kuninkaanlinnan maalaus- ja sisustustaiteentekijöitä varten perustetussa piirustuskoulussa.[15] Toisaalta Pietari kohosi nopeasti Itämeren itäisen alueen merkittävimmäksi taidekeskukseksi joten 1740-luvulta alkaen monet taiteilijat ja käsityöläismaalarit hakeutuivat lännestä Viipurin kautta Pietariin. Sen maalariverstaissa oli mahdollista opiskella monia lisätaitoja, joita ulkomaiset taiteilijat opettivat. Hallitsijoiden määräyksestä venäläisiä maalareita oli alettu järjestelmällisesti kouluttaa valtakunnan kasvaviin tarpeisiin. Ennen keisarinna Elisabetin vuonna 1757 perustamaa Pietarin Taideakatemiaa opetusta ylemmissä taiteissa antoivat Pietarin Rakennusvirasto ja Tiedeakatemia.[16] Viipurin insinöörikomennuskunnan piirustussali palveli 1700-luvun lopulla Kaakkois-Suomen linnoitusjärjestelmän rakennustyöhön osallistuneita venäläisiä ja Baltian saksalaisia upseereita, joiden koulutukseen taideopinnot kuuluivat.[17]

Mallipiirustukset ja taidejäljennösgrafiikka palvelivat 1700-luvulla laajasti maalaus- ja kuvanveistotuotantoa teosten esikuvina. Taideopetus perustui paljolti jäljentämiseen ja ammattitaiteilijan tuotanto saattoi sisältää runsaasti kopioita. Mallikuvat levisivät etelästä pohjoiseen ja itään niin, että luterilaiset käsityöläismaalarit saattoivat käyttää samankaltaista, alkujaan roomalaiskatolisessa hengessä syntynyttä jäljennösgrafiikkaa kuin kreikkalaiskatolisen luostarin ikonimaalaustyöpajan munkit. Esimerkiksi monet ukrainalaisen maalausmallikirjan vuosina 1723–1762 käytetyt sommitelmat esiintyvät alkuperäisen teoksen peilikuvana.[18] Suurin osa Viipurin kuvernementin aikaisesta luterilaisesta kirkkomaalauskuvastosta periytyi kuitenkin protestanttista kirjallisuutta, *Raamattuja* ja hartauskirjoja kuvittaneesta vanhemmasta grafiikasta. Siinä missä ukrainalaiset ikonimaalarit tekivät tilaustöitä eurooppalaisten mallikuvien sommitelmien pohjalta, siirtyivät käsityöläismaalarit pohjoisempana kulttuurisesta kuvastosta toiseen yhtä luontevasti. Havainnollisimmin tämä näkyi vuosisadan loppupuolella Vanhan Suomen kirkoista Kurkijoella, Kaukolassa ja Suomenlahden ulkosaaristossa Seiskarin kirkossa.[19]

KIRKKOINTERIÖÖRIEN UUSIMINEN ENNEN HATTUJEN SOTAA

Ruotsin valtakunnan alamaisten mahdollisuus nähdä ja kokea kuvataidetta onnistui 1700-luvulla parhaiten lähinnä kirkkotilassa. Sinne jokaisella oli oikeus, ja myös velvollisuus, astua säännöllisin väliajoin. Ylemmät säädyt, aatelisto ja papisto, pystyivät koristamaan kotinsa varallisuutensa mukaan, esimerkiksi tuottamalla taidetta ulkomailta tai maalauttamalla muotokuvia kiertävillä konterfeijareilla. Viipurin komendanttikunnan (1710/1721–1743) ajalta ei kuitenkaan tunneta varmuudella yhtään Viipurissa vakinaisesti asunutta käsityöläismaalaria. Suuren Pohjan sodan (1700–1721) myötä edellisen vuosisadan vauraus katosi Viipurista. Se oli ehtinyt lähialueineen liittyä monin sitein Baltiaan ja Inkerinmaahan niin kauppa- ja sukulaisuussuhteiden kuin kirkollisen kulttuurin, luterilaisen puhdasoppisuuden, kautta.[20]

Toukokuussa 1708 venäläiset polttivat Viipurin läheisyydessä Koiviston kirkon,[21] jolloin puolet Viipurin hiippakunnan kirkkoherroista katsoi viisaimmaksi paeta länteen. Koko papistosta arvioidaan kolmanneksen poistuneen hiippakuntansa alueelta,[22] mikä osaltaan selittää kirkollisen esineistön katoamisen kirkoista ja pappiloista.[23] Viipurin valloituksesta vuonna 1710 käydyn taistelun seurauksena tulipalot ja ryöstely hävittivät merkittävästi kaupungin vanhaa kulttuuriympäristöä ja arkistoja. Venäläinen sotaväki otti käyttöönsä osan kaupungin säilyneestä rakennuskannasta ja kaupungista paenneiden omaisuuden. Näin alkoi kymmenisen vuotta kestänyt sotilashallinnon aika, joka päättyi Uudenkaupungin rauhaan. Tuolloin Viipuri lähialueineen sekä Käkisalmen ja Sortavalan kaupungit ympäristöineen siirtyivät virallisesti osaksi Venäjää. Niistä muodostettiin Viipurin ja Käkisalmen provinssit, jotka kuuluivat hallinnollisesti Pietarin kuvernementtiin.[24]

Pietari I halusi vallattuihin kaupunkeihin välittömästi edustavia venäläisiä kirkkoja, joten joitakin luterilaisia kirkkoja täytyi muuttaa kreikkalaiskatolisiksi. Viron ja Liivinmaan vuonna 1710 tapahtuneen valtauksen jälkeen hän oli antanut ukaasin Tallinnan ruotsalaisen Pyhän Mikaelin kirkon muuttamisesta kreikkalaiskatoliseksi Kristuksen kirkastuksen kirkoksi. Narvassa ruotsalainen Pyhän Johanneksen kirkko ja saksalainen Pyhän Marian kirkko otettiin venäläisten käyttöön.[25] Samoin Käkisalmen linnoitukseen vuonna 1692 valmistunut luterilainen kivikirkko[26] siirtyi vuonna 1710 venäläisenä Neitsyt Marian syntymän kirkkona Viipuriin sijoitetun Miitaun (Mitau / Jelgava) rykmentin käyttöön.[27] Viipurissa venäläiset perustivat ensimmäiseksi kirkokseen Neitsytniemelle Pietari-Paavalin kirkon. Sotilassairaalan yhteyteen sijoitetun kirkon vihki Novgorodin metropoliitta Job lokakuun 8. päivä 1710. Vuosisadan kuluessa venäläiset rakensivat Viipuriin lähinnä varusväen käyttöön yhteensä kolme hospitaalikirkkoa ja useita pieniä rykmentinkirkkoja, joista merkittävimpänä pidetään Pietarin esikaupungin toista kirkkoa.[28]

Viipurin hiippakunnan keskiajalta periytyvä pääkirkko, tuolloinen tuomiokirkko, otettiin sekin valtauksessa venäläisten hallintaan. Tsaari Pietari I:n antamilla käskykirjeillä vuosina 1720 ja 1722 tämä Viipurin ”suuri kirkko” muutettiin virallisesti kaupungin venäjänuskoisten pääkirkoksi[29] ja vihittiin vuonna 1725 Kristuksen syntymän kirkoksi. Sinne rakennettiin ikonostaasi, johon suurikokoisiksi mainitut ikonit asetettiin. Maalauksia kiinnitettiin myös pylväisiin. Nämä suurisuuntaiset korjaustyöt tehtiin vuoden 1738 kirkon sisustuksen tuhonneen kaupunkipalon jälkeen, sillä kirkko otettiin uudelleen käyttöön vasta vuonna 1744. Kristuksen syntymän kirkon myöhemmin rakennettu sivualttari oli pyhitetty apostoleille, Pietarille ja Paavalille.[30]

Amiraali Henrik Claesson Flemingin (1584–1650) tuomiokirkkoon Ruotsin suurvaltakaudella lahjoittama luterilainen saarnatuoli sai jäädä edelleen paikalleen[31], mutta siitä poistettiin veistetyt apostolinkuvat.[32] Apostolit sinällään eivät olleet kreikkalaiskatolisen uskon vastaisia vaan syynä oli niiden selkeästi kolmiulotteinen muoto. Vaikka Pietari I oli vahvistanut Pyhän Synodin kirkkoveistosten vastaisen julistuksen, saattoi uusiin barokkiklassisismia edustaviin ikonostaaseihin sisältyä täysplastisia figuureja kuten ikonia kannattelevia puttoja. 1700-luvun kuluessa puisia kirkkoveistoksia ilmeisesti hävitettiin valtakunnan reuna-alueita lukuun ottamatta.[33] Tallinnan Kirkastuksen kirkon ikonostaasiin vuodelta 1720 kuului myös saarnatuoli, joka lisättiin nimenomaan Pietari I:n määräyksestä.[34] Vastaavasta ei Viipurin ikonostaasin kohdalla ole säilynyt tietoja.

Alueen luterilaisten korkeimmaksi kirkolliseksi paikallishallintoelimeksi perustettiin vuonna 1720 Viipurin konsistori. Sitä johti tuomiorovasti eli käytännössä Viipurin kirkkoherra, kaikkien Viipurin ja Käkisalmen luterilaisten seurakuntien esimiehenä.[35] Vuoteen 1728 asti Pietari I:n perustama valtakunnan kirkollisten asioiden ylin hallintokanslia, Pyhä synodi, kuitenkin puuttui säännöllisesti luterilaisten seurakuntien toimintaan. Vasta Venäjän oikeuskollegioiden järjestelyn yhteydessä vuonna 1735 ylimmäksi oikeusasteeksi vaihtui Liivinmaan ja Viron oikeuskollegio, jolla ei ollut tarvetta ohjeistaa muutoksia perinteiseen kirkkointeriööriin.[36]

Ilman kirkkoa jääneet Viipurin luterilaiset, suomalainen, ruotsalainen ja saksankielinen väestö, kokoontuivat tästedes keskiaikaisessa, entisen dominikaanisen veljestön luostarikirkossa, joka oli jo reformaation jälkeen palvellut kaupunkia ympäröivän maaseudun suomenkielisen väestön kirkkona. Tämä Viipurin suomalainen kirkko oli lähes koko 1700-luvun luterilaisten seurakuntien ainoa kaupunkikirkko, joka tunnettiin myöhemmin jälleen Viipurin maaseurakunnan kirkon nimellä.[37] Ruotsalaisen seurakunnan ja siihen läheisemmin kytkeytyneiden saksankielisten ja toisaalta suomenkielisten näkemykset

yhteisen kirkkotilan käytöstä ja kustannusten jakamisesta eivät aina kohdanneet.[38] Ruotsin ja saksankielisiä jumalanpalveluksia järjestettiin vuosisadan lopulla myös raatihuoneessa sijainneessa kirkkosalissa.[39]

Viipurin suomalaisen kirkon kerrottiin säilyneen sodan tuhoilta tuomiokirkkoa paremmin ja sen sisustaminen Viipurin luterilaiseksi pääkirkoksi muodostui tärkeäksi saavutukseksi yhteisölleen. Varhaisiin kirkkotaiteen lahjoittajiin lukeutui yllättäen myös Viipurin ensimmäinen käskynhaltija, prikaatinkenraali Grigori Petrovitš Tšernyšev (1670–1745)[40], joka antoi hallussaan olevan *Martin Luther*-maalauksen kirkkoon vuonna 1714. Hänen kerrottiin ottaneen sen sotasaaliiksi Vaasan kirkosta.[41] Lahjoituksessa on voinut olla jäähyväissuosionosoituksen piirre, sillä samana vuonna Tšernyšev siirtyi Pietariin hallitsevan senaatin jäseneksi. Pietari I:n päätöksellä Tšernyšev oli edelleen alueen suurimpia tilanomistajia ja verotulojen hyödyntäjiä. Hänen sukunsa hallitsi Muolaan ja Valkjärven lahjoitusmaahan[42] kuuluvia tiloja, kuten Pällilän hovia, poikkeuksellisesti useamman sukupolven ajan aina 1800-luvun alkuun asti.[43] Kirkon varsinaiset kunnostustyöt aloitettiin vuonna 1734 monin esine- ja rahalahjoituksin. Alttaritaulun lahjoitti leskirouva Anna Margareta Hedenius[44], jonka puoliso, henkikirjuri Mattias Hedenius oli menehtynyt piiritysvuonna 1710.[45] Vuoden 1738 kaupunkipalo vaurioitti kuitenkin uudelleen kirkon sisustusta.[46] Epäonninen kaupunki sai keisarinna Anna Ivanovnalta (hallitsijana 1730–1740) verohelpotuksia, joista kaupungin johtavien raatimiesten lähetystö matkusti häntä Pietariin kiittämään.[47]

Valtaporvari ja raatimies Jürgen Naht (1675–1741) lahjoitti kirkkoon palon jälkeen uuden saarnatuolin vuonna 1740.[48] Sen osia säilytettiin 1800-luvulla varastoituina entisessä raatitornissa, jota seurakunta käytti kellotapulina. Kirkosta poistettua sisustusta siirrettiin sittemmin raatitornista vuonna 1892 perustettuun Viipurin museoon.[49] Tämän pohjalta ajoittaisin nykyisin Lahden historiallisen museon kokoelmiin kuuluvat kaksi enkeliä[50] raatimies Jürgen Nahtin vuonna 1740 lahjoittamaan saarnatuoliin kuuluviksi. Oletettavasti saarnatuolin kaikukatosta koristaneet, taitavasti veistetyt ja seinään kiinnitetyt rokokooputot ovat ulkomaista, mahdollisesti saksalaista alkuperää, johon myös lahjoittajan juuret viittaavat. Tuontiteoksista kertoo myös lehtipuuveistosten pohjustuskipsin päälle tehty lehtikultaus, joka aiemmista säilytysolosuhteista johtuen on pääosin varissut pois. Kotimaisilla puusepillä ja koristeveistäjillä ei varsinkaan tuohon aikaan ollut saatavilla lehtikullan tapaista, erittäin kallista materiaalia. Viisi vuotta myöhemmin hankitusta alttarilaitteen kehyksestä tunnetaan kolme veistosta, jotka olivat vielä esillä Viipurin museossa ennen vuotta 1940. Mahdollisesti alttarilaite hankittiin Lyypekistä samalla kertaa kuin uusi alttaritaulu, jonka lahjoittivat Viipurin suomalaiseen kirkkoon varakkaat

Viipurin luterilaisen kaupunkikirkon pienet alastomat lapsienkelit (putot) edustavat liikkeen ja kierteisen ihmishahmon kuvauksen kautta korkeatasoista, aikansa saksalaisen barokkiklassismin tyyli-ihanteiden omaksumista tavalla, josta ei ole säilynyt merkkejä muualta alueen luterilaisista kirkoista.

viipurilaiset kauppiaat ja raatimiehet Johan Thesleff ja Kristian Adrian Lado[51] Alttaritaulu saattoi olla aiheeltaan *Ristiinnaulittu* ja sitä ympäröivät *Jumalan karitsa* sekä *Pietari ja Paavali*-veistokset molemmin puolin maalausta.[52]

KÄSITYÖLÄISTEN VAIKUTUS PITÄJÄNKIRKKOJEN INTERIÖÖREIHIN: KUVANVEISTOA JA MAALARINTYÖTÄ ANTREASSA 1725–1732

Viipurin porvareiden kauppasuhteet heijastuivat laajasti kaupunkia ympäröiviin maaseutupitäjiin ja niiden kirkkoihin. 1700-luvun alkupuolen ulkomaankauppa ja vienti Pietariin painottuivat puutavaraan kuten mastoihin ja palkkeihin, ja yhä harvemmin tervaan. Vesisahojen perustaminen, tukkien kuljetukset ja maatilojen hankkiminen muodostivat monelle viipurilaiselle porvarille kiinteitä kauppasuhteita pitäjiin.[53] Kauppiaat saattoivat myös lainata rahaa erilaisiin rakennushankkeisiin, joita sodan raunioittamat kihlakunnat pian aloittivat.[54] Erityisesti 1720- ja 1730-luvut olivat isonvihan jäljiltä myös Viipurin ympäristön pitäjissä vilkkaan rakentamisen aikaa. Uuden rajan länsipuolella,

Ruotsissa, rakennettiin samaan aikaan vain muutama uusi kaupunkikirkko. Maaseudulla keskityttiin lähinnä korjausrakentamiseen.[55]

Viipurin ja Käkisalmen provinssit saivat Keisarilliselta senaatilta luvan uusien luterilaisten kirkkojen rakentamiseen vuonna 1723.[56] Vanhan Suomen ajalla alueen jokaiseen pitäjään rakennettiin uusi kirkko lukuun ottamatta Jääskeä.[57] Joihinkin seurakuntiin uusi kirkko pystytettiin jopa kahdesti.[58] Uudenkaupungin rauhan jälkeen perustetun Antrean seurakunnan ensimmäinen kirkko valmistui vuonna 1725 ja se sisustettiin tyypilliseksi 1700-luvun alkupuolen luterilaiseksi pitäjänkirkoksi Karjalassa. Kirkonrakennusta johti Denis Danielovitsh apunaan 12 nimeltä tunnettua kirvesmiestä Pietarista.[59] Aikalaisilmauksella *plotnikeiksi* kutsutut kirvesmiehet[60] pystyttivät tämän pienen, puisen ristikirkon paikallisen, läntisen perinteen mukaan. Kirkko vihittiin apostoli Pietarin veljen mukaan Pyhän Andreaksen kirkoksi.[61]

Viipurin ympäristöön rakennetut pitäjänkirkot noudattivat vielä 1700-luvun alkupuolella mahdollisuuksien mukaan Ruotsin puhdasoppisuuden kaudelle ominaista kirkkotilan jakoa ja sisustusta. Kirkkojen sisätilaan kuuluivat kirkkosalin puolella saarnatuoli, lehterit ja penkit seurakunnalle. Kuorialueella sijaitsivat alttari ja omat penkit papistolle, lukkarille ja joskus myös kuudennusmiehille.[62] Näkyvin ero myöhempään kirkkotilaan oli kirkkosalia ja alttarialuetta toisistaan erottava kuoriaita, joka saattoi ulottua ylös kuoripalkkiin asti. Kuoriaita ei kuitenkaan sulkenut näkyvyyttä alttarialueelle, mutta toi selvästi esiin kuorin aseman kirkkosalia merkittävämpänä tilana. Kuoriaidat tarjosivat puusepille mahdollisuuden koristeelliseen ilmaisuun, jonka sitten ammattikuntamaalarit kruunasivat värein. Kuoriaidan avattavat ovet saatettiin koristaa sorvatuin puolin, kuten Kivennavan vuonna 1726 vihityn uuden kirkon pohjapiirroksen yksityiskohdista voi päätellä.[63] Kuoriportin molemmin puolin voitiin rakentaa myös karoliinisen perinteen mukaiset barokkipyramidit. Tämänkaltaisesta koristekuvanveistosta mainitaan Hiitolan vuonna 1695 rakennetun kirkon kuoriaidan kohdalla.[64]

Alttarialueelle, joko alttariseinälle tai keskiaikaisen perinteen mukaan kuoriaidan yläpuolelle, voitiin sijoittaa puusta veistetty suurikokoinen krusifiksi. Antrean kirkkoon valmistettiin tradition mukainen puinen triumfikrusifiksi, joka 1900-luvun alussa luovutettiin Viipurin museoon.[65] Saarnatuolin raudoitustyöt sekä krusifiksin ja kuoripalkin asentaminen tapahtuivat kirkossa samanaikaisesti[66], mikä saattaa kertoa viimeksi mainittujen yhteydestä toisiinsa. Koivusta valmistettuja krusifikseja on pidetty yleensä kotimaisena työnä.[67] Kuitenkaan ei voida täysin sulkea pois jonkun venäläisiin kirkonrakentajiin kuuluneen puusepän mahdollista osuutta asiaan. Todennäköiseksi vaihtoehdoksi nousee kuitenkin saarnatuolin ja krusifiksin asennukseen seuraavana vuonna osallistunut puuseppä Jacob.[68]

Kuolemanjärven kirkossa ollut tuntemattoman maalarin 1700-luvun alkupuolen öljymaalaus *Aabrahamin uhri* sopisi tyylillisesti käsityöläismaalari Havemanin tuotantoon.

Viipurilaisten panos Antrean kirkon rakennus- ja sisustushankkeessa oli huomattava. Yksi tärkeimmistä syistä tähän oli Antrean ensimmäiseksi kirkkoherraksi kutsuttu Viipurin kappalainen Samuel Alopaeus (1688–1745). Hänen merkitystään seurakunnalle korosti kuoleman jälkeen maalautettu muotokuva, joka koristi pitkään kirkon sakastia.[69] Alopaeuksella oli valmiina tarvittavat verkostot kaupunkikäsityöläisiin ja lahjoittajiin. Viipurilaiset kauppiaat tekivät tuolloin huomattavia lahjoituksia kirkonkassaan ja avustivat kirkollisten esineiden hankinnassa.[70] Kirkon interiöörin viimeistelytyöt tehtiin viipurilaisen lasimestari Mårten Luukin johtamien käsityöläisten voimin. Heidän joukkoonsa kuului edellä mainittu puuseppä Jacob. Ensimmäiset maalaustyöt kirkossa suoritti maalari Haveman vuonna 1732. Tällöin myös puukrusifiksi sai ilmeisesti musta-valko-punaisen värityksensä.[71]

Maalari Havemanilta ostettiin myös yksi taulu.[72] Kysymyksessä on mitä todennäköisimmin kirkkoinventaareissa mainittu, *Pyhää miestä* esittävä

Tuntemattoman tekijän öljymaalaus *Miehen muotokuva* noin vuodelta 1710 saattaa esittää Viipurin ylikomendantti Grigori Tšernyševiä.

maalaus.[73] Niukin värein ja leveällä pensselillä toteutettu maalaus edusti niitä ammattikuntamaalareiden teoksia, joissa aihe oli teknistä suoritusta tärkeämpi. Aiempi tutkimus ei tunne käsityöläismaalari Havemania, mutta hän saattoi olla paikallista alkuperää. Viipurilainen kauppaporvari ja raatimies Hindrich Haveman vanhempi oli naimisissa konterfeijari Mårten Mumsin[74] tyttären, Anna Mumsin kanssa.[75] Suvun perinteet saattoivat vaikuttaa Havemanin suuntautumiseen maalariksi. Kuolemajärven kirkossa ollut, sommittelultaan haasteellisempi *Aabrahamin uhri* -maalaus saattaisi sopia sekin tyylillisesti Havemanin tuotantoon.[76] Maalauksen hankintahistoriaa ei tunneta, mutta lahjoittajayhteys saattaisi löytyä kauppias Anton Havemanin osaomistajuudesta vuonna 1736 perustetussa Talin sahassa.[77]

JULKISET MUOTOKUVAT

Kuvataiteilijoista tai käsityöläismaalareiden toiminnasta Viipurin alueella 1700-luvun alkupuolella ei ole juuri jäänyt merkkejä kirjallisiin lähteisiin. Kuvataiteeseen liittyvät maininnat koskevat pääasiassa muualta hankittuja teoksia. Näihin kuuluvat Pietarista tuotetut hallitsijamuotokuvat, joita asetettiin keisarin käskyvaltaa korostaviin tiloihin, myös kirkkoihin. Ruotsin suurvalta-ajalta periytynyttä käytäntöä kiinnittää hallitsijan tai paikallisen maallisen esivallan ylimmän edustajan muotokuva alttarille tai sen välittömään läheisyyteen jatkettiin Ruotsin itärajan molemmin puolin, myös Viipurin provinssissa.[78] Viipurin museon kokoelmiin kuulunut *Pietari Suuri laivastoineen* -maalaus[79] liittyy näihin hallitsijoiden aikalaismuotokuviin. Maalaus on alkujaan saattanut koristaa jotakin Viipurin kaupungin juhlavaa tilaa tai aateliskartanoa. Hieman pohjoisempana, Muolaan Pyhän Ristin kirkossa, kirkon sisustukseen kuului 1730-luvulla hallinneen keisarinna *Anna Ivanovnan* muotokuva.[80]

Vuosisadan puolivälin jälkeen Muolaan kirkkoon lahjoitettiin suurikokoinen muotokuva keisarinna *Katariina II*:sta. Lisäksi perinnöllisestä, maallisesta esivallasta muistutti kirkossa lahjoitusmaahovin omistaja *Grigori Tšernyševin* muotokuva (lahjoitettu vuonna 1750).[81] Sen lahjoittaja on mahdollisesti ollut Viipurin ensimmäisen ylikomendantin vanhin poika, kreivi Peter Grigorievitš Tšernyšev (1712–1773).[82] Viipurin historiallisen museon kokoelmiin kuulunut *Miehen muotokuva* esittääkin mahdollisesti joko Grigori Tšernyševiä, Viipurin provinssin ensimmäistä ylikomendanttia vuosilta 1710–1714, tai jotakin toista Pyhän Andreaksen ristillä Viipurin piirityksen jälkeen palkittua nuorempaa sotapäällikköä.[83] Pietarilaisen käsityöläismaalarin muotokuva edustanee enemmän seremoniallista ja viitteellistä kuin todellista yhdennäköisyyttä malliin. Maalaus on edellä mainitun Pietari I:n muotokuvan tavoin ajoitettavissa 1710-luvulle. Toinen puoli Muolaan pitäjästä, kuten pääosa Heinjoen kappeliseurakunnan alueesta, oli lahjoitettu seuraavalle ylikomendantille, kenraalimajuri ja kreivi Ivan Maksimovitš Šuvaloville (k. 1736).[84] Keisarinna Katariina I:n (hallitsijana 1724–1727) määräyksellä vuonna 1726 Šuvaloville lahjoitettiin myös Kavantsaaren kartano Antreassa.[85] Tämä läheinen yhteys hallitsijahuoneeseen selittänee osaltaan Muolaan kirkon poikkeuksellista venäläisten muotokuvien kokoelmaa.

LÄNTISET KREIKKALAISKATOLISET KIRKKOINTERIÖÖRIT VIIPURIN KUVERNEMENTIN AJALLA 1744–1783

Venäjän laajennettua aluettaan länteen vuosina 1741–1743 käydyssä hattujen sodassa Viipurin länsipuolelle syntyi Turun rauhassa uusi Kymenkartanon provinssi. Haminan ja Viipurin kilpailu ulkomaankauppassa jatkui myös Turun rauhan jälkeen, mutta koska osa Haminan porvaristosta oli viipurilaista alkuperää, oli yhteydenpito luontevalla pohjalla. Lännemmäksi siirtynyt raja helpotti myös Viipurin käsityöläisten liikkuvuutta, vaikka provinssien välisen rajan ylitykseen tarvittiinkin passi. Kymenkartanon alueen seurakunnat eivät kuuluneet Viipurin konsistorin alaisuuteen, sillä niitä varten muodostettiin oma Haminan konsistori.

Luterilaisten kirkkotilojen muuttaminen kreikkalaiskatolisiksi tuli jälleen ajankohtaiseksi, kun Olavinlinnan saliin rakennettiin Pyhien Sakariaan ja Elisabetin kirkko vuonna 1743. Sen kapeaan, holvattuun tilaan rakennettu ikonostaasi käsitti 25 ikonia kolmessa kerroksessa ja neljän pylvään kannattaman baldakiinin, jollaisia oli yleensä vain hiippakuntien isoissa katedraaleissa. Viipurin kuvernementin ensimmäinen kuvernööri, ruhtinas Juri Nikititš Repnin, olisi halunnut muuttaa myös Lappeenrannan linnoituksen luterilaisen kirkon kreikkalaiskatoliseksi. Siihen keisarinna Elisabet I ei kuitenkaan suostunut,

vaan linnoituksen kreikkalaiskatolinen kirkko rakennettiin uudisrakennuksena puusta. Se korvattiin kivikirkolla vasta vuonna 1785.[86]

Kreikkalaiskatolisten kirkkojen ikonostaasit valmistettiin jo 1600-luvun lopulla Moskovan Kremlin veistotyöpajassa omaksuttujen uusimpien länsieurooppalaisten esikuvien mukaan. Pietariin siirretty puukuvanveisto kehittyi ilmaisultaan 1730-luvulta alkaen rokokoo-ornamentiikan mukaiseksi. Näin ikonostaasin sijoitettujen ikonien kehykset olivat vuosisadan alkupuolella muodoltaan pyöreitä, soikeita tai muutoin epäsäännöllisiä.[87] Valamon ja Konevitsan luostareiden uudelleen perustaminen synnytti niissä kukoistavan ikonimaalaustuotannon ja siihen liittyvän koulutuksen. Valamon luostarin ikonimaalauskoulun tuotanto oli suurimmillaan seuraavalla vuosisadalla.[88]

KÄSITYÖLÄISMAALAREIDEN VAIHEITA 1700-LUVUN PUOLIVÄLISSÄ: MAALARI PETTER BERGSTRÖM

Kuvataide on aina ollut hyvin suhdanneherkkää. Poliittinen ja taloudellinen tilanne on saattanut vaikuttaa eri tavoin esimerkiksi taiteilijoiden ja maalarien liikkuvuuteen. 1700-luvun alkupuolella sodat ja katovuodet heijastuivat myös Ruotsiin taantumana, jonka seurauksena ruotsalaisia taiteilijoita ja käsityöläismaalareita hakeutui työtä etsien Tukholmasta maakuntiin ja ulkomaille. Vain osalle ammattikuntamaalareista riitti kysyntää pääkaupungissa.[89] Ensimmäinen tunnettu hattujen sodan jälkeen Viipuriin asettunut käsityöläismaalari oli ruotsalainen Petter Johansson Bergström.[90] Hän syntyi tukholmalaisen kirvesmiehen Johan Aronsonin poikana tämän toisesta avioliitosta ja sai koulutuksensa Tukholman maalariammattikunnassa. Kun ura ei lähtenyt etenemään ja mestarinkirja jäi toistuvasti saamatta, lähti hän etsimään työmahdollisuuksia muualta. Vähitellen Bergström siirtyi kirkkomaalaus- ja muotokuvatilausten perässä yhä pohjoisemmaksi Norrbottenista aina Suomen Lappiin, sieltä Pohjanmaalle ja Savoon asti. Etelä-Savoon hän saapui alkuvuoden 1744 aikana onnistuen muun muassa myymään maalauksiaan Ristiinan kirkkoon. Ilmeisesti Bergströmillä oli tietoa valtakunnan rajan toisella puolella odottavista työtilaisuuksista, sillä hän anoi perheineen passia Ristiinasta Viipuriin.[91]

Tutkija AnnaBrita Ehrnroothin ansiosta Petter Bergströmin elämänvaiheista tiedetään jo varsin paljon. Bergström solmi ensimmäisen avioliittonsa Tukholmassa, mutta jäi leskeksi varhain, eikä tästä avioliitosta syntyneiden lasten kohtaloa tunneta. Toisen avioliiton hän solmi Luulajassa vuonna 1736 Anna Bäckmanin kanssa. Bergströmien poika Arendt syntyi siellä kaksi viikkoa häiden jälkeen, mutta menehtyi jo puolivuotiaana.[92] Kun perhe seuranneen kahdeksan vaellusvuoden jälkeen asettui Viipuriin, synnytti Anna Bergström siellä jo kuudennen

poikansa, joka kastettiin Abrahamiksi 12.7.1744.[93] Samaan aikaan maalari Petter Bergström oli saanut Viipurin vanhasta tuomiokirkosta ammattikuntamaalarille tyypillisen tilauksen. Kirkkointeriöörin uudet puuosat, kuten penkit ja alttarikehä, jotka olivat valmistuneet vuoden 1738 kaupunkipalon jälkeen, piti maalata. Bergström toteutti koristemaalauksen laatimalla marmoroinnin vaaleansiniselle pohjalle. Työn ja tarvikkeiden arvo oli kirkonkassan tilien mukaan huikeat 444 ruplaa, josta maalarin osuuden viimeinen erä maksettiin syyskuussa 1744.[94]

Alun perin Antrean kirkossa ollut Petter Bergströmin *Ristiinnaulittu* vuodelta 1748 kuului sittemmin Viipurin museon kokoelmiin.

Petter Bergströmin tekninen suorituskyky ei ilmeisesti riittänyt Viipurin konsistorin pääkirkon muiden kirkkomaalausten tasolle, mutta pitäjänkirkkoihin se kyllä soveltui. Hänen käyttämistään kirkkomaalausten aihevalikoimista tilaajien suosiossa oli erityisesti Ristiinnaulittu-aihe, varsinkin niissä alueen kirkoissa, joista alttaritaulu vielä kokonaan puuttui. Tästä aiheesta hänellä oli kaksi esikuvamallia, joita hän maalauksissaan varioi. Viipurin ohella Bergströmin työskentelystä oli jäänyt merkkejä kaakkoiseen ja itäiseen Suomeen Antreaan, Hiitolaan, Käkisalmeen, Kaukolaan, Koivistolle, Kurkijoelle, Uudellekirkolle ja Sääminkiin.[95]

Bergströmin varhaisin säilynyt taulumaalaus Viipurin kuvernementin alueelta on majuri von Smittenin Käkisalmen kirkkoon vuonna 1743 lahjoittama *Ristiinnaulittu*, joka on nykyisin Etelä-Karjalan museon kokoelmassa Lappeenrannassa. Bergström on signeerannut maalauksen ylpeästi monogrammilla P.B.S. (Petter Bergström Stockholmensis) oikealle alhaalle, valkoisella ruskealle pohjalle.[96] Se muistuttaa sommittelultaan Antrean seurakunnan lukkari Elias Ahockin kotikirkkoonsa alttaritauluksi lahjoittamaa ja 29.1.1748 päivättyä *Ristiinnaulittu* -maalausta.[97] Molemmille on ominaista Kristus -hahmon venytetyt ja korostetut lihakset sekä henkilöiden ehkä tahaton arvoperspektiivi. Käkisalmen *Ristiinnaulitussa* on Neitsyt Marian ja Johanneksen lisäksi kuvattu ristin juurelle polvistunut Maria Magdalena ja taustalla häämöttävä Jerusalemin kaupunkisilhuetti.

Petter Bergströmin perheeseen syntyi Viipurissa vielä kaksi poikaa: Aron (kastettu 28.4.1746, k. 1747) ja Johannes (s. 1748). Kun Petter Bergström menehtyi helmikuussa 1749,[98] perhe joutui vaikeaan asemaan. Anna Bergström anoi passia Pietariin muuttoa varten yhdessä vanhimman elossa olevan poikansa Petterin sekä piika Elisabeth Sandelinin kanssa. Petter Bergström nuorempi (s. Luulajassa 1736) oli päässyt ripille Viipurissa lokakuussa 1751,[99] joten hänet tuli merkitä passiin toisin kuin nuoremmat sisaruksensa. Viipurin maistraatti ei kuitenkaan katsonut olevansa oikeutettu myöntämään vieraan maan alamaisille matkustusasiakirjoja Pietariin,[100] sillä kirkollisiin asiakirjoihin perheen kotikaupungiksi oli aiemmin merkitty Oulu.[101] Anna Bergströmin katoaminen hankaloitti edelleen tilannetta, sillä lapset jäivät ilman huoltajaa.[102] Viipurin maistraatti tiedotti asiasta Suomen kenraalikuvernöörinä toimineelle kreivi Gustaf Fredrik von Rosenille (1688–1769),[103] joka kirjoitti tapauksesta loppuvuonna 1751 Ruotsin kuningas Adolf Fredrikille (1710–1771). Von Rosen ehdotti, että Bergströmin lapset voitaisiin hakea Ruotsin puolelle ja antaa käsityöläisten kasvatettaviksi. Mahdollisesti pojat Petter 14, Nikolaus 13, Mårten 12 ja Eric 8 vuotta olivat jo ehtineet toimia isänsä verstaan oppipoikina. Noudettiinko heidät lopulta Viipurista jää vielä avoimeksi.[104]

MAALARI PETTER LANG (1727–1780) SUKULAISINEEN VIIPURISSA

Viipurissa työskenteli Petter Bergströmin lisäksi tilapäisesti muitakin maalareita. Vuonna 1749 merkittiin ehtoollisella käyneiden joukkoon Turusta saapuneet maalari Andreas Woivalin ja maalarinkisälli Petter Lang.[105] Jälkimmäinen kuului Saksasta Ruotsiin siirtyneen maalarisuvun neljänteen polveen. Petter Lang nuorempi oli syntynyt Helsingissä sotavankeudesta palanneen, tukholmalaissyntyisen maalari Clas Langin (1693–1761) ja tämän puolison Catharina Elisabet Rölingin (1696–1740) vanhimpana poikana 12. lokakuuta 1727. Perheensä mukana Petter Lang muutti vuonna 1736 Turkuun, jossa hän aloitti oppipoikana isänsä, maalarimestari Langin verstaassa.[106] Maalarimestari Clas Lang avioitui uudelleen vuonna 1745.[107] Samana vuonna 17-vuotias Petter Lang sai Tukholman maalariammattikunnalta kisällinkirjansa, joka oikeutti hänet matkustamaan Turusta ja isänsä verstaasta opiskelemaan toiselle paikkakunnalle jonkin toisen mestarin oppiin. Langin katsotaan aloittaneen kisällinvaelluksensa maalarinleski Christmanin ylläpitämässä verstaassa Tukholmassa marraskuussa 1748.[108]

Aiemman tutkimuksen mukaan Petter Langin on uskottu lähteneen syksyllä 1749 Pietariin ja asettuneen sen jälkeen Viipuriin.[109] Tätä käsitystä tukee hänen oleskelunsa Viipurissa saman vuoden kesällä turkulaismaalari Anders Woiva-

linin kanssa. Toisaalta Viipurissa tehdyn rippikirjamerkinnän mukaan Langin uskottiin lähteneen Käkisalmeen.[110] Kun etäisyydet ovat suhteellisen lyhyet, on hän voinut helposti matkustaa Pietarin kautta Käkisalmeen. Käkisalmen vanhempaan ristikirkkoon lahjoitettiin juuri vuonna 1749 maalaus *Viimeinen tuomio*, joka kuului Petter Langin signeeraamiin. Sen kustansi kauppias ja raatimies Henrik Wolter, Suotniemen kartanon isäntä,[111] tai hänen poikansa kauppias Henrik Wolter.[112]

Viimeisen tuomion tehtävänä oli muistuttaa siitä kadotukseen tuomittujen ikuisesta kärsimyksestä, jonka pelko häilyi taustalla aikakauden ihmisten elämässä. Maalliset rikokset tuli sovittaa eläessä, muutoin Jumalan viha voisi langeta koko yhteisön päälle. Taivaallinen tuomio ei kuitenkaan ollut koskaan vältettävissä. Tästä kertovat ne mustat paholaiset, jotka kiduttavat kadotukseen tuomittuja. Maalauksen varsinainen sommitelma perustui jo olemassa olevaan esikuvaan.[113] Vastaava aihe, joka sekin oli mahdollisesti Petter Langin tuotantoa, kuului 1700-luvun jälkipuolella myös Viipurin tuomiokirkon taulumaalauksiin.[114] Kauppias Carl Henrikinpoika Wolter ei tahtonut jäädä sukuaan huonommaksi vaan lahjoitti seuraavana vuonna Käkisalmen kirkkoon Petter Langin maalaaman *Kristuksen hautaamisen*.[115] Maalauksessa kuvataan seitsemää pyhää surijaa työskentelemässä kukin omassa tehtävässään Kristuksen ruumiin ympärillä osoittamatta suuria tunteita. Alareunan ruotsinkielinen Johanneksen evankeliumin teksti selventää vielä tapahtumaa. Sekin viittaa vanhempaan luterilaiseen perinteeseen, jossa sana tuli asettaa kuvan edelle. Maalausta selittävä Raamatun jae on tunnusomaista Petter Langin tuotannolle.[116]

Kun Petter Lang palasi Viipuriin vuonna 1751, hän jatkoi kiertelevän maalarin uraansa työtilauksien mukaan suunnilleen samalla alueella, joka kuului viipurilaisten kauppiaiden toimintasäteen piiriin.[117] Käsityöläiset tavattiin tuohon aikaan merkitä omalle sivulleen seurakunnan rippikirjaan. Viipurin ruotsalaisen seurakunnan rippikirjassa Petter Lang esiintyy maalarina vuoteen 1757 asti, mutta sen jälkeen kirkonarkiston rippikirjoissa on vuosikymmenten aukko. Vuoden 1753 alusta rippikirjaan ilmestyy lisäksi hänen kaimansa, kisälli Petter Lang.[118] Viipurin Petter Langilla oli ollut kaksi setää Tukholmassa, isän vanhemmat veljet, maalarit Petter ja Anders Lang.[119] Ehkä tämä samaa nimeä kantava maalari on ollut heidän jälkeläisiään, joka sitten kisällivaelluksellaan on matkannut itään. ”Maalarinkisälli” Petter Lang matkusti Viipurista 11.5.1754, mutta ”maalari” Petter Lang kävi ehtoollisella jälleen heinäkuussa 1754. Samana vuonna turkulaismaalari Anders Woivalinille maksettiin Viipurin tuomiokirkossa tehdyistä maalaustöistä, joten hänkin oli kaupungissa jo toistamiseen.[120]

Petter Langin nuorempi veli, Clas Lang nuorempi (1735–1764) Turusta, saapui kisällinä työskentelemään veljensä maalarinverstaaseen Viipuriin vuonna 1755.

Hänet mainitaan rippikirjassa vielä kesäkuussa 1757.[121] Clas Lang nuorempi on saattanut olla veljensä mukana maalausmatkalla Kymenkartanon provinssin pohjoisosissa Säämingissä, sillä osa paikkakunnan kolmannen kirkon (1727–1783) säilyneistä lehterimaalauksista on selvästi eri henkilön tekemiä kuin kankaalle maalatut aiheet ja kuorilehterin kertovat aiheet. Viipurilaisen Petter Langin nimiin voi kirjata niistä kuorilehterimaalausten ohella alttaritaulun *Viimeinen ehtoollinen* sekä Jeesuksen vertauksia kuvittavan *Viisaat ja tyhmät neitsyet*.[122]

Raamatullisten vertausten kuvallinen esittäminen kuului nimenomaan Petter Langin harrastamaan aihepiiriin, kuten Kurkijoen kirkon maalauksessa *Kylväjä ja niittäjä* (1750-luku). Aiheenvalinta saattoi kuitenkin tässä tapauksessa olla Kurkijoen kirkkoherra Johan Saxbergin (1727–1784) toivomaa ja liittyä hänen neologiaan painottuvaan ajatusmaailmaansa. Tässä järkeä korostavassa valistusteologian suuntauksessa pyrittiin uskonelämästä karsimaan todellisuudelle vieraiksi koettuja asioita ja yksityiskohtia. Taikauskon kitkeminen rahvaasta kuuluikin valistushenkisen papiston saarnojen sisältöön.[123] Papiston kannalta kirkkomaalausten funktio oli ennen kaikkea opetuksellinen. Kurkijoen varapastori Anders Malmstedt (1713–1783) lahjoitti kirkkoon kaksi maalausta ennen vuotta 1778, joten hänkin voisi tulla kysymykseen Jeesuksen vertausmaalausten tilaajana.[124] Siinä missä Langin Jeesuksen elämää kuvittavat teokset esittävät henkilöiden vaatetuksen aina historiallisena, Jeesuksen vertauksia havainnollistavat henkilöt esiintyivät 1700-luvun puvuissa. Näin teoksen aihetta on korostetusti lähennetty omaan aikaansa. Tämä toistuu toisessakin Kurkijoen kirkosta säilyneessä vertausmaalauksessa *Lesken ropo*.[125]

Säämingin kirkon alttaritaulu- ja lehterikaidemaalauksien tilaus oli Petter Langille merkityksellinen muutoinkin kuin palkkion vuoksi. Lang vihittiin 16.6.1758 ensimmäiseen avioliittoonsa neitsyt Anna Margareta Lilian (k. 1767) kanssa.[126] Langin vaimon uskotaan kuuluneen Lilius-sukuun[127], mutta Säämingissä vaikutti myös Lilja-suvun edustajina rakuuna Jacob Lilia ja kauppias Hindrik Lilia.[128] Petter Langilla oli kyllä kontakteja Lilius-sukuisiin kauppiaisiin Viipurissa sekä Virolahden pastori David Gestriniin (k. 1779), jonka puoliso oli Sofia Elisabeth Lilia (k. 1790).[129] Heistä Lang maalasi kirkon lehterikaidepaneeleihin sijoitetun muotokuvaparin, liimavärillä puulle, vuonna 1769.[130]

Langin ensimmäisestä avioliitosta syntyi Viipurissa viisi lasta. [131] Nuorimman tyttärensä synnyttyä Anna Margareta Lang ei enää toipunut synnytyksestä vaan kuoli vajaan kahden kuukauden kuluttua, ja pian hänen jälkeensä menehtyi lapsikin.[132] Toisen avioliittonsa Petter Lang solmi Räisälässä vuonna 1770 virastaan juopottelun vuoksi erotetun edesmenneen rovasti Lars Lithoviuksen (k. 1761) tyttären Birgitta Christina Lithoviuksen (1740–1808) kanssa.[133] Kuo-

lema korjasi varhain kaikki Langin toisesta avioliitosta syntyneet neljä lasta. Maalari Petter Lang menehtyi halvaukseen tammikuussa 1780 vain 52-vuotiaana jättäen perheensä ilmeisen niukkoihin oloihin. Hänen leskensä eli Viipurissa vielä lähes kolmekymmentä vuotta, mutta hänen mainitaan kuolleen köyhänä.[134]

Isänsä kuollessa Petter Adolf Lang oli vasta 15-vuotias. Ei ole tiedossa tuliko hänestä mahdollisesti maalari vai päättyikö Viipurin Lang-sukuisten maalarien tarina vuonna 1780. Kuitenkin vielä vuonna 1791 tavataan Koiviston kirkon (rakennettu 1763) saarnatuolimaalareina tarkemmin identifioimattomat tekijät, hovimaalari Lang toverinsa maalari Wentzelin kanssa.[135] Kumpikin edellä mainituista maalareista on tähän asti ollut suomalaiselle taidehistorian tutkimukselle tuntemattomia. Hovimaalarin arvon käyttäminen viittaa kuitenkin jo perusteellisempaan, mahdollisesti Pietarissa, Tukholmassa tai saksankielisellä alueella hankittuun ammattikoulutukseen. Koiviston saarnatuolin arvo tunnustettiin varhain ja se siirrettiin katoksineen ja porraskaiteineen jo ennen vuotta 1909 Viipurin museoon. Puusepäntyö oli mahdollisesti Lorentz Stoffertin, vaikka saarnatuoli sai perinteisten aiheiden (Kristus, evankelistat symboleineen, Mooses ja Aaron) mukaisen maalauskoristelunsa vasta 30 vuotta valmistumisensa jälkeen.[136]

Petter Lang maalasi Virolahden kirkon pastorin David Gestrinin ja hänen vaimonsa Sophia Elisabeth Lilian muotokuvat kirkkoon vuonna 1769.

Petter Langin varteenotettaviin kilpailijoihin oli kuulunut hänen vanhimman sisarensa mies Turusta, maalari Jonas Bergman (1724–1810). Bergman oli tuottelias maalari ja Langia teknisesti taitavampi, joten hänen uransa oli selvästi menestyksekkäämpi kuin muiden hänen Viipurissa työskennelleiden ammattitovereidensa. Oppipoika-aikansa hän vietti yhdessä Petter Langin kanssa tämän isän maalariverstaassa. Nuorten miesten tiet erosivat kisällin kirjojen saamisen jälkeen. Clas Lang otti Bergmanin kumppanikseen Turkuun

ja oman pojan oli hakeuduttava muualle. Bergmanin kauppaan kuului myös avioliitto mestarin vanhimman tyttären kanssa.

Viipurissa maalarimestari Jonas Bergmanin tiedetään työskennelleen vuonna 1761. Kirkkomaalarin ominaisuudessa hän oli jo vuonna 1748 maalannut Pyhäjärven seurakunnalle kirkon saarnatuolin ja neljä maalausta Kristuksen kärsimyshistoriasta. Hänen tuotantonsa käsitti lisäksi profaania sisustustaidetta kuten ovenpäällystauluja ja tapettimaalauksia,[137] joilla saattoi olla kiinnostunutta ostajakuntaa myös Viipurin porvaristossa. Jonas Bergmanin mittavimpiin kirkkomaalaustöihin Karjalan kannaksella kuului Valkjärven uuden kirkon alttaritaulun, saarnatuolin ja lehterikaiteiden maalaus vuosina 1797–1798. Tämä keisari Paavalin nimikkokirkko tuhoutui salaman sytyttämänä jo vuonna 1812.[138]

Viipurissa ja sen ympäristössä esiintyi 1750-luvulla joukko muitakin kuvantekijöitä. Heihin lukeutui viipurilainen maalari Johan Folcker (1712–1766).[139] Tiedot hänen elämästään ja tuotannostaan ovat jääneet niukoiksi, mutta solmiessaan avioliiton syyskuussa 1759 hänet mainitaan nimenomaan muotokuvamaalarina.[140] Yhdessä Turussa opiskelleen Jacob Johannes Weckmanin (1732–1808) kanssa Folcker toteutti Kaakin (myöhemmin nimellä Johannes) kappelikirkon alttaritaulujen maalaustyöt vuonna 1758. J. J. Weckman oli saanut vuonna 1757 ensimmäisen maalarin porvarioikeudet Hämeenlinnaan.[141] Kuten aiemmin on todettu, Viipurin kuvernementin aikaisen käsityöläisen taloudellinen asema oli haavoittuvainen. Lisäksi sairaudet saattoivat verottaa lupaavia kykyjä jo uran alkuvaiheessa. Maalarien keski-iästä tai oppipoikien ja kisällien kuolleisuudesta 1700-luvulta ei ole tilastoja käytettävissä. Viipurissa menehtyivät kesken opintojensa ainakin maalarin oppipojat Johan Kortman (1740–1758) ja Johan Borg (1750–1764). Heidän kotipaikkaansa tai lähiomaistaan ei mainita, eikä myöskään kenen maalarin opissa he kuollessaan olivat.[142]

KAUPUNKIMAALARIN JA PUUSEPÄN YHTEISTYÖTÄ KIRKKOJEN UUDELLA RAKENNUSKAUDELLA: ANTREAN TOINEN KIRKKO 1760

Vuosisadan puolivälissä alkanutta vaurastumista ja väestönkasvua seurasi toinen kirkonrakentamisen korkeasuhdanne Karjalan kannaksella ja Laatokan rannikkopitäjissä. Moniin seurakuntiin rakennettiin isompia puukirkkoja tai tilattiin maalaustöitä laajojen kirkonkorjausten yhteydessä. Viipurin kaupunkikirkkoon hankittiin jälleen urut vuonna 1753 Lyypekistä ja ne olivatkin pitkään provinssin ainoat.[143] Pitäjänkirkoissa lukkari sai tyytyä johtamaan virsilaulua ilman säestystä lukkarinpenkistä tai lehteriltä. Kirkoissa juuri lehtereiden ja saarnatuolien puiset peilit muodostivat ihanteellisia maalausalustoja, joihin

Puukirkkojen maalaukset, joiden aiheina olivat usein profeetat ja evankelistat, sijoittuvat 1700-luvulla tyypillisesti lehtereiden ja saarnatuolituolien peileihin. Kuvassa Kuolemanjärven kirkon interiööri vuonna 1898 otetussa kuvassa, jossa näkyvät selkeästi vielä edellisen vuosisadan sisustuselementit

oli tapana sijoittaa evankelistojen ja profeettojen kuvia tunnuksineen ja nimineen. Tämän kuvaohjelman mukaiset maalaukset koristivat myös Viipurin kaupunkikirkon (myöhemmin maaseurakunnan kirkko) puisia lehterinkaiteita 1800-luvun alkuun asti.[144]

Erityisen hyvin lisääntynyt kirkkotilan koristelu tulee esiin Viipurin naapurissa, Antrean toisen ristikirkon, kahtamoisen eli kaksoisristikirkon, valmistuttua vuonna 1761 kolmen vuoden rakentamisen jälkeen. Rakennusmestarina toimi Sortavalassa asunut toisen polven kirkonrakentaja Eskil Collenius (s. 1716),[145] joka sijoitti kaksoisristikirkon runkohuoneeseen ikkunoita kahteen kerrokseen. Lisääntynyt valon määrä antoi erinomaisen tilaisuuden katsella tarkemmin kirkkosalin koristelua, jolloin sen laatu ja määrä tuli entistä merkittävämmäksi. Kirkkoa rakentaneet kirvesmiehet olivat tällä kertaa kansallisuudeltaan sekä suomalaisia että venäläisiä.[146]

Koristeellisten saarnatuolien ja niiden kaikukatosten suunnittelusta ja toteutuksesta vastasi Viipurissa ja Käkisalmessa asunut puuseppä Lorentz (Lars) Stoffert (1724–1786). Hänestä tuli vuonna 1777 Viipurin puuseppäammattikunnan vanhin.[147] Stoffertin ilmaisu ammensi edelleen Ruotsin suurvaltakauden perinteestä, mutta muodoiltaan hieman karsitumpana ja keveämpänä. Alttaritaulujen kehyksiin sijoitettiin yleensä pylväät molemmin puolin maalauksia. Alttaritauluja oli tavallisesti kaksi tai kolme. Karoliinisen ajan epitafialttarilaitteen perinteitä seuraten kehyksiä koristivat usein puusta veistetyt täysplastiset enkelit, apostolit ja joskus Jumalan karitsa -veistos.[148] Antreassa nämä erikokoiset enkelit olivat ilmeisesti Stoffertin valmistamia.

Vanhan Suomen kirkoissa saarnatuolit sijoitettiin vielä kuorista katsoen vasemmalle, eteläpuolelle kirkkoa. Tätä käytäntöä tapaa alueen pitäjänkirkoissa vielä 1800-luvun puoliväliin asti. Saarnatuolin runko-osan viiteen peiliin oli tapana maalata keskelle Kristus ja sen molemmin puolin evankelistaparit sekä saarnatuolin porraskaiteen peileihin usein Mooses ja Aaron, joskus kolmantena Pietari.[149] Kaikkiaan Antrean kirkon lehtereihin oli kuvattu 36 raamatullista henkilöä. Niihin kuulunut *Martti Lutheria* esittävä paneelimaalaus oli siirretty sakastiin.[150] K. K. Meinanderin tehdessä inventointia kirkossa vuonna 1900 oli kuorilehterit jo purettu silmällä pitäen kirkon myyntiä ja siirtämistä Vuokselan seurakuntaan. Alttarimaalaukset samoin kuin lehterinkaidemaalaukset toteutettiin Antreassa liimavärillä puulle. Tekniikka oli hyvin herkkä kosteuden ja valon vaikutuksille. Haalistuttuaan tämän kaltaiset maalaukset joutuivat usein kirkonkorjausten yhteydessä ”parannelluiksi” päälle maalaamalla.

Antrean kirkossa pohjoiseen ja eteläiseen lehterikaiteeseen oli kuvattu Vanhan Testamentin profeettoja ja länsilehteriin 12 opetuslasta.[151] Alttaritaulumaalaukset ja kirkon muu koristelutyö on tyylillisin perustein voitu nimetä Petter Langin tuotantoon kuuluvaksi, mutta tarkka maalausajankohta on edelleen varmistumatta. Samankaltaisten moniosaisten alttaritaulujen ja lehterikaidemaalausten koristamista Petter Langin toteuttamista kirkkointeriööreistä on säilynyt tietoja myös Jaakkiman, Seiskarin ja Jääsken kirkoissa.[152]

VENÄLÄISIÄ JA KANSAINVÄLISIÄ VAIKUTTEITA VIIPURIN KUVERNEMENTISSA

Kurkijoen vuonna 1767 valmistuneen luterilaisen kirkon rakentamisen kustansi pitäjän donataarina eli lahjoitusmaaisäntänä vuodesta 1743 toiminut todellinen kamariherra, kreivi Mihail Vorontzov (1714–1767).[153] Kirkon rakentamisen ja vielä myöhemminkin sen kunnostamisen yhteydessä käytettiin venäläisiä tai karjalaisia kreikkalaiskatolisia käsityöläisiä. Vuonna 1791 tehdyssä kunnostus-

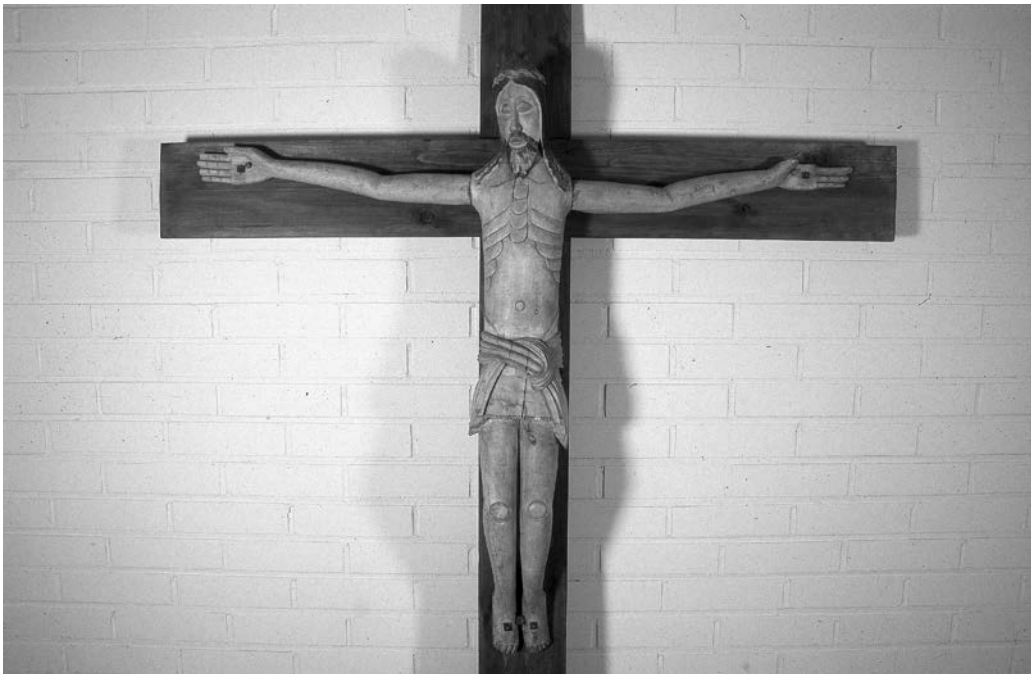

Kurkijoen kirkon 1700-luvulta oleva suuri (ristin korkeus 233 cm, Kristuksen korkeus 117 cm) puinen triumfikrusifiksi viittaa tyylillisesti menneeseen, jopa bysanttilaiseen traditioon. Krusifiksi on nykyisin Kansallismuseossa.

työssä interiööri sai uuden alttaritaulun ja sitä uusittiin muutoinkin, tekijöinä puuseppä Nikitow sekä maalarit Kuritzin ja Sergejev.[154] Kurkijoen kirkon interiööristä säilynyt majesteettinen *Kristus*-krusifiksi[155] tuntuu viittaavan ajassa kauas taaksepäin aina bysanttilaiseen traditioon asti. Kooltaan se muistuttaa keskiajalla katolisiin kivikirkkoihin asetettua triumfikrusifiksia, jonka sijoituspaikka oli kuorin runkohuoneesta erottaneen triumfikaaren alla. Kun taas luterilaisen puhdasoppisuuden ajalla (1580–1730) Ristiinnaulittu-veistokset asetettiin kuoriaidan palkin päälle, ja myöhemmin kuoriaidoista luopumisen jälkeen, usein kirkon alttarialueen seinälle.

Nykyisin Kansallismuseon kokoelmiin kuuluva Kurkijoen krusifiksi on ilmeisesti vanhahtavan ulkonäkönsä vuoksi ajoitettu 1600-luvulle. Mikäli dendrokronologinen tutkimus[156] tulee veistoksen kohdalla mahdolliseksi, saatetaan saada selville puun kaatamisen ajoitus. Samalla kenties selviäisi voisiko asiakirjalähteessä esiintyvä puuseppä Nikitow olla ajallisesti veistoksen tekijä. Nikitowia voi joka tapauksessa pitää Aunuksen tai pohjoisvenäläisen puukuvanveiston edustajana, mutta aihe on jäänyt Venäjälläkin vähän tutkituksi.[157] Viipurilaiset kauppiaat rakennuttivat aunukselaisilla kirvesmiehillä muun muassa merikelpoisia laivoja ja pestasivat heitä matruuseiksi.[158] Arkangelin alueelta tunnetaan 1700-luvulta samankaltaista kirkollista kuvanveistoa.[159]

Seiskarin pienen kirkon monipuolisessa kuvaohjelmassa (valokuva kirkon interiööristä vuodelta 1907) ylimpänä on tuntemattoman tekijän *Ylösnoussut Kristus* 1700-luvulta. Teos on nykyään Uudenkaupungin seurakunnan hallussa.

Seiskarissa pientä kirkkoa käyttivät luterilaisten ohella myös venäläiset saaressa sijainneen laivaston sairaalan kappelina. Kirkon alttarilla oli ylimmäksi ripustettuna Pietarista hankittu, kreikkalaiskatolisuutta edustava *Ylösnoussut Kristus*. Siihen viittaa myös kyrillisin kirjaimin merkitty kristusmonogrammi.[160] Maalauksen sommitelma perustuu antwerpeniläisen Anthon Wierixin (1552–1642) kuparipiirroskuvaan.[161] Sen alapuolella sijaitsivat Petter Langin protestanttista tunnustusta edustavat *Kristuksen hautaaminen* ja *Viimeinen ehtoollinen* ja niitä reunustavien pylväiden molemmin puolin suurikokoisemmat *Ylösnousemus* ja *Getsemane*. Alttaripöydälle oli vielä asetettu pienempiä ikoneita, mahdollisesti 1800-luvulla.[162]

Myös Petter Langin tuotannon taustalta voi havaita vaikutteita roomalaiskatolisesta kuvastosta kuten Jääsken kirkosta peräisin olevassa

maalauksessa *Pyhä perhe puun alla*, jossa myös Joosefin pyhyys on tuotu esiin päätä ympäröivällä sädekehällä.[163] Vielä selkeämmin roomalaiskatolinen vaikutus näkyy Kaukolan vuonna 1932 palaneen kirkon alttarilaitteen maalauksessa. Silhuettimaalaus (puulevy leikattu ääriviivoiltaan figuurin vartaloa muistuttavaksi) ylinnä alttaritaulujen kehyksen päällä esitti *Madonnaa*. Neitsyt Marian sylissä olevalla Jeesus-lapsella oli kädessään pitkävartinen risti, jonka varsi oli tähdätty kohti Marian jaloissa kiemurtelevaa käärmettä. Hanna Pirinen on osoittanut teoksen olleen *immaculata conceptio* (tahraton sikiäminen) -kuvatyypin variaatio ja mahdollisesti espanjalaista esikuvaa mukaileva.[164] 1900-luvun alussa otettujen valokuvien perusteella tekijäksi on vahvimmin ehdolla maalari Jonas Bergman, jolloin alttaritaulujen ja saarnatuolin maalaukset ajoittuisivat mahdollisesti vuoteen 1779. Tällä perusteella tämän kaltaisen roomalaiskatolisen esikuvan suunta on kuitenkin lännestä, sillä Jonas Bergman toimi usein Ruotsin puoleisista kaupungeista kuten Loviisasta käsin.[165]

Petter Langin tuotannossa on vaikutteita myös roomalaiskatolilaisesta kuvastosta, mikä näkyy esimerkiksi Jääsken kirkossa olleessa öljymaalauksessa *Pyhä perhe* vuodelta 1771.

Pietariin pyrkivien opinhaluisten taiteilijoiden joukkoon liittyi vuosina 1740–1741 kisälli Isaac Wacklin (1720–1758) Oulusta harjoittaakseen muotokuvamaalausta, mutta myös opiskellakseen kultausta, lakkausta ja tapettimaalausta.[166] Wacklinin mahdollisesta oleskelusta Viipurissa ei ole löytynyt kirjallisia todisteita, mutta kuten aiemmin on ehdotettu, eversti ja kollegioneuvos Henrik von Kraemerin 1800-luvulla Raudun kirkkoon lahjoittama *Neitsyt Maria, Jeesus-lapsi ja enkeli* -maalauksesta[167] voidaan löytää yhtymäkohtia Wacklinin maalaustyyliin[168], erityisesti Jeesuksen kasvojen käsittelyssä. Teoksen taidehistoriallisesta kiinnostavuudesta kertoo sen mukanaolo Suomen Taideyhdistyksen näyttelyssä Helsingissä vuonna 1872.[169] Wacklin on saattanut myydä maalauksiaan esimerkiksi pyrkiessään Pietarista kohti länttä hattujen sodan aikana 1741–1743 tai myöhemmin samalla vuosikymmenellä.[170]

Pietarista saattoi myös sinne matkustanut viipurilainen raatimies tilata edustavan muotokuvan, joka oli tasokkaampi kuin kotikaupungin käsityöläismaalareiden teokset. Viipurin saksankielisille kauppiaille oli luontevaa kääntyä Pietarin suuren saksalaisen yhteisön puoleen. Näin menetteli vuonna 1760 myös kauppias Philip Weckrooth (1742–1798), eräs ajankohdan rikkaimmista viipurilaisista. Muotokuvan hänestä maalannut, Pietarin saksalaisiin lukeutunut Carl-Ludwig Johann Christineck (n. 1732–1794), tunnettiin ylimystön taidemaalarina. Hän työskenteli ajoittain myös Keisarillisen Posliinitehtaan mosaiikkityöpajassa.[171] Viipurin museon kokoelmiin kuului *Philip Weckroothin* muotokuvan ohella hänen toisen vaimonsa *Catharina Charlotta Dykanderin* (1749–1777) muotokuva, joka ei liene edellisen pari. Pariskunta avioitui vasta vuonna 1767.[172]

Käsityöläismaalareiden ohella Viipurissa toimi toinen merkittävä kuvantekijäryhmä, Venäjän armeijan mukana kaupunkiin asettunut Viipurin insinöörikomennuskunta. Sen palveluksessa olevat piirtäjät eli konduktöörit olivat linnoitusupseereita, joiden tehtäviin kuului ensisijaisesti karttojen ja linnoituslaitteiden mittapiirustusten tekeminen.[173] Insinöörikomennuskunnan toimipaikka oli Pyhän Annan Kruunun linnoituksessa, jonne vuonna 1776 rakennettiin oma insinööritalo piirustussaleineen.[174] Käskynhaltijan talossa asuneelta komennuskunnan päälliköltä, insinööri-everstiluutnantti Jegor Funikovilta, tunnetaan Viipurin linnaa esittäviä piirustuksia.[175]

Linnoitusrakennelmien sijoittuminen maastoon ja osaksi kaupunkia kuvattiin tarkasti ja tällöin lähestyttiin jo maisemapiirustusta. Insinöörikenraali Mihail Mordvinovin komennuskunnan akvarelli *Viipuri Papulan suunnasta* 1780 esittää linnoituslaitteet osana autereisen taivaan alla lepäävää merenrantakaupungin idylliä.[176] Insinöörikomennuskunnan laatimassa Viipurin tontinomistajien luettelossa vuodelta 1768 mainitaan varhainen maisemamaalari Petreldin, jonka henkilöllisyys jää epäselväksi.[177] Maisemamaalarilla saatettiin tarkoittaa myös konterfeijaria, joka oli erikoistunut maisemallisten kangastapettien tuotantoon. Taustaltaan irralliseksi jää myös Uudenkirkon avioliittoon vihittyjen luetteloon merkitty Pietarin Rakennusviraston maalari Johan Ligosckin solmima avioliitto syyskuussa 1757.[178] Oliko hänellä yhteyttä Uudenkirkon seurakuntaan noin vuosina 1753–1755 hankittuihin maalauksiin ei valitettavasti selviä tileistä, koska maksun saaneita maalareita ei ole yksilöity.[179]

ROMANTIIKAN MAISEMAT JA UUSKLASSINEN KIRKKOINTERIÖÖRI 1700–1800-LUKUJEN TAITTEEN VANHASSA SUOMESSA

Vanhassa Suomessa 1700-luvun lopulla liikkuneita taiteilijoita kiinnostivat erityisesti sekä Viipurin kaupungin keskiaikaisen rakennuskannan jäänteet osana

kaupunkimaisemaa että tunteisiin vetoavat luonnonnähtävyydet kuten kuohuva Imatrankoski. Ensimmäisen tunnetun maalauksen koskesta teki vuonna 1787 ranskalainen, 1780-luvun Pietari-akvarelleistaan kuuluisa maisemamaalari Jean Balthasar de La Traverse (1752–n. 1810).[180] Taiteilijain kuvauskohteiden valinta saattoi määräytyä myös selkeän toimeksiannon mukaan. Majuri Gavril Sergejevitš Sergejev (n. 1770–1816), Keisarillisen karttavaraston virkamies, ikuisti Viipuria kaupungin vanhoilta valleilta nähtynä akvarellissaan *Näkymä Viipurista* vuodelta 1804.[181] Sergejevin *Kurkijokea* ja *Sortavalaa* esittävistä akvarelleista saa erinomaisen kuvan alueen pikkukaupungeista kirkkoineen, kellotapuleineen ja tuulimyllyineen. Ne saattavat olla hieman nykyistä ajoitustaan 1809–1811 varhaisempia, mutta liittyvät viimeistään tähän Sergejevin tekemään Suomen topografiseen kuvaukseen.[182]

Viipurin seudun kuvataiteen harrastajiin lukeutui myös joukko säätyläisiä, jotka olivat saaneet koulutusta piirtämiseen joko ammattiopintojensa kautta tai yksityisesti. Kenraaliluutnantti Steinheilin adjutantti Alexander Amatus Thesleff (1778–1847) sai linnoitusupseerin koulutuksen ja piirtäminen muodosti hänelle jatkossa luontevan ilmaisutavan. Herkkä piirustus Monrepos'n *Amorin temppelistä* 1800-luvun alusta on syntynyt mahdollisesti ennen Thesleffin osallistumista Napoleonin vastaiseen sotaan.[183] Piirustuksessa kuvattu antiikin pyörötemppeliä jäljittelevä huvimajarakennelma jäi lopulta puistosuunnitelmassa lyhytaikaiseksi kokeiluksi.[184] Keisarinna Katariina II:n vierailu Viipurissa vuonna 1783 antoi vauhtia uusille kirkkotaiteen hankkeille.

Valtakunnallinen hallintouudistus lukuisine virastoineen ja virkamiehineen heijastui välillisesti Viipurin kuvataide-elämään. Nimittämällä miniänsä veljen, Württenbergin prinssi Friedrich Wilhelm Carlin (1754–1816) Viipurin käskynhaltijaksi, keisarinna siirsi kaupungin lähemmäs Pietarin hovielämää.[185] Käskynhaltijan palatsi ja prinssin kaupungin ulkopuolelta ostama Charlottenthalin maakartano, jolle hän antoi uuden nimen Monrepos, edustivat sisustustaiteen ja puutarha-arkkitehtuurin uusimpia virtauksia. Keisarinnan epäillään kuitenkin kyllästyneen jatkuvasti riiteleviin prinssipuolisoihin ja lähettäneen pariskunnan pois hovistaan ja Viipurista. Prinssin sisar, perintöruhtinas Paavalin (1754–1801) puoliso Maria Feodorovna (1759–1828) ehti vierailla veljensä luona kesällä 1786, jolloin hän saattoi osallistua suunnittelemansa Marienturmin kiinalaistyylisen huvimajan interiöörin koristemaalauksiin.[186]

Monrepos'n kartano vaihtoi omistajaa, kun paroni Ludvig Heinrich von Nicolay osti tilan ja ryhtyi laajentamaan päärakennusta. Salin kattomaalauksen, *Venuksen ja Marsin kohtaaminen*, valmisti itävaltalainen taiteilija Johan Jakob Metenleiter (1750–1825), joka myös maalasi maiseman kartanosta puistonsa keskellä vuonna 1796. Von Nicolay suosi ennestään tuntemiaan itävaltalaisia

taidemaalareita myös valitessaan Johan Baptist Lampi vanhemman (1751–1830) maalaamaan muotokuvat itsestään ja puolisostaan vuonna 1794.[187] Lisäksi hän tilasi maisemamaalareilta näkymiä kartanonsa puistosta. Venäläinen maisemamaalari ja taidegraafikko Andrei Jefimovitš Martynov (1768–1826)[188] ikuisti useampia romanttisia veduta-näkymiä akvarelleihinsa Monrepos´n puistosta, kuten *Näköala Ludvigsteinille*, ilmeisesti kesällä vuonna 1803.[189]

Viipurin kuvernöörin virkaa vuosina 1782–1785 hoitanut liivinmaalainen aatelismies Wilhelm Heinrich von Engelhardt[190] oli kertonut Katariina II:lle, ettei Viipurissa ollut kirkkoja venäläiselle ja saksalaiselle seurakunnalle. Sen seurauksena keisarinna määräsi seurueensa taidemaalarin ja arkkitehdin Nikolai Lvovin (1751–1803) suunnittelemaan uuden kreikkalaiskatolisen tuomiokirkon, jonka sijoittamista kaupunkiin helpotti aiemmin laadittu asemakaava. Keskeiskupolikirkoksi valmistunut Kristuksen kirkastuksen kirkko (Preobraženskin katedraali) vihittiin vuonna 1788.[191]

Katariina II:n hallituskaudella alettiin suosia erilaisten kristillisten kirkkorakennusten esteettisen ilmeen yhdenmukaistamista ranskalaisen uusklassismin henkeen. Vain käytetystä kielestä ja jumalanpalvelusseremoniasta saattoi pystyä tunnistamaan, minkä kansallisuuden ja tunnustuksen kirkkoon oli astunut.[192] Uusklassisen arkkitehtuurin yhdenmukaista ja pelkistettyä interiööriä korostava ilmaisu enteili jo sitä muutosta, joka seuraavan vuosisadan alusta muuttaisi vähitellen kirkkotilaa. Roomalaiskatolinen Pyhän Hyacinthuksen kirkko perustettiin vuonna 1799 ruotsalaiskaudella rakennettuun kivitaloon, jossa aiemmin oli toiminut Viipurin aatelin Ritarihuone. Puolan kirkkona tunnettu rakennus oli tarkoitettu lähinnä varusväkeen kuuluvien puolalaisten, liettualaisten ja valkovenäläisten sotilaiden ja heidän perheidensä käyttöön. Vanhimpaan kirkkointeriööriin kuului perustamisajankohdan hallitsijan *Paavali I*:n muotokuva.[193] Muut puulevylle tehdyt maalaukset olivat ilmeisesti rakennusta vanhempia, kuten *Madonna, Pyhät Johannes ja Antonius*,[194] jonka seurakunnan papisto oli saattanut tuoda mukanaan. *Ostrobraman* ja *Czestochowan Jumalanäiti* -maalauksien nimet viitannevat seurakuntalaisten aiempiin kotiseutuihin.[195]

Lähes kymmenen vuotta myöhemmin valmistuneen ruotsalais-saksalaisen kirkon suunnitteli kuvernementin arkkitehti Johann Brockmannin piirustusten pohjalta[196] pietarilainen arkkitehti Georg Friedrich (Juri) Veldten (1730–1802). Hän käytti hyväkseen aiemmin suunnittelemiensa Pietarin luterilaisen Pyhän Katariinan kirkon (vihitty 1771) ja Pyhän Annan kirkon (vihitty 1779) pohjakaavaa ja länsiportaalin rakennetta. Toisin kuin piirtämissään kreikkalaiskatolisissa kirkoissa, Veldten seurasi luterilaisissa kirkoissaan italialaisen renessanssiarkkitehtuurin ihanteita. Interiöörien suunnittelussa keisarinna antoi arkkitehdeilleen yleensä vapaat kädet sillä edellytyksellä, että rakennus-

Eversti Fabian Steinheil suunnitteli muiden tehtäviensä ohessa 1799 vihittyyn Pietari-Paavalin kirkkoon alttarikokonaisuuden, jonka hallitsevia elementtejä olivat kullattu Jumalan silmä ja sitä reunustavat korinttilaiset pylväiköt.

koristelussa ei käytetty vapaamuurariuteen viittaavia symboleita.[197] Hallitsijanvaihdoksen yhteydessä Viipurin ruotsalais-saksalainen kirkko vihittiin lopulta Paavalin kirkoksi 1799 (myöhemmin käytettiin nimeä Pietari-Paavalin kirkko).

Puolipyöreään syvennykseen sijoitetun, Ludvig XVI -tyylisen, pietarilaisklassisismia edustaneen alttarirakennelman suunnitteli eversti Fabian Gothard Steinheil (1762–1831), joka vuosisadan lopulla johti Viipurin alueella linnoituslaitteisiin liittyviä topografisia tehtäviä.[198] Alttarille sijoitetun *Ristiinnaulittu*-veistoksen yläpuolella oli kullattu Jumalan silmä, josta lähti viuhkamaisesti koko apsiksen täyttäviä kullattuja säteitä. Sen molemmin puolin sijoitettiin kolme korinttilaista pylvästä, joiden palkistojen päällä kohosivat *Moosesta* ja *Evankelista Johannesta* (Vanhan ja Uuden Testamentin symboleina) esittävät veistokset.[199]

Tultuaan nimitetyksi Suomen kenraalikuvernööriksi ja saatuaan kreivin arvon Steinheil ryhtyi rakentamaan Viipurin ulkopuolelle kartanoa, josta tuli esikuva seudun monille uusille kartanoille. Saarelan hovin piirustukset vuodelta 1812 laati perimätiedon mukaan Pietarissa vielä tuolloin työskennellyt arkkitehti Carl Ludvig Engel (1778–1840). Koristeellisen interiöörin yksityiskohdat Steinheil suunnitteli itse osallistuen innokkaasti myös taidekäsityötä vaativaan toteutukseen. Erityisen upeana mainitaan hänen suunnittelemansa salin ja bouduaarin neljästä eri puulajista koottu lattiaparketti.[200] Vetäydyttyään

Kirkkomaalari Müller toteutti Kirvennavan kirkon raamattuhistoriallisen kuvaohjelman kuorin kupoliin, holvin kulmiin ja lehterin peileihin. Nämä eri elementit näkyvät vuoden 1900 korjaustöiden kuvissa.

eläkkeelle Suomen kenraalikuvernöörin virasta vuonna 1823 sorvaustakin harrastanut Steinheil omistautui piirustus- ja maalaustaiteelle, sekä tukemaan eri tieteellisten seurojen toimintaa.[201] Piirtämässään näkymässä Monrepos'n kartanon *Ludwigsteinin hautasaaresta* hän sijoitti etualalle säätyläisperheen ja kansanpukuisen pariskunnan kuin muistutuksena puiston ajoittain kaikille kävijöille avoimesta luonteesta.[202]

Edellä kuvattujen uusien kirkkojen rakentaminen vaikutti myös alati kasvavan suomalaisen seurakunnan kirkonrakennussuunnitelmiin. Porvoon tuomiokapitulin ehdottamaan uudisrakennukseen ei kuitenkaan löytynyt varoja. Kirkon laajennus- ja korjauspiirustukset tilattiin Intendentinkonttorista Helsingistä ja niitä pidetään joko konttorin päällikkö Engelin tai hänen oppilaansa, arkkitehti Anders Fredrik Granstedtin (1800–1849) valmistamina vuonna 1828.[203] Ennen keskiaikaisten holvirakennelmien repimistä viipurilainen neiti Elisabeth (Elin) Euler tallensi piirroksiinsa kirkkointeriöörin 1700-luvun asussa, sellaisena kuin se oli säästynyt kesäkuun 1793 tuhoisalta kaupunkipalolta.[204]

Tultaessa 1700-luvun lopulle taiteen tehtäväkenttä oli luterilaisissa kirkoissamme laajimmillaan. Tähän vaiheeseen kuuluivat historiamaalausperinteeseen liittyvät kattokupoli- ja lehterikaidemaalaukset, joiden syntyhistoriaan antoi oman vaikutuksensa keisari Aleksanteri I:n vuonna 1810 perustama Vierasuskoisten kirkkokuntien hengellisten asiain ylihallitus. Sen ylijohtajana toiminut ruhtinas Alexander Golitsyn valvoi kaikkien luterilaisten kirkkojen omaisuudenhoitoa Venäjällä[205] ja vaikutti kirkkojen rakennushankkeisiin, mahdollisesti myös Kivennavan ja Uudenkirkon uusien kirkkojen poikkeukselliseen kattokoristeluun.[206] Kivennavan kirkon raamatunhistorialliset maalaukset toteutti Pietarin saksalainen kirkkomaalari Müller kuorin kupoliin,

holvin kulmiin ja lehterin peileihin kolmena kesänä 1809–1811.[207] Perimätiedon mukaan Müller asui maalaustöiden aikaan seurakunnan pappilassa. Seurakuntalaisten mukaan hän kuoli pian Uudenkirkon kirkkomaalausten valmistumisen jälkeen.[208] Molempien kirkkojen maalausten sijoittelu muistuttaa kreikkalaiskatolisten kirkkojen uusklassismin ajan kattomaalauskoristelua. Tämän kaltainen kirkkomaalaus päättyi kuitenkin alueella Vanhan Suomen ajan mukana, minkä jälkeen suurikokoinen alttaritaulu hallitsi kirkkotilaa.[209]

MUOTOKUVAMAALAREITA 1800-LUVUN ALUN VIIPURISSA

Vanhan Suomen yhdistäminen Viipurin lääninä Uuteen Suomeen 1812 ei herättänyt seudun väestössä suuria tuntemuksia joitakin lahjoitusmaahovien isäntiä ja virkamieskuntaa lukuun ottamatta. Kun Vanhan Suomen virkamiehistö käsitti 217 henkeä vuonna 1812, katsottiin virkamiestarpeen yhdistymisen jälkeen olevan enää 89 virkaa.[210] Työttömiksi jääneiden oli löydettävä uusia tapoja työllistyä. Näin kävi valtion metsänhoitaja ja maanmittari Olof Petrovitš Oldbergille (s. 1778 Tukholma). Oldberg oli Viipurissa vuosina 1779–1783 työskennelleen posliinimaalari Petter Oldbergin (1745–1807) poika. Perhe kuului niihin käsityöläisiin, joille Tukholma-Viipuri-Pietari -akseli oli suonut uramahdollisuuksia jo toisessa sukupolvessa. Olof Oldberg oli saattanut opiskella maalaustaidetta isänsä johdolla, mutta päätynyt taloudellisesti turvatumpaan Venäjän metsähallituksen virkaan. Kun suhdanteet muuttuivat, hän sai Viipurin maistraatilta luvan harjoittaa perheensä toimeentulon vuoksi muita osaamiaan taitoja.[211] Oldberg maalasi muotokuvia Viipurin porvaristosta vuosina 1816–1821[212] ja teki joitakin koristemaalauksia. Sen seurauksena kaupungin maalarimestari Nimrod Blåfiell (1778–1821) sai syyn valittaa maistraatille hänen toimialalleen tunkeutuneesta entisestä valtion virkamiehestä. Oldberg ilmoitti vastineessaan vuonna 1819, että hän oli taidemaalariksi kykenevänä koristellut joitakin kaupungin herrasväen huoneita. Hän oli lisäksi antanut piirustusopetusta paroni Ludvig Heinrich von Nicolayn pojalle vuonna 1815 ja maalannut miniatyyrejä. Maalarimestari Blåfiellin varhaisesta kuolemasta johtuen riitajuttu raukesi. Olof Oldberg siirtyi perheineen myöhemmin Pietariin. Viipuri sai joksikin aikaa uuden maalarin vuonna 1822 Englannista saapuneesta maalarikisälli Louis Lennepistä. Hän osallistui vuoteen 1826 asti etenkin Monrepos´n kartanossa tehtäviin maalaustöihin.[213]

Suomessa 1820-luvulla toimineista muotokuvamaalareista Wilhelm Ivanovitš Carstens (s. 1801) liittyy erityisesti kaakkoiseen Suomeen. Carstens ikuisti vuonna 1828 Viipurin läänin maaherra Carl August Ramsayn (1791–1855) komeaan muotokuvaan, jonka taustalle hän maalasi Viipurin linnan.[214] Wilhelm Carstensin syntymäpaikkaa ei tunneta, mutta hän on voinut olla Pietarin seuduille jääneen

suomalaisen sotilassuvun Carsten/Carstens jälkeläinen. Hän oli opiskellut Pietarin Taideakatemiassa muotokuvamaalausta vuosina 1815–1821 ja hänet palkittiin opiskeluaikanaan piirustuksesta hopea- ja kultamitaleilla. Perinteiden mukaisesti hänelle luovutettiin valmistumisen yhteydessä syyskuussa 1821 päästötodistuksen ohella akatemiataiteilijan arvon symbolina koristeellinen siviilimiekka.[215] Carstensilta tunnetaan vuoteen 1830 asti lähes 50 muotokuvaa, osa lyijykynäpiirustuksia.[216] Seuraavalla vuosikymmenellä alttaritaulumaalaus ja julkinen muotokuvatuotanto siirtyivät selkeästi akateemisen koulutuksen saaneiden taiteilijoiden käsiin. Taidemaalareiden osaamisalue eriytyi käsityöläismaalareiden yksinkertaisemmasta, usein ainoastaan pintamaalaukseen keskittyneestä työstä. Entisen Vanhan Suomen alueelta kotoisin olevat ammattitaiteilijat suorittivat tilaustöitä usein Helsingistä tai Pietarista käsin. Heistä mainittavimpia olivat 1820-luvulla Pietarissa opiskelleet Pehr Adolf Kruskopf (1805–1852) Muolaasta ja Berndt Abraham Godenhjelm (1799–1881) Mäntyharjulta. Ulkomailta saapuneet kyvyt jättivät 1700-luvun tapaan edelleen jälkensä yksityisiin taidekokoelmiin ja taideopetuksen alkuvaiheisiin Viipurissa.[217]

VIIPURIIN KIINNITTYVÄ TAIDEHISTORIA

Yhteenvetona voi todeta, ettei Viipuri ympäristöineen ollut tarkastelujaksolla kuvataiteellinen tyhjiö, vaikka rakennustaidetta lukuun ottamatta historian ja taidehistorian yleisesitykset eivät ole Viipuria ja sen ympäristöä mainittavasti kommentoineet varsinkaan 1700-luvun osalta. Tässä artikkelissa kokosin yhteen aiemmassa tutkimuksessa esiintyneitä maalauksiin ja veistoksiin liittyneitä tietoja, toin esiin joitakin uusia tekijänimiä sekä asetin teoksia ja henkilöitä omaan ajalliseen kontekstiinsa. Pääpaino on ollut kirkkotaiteessa, sillä nyt voidaan paremmin yhdistää ennen talvisotaa tehtyjä luterilaisten seurakuntien historiallisten esineiden inventointeja muihin arkistolähteisiin ja säilyneisiin teoksiin. Sodan aikana evakuoidut tai aiemmin Kansallismuseoon siirretyt teokset edustavat kuitenkin vain pientä osaa 1700-luvun visuaalisesta kulttuurista alueella.

Uusina tekijäniminä, joskin tarkemmin identifioimattomina, voidaan tämän artikkelin myötä nostaa esiin maalarit Haveman, Andreas Woivalin, maalari Wentzel, hovimaalari Lang, maalarit Kuritzin ja Sergejev sekä veistäjistä puusepät Jacob ja Nikitow. Teosten tarkemmille attribuoinneille sekä tilaajien tutkimukselle on jatkossa edelleen tehtävää, sillä tässä on ollut mahdollista hyödyntää vain osaa alueen lukuisia kirkkoja koskevista lähteistä. Myös puukuvanveiston anonyymisyys on hiljalleen murentumassa puuseppien henkilöhistoriallisen tutkimuksen kautta.[218]

Edellä mainitun lisäksi ei voi sivuuttaa monikulttuurisen Venäjän keisarikunnan ja sen pääkaupungin vaikutusta, vaikka siteet läntiseen perinteeseen säilyivät kiinteinä etenkin luterilaisen kirkkomaalauksen ja puukuvanveiston osalta. Maalareiden ja veistäjien henkilöhistoriallisen tutkimuksen ja heidän tuotantonsa tarkemman esittelyn ohella myös käytettyjen kuvatyyppien levinneisyys kolmen eri tunnustusta edustavan kirkon piirissä muodostaa kiinnostavan ikonografisen aiheen jatkotutkimukseen.

Viitteet

1 Hanka 1997, 370–398, Liite I Kirkkomaalaukset 1720–1880. Tätä kokonaisuutta olen voinut täydentää Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiön myöntämän apurahan turvin tutkimuksilla Museovirastossa ja Kansallisarkistossa.

2 Viipurin henkikirjat ovat tuhoutuneet vuosilta 1728 – 1745 ja 1781–1783. Sen jälkeen henkikirjoja ei enää laadittu Vanhan Suomen ajan lopulla. Vain palveluskunnan henkikirjat vuosilta 1745–1780 ovat säilyneet. Ks. KA, Vanhan Suomen henkikirjojen mikrofilmien käyttökopiot, 256.

3 Projektin tuloksista järjestettiin näyttely *Antreasta Äyräpäähän* Etelä-Karjalan taidemuseossa Lappeenrannassa 1.6.–31.8.1997.

4 Aspelin 1907, 20–22.

5 Okkonen 1955, 270.

6 Suomen alueella useammassa sukupolvessa toimineista maalarisuvuista tunnetaan Myrat Turusta, Almit ja Westzynthiukset Pohjanmaalta sekä Lang-suvun maalarit Etelä-Suomen alueelta. Von Bonsdorff 1988, 294–295; Hanka 1997, 370–388.

7 Vainio-Korhonen 1998, 137–138.

8 Ranta 1985, 327.

9 Hanka 1996, 135.

10 Ruuth & Kuujo 1975, 144–154.

11 Ervamaa 1977, 12–13.

12 Kauppi 1993, 84.

13 Ranta 1985, 320–323.

14 Ruuth & Kuujo 1975, 117–118.

15 Kuurne 2005, 8.

16 Rönkkö 1995, 3.

17 Paaskoski 1997, 97.

18 Žoltovs´kij 1982, 29 ja 51.

19 Pirinen 1990, 72–73; Hanka & Hätönen 1997, 275; Hyvönen 1997, 319.

20 Ranta 1987, 16–19; Kepsu 1995, 110–112.

21 Kähönen 1985, 26.

22 Kansanaho 1997, 24.

23 Viipurin hiippakunnan kallisarvoisimmat taide-esineet sijoitettiin sodan jälkeen Porvooseen. Kansanaho 1997, 25.

24 Ranta 1987, 129.

25 Pantelejev 2005, 420.

26 Puramo 1958, 270.

27 Lehtonen 2015, 15–17.

28 Jumalansynnyttäjän elävöittävän lähteen kirkko lähellä myöhempää Eliaan kirkkoa. Meurman 1983, 119–120; Kemppi 1997, 150–151; Lehtonen 2015, 18.

29 Ukaasi kirkon sisustamisesta annettiin 22.4.1722. Rajainen 1972, 140.

30 Ikonostaasi purettiin vuosisadan lopulla, kun Viipuriin rakennettiin uusi kreikkalaiskatolinen pääkirkko. Lehtonen 2015, 17.

31 Hanka & Hätönen 1997, 261.

32 Meurman 1983, 32; Ruuth 1904, 490.

33 Milner-Gulland 1981, 74.

34 Kaljundi 2005, 434–438.

35 Kansanaho 1997, 25.
36 Rajainen 1972, 118.
37 Viipurin luterilainen seurakunta kutsui kirkkoaan 1700-luvulla vaihdellen tuomiokirkoksi, konsistorinkirkoksi ja luostarikirkoksi. Kansanaho [1985], 43.
38 Meurman 1983, 57.
39 Miltšik 1993, 39.
40 Kähönen 1985, 56; Paaskoski 2007, 23.
41 Ruuth 1904, 494.
42 Ranta 1987, 348; Paaskoski 2007, 24.
43 Kähönen 1985, 55–56; Paaskoski 1997, 210.
44 Edesmenneen raatimiehen tytär Anna Margareta Hanson vihittiin 24.10.1693 Savon linnaläänin kirjuri Mathias Hedeniuksen kanssa. KA, SSS mikrofilmit, Viipurin maaseurakunta, vihityt.
45 Ruuth 1904, 494.
46 Meurman 1983, 56.
47 Thesleff 1925, 51.
48 Jürgen Naht kuului Nevanlinnasta paenneisiin ja Viipuriin asettuneisiin saksalaisiin kauppiaisiin. Ruuth 1904, 679.
49 Takala 2010, 79–80; Viipurin museo I 1909, 187; Viipurin museo VIII 1935, 76.
50 Enkeliveistokset, 2 kpl, puttoja. Lahden historiallisen museo, Viipurin historiallisen museon kokoelmat, LHMVHMKE8703:134; Konservointikertomus 2005:93. Kokoelmapäällikkö Sari Kainulaisen kirjallinen tiedonanto Viipurin maaseurakunnan kirkon enkeliveistoksista 26.3.2018.
51 Ruuth 1904, 679.
52 Viipurin museo I 1909, 187; Viipurin museo II 1913, 64.
53 Ranta 1985, 230–234.
54 Ruuth & Kuujo 1975, 17.
55 Ahonen 1988, 258–269.
56 Kirkkojen rakentamislupa oli annettu 28.5.1723. Rajainen 1972, 100.
57 Vuonna 1693 valmistunut Jääsken kirkko oli käytössä vuoteen 1843. Ylönen 1957, 854.
58 Kansanaho [1985], 80.
59 Salokas 1924, 275.
60 *Plotnikki* esiintyy ammattinimikkeenä hirsisalvoksen tekijöistä Vanhan Suomen kirkollisissa lähteissä koko 1700-luvun ajan.
61 Simonen 1951, 53.
62 Kuudennusmiehet valvoivat papiston apuna seurakuntalaisten moraalia ja kirkollisten maksujen suorittamista. He ohjeistivat työtehtäviä seurakuntalaisille etenkin kirkonrakentamisen yhteydessä.
63 KA, Kivennavan seurakunta, ”Kirkonkirja”-sidos 1732–1738, pohjapiirustus Kivennavan kirkosta eli Bänke-Längd af år 1732.
64 KA, Hiitolan seurakunta ja Ilmeen kappeli, Ilmeen rippikirja 1761–1773 sisältäen sekalaisia asiakirjoja Hiitolan kirkosta 1637–1851, 36, Hiitolan kirkon pohjapiirustus kuorista 1746.
65 Antrean ensimmäisen kirkon krusifiksi, ks. kuva Viiste 1994, 52.
66 KA, Antrean seurakunta, sekalaisia asiakirjoja 1725–1794, Antrean kirkon tilit 1726–1727, 37.
67 Hyvönen 1997, 318–319.
68 Puuseppä Jacob esiintyy Antrean kirkon tilikirjoissa vuonna 1726. KA, Antrean seurakunta, sekalaisia asiakirjoja 1725–1794, Antrean kirkon tilit 1726–1727, 37.
69 Petter Bergström (k. 1749): *Anterean kirkkoherra Samuel Alopaeus*, 1745. Öljy kankaalle 80 x 65 cm. Antrean kirkko. Viipurin museo 8717. Kadonnut. Mustavalkokuva: Viiste 1994, 52.
70 Kauppias Johan Thesleffin (1699–1758) välityksellä seurakunta hankki vuonna 1729 suuren kirkonkellon Tukholmasta. Sitä ennen oli tultu toimeen kultaseppä Lorentz Roseniuksen (k. 1762) Viipurissa vuonna 1726 valamalla pienellä kellolla. KA, Antrean seurakunta, sekalaisia asiakirjoja 1725–1794, Antrean kirkon tilit 1729.
71 MV, Historian toimiston topografinen arkisto, Riitta Kilpi, Antrean inventointikertomus 9.8.1939.
72 KA, Antrean seurakunta, sekalaisia asiakirjoja 1725–1794, Antrean kirkon tilit 1727–1731, 37–39.
73 Tuntematon: *Pyhä mies*. 1700-luku. Öljy kankaalle. MV, Historian kuvakokoelmat, kirkkotaiteen valokuvakokoelma, Antrea, kuvalevy 862.
74 Viipurilaisen raatimiehen poika Mårten Mums oli opiskellut Lyypekissä 1679, jon-

ka jälkeen toimi konterfeijarina Viipurissa vielä 1690-luvulla. Aspelin 1907, 21.

75 Ruuth 1904, 589.

76 Tuntematon: *Iisakin uhraus*. Kuolemajärven kirkko. MV, Historian kuvakokoelma, kirkkotaiteen valokuvakokoelma, Kuolemajärvi neg. 822.

77 Kaukiainen et al. 2013, 511.

78 Esimerkkinä Ristiinan kirkko, jossa alttariseinälle asetettiin kenraalikuvernööri *Per Brahen* ja hänen puolisonsa muotokuvat ja seuraavalla vuosisadalla mm. kuningas *Kustaa III*:n muotokuva kristillisaiheisten maalausten joukkoon. Ristiinan kirkon kuoriseinä n. 1873. Valokuva. MV, Historian kuvakokoelma HK 18731231D:1.

79 Tuntematon: *Pietari Suuri laivastoineen*. Öljy kankaalle 137 x 101 cm. Lahden historiallinen museo, Viipurin historiallisen museon kokoelmat, LHMVHMLT15302. Kuva tässä teoksessa sivulla 6.

80 Aspelin 1942, 303–305.

81 Muolaan kirkkoherra Johan Albert Tengén kertoi mainittujen maalausten olevan ”luonnollista kokoa”. MV, Historian toimiston topografinen arkisto, Företeckning öfver fornlemningar, tillhöriga Mohla församlings kyrka, 24.9.1886.

82 Kähönen 1985, 56; Paaskoski 2007, 24.

83 Tuntematon: *Miehen muotokuva*. Öljy kankaalle 129,5 x 100,5 cm. Lahden historiallinen museo, Viipurin historiallisen museon kokoelmat, LHMVHMLT15323.

84 Paaskoski 1997, 61.

85 Simonen 1951, 13.

86 Lehtonen 2015, 19–20.

87 Mukhin 1994, 22 ja 251.

88 Sturm 1997, 169–171.

89 Holkers 2001, 81.

90 Aspelin 1907, 21.

91 Ehrnrooth [1996], 6–12.

92 Arendt Bergström syntyi 13.5.1736 ja kuoli 7.11.1736. Ehrnrooth [1996], 10.

93 KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, syntyneet ja kastetut 1710–1830.

94 KA, Viipurin tuomiokirkkoseurakunta, kirkonkassan tilit 1727–1745.

95 Hätönen 2001, 127.

96 Petter Bergström: *Ristiinnaulittu*, 1743. Öljy kankaalle 87 x 74 cm. Etelä-Karjalan museo, Käkisalmen kirkko, EKM 6569.

97 Petter Bergström: *Ristiinnaulittu* 1748. Lahden historiallinen museo, Viipurin historiallisen museon kokoelmat, LHMVHMKE8719:150.

98 KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, kastetut 1710–1830 ja haudatut 1709–1833.

99 KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, rippikirja 1750–1757.

100 Ehrnrooth [1996], 13.

101 KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, kastetut 1710–1830.

102 Ehrnrooth [1996], 13–14. Anna Bergströmin oletettiin lähteneen omin luvin Pietariin ja hyljänneen lapsensa. Ilmeisesti nuorin poika Johannes oli tässä vaiheessa jo menehtynyt, vaikka hänen kuolemastaan ei ole säilynyt merkintää Viipurin kirkonkirjoissa. Piika Elisabeth Sandelin kääntyi hädissään kaupungin maistraatin puoleen, jonka edustajat tiedottivat tilanteesta Ruotsin viranomaisille.

103 Teerijoki 2006, 345.

104 Ehrnrooth [1996], 13–14.

105 KA, kirkonarkistojen mikrofilmit, Viborgs stads svenska församling, rippikirjan aukeama 1749.

106 Aspelin 1942, 286–287; Hanka 2005, 722–723.

107 Claus Lang vanhempi vihittiin toiseen avioliittoonsa neitsyt Maria Hasselbergin kanssa 5.1.1745. Aspelin 1942, 287.

108 Hanka 1996, 152, 161.

109 J.R. Aspelin ei mainitse tarkemmin lähdettään. Aspelin 1907, 21. Petter Langin Pietarin matkaa on kuitenkin pidetty osana hänen Viipuriin siirtymisensä järjestelyjä. Lundmark 1926, 145–146; Ahonen 1992, 48; Hanka 1996, 153.

110 KA, Kirkonarkistojen mikrofilmit, Viipurin tuomiokirkkoseurakunta, rippikirja 1749.

111 Puramo 1958, 235.

112 Akiander 1868, 191.

113 Hanka & Hätönen 1997, 273.

114 KA, Kirkonarkistojen mikrofilmit, Viipurin maaseurakunta, Inventaarioluettelo 1810.

115 Petter Lang: *Kristuksen hautaaminen*, 1750. Öljy kankaalle 87 x 78 cm. Etelä-Karjalan museo, Käkisalmen kirkko, EKM 6570.
116 Ks. esim. Virolahden kirkon maalauksia 1760-luvulta. Hanka 1997, 451.
117 Viipurilaisten kauppiaiden toiminnan maantieteellisestä laajuudesta. Ks. Vuorinen & Sarhimaa 1974, 24.
118 KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, pää- ja rippikirja 1750–1757, 134.
119 Lundmark 1926, 130–133.
120 KA, Viipurin tuomiokirkkoseurakunta, tilikirja 1746–1772, merkintä 13.10.1754.
121 KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, rippikirja 1750–1757.
122 Alanen 1923, 122.
123 Kansanaho [1985], 52; Paaskoski 2006, 716.
124 KA, Kurkijoen seurakunta, Kirkonkassan tilit 1725–1780, Vuoden 1759 inventaario-luetteloon konsistorintarkastuksessa 1778 tehdyt lisäykset.
125 Petter Lang*: Lesken ropo.* n. 1760. Öljy kankaalle. Kurkijoen kirkko. Kansallismuseo, KM 5997:11.
126 KA, SSS mikrofilmit, Säämingin seurakunta, vihityt 1758.
127 Aspelin 1942, 301.
128 KA, SSS mikrofilmit, Säämingin seurakunta, kastetut 1729, 1748.
129 Virolahden kirkon kuorilehterin peili. Petter Lang: *Sophia Elisabet Lilia.* 1769. Kansallismuseo: Historialliset kokoelmat: H4961:1.
130 Meinander 1931, 133 ja kuvaliite LIX.
131 Catharina Elisabeth 1759, Ulrica Friederica (1761–23.12.1762) sekä Juliana Christina 1762, Petter Adolf 1765 ja Ulrica Friederica (s. ja k. 1767). KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, kuolleet 1722–1823; syntyneet 1750–1768.
132 KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, kuolleet 1722–1823.
133 Bergholm 1901, 810.
134 Michael Martinus (1771–1786), Ulrica Friderica (1774–1776), David Emanuel (1777–1782) ja Maria Sophia (1779–1780). KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, kastetut 1710–1793; haudatut 1709–1793.
135 KA, Koiviston seurakunta, kirkon tilit 1791.
136 Viipurin museo VIII 1935, 78. Saarnatuolin maalaus vuodelta 1791 on voinut olla myös aiemman maalauksen päälle tehty.
137 Hanka 2003, 569–570.
138 Salenius 1870, 89–91.
139 Maalari Johan Folcker kuoli Viipurissa 54-vuotiaana 2.5.1766. KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, haudatut 1766.
140 Johan Folcker avioitui Jacob Bonderuksen Juustilasta olevan lesken Dorothea Couperin kanssa 26.9.1759. KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, vihityt 1708–1840; Aspelin 1942, 301.
141 Hanka & Hätönen 1997, 272.
142 KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, kuolleet 1722–1823.
143 Ruuth 1904, 494.
144 Elisabeth Euler: Viipurin suomalaisen kirkon interiööri ennen holvien purkamista n. 1830 (Pohjoiseen ja länteen). Ks. esim. Kopisto & Paloposki 1967, 386–387.
145 Eskil Collenius oli Leppävirroilla syntynyt kirkonrakentaja Pekka Kolarin poika. Syrjö 1976, 330.
146 KA, Antrean seurakunta, sekalaisia asiakirjoja 1725–1794, kirkonkassan tilit 1767, 85.
147 Hyvönen 1996, 84.
148 Pirinen 1996, 123.
149 Antrean kirkon saarnatuoli siirrettiin kuorista katsottuna vasemmalta oikealle ja se päälle maalattiin vuoden 1840 kirkonkorjauksen yhteydessä. Sen keskipeiliin tuli *Risti ja Raamattu* saarnatuolin ainoana kuvana. KA, Kirkonarkoistojen mikrofilmit, Antrean seurakunta, muistiinpanoja merkittävistä tapauksista 1726–1840.
150 Petter Lang*: Martti Luther.* Liimaväri puulle. Kuorilehterin paneelimaalaus. MV, Viipurin museo, Antrean kirkko, 8716.
151 K.K. Meinander: Kyrkorna i S:t Andreae. Helsingfors, i Oktober 1900. MV, Historian toimiston topografinen arkisto.
152 Hanka & Hätönen 1997, 275–276.
153 Paaskoski 2013a, 41.
154 KA, Kurkijoen seurakunta, tilit 1778–1850.

155 Kurkijoen *triumfikrusifiksi*. Puuta, ristin korkeus 233 cm, Kristuksen korkeus 117 cm. KM 5997:3. Saatu Kansallismuseon kokoelmiin vuonna 1912.
156 Vuosirengasajoitus on puuesineiden iänmääritysmenetelmä, joka Suomessa onnistuu parhaiten havupuille.
157 Milner-Gulland 1981, 74–75.
158 Ruuth & Kuujo 1975, 120–121.
159 1000 Jahre Russische Kunst 1988, 262–264 (kuvat), 405–406 (tekstiosa). Veistokset kuuluvat Pietarin Venäläisen taiteen museon kansantaiteen osaston kokoelmiin.
160 Tuntematon: Ylösnoussut Kristus. 1700-luku. Öljy kankaalle 50 x 50 cm. Seiskarin kirkon alttaritaulu. Uudenkaupungin seurakunta 1997.
161 Hanka & Hätönen 1997, värikuva 48 [585].
162 MV, neg. 22561, Carl Frankenhauserin valokuva Seiskarin kirkkointeriööristä 1907.
163 Petter Lang: *Pyhä perhe*. Öljy kankaalle 91 x 67 cm. Lahden historiallinen museo, Viipurin historiallisen museon kokoelmat, LHMVHMKE690:5.
164 Pirinen 1990, 72–73.
165 Hanka & Hätönen 1997, 279; Hanka 1997, 385–386.
166 Kilpinen et al. 2008, 10.
167 Tuntematon. *Neitsyt Maria, Jeesus-lapsi ja enkeli*. 1700-luku. Öljy kankaalle 125,5 x 93 cm. KM 7554:2. Kuva: KM, neg. 107796. Maalaus on nykyisin Kansallisgallerian taidekokoelmissa nimellä *Madonna, Jeesus-lapsi ja Johannes*, inventaarionumero A I 348.
168 Hanka & Hätönen 1997, 279–281.
169 Suomen Muinaismuistoyhdistykselle kuuluvasta, tuntemattoman maalarin teoksesta nro 113 mainitaan: *Madonnabild* från 17:de århundradet, funnen i Rautus i Wiborgs län. Finska Konsföreningens exposition Supplement 1872, 2; Hanka & Hätönen 1997, 279–281.
170 Isaac Wacklin anoi passia syksyllä 1743 uudelleen mahdollisesti Pietariin. Wacklinin olinpaikka vuoteen 1749 on tuntematon. Kuurne 2005, 14.
171 Mihailova & Smirnov 1982, 297.
172 KA, SSS mikrofilmit, Viipurin ruotsalainen seurakunta, vihityt 1767. Philip Weckroothin ja Catharina Charlotta Dykanderin muotokuvat tässä teoksessa sivulla 163.
173 Kauppi 1993, 61–63.
174 Miltšik 1993, 51.
175 Miltšik 1993, 37.
176 Kauppi 1993, 92–93.
177 Kauppi 1993, 72–77. Petreldinin henkilöllisyys on vaikea selvittää venäjäksi kirjoitetun, mutta alkuperältään ehkä ei-venäläisen nimen äänteenmukaisesta kirjoitusasusta, joka voi olla myös etu- ja sukunimen yhdistelmä. Yksi arvaus voisi olla Patersen. Benjamin Patersen (1750–1815) sai Göteborgin maalariammattikunnan kisällinkirjan vasta seuraavana vuonna 1769. Hänen arvellaan muuttaneen Venäjälle 1770-luvulla. Ruotsin ja Venäjän museoissa on hänen maisemamaalauksiaan. Holmqvist & Olsson [1961], 374; K.K. Meinander tunsi taiteilijan nimellä William Patersen k. 1815. Suomessa hänen tekemiään muotokuvia on tavattu mm. vuosilta 1791 ja 1807, Pattersson pinxit. Meinander 1931, 425.
178 *"Målar af Bygnings Cancelli, Herr Johan Ligoscki, St: Petersburg och jungfru Maria Elisabetha Green, Leistelä"*, KA, SSS mikrofilmit, Uudenkirkon seurakunta, vihityt 1757.
179 KA, Uudenkirkon seurakunta, kirkonkassan tilit 1734–1806, vuodet 1753–1755.
180 Printseva 1988, 163; Knapas 2013, 151.
181 Eremitaašin kokoelmat, Pietari Acq.No pp-6582. Printseva 1988, 166.
182 Kuurne 1994, 15 ja 75–76.
183 Mikaberidze 2005, 395.
184 Ruoff 1993, 42.
185 Ruuth & Kuujo 1975, 26–28.
186 Ruoff 1993, 116–117.
187 Ruoff 1993, 24–25.
188 Printseva 1988, 165.
189 Ruoff 1993, 56.
190 Paaskoski 2013b, 294.
191 Miltšik 1993, 44–45.
192 Mukhin 1994, 111.
193 Pöykkö 1997, 247–249.

194 Tuntematon: *Neitsyt Maria, evankelista Johannes ja Pyhä Antonius* 1700-luvun alku. Temperamaalaus puulevylle 100 x 150 cm. Helsingin katolisen hiippakunnan historialliset kokoelmat. Antreasta Äyräpäähän näyttelyluettelo 1997, [77].
195 Pöykkö 1997, 249.
196 Knapas 1988, 159 ja 162.
197 Mukhin 1994, 111.
198 Mikaberidze 2005, 379.
199 Vanhimman tunnetun interiöörivalokuvan kirkosta otti M. Seifert. Vikstedt 1926, kuvaliite nro 15.
200 Meurman 1985, 375.
201 Kalleinen 2007, 264–265.
202 Ruoff 1993, 77.
203 Ruuth & Kuujo 1981, 92; ukkarinen 1989, 350.
204 Kopisto & Paloposki 1967, 386–387.
205 Kansanaho [1985], 45.
206 Hanka & Hätönen 1997, 279.
207 KA, Kivennavan seurakunta, tilit 1809–1811, tilikirja 1772–1841.
208 Opettaja Oma-Martti Paavolaisen (s. 1903-1995) kertomaa Kivennavan kirkon maalauksista 1978–1979. MV, Historian toimiston topografinen arkisto.
209 Hanka & Hätönen 1997, 284.
210 Puramo 1958, 273.
211 Hirn 1967, 67–69.
212 Meinander 1931, 209.
213 Hirn 1966, 71–77.
214 Ruuth & Kuujo 1981, 11–12.
215 Rönkkö 1996, 9.
216 Meinander 1931, 221–223.
217 Ervamaa 1989, 86.
218 Hyvönen 1996, 63–86.

Lähdeluettelo

Alkuperäislähteet

Etelä-Karjalan museo, Lappeenranta

Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä

Kirkkotaiteen ja -arkkitehtuurin tutkimusinstituutti

Suomen evankelisluterilaisen kirkkotaiteen rekisteri

Kansallisarkisto (KA), Helsinki

Suomen Sukututkimusseuran kirkonkirjojen mikrofilmit (SSS)

Säämingin seurakunta, kastetut 1729, 1748, vihityt 1758

Uudenkirkon seurakunta, vihityt 1757

Viipurin maaseurakunta, vihityt 1693, kuolleet 1691

Viipurin ruotsalainen seurakunta, syntyneet, vihityt, kuolleet

Kirkonarkistojen mikrofilmit

Antrean seurakunta, inventaariot 1725–1786, tilit 1726–1794, tarkastuspöytäkirjat 1740–1779, muistiinpanoja merkittävistä tapahtumista 1726–1840, kalustoluettelo 1839

Viborgs stads svenska församling, syntyneet 1710–1830, kuolleet 1709–1833, pää- ja rippikirja 1719–1823, 1741–1749, 1750–1757

Viipurin maaseurakunta, inventaarioluettelo 1810

Viipurin tuomiokirkkoseurakunta, rippikirja 1749

Kansallisarkisto (KA), Mikkeli

Lakkautettujen seurakuntien keskusarkisto

Antrean seurakunta, sekalaisia asiakirjoja 1725–1794

Hiitolan seurakunta ja Ilmeen kappeli, Ilmeen rippikirja 1761–1773 sisältäen sekalaisia asiakirjoja 1637–1851

Kivennavan seurakunta, ”Kirkonkirja” 1732–1738, tilikirja 1772–1841

Koiviston seurakunta, tilit 1791

Kurkijoen seurakunta, tilit 1725–1780, 1778–1850

Uudenkirkon seurakunta, kirkonkassan tilit 1734–1806

Viipurin tuomiokirkkoseurakunta, kirkonkassan tilit 1727–1745, 1745–1772, 1772–1796

Kansallismuseo (KM)

Lahden historiallinen museo, Lahti

Viipurin historiallisen museon kokoelmat

Museovirasto (MV), Helsinki

Historian kuvakokoelmat: Kirkkotaiteen valokuvakokoelma

Historian toimiston topografinen arkisto

(Antrea) K.K. Meinander, *Kyrkorna i S:t Andreae*, Helsingfors i Oktober 1900; Riitta Kilpi, *Viipurin museoon v. 1908 siirretyt esineet ja niiden inventointitiedot*, 9.8.1939.

(Kivennapa) Oma-Martti Paavolainen, *Kivennavan kirkon maalauksista*, 1978–1979.

(Muolaa). A. J. Tengén, *Företeckning öfver fornlemningar, tillhöriga Mohla församlings kyrka,* 24.9.1886.

Painetut lähteet

1000 Jahre russische Kunst zur Erinnerung an die Taufe der Rus im Jahr 988 (1988). 1000-letije russkoi hudozestvennoi kultury. Moskva 2.6.–24.7. 1988. Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Schloss Gottorf: Schleswig 14.8.–23.10.1988. Hamburg: Hessisches Landesmuseum.

Antreasta Äyräpäähän. Hiljaiset kirkot – taideaarteita Karjalasta (1997). Näyttelyluettelo 1.6.–31.8.1997. Etelä-Karjalan taidemuseon julkaisuja 18:2. Lappeenranta: Etelä-Karjalan taidemuseo.

Finska Konstföreningens exposition 1872 (1872), *Supplement.* Helsingfors: Finska Konstföreningen.

Viipurin museo Opastava luettelo I (1909). Viipurin museo: Viipuri.

Viipurin museo Opastava luettelo II (1913). Viipurin museo: Viipuri.

Viipurin museo Opastava luettelo VIII (1935). Viipurin museo: Viipuri.

Tutkimuskirjallisuus

Ahonen, Voitto (1988), *Jälleenrakennuksen politiikka ja talous Kaupunkien toipuminen isostavihasta noin vuoteen 1740*. Historiallisia tutkimuksia 146. Helsinki: SHS.

Ahonen, Voitto (1992), Kirkkomaalari Claes Langin vaiheet. *Genos 63,* 42–49.

Akiander, Mathias (1868), *Herdaminne för fordna Wiborgs och nuvarande Borgå stift, I delen*. Helsingfors.

Alanen, E. A. (1923), *Savonlinna-Säämingin seurakunta vuosina 1721–1812*. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 19. Helsinki: SKHS.

A.[spelin], J. R. (1907), Ur Viborgs konsthäfder. *Finskt museum 1907*. Helsingfors: Finlands förminneföreningen, 20–22.

Aspelin, J. R. (1942), *Opuscula Aspeliniana I. Kirjoitelmia kulttuurihistoriamme varhaistaipaleelta*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Bergholm, Axel (1901), *Suomen aatelittomia sukuja I, A-L*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Bonsdorff, Bengt von (1988), Kuvataide 1600- ja 1700-luvulla. *Ars Suomen taide 2*. Otava: Helsinki. 1988, 256–319.

Ehrnrooth, AnnaBrita (1996). *Målaren Petter Bergström*. [Esbo: omakustanne]

Ervamaa, Jukka (1977), Käsityöläismaalareista von Wright -veljeksiin Taiteilijan urasta ja asemasta Suomessa 1700-luvulta 1800-luvun alkupuolelle. *Taidehistoriallisia tutkimuksia – Konsthistoriska studier 3*. Helsinki: Taidehistorian seura, 9–56.

Ervamaa, Jukka (1989), Kuvataide autonomian alkuajalla. *Ars Suomen taide 3*. Helsinki: Otava, 74–103.

Hanka, Heikki (1996), Jumalan kunniaksi ja kirkon kaunistukseksi. *Rokokoo Rokoko*. Heinolan kaupunginmuseon julkaisuja 5. Heinola: Heinolan kaupunginmuseo, 133–162.

Hanka, Heikki (1997), *Kirkkomaalauksen traditio ja muutos 1720–1880. Carl Fredrik Blom murrosajan maalarina*. Jyväskylä Studies in the Arts 54. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Hanka, Heikki (2003), Jonas Bergman (1724–1810). *Suomen kansallisbiografia 1*. Studia Biographica 3:1. Helsinki: SKS, 569–570.

Hanka, Heikki (2005). Clas Lang (noin 1693–1761). *Suomen kansallisbiografia 5*. Studia Biographica 3:5. Helsinki: SKS, 569–570.

Hanka, Heikki & Hätönen, Helena (1997), Katkelmia Karjalan luterilaisten kirkkojen kuvataiteesta. *Karjalan luterilaiset kirkot ja seurakuntien pyhät esineet. Antreasta Äyräpäähän – Hiljaiset kirkot,* toim. Soile Rinno & Minna Laukkanen. Etelä-Karjalan taidemuseon julkaisuja 18:1a. Lappeenranta: Etelä-Karjalan taidemuseo, 257–308.

Hirn, Sven (1967), Olof Oldberg lantmätare och porträttmålare. *Finskt Museum 1966*. Helsingfors: Finska Fornminneföreningen, 67–80.

Holkers, Märta (2001), *Den svenska målarkonstens historia*. Stockholm: Albert Bonnier.

Holmqvist, Bengt M. & Olsson, Bror (1961), Patersen (Paterson, Paterssen, Patersson), Benjamin. *Svenskt Konstnärslexikon IV*. Malmö: Allhem, 374.

Hyvönen, Heikki (1996), Suomessa toimineet puuseppämestarit vapaudenajalla vuosina 1721–1772. *Rokokoo Rokoko*. Heinolan kaupunginmuseon julkaisuja 5. Heinola: Heinolan kaupunginmuseo. 1996, 63–86.

Hyvönen, Heikki (1997), Karjalan luterilaisten kirkkojen esineistön kehitys ja erityispiirteitä. *Karjalan luterilaiset kirkot ja seurakuntien pyhät esineet Antreasta Äyräpäähän – Hiljaiset kirkot,* toim. Soile Rinno & Minna Laukkanen. Etelä-Karjalan taidemuseon julkaisuja 18:1a. Lappeenranta: Etelä-Karjalan taidemuseo, 309–402.

Hätönen, Helena (2001), Kaakkois-Suomen kulkijamaalarit. *Pinx. Maalaustaide Suomessa. Suuria kertomuksia*. Porvoo: Weilin & Göös, 126–127.

Kaljundi, Jevgeni (2005), Tallinna Issanda muutmise kiriku ikonostaas. *Eesti kunsti ajalugu 2 1520–1770*. Tallinna: Eesti kunstiakadeemia, 434–439.
Kalleinen, Kristiina (2007), Steinheil, Fabian (1762–1831). *Suomen kansallisbiorafia 9*. Studia Biographica 3:9. Helsinki: SKS, 264–265.
Kansanaho, Erkki (1985), *Kirkko Karjalassa*. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino Oy.
Kansanaho, Erkki (1997), Kirkkojen Karjala. *Karjalan luterilaiset kirkot ja seurakuntien pyhät esineet. Antreasta Äyräpäähän – Hiljaiset kirkot*, toim. Soile Rinno & Minna Laukkanen. Etelä-Karjalan taidemuseon julkaisuja 18:1a. Lappeenranta: Etelä-Karjalan taidemuseo, 15–61.
Kaukiainen, Yrjö, Marjomaa, Risto & Nurmiainen, Jouko (toim. 2013), *Viipurin läänin historia IV. Vanhan Suomen aika*. Joensuu: Karjalan kirjapaino oy & Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö.
Kauppi, Ulla-Riitta (1993), Elämää Viipurissa 1700-luvulla. *Viipuri Vanhan Suomen pääkaupunki*, Ulla-Riitta Kauppi & Mihail Miltšik. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 593. Helsinki: SKS, 52–88.
Kemppi, Hanna (1997), Karjalan kirkkorakennukset. Seurakuntakirkkojen ja rukoushuoneiden hakemisto. *Karjalan ja Petsamon ortodoksiset kirkot ja kirkkotaide. Antreasta Äyräpäähän – Hiljaiset kirkot*, toim. Kristina Thomenius & Minna Laukkanen. Etelä-Karjalan taidemuseon julkaisuja 18:1b. Lappeenranta: Etelä-Karjalan taidemuseo, 130–165.
Kepsu, Saulo (1995), *Pietari ennen Pietaria. Nevansuun vaiheita ennen Pietarin kaupungin perustamista*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 608. Helsinki: SKS.
Kilpinen, Tuulikki, Kuurne, Jouni, Reijonen, Henni, Tuomio, Sari & Hornytzkyj, Seppo (2008), Nuori tuntematon – Isaac Wacklin tutkimusprojekti 2005–2008. *Krakelyyri. Konservointilaitoksen projekteja 2005–2008*. Helsinki: Valtion taidemuseo, 2–49.
Knapas, Rainer (1988), Vanhan Suomen kaupungit 1743–1809. *Ars Suomen taide 2*. Helsinki: Otava, 156–167.
Knapas, Rainer (2013), Katarina II Imatralla 1772. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika*, toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 150–151.
Kopisto, Aarne & Paloposki, Toivo J. (1967), *Viipurin pitäjän historia I vuoteen 1865*. [Hyvinkää]: Viipurin maalaiskunnan pitäjäseura.
Kuurne, Jouni (1994), *Sergejevin Suomi*. Helsinki: Museovirasto.
Kuurne, Jouni (2005), *Isaac Wacklin pinxit*. Oulun taidemuseo 22.1.–3.4.2005. Oulun taidemuseon julkaisuja 49. The publication series of the Oulu City Art Museum 49. Oulu: Oulun taidemuseo.
Kähönen, Ester (1985), *Vanha Äyräpää II. Vuodet 1700–1870*. Helsinki: Äyräpään kihlakunnan historiatoimikunta.
Lehtonen, Timo (2015), *Vaienneet kellot. Autonomian ajan sotilaskirkot 1809–1917*. Helsinki: [omakustanne].
Lukkarinen, Ville (1989), Kirkkoarkkitehtuuri 1809–1865. *Ars Suomen taide 3*. Helsinki: Otava, 339–361.
Lundmark, Efraim (1926), Målarsläkten Lang - En tysk Stockholms-familj, som blev finländsk. *Personhistorisk Tidskrift 1925*. Stockholm, 130–133.
Meinander, K. K. (1931), *Porträtt i Finland före 1840-talet I*. Helsingfors: Söderström & C:o.
Meurman, Otto-I. (1983), Viipurin kirkot. *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 6*. Helsinki: VSKS, 5-137.
Meurman, Otto-I. (1985), *Viipurin pitäjän historia III. Kartanot*. Helsinki: Viipurin maalaiskuntalaisten pitäjäseura r.y. & Viipurin pitäjäsäätiö.
Mihailova, K. V. & Smirnov, G. V. (1982), *Živopis' 18. – načala 20. veka iz fondov Gosudarstvennogo Russkogo muzeâ*. Izdanie 2.e. Leningrad: Hudožnik RSFSR.

Mikaberidze, Alexander (2005), *The Russian Officer Corps in the Revolutionary and Napoleonic Wars 1792–1815*. Staplehurst: Spellmount.
Milner-Gulland, Robin (1981), Art and Architecture in the Petersburg Age, 1700–1860. *An Introduction to Russian Art and Architecture. Companion to Russian Studies 3,* eds. Robert Auty & Dimitri Obolensky. Cambridge: Cambridge University, 71–111.
Miltšik, Mihail (1993), Viipurin rakentamisen historiaa. Käännös venäjästä Markku Tuominen. *Viipuri Vanhan Suomen pääkaupunki*, Ulla-Riitta Kauppi & Mihail Miltšik. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 593. Helsinki: SKS, 11–51.
Mukhin, Vyacheslav (1994), *The Church Culture of Saint Petersburg*. Sankt-Peterburg: Ivan Fyodorov.
Okkonen, Onni (1955), *Suomen taiteen historia*. 2. tarkistettu painos. Porvoo: WSOY.
Paaskoski, Jyrki (1997), *Vanhan Suomen lahjoitusmaat 1710–1826*. Bibliotheca historica 24. Helsinki: SHS.
Paaskoski, Jyrki (2006), Johan Saxberg (1727–1784). *Suomen kansallisbiografia 8*. Studia Biographica 3:8. Helsinki: SKS, 716–717.
Paaskoski, Jyrki (2007), Grigori Petrovitsh Tsehernyshev (1670–1745). *Suomen kansallisbiografia 10*. Studia Biographica 3:10. Helsinki: SKS, 23–24.
Paaskoski, Jyrki (2013a), Viipurin ja Käkisalmen provinssit. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika*, toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 12–42.
Paaskoski, Jyrki (2013b), Katariina II:n aluehallintoreformi. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika*, toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 286–309.
Pantelejev, Aleksandr (2005), Õigeusu kiriku arhitektuur Eestis 16.–18. sajandil. *Eesti kunsti ajalugu 2 1520–1770*. Tallinna: Eesti kunstiakadeemia, 419–425.
Pirinen, Hanna (1990), *Neitsyt Maria -aiheiset maalaukset Suomen luterilaisessa kirkkotaiteessa. Ikonografisen ja teologisen taustan tarkastelua*. Pro gradu-tutkielma Jyväskylän yliopiston taidehistorian laitoksessa 10.4.1990. [julkaisematon opinnäyte]
Pirinen, Hanna (1996), *Luterilaisen kirkkointeriöörin muotoutuminen Suomessa. Pitäjänkirkon sisustuksen muutokset reformaatiosta karoliinisen ajan loppuun (1527–1718)*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 103. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
Printseva, G. A. (1988), *Russian Water-colour in the Collection of the Hermitage, Leningrad*. Retsenzent M.M. Rakova. Moscow: Izobrazitelnoye Iskusstvo.
Puramo, Eino (1958), Käkisalmen kaupungin ja maalaiskunnan historia II 1721–1870. *Käkisalmen historia. Käkisalmen kaupungin ja maalaiskunnan vaiheita,* Erkki Kuujo, Eino Puramo & J. Sarkanen. Heinola: Käki-Säätiö, 223–384.
Pöykkö, Kalevi (1997), Karjalan katoliset kirkot. *Karjalan luterilaiset kirkot ja seurakuntien pyhät esineet. Antreasta Äyräpäähän – Hiljaiset kirkot*, toim. Soile Rinno & Minna Laukkanen. Etelä-Karjalan taidemuseon julkaisuja 18:1a. Lappeenranta: Etelä-Karjalan taidemuseo, 247–255.
Rajainen, Maija (1972), *Luterilaisuus Venäjän valtikan alaisena. Itä-Suomen ja Inkerin kirkon järjestelyvaiheita Uudenkaupungin ja Turun rauhojen molemmin puolin*. Helsinki: SKHS.
Ranta, Raimo (1985), *Vanhan Suomen talouselämä vuosina 1721–1743, 1 ja 2*. Historiallisia Tutkimuksia 130. Helsinki: SHS.
Ranta, Raimo (1987), *Viipurin komendanttikunta 1710–1721. Valtaus, hallinto ja oikeudenhoito*. Historiallisia Tutkimuksia 141. Helsinki: SHS.
Ruoff, Eeva (1993), *Monrepos Muistojen puutarha*. Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö.
Ruuth, J. W. (1904), *Wiipurin kaupungin historia. Ensimmäinen nide*. Suomennos. Wiipuri: Wiipurin kaupunki.

Ruuth, J. W. & Kuujo, Erkki (1975), *Viipurin kaupungin historia III, vuodet 1710–1812*. Helsinki: Torkkelin Säätiö.
Ruuth, J. W. & Kuujo, Erkki (1981), *Viipurin kaupungin historia IV: 1, vuodet 1812–1840*. Helsinki: Torkkelin Säätiö.
Rönkkö, Marju (1996), *Suomalaisten kuvataiteilijoiden opinnoista Pietarin Taideakatemiassa ja Taiteiden tukiyhdistyksen piirustuskoulussa autonomian aikana 1809–1917*. Pro gradu-tutkielma Jyväskylän yliopiston taidehistorian laitoksessa 6.2.1996. [julkaisematon opinnäyte]
Salenius, J. M. (1870), *Pitäjänkertomuksia II. Walkjärven pitäjän kertomus*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 47:2. Helsinki: SKS.
Salokas, Eino (1924), Anterean seurakunnan synty. *Historiallinen Aikakauskirja 1924:1*, 272–279.
Simonen, Seppo (1951), *Antrea – Antrean ja Vuoksenrannan kuntien muistojulkaisu*. Helsinki: Vuoksen Säätiö.
Sturm, Päivi (1997), Luovutetun alueen ortodoksinen kirkkotaide. *Karjalan ja Petsamon ortodoksiset kirkot ja kirkkotaide. Antreasta Äyräpäähän – Hiljaiset kirkot,* toim. Kristina Thomenius & Minna Laukkanen. Etelä-Karjalan taidemuseon julkaisuja 18:1b. Lappeenranta: Etelä-Karjalan taidemuseo, 167–219.
Syrjö, Veli-Matti (1976), *Jääsken kihlakunnan historia 2. Suuresta Pohjan sodasta 1860-luvulle*. Imatra: Imatran kaupunki.
Takala, Hannu (2010), *Karjalan museot ja niiden tuhoutuminen talvi- ja jatkosodassa*. Historiallisia tutkimuksia 252. Helsinki: SKS.
Teerijoki, Ilkka (2006), Gustaf Fredrik von Rosen (1688–1769). *Suomen kansallisbiografia 8*. Studia Biographica 3:8. Helsinki: SKS, 345–346.
Thesleff, Wilhelm (1925), *Släkten Thesleff 1595–1925*. Helsingfors: Holger Schildt.
Vainio-Korhonen, Kirsi (1998), *Käsin tehty – miehelle ammatti, naiselle ansioiden lähde. Käsityötuotannon rakenteet ja strategiat esiteollisessa Turussa Ruotsin ajan lopulla*. Historiallisia tutkimuksia 200. Helsinki: SHS.
Valkonen, Olli (2004), *Taidetta vanhasta Viipurista*. Helsinki: Viipuri-säätiö.
[Viiste] Vikstedt, J. (1926), *Suomen kaupunkien vanhaa rakennustaidetta*. Liitteinä 300 syvennyspainokuvaa. Helsinki: Otava.
Viiste, Juhani O. V. (1994), *Viihtyisä vanha Wiipuri. Kulttuurimuistojen kuulujen puistojen kauniiden tornien kaupunki*. 4. painos. Helsinki: WSOY.
Vuorinen, Aimo & Sarhimaa, Lauri (1974), *Lappeenranta kautta aikojen*. Lappeenranta: Lappeenrannan kaupunki.
Ylönen, Aulikki (1957), *Jääsken kihlakunnan historia I vuoteen 1700*. Imatra: Jääsken kihlakunnan historiatoimikunta.
Žoltovs´kij, P. M. (1982), *Malûnki Kievo-Lavrs´koï ìkonopisnoï majsternì*. al´bom-katalog. Kiìv: ”Naukova dumka”.

VIIPURIN JULKISET RAKENNUKSET 1700-LUVUN LOPULLA

RAINER KNAPAS

Katariina II:n ensimmäisenä hallitusvuotena 1762 perustettiin ”Pietarin ja Moskovan kivirakentamisen komissio” johtamaan pääkaupunkien rakennustoimintaa. Komission toimeksianto laajeni jo seuraavana vuonna käsittämään Venäjän kaikkien kaupunkien asemakaava-asioita ja julkista rakentamista. Komissio laati satoja uusia asemakaavoja ajan säännönmukaisten, geometristen ihanteiden mukaisesti ja julkaisi runsaasti julkisten rakennusten mallipiirustuksia kuvernementti- ja piirikaupunkeja varten. Vastaavalla tavalla olivat Venäjän maa- ja merilinnoitusten rakentamisasiat ja uudisrakennusten suunnittelu sotilasinsinöörihallinnon ja amiraliteetin alaisia, ja toteuttamista hoitivat paikalliset insinöörikomennuskunnat. Linnoitusten kaikkialla toistuvia vakiorakennuksia, kuten kasarmeja, vartiorakennuksia, portteja ja ruutikellareita varten laadittiin mallipiirustuksia, joita sovellettiin sellaisenaan tai paikallisina muunnoksina.

Viipurin kuvernementin virkakuntaan kuului kuvernementinarkkitehti, ensimmäisenä virkaa hoiti alkuaan tallinnalainen Johann Brockmann. Paikallisviranomaisten ja kuvernöörin valvonnassa kuvernementinarkkitehti laati suunnitelmia ja ehdotuksia, joista tärkeimmät lähetettiin Pietariin Kivirakentamisen komission hyväksyttäviksi. Viipurissa kaikki rakentaminen, sekä linnoitusvallien sisä- että ulkopuolella, vaati sotilasviranomaisten ja insinöörihallinnon hyväksymisen. Koko aikakaudelle tunnusomaisia ovatkin toistuvat, risteävät rakennussuunnitelmat ja ristiriidat sotilas- ja siviiliviranomaisten välillä. Kolmantena osapuolena oli kaupunkiporvaristo yksityistalojen rakennuttajana.

Vallin kaupunginosan eli vanhan kaupungin kaakkoispään uudisrakentamisen ensimmäinen kiintopiste oli 1779 aloitettu kivinen kaksikerroksinen sotilasinsinöörien talo, josta 1780-luvulla tuli ”käskynhaltijan palatsi”, myöhemmin kuvernöörintalo ja 1800-luvulla Viipurin hovioikeudentalo. Insinööritalo kuului 1770-luvun puolessavälissä aloitettuun sotilasrakennusten uudistusvaiheeseen, jolloin rakennettiin uudet kiviset vartiorakennukset Pyhän Annan linnoitusosaan ja Turun portin luo Linnansillan kupeeseen. Vartiorakennuksissa sovellettiin insinöörihallinnon tyyppipiirustuksia, mutta niiden ja insinööritalon nimellisenä suunnittelijana oli virkansa puolesta insinöörihallinnon arkkitehti, pietarilainen Karl Johann Speckle. Samaan ajanjaksoon liittyvät vastaavat vartiorakennukset sekä Haminassa että Lappeenrannassa. Viipurin vanhat tunnusrakennukset, linnan torni ja Pyöreä torni, saivat nekin kattomuotonsa 1700-luvun lopulla, ilmeisesti paikallisten venäläisten sotilasinsinöörien suunnitelmien mukaisesti.

Seuraava suuri uudisrakennus sai alkunsa Katariina II:n henkilökohtaisesta päätöksestä. Matkallaan Haminaan Kustaa III:n kanssa järjestettyyn tapaamiseen kesällä 1783 keisarinna pysähtyi Viipurissa ja otti tavanmukaisesti vastaan kaupunkilaisten toivomuksia ja anomuksia. Viipurin venäläiset valittivat puutteellisesta kirkostaan ja toivoivat uutta. Keisarinna suhtautui anomukseen myönteisesti ja määräsi suunnittelijaksi matkaseurueeseen kuuluneen, tunnetun arkkitehti Nikolai Lvovin. Virallinen ukaasi rakentamisesta saatiin 1786 ja työt valmistuivat seuraavana vuonna.

Venäläinen Kristuksen Kirkastumisen kirkko sijoittui saman aukion laitaan kuin käskynhaltijan palatsi ja tästä tulevasta Raatihuoneentorista käsin jatkettiin Viipurin uuden hallinto-

Vuoden 1793 suurpalon jälkeen rakennettiin Raatihuone (1797, oik.) sekä Pietari-Paavalin kirkko (vihitty 1799). Myöhemmin Raatihuoneen viereen rakennettiin Seurahuone (1832, vas.). Kuva on otettu sen jälkeen, kun Raatihuoneen julkisivua muutettiin 1860-luvulla.

keskuksen suunnittelua. Sen pohjoiselle sivustalle kuvernementinarkkitehti Brockmann kaavaili 1780-luvulla ennennäkemättömän suurta, kaksikerroksista hallintorakennusta kuvernementin kaikkia viranomaisia ja moniasteisia tuomioistuimia varten. Torilta luoteeseen aloitettiin 1793 uuden saksalais-ruotsalaisen seurakunnan kirkon suunnittelu uuden Paraatikentän laidalle.

Kaupungin palo 1793 ja uudet suunnitelmat

Kesäkuun 21. päivänä 1793 levinnyt kaupunkipalo tuhosi pahoin juuri Vallin ja Paraatikentän suunnalla olevat korttelit. Jälleenrakentamiseen ryhdyttiin kuitenkin ripeästi ja jo samana kesänä keisarinna myönsi työhön suuren lainan, edellyttäen samalla, että uudet julkiset rakennukset toteutettaisiin Kivirakentamisen komission lähettämien ja kuuluisan arkkitehti Giacomo Quarenghin laatimien julkisivupiirustusten ja tarkistetun asemakaavan mukaisina.

Palon sattuessa oli saksalais-ruotsalaisen kirkon rakentaminen juuri alkamassa. Arkkitehti Brockmannin piirustukset oli lähetetty Pietariin tarkastettaviksi ja luterilaisten kirkkojen suunnittelijana tunnettu arkkitehti Georg von Veldten (Jurij Fel'ten) teki niihin omat korjauksensa. Kirkon rakentaminen aloitettiin 1794 ja hallitsijoiden suojeluspyhille Pietarille ja Paavalille omistettuna se vihittiin 1799.

Brockmannin suunnittelemaa suurta uudisrakennusta kuvernementinhallintoa varten ei ilmeisesti koskaan aloitettukaan. Sen paikalle oli 1793 ehdolla arkkitehti Quarenghin uusklassillinen, symmetrinen hallintokompleksi sivu- ja piharakennuksineen vastaavia viranomaisia

varten. Samaan palonjälkeiseen kaavoitusvaiheeseen sisältyi Raatihuoneentorin laitaan, Kristuksen Kirkastuksen kirkkoa vastapäätä rakennettava maistraatin talo, toisin sanoen uusi raatihuone ja sitä kiertävä, puoliympyrän muotoinen, kaksikerroksiseksi suunniteltu kauppahalli, venäläisten kaupunkien tapaan järjestetty kauppiaiden *gostinnyj dvor.*

Kauppahallin päädyt torille päin olisivat muodostaneet raatihuoneen kanssa symmetrisen korttelijulkisivun. Tästä toteutui kuitenkin vain varsinainen raatihuone, kauppahalli aloitettiin pohjoisen puoleiselta osaltaan, mutta se jäi yksikerroksiseksi ja pituudeltaan vain kolmannekseen suunnitellusta. Kuvernementinhallinnon uutta, Quarenghin suunnittelemaa korttelia ei rakennettu koskaan. Syynä tähän oli hallitsijan vaihdos vuonna 1796: Paavali I lakkautti koko äitinsä luoman käskynhaltijajärjestelmän Venäjällä. Siten myöskään Viipurissa ei enää ollut mitään tarvetta uusiin kuvernementin hallinto- ja oikeuspalatseihin.

Sen sijaan Paavali I:n aikana sotilasviranomaiset valpastuivat uudelleen vahvistamaan varuskuntia, linnoituksia ja rajavartiostoja Ruotsin suunnalla. Vanhan Suomen linnoituksiin Viipuriin, Haminaan ja Lappeenrantaan rakennettiin 1790-luvun loppuvuosina koko joukko uusia, pitkiä, yksikerroksisia ja aumakattoisia kivikasarmeja. Viipurin Raatihuoneentorin pohjoislaidalle kaavaillun entisen kuvernementin hallintokorttelin paikalle, rakennettiin neljä samanlaista pitkää sotilaskasarmia. Tämä sotilasalue muutti oleellisesti koko kaupunginosan ilmettä ja on säilynyt meidän päiviimme saakka. Katariina II:n hallituskauden yleisvaltakunnalliset ja klassistiset kaupunki-ihanteet toteutuivat Viipurissa vain osittain Paraatikentän ympäristössä. Kokonaisuudessaan Linnoituksen uusi kaupunginosa edusti kuitenkin 1800-luvun Suomessa yhtenäistä, 1700-luvun venäläisten viranomaisten ohjauksessa syntynyttä kaupunkikuvaa.

Venäläinen klassismi ja Viipuri

Katariina II:n hallituskaudella keisarinnan henkilökohtaisilla päätöksillä nostettiin klassismi keisarikunnan julkisen rakentamisen tyyliksi niin palatseissa kuin hallinto- ja sotilasrakennuksissa. Yksityisten linnojen, kartanoiden ja kaupunkitalojen rakennuttajat seurasivat esimerkkiä. Klassismissa oli monta muunnelmaa ja vaihtoehtoa. Sotilasarkkitehtuuriin kuului miehekäs, voimakas yksinkertaisuus ja doorilaisen pylväsjärjestelmän suosiminen. Näin tehtiin Viipurin sotilasrakennuksissa 1780-luvulta alkaen. Linnoitusvallien portit olivat kaikille pakollisia kulkuväyliä ja niihin kiinnitettiin erityistä taiteellista huomiota – hyvänä esimerkkinä Viipurissa ovat edelleen säilyneet Haminan portit doorilaisine pylväineen Pyhän Annan linnoituksessa. Aikanaan komea Linnan sillalle johtanut Turun portti ja Pietarin portti Pyöreän tornin kupeessa ovat hävinneet ympäröivien vallien myötä.

Viipurin 1700-luvun uudet kirkot ovat arkkitehtuuriltaan keskenään täysin erilaiset. Kristuksen Kirkastumisen kirkko oli alkuaan ankaran klassismin mukainen, täydellinen, kupolin kattama keskeiskirkko, jonka lähtökohtana oli 1700-luvulla uudelleen löydetty italialaisen Andrea Palladion arkkitehtuuri 1500-luvulta. Arkkitehti Lvov oli Katariina II:n ajan arkkitehtuurin suuri uudistaja, nimenomaan kansainvälisen ”palladianismin” hengessä ja Viipurin kirkon kaltaisia piirteitä esiintyi hänen lukuisissa muissakin kirkko-, palatsi- ja kartanosuunnitelmissaan. Lukuisten laajennusvaiheiden ja kellotornin lisäyksen jälkeen yleisvaikutelma on sekä ulkoa että sisältä tänään täysin toisenlainen.

Luterilainen Pietari-Paavalin kirkko oli ulkoarkkitehtuuriltaan sangen vetäytyvä ja perinteistä klassismia edustava. Sisätila sivulehtereineen on järjestetty Pietarin ja Inkerinmaan 1700-luvun lopun luterilaisten kirkkojen tapaan. Sivujulkisivuja ei ole oikeastaan ollenkaan jäsennelty, johtuen alkuperäisestä korttelisuunnitelmasta, jossa kirkko olisi ollut tiiviisti hiippakunnan koulu- ja konsistorirakennusten ympäröimä, kuten esimerkiksi vastaavat luterilaiset kaupunkikirkot Pietarissa, saksalaisten St. Petri, sekä ruotsalaisten Pyhän Katariinan ja suomalaisten Pyhän Marian kirkot. Viipurin kreikkalais-venäläinen Pyhän Eliaan kirkko vuodelta 1797 oli pieni, arkkitehtuuriltaan vaatimaton tornillinen pitkäkirkko, jonka oli suunnitellut kuvernementin-arkkitehti Johann Brockmann. Nykyinen samanniminen kirkko samalla paikalla on uudisrakennus 1990-luvulta, mutta tehty ulkoasultaan alkuperäisten piirustusten mukaan.

Viipuria on tarkasteltava Pietarin vaikutuspiirissä olevana arkkitehtuuriprovinssina, jossa oli paikallisia, historiallisia erityispiirteitä ja muistomerkkejäkin – linna, Pyöreä torni, muut tornit ja vanhat vallit. Uudet rakennusprojektit ja niiden osatoteutuksetkin heijastavat keisarikunnan ja pääkaupungin klassismin suuntaan tapahtunutta yleistä tyylinmuutosta, joka huipentui 1800-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä. Viipuri oli tässä vaiheessa julkisten rakennustensa osalta kaksijakoinen kaupunki: linnoitus-sotilaskaupunki, mutta samalla kuvernementin residenssikaupunki ja monipuolinen kauppakaupunki. Kaksijakoisuus toi mukanaan rakentamisen kaksinkertaisen valvonnan sekä paikallisella tasolla että pääkaupungin virkaportaissa, aina hallitsijaa myöten. Näiden erilaisten funktioiden ja toimijoiden vaikutuksesta syntyi se monimuotoinen 1700-luvun lopun kaupunkirakenne ja arkkitehtuuri, joka edelleen muodostaa vahvan kerrostuman Viipurin historiassa ja nykyisessä kaupunkikuvassa.

Tutkimuskirjallisuus

Kauppi, Ulla-Riitta & Miltšik, Mihail (1993), *Viipuri: Vanhan Suomen pääkaupunki.* Helsinki: SKS.

Knapas, Rainer (1988), Linnoitusten rakentaminen ja sotilasarkkitehtuuri 1721–1808. *Ars Suomen taide* 2, toim. Salme Sarajas-Korte et al., Helsinki: Weilin + Göös.

Knapas, Rainer (2013), Kaupunkirakentaminen, kartanot ja kirkot. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika*, toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 370–393.

Meurman, Otto-I. (1976), *Viipurin arkkitehdit.* Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita osa 2. Helsinki: VSKS.

Ruuth, J.W. & Kuujo, Erkki (1975), *Viipurin kaupungin historia 3: 1710–1812.* Helsinki: Torkkelin säätiö.

Trohova, I.V. (2007), *Cerkovnaâ istoriâ Vyborga i ego okrestnostej.* Sankt-Peterburg: Russkaâ klassika.

ULLA IJÄS

Teekutsuja ja tanssiaisia: Viipurin herrasväki 1700–1800-luvun vaihteessa

JOHDANTO

> 4. helmikuuta [1809] aamupäivällä saimme kutsun tanssiaisiin asessori Ladaun luokse. Iltapäivällä kenraalitar [Steinheil] lähetti kutsun ja kysyi[,] haluanko ajaa sinne hänen kanssaan, johon suostuin ilomielin. Kello puoli yhdeksän matkustimme sinne. Suuri huone oli jo täynnä. Kenraali Buxhoevden poikineen oli siellä. Isäni esitteli minut isännälle ja hän [esitteli] minut emännälle, nuorelle kauniille rouvalle. Heillä on kaksi pientä lasta, kauniita kuin enkelit. Teen jälkeen alkoi tanssi poloneesilla, sitten seurasi variaatioita [poloneesista]. Suurilta hopeavadeilta tarjoiltiin virvokkeita. […] Kello kaksitoista söimme illallista. Suuri hevosenkengän muotoinen pöytä oli katettu ja sille oli aseteltu komeita tarjottimia, paljon hopeaa ja kaikenlaisia jälkiruokia. Vieraita oli niin paljon, että vain naiset mahtuivat pöydän ääreen. Lukuisat tarjoilijat tarjoilivat monista herkuista koostuneen ruuan toisesta huoneesta. Illallisen jälkeen jatkui tanssi. Kello neljä matkustin kotiin kenraalittaren kanssa.[1]

Yllä oleva katkelma on ruotsalaissyntyisen aatelisneiti Adelaide von Hauswolffin (1789–1842) päiväkirjasta. Von Hauswolff ryhtyi pitämään päiväkirjaa jouduttuaan upseeri-isänsä kanssa sotavankeuteen Venäjälle Viaporin antauduttua vuonna 1808. Päiväkirjassa sotavankeuden aikana Viipurissa vietetyt viikot kuvattiin juhlien ja seurusteluntäyteisenä aikana. Aatelisperheenä von Hauswolffit kutsuttiin mukaan seuraelämään. He saattoivat liikkua vapaasti kaupungilla ja seurustella paikallisen herrasväen kanssa. Von Hauswolff teki päiväkirjassaan teräviä havaintoja seuraelämää leimaavasta monikulttuurisuudesta ja -kielisyydestä[2] sekä viipurilaisen herrasväen keskinäisistä suhteista.

Seuraelämässä tarvittiin tietynlaista esineistöä ja paikkoja, joissa kokoontuminen tapahtui. Von Hauswolff kommentoi seuraelämän tapojen ohella näkemiään hopealautasia ja juhlasaleja. Näiden voidaan katsoa kuuluvan materiaalisen kulttuurin piiriin. Materiaalisen kulttuurin käsite koostuu kolmesta osa-alueesta: kulttuurista, materiaalista ja näiden vuorovaikutuksesta ja rajaaidoista. Tutkimalla materiaalisen ulottuvuuden ja kulttuurin vuorovaikutusta

voidaan saada uutta tietoa esimerkiksi seuraelämästä. Tässä artikkelissa tutkin materiaalista kulttuuria perinteisen historiantutkimuksen tapaan teksteistä. Historiantutkijat ovat yleisemminkin pyrkineet ylittämään tekstilähtöisen tutkimuksen asettamia rajoja sekä materiaalisen kulttuurin käsitteellä että tuomalla tutkimuksen lähdeaineistoksi esineet ja kuvat. Kääntämällä katseen materiaaliseen kulttuuriin tutkijat ovat tavoitelleet tavaroiden hankkimiseen, omistamiseen, valmistamiseen tai yksittäisten esineiden kuvailuun jäävän tason ylittämistä.[3]

Artikkelissa havainnoin seurapiirien koostumusta eli sitä, keitä seurapiireihin kuului, sekä kysyn, millaisia esineitä viipurilaiset seuraelämässään käyttivät ja mitä nämä esineet kertovat heidän elämäntavastaan. Pohdin materiaalista kulttuuria myös tilan käsitteen avulla tutkimalla sitä, millaisia muotoja seuraelämä näissä paikoissa sai ja miten edellä mainitut seikat määrittivät herrasväkeä.

Paneudun Viipurin herrasväen seuraelämään pääosin alkuperäislähteisiin perustuvan tutkimuksen keinoin. Tutkimusmateriaalina toimii jo edellä siteerattu Adelaide von Hauswolffin päiväkirja sekä Handelshuset Hackman -kokoelmassa Åbo Akademin käsikirjoitusarkistossa säilytettävä, saksalaissyntyisen kirjanpitäjän Friedrich Wilhelm Klingenderin (1781–n. 1845) osittain fiktiivinen muistelma- ja päiväkirja 1830-luvulta. Muistelmakirjassaan Klingender teki pisteliäitä ja itseironisia kommentteja läheisistään. Suojellakseen läheisiään Klingender turvautui salanimiin, mutta tapahtumat, joita kirjassa kuvataan ovat todellisia. Kirja on todennäköisesti tarkoitettu lähipiirin luettavaksi, sillä hän jätti muistelmakirjan Viipuriin muuttaessaan elämänsä viimeisiksi vuosiksi Pietariin. Lähteinä olen käyttänyt myös Handelshuset Hackman -kokoelmassa ja Elinkeinoelämän keskusarkistossa Hackman & Co -kokoelmassa säilytettäviä kirjeitä ja tilikirjoja, jotka ulottuvat vuoteen 1790 saakka. Lisäksi olen käyttänyt Kansalliskirjaston Monrepos'n kartanon arkistossa säilytettäviä von Nicolay -suvun[4] kirjeitä 1700-luvun lopusta ja 1800-luvun alusta. Olen myös jäljittänyt seuraelämään liittyviä tapahtumia Viipurissa julkaistuista sanomalehdistä.[5] Viipurin kaltaisessa tiiviissä kaupunkiyhteisössä seurustelu tapahtui kuitenkin usein kasvotusten, eikä siten jättänyt jälkeensä esimerkiksi kirjemateriaalia, jota historiantutkijat voisivat hyödyntää. Naapurien ja tuttavien kanssa seurustelu ei ole tutkijan kannalta helpoin tutkimuskohde, vaan tutkimusmateriaali koostuu monista pienistä palasista, joita yhdistelemällä voidaan luoda kuva Viipurin herrasväen seuraelämästä.

Tutkimukseni keskittyy kaupungin vauraaseen yläluokkaan tai herrasväkeen. Isossa-Britanniassa puhutaan keskiluokasta, Saksassa porvaristosta, Ruotsissa ja Suomessa säätyläistöstä tai keskisäädyistä. Säätyläisiä tutkineen

Kaarlo Wirilanderin mukaan ”[…] säätyläinen ja säätyläistö tarkoittavat säätyyhteiskunnan pintakerroksen kaikkia väestöaineksia yhteensä siis sekä aatelisia että lähes yhtä hyvällä oppineita että oppimattomia, eli toisella lähes yhtä hyvällä sanalla ilmaistuna herrasväkeä”.[6] Wirilanderin viitoittamana herrasväki sopii parhaiten kuvaamaan 1700-luvun viipurilaisen paikallisyhteisön monisäätyistä pintakerrosta.

HERRASVÄEN SEURAPIIRIT VIIPURISSA

Viipurin seurapiirejä yhdisti kulttuurisesti kosmopoliittinen elämäntapa.[7] Pietarin läheisyys ja Viipurin eliitin kytkeytyminen saksankielisen Euroopan porvariskulttuuriin tekivät kaupungista suomalaisittain erityislaatuisen ja kansainvälisen.[8] Tätä erityisyyttä ei kansallinen historiankirjoituksemme aina ole tunnistanut tai tunnustanut. Toisaalta, kuten Itä-Hämeen balttiaatelia tutkinut Kirsi Vainio-Korhonen on todennut, tiedämme vielä hyvin vähän itäisen Suomen ja eritoten Vanhan Suomen säätyläistön elämäntavasta ja historiasta ylipäänsä.[9]

Viipurin herrasväen seurapiirit koostuivat paikallisista virkamiehistä, papistosta, vauraimmista kauppiaista, keisarillisessa armeijassa palvelevasta upseeristosta sekä paikkakunnalla asuvista tai vierailevista aatelisista. Osa Viipurin herrasväkeen kuuluvista perheistä oli muuttanut 1700-luvun alussa Nevanlinnasta. Osan sukujuuret juonsivat Saksaan, osa perheistä taas kuului Baltian saksalaiseen aatelistoon. Viipurin liityttyä Suomen suuriruhtinaskuntaan vuonna 1812 ja etenkin Viipurin hovioikeuden perustamisen jälkeen, 1840-luvulta lähtien, herrasväkeen liittyi mukaan ruotsinkielistä virkamiehistöä. Kielellisistä ja kulttuurista eroista johtuen tulijoiden ja vanhan, asemansa vakiinnuttaneen Viipurin herrasväen oli toisinaan vaikea ymmärtää toisiaan.[10]

Suurin osa seurapiireihin kuuluneesta herrasväestä kytkeytyi tavalla tai toisella kaupungin saksankieliseen väestöön. Saksaa äidinkielenään puhuvien määrä lisääntyi Viipurissa 1700-luvulla. Saksasta oli tullut Venäjän Baltian provinssien, mukaan lukien Viipurin provinssin, virallinen kieli 1720-luvulla ja hallintouudistuksen myötä 1780-luvulla kaupunkiin muutti uusia, saksaa äidinkielenään puhuvia virkamiehiä. Saksankieliset pitivät hallussaan myös vientikauppaa.[11]

Kauppakirjanpitäjä, myöhemmin kauppias Johan Friedrich Hackman (1755–1807), joka oli muuttanut Bremenistä Viipuriin 1770-luvulla, kirjoitti veljelleen ihmetellen Viipurin herrasväen monenkirjavuutta: ”Täällä olen kenraaliluutnanttien, kreivien ja ritarikunnan jäsenten seurassa […]”[12]. Seurapiirien ei voi katsoa olleen sosiaaliselta taustaltaan yhteneväiset, vaan Viipurissa seurapiirien sosiaalinen kirjavuus oli jossain määrin suurempaa kuin sosiaali-

Hovitaidemaalari Carl-Ludwig Christineck ikuisti Philip Weckroothin muodinmukaisesti pukeutuneena öljymaalaukseen vuonna 1760. Mahdollisesti sama taiteilija teki myös hänen toisen vaimonsa Catharina Charlotta Dykanderin muotokuvan, joskaan taideteokset eivät liene olleet alun perin pari.

sesti homogeenisemmissa kaupungeissa tai suurissa kaupungeissa, joissa eri yhteiskuntaryhmien eriytyminen omiksi seurapiireikseen oli mahdollista suuremman asukasmäärän vuoksi. Viipurissa ja saman aikakauden Helsingissä seurapiirit koostuivat sosiaalisesti monipuolisesta ihmisjoukosta, joka herätti kummastusta muualta tulleissa.[13]

Tilanne ei välttämättä ollut niin mutkaton kuin millaiseksi Hackman sen kuvasi. Friedrich Wilhelm Klingender antoi melko pessimistisen kuvan kansallisuuksien tai kieliryhmien seurustelusta. Hänen mukaansa ”vanhat suomalaiset eli viipurilaiset” (*old Finlanders or Wyburgers*) seurustelivat lähinnä ulkomaalaisten kanssa, jolloin uudet suomalaiset eli ruotsalaiset (*Swedes or new Finlanders*) ja venäläiset upseerit jäivät ulkopuolisiksi seurapiireissä.[14] Uusilla suomalaisilla Klingender tarkoitti suuriruhtinaskunnasta tulleita, asemastaan itsetietoisia virkamiehiä, jotka eivät seurustelleet Viipurin seurapiireissä. Tämä herätti jo olemassa olevan herrasväen keskuudessa paheksuntaa, jota kielimuuri ei helpottanut. Seurapiirit saattoivat olla homogeenisempia Hackmanin aikana, jolloin kaikki virkamiehet puhuivat saksaa ja moni Viipurissa palvelevista upseereistakin puhui äidinkielenään saksaa baltiansaksalaisen taustansa vuoksi. Saksan kielen osaaminen näyttääkin olleen avain Viipurin seurapiireihin aina 1840-luvulle saakka. Viipurin seurapiireissä ei ollut 1800-luvun

alkupuolella juurikaan ruotsia taitavia, kuten ruotsia äidinkielenään puhuva Adelaide von Hauswolff sai todeta.[15]

Von Hauswolff kuvasi päiväkirjassaan Viipurin seuraelämää 28. tammikuuta päivätyllä kertomuksellaan seuraavasti:

> Täällä, kuten sisemmälläkin maassa[16], kokoonnutaan yhteen iltapäivällä, ennemmin tai myöhemmin, ja tehdään käsitöitä niin pitkään kuin huvittaa ja jos muuta ei ilmaannu niin ainakin kello 9 saakka. Illalliselle jäädään, jos pyydetään tai on [aiemmin] muodollisesti pyydetty. Tämä tarkoittaa teetä, hilloa ja kaikenlaisia makeisia. Venäläiset illallistavat [so. syövät muodollisen monen ruokalajin illallisen] vain harvoin. Saksalaiset talot seuraavat samaa mallia [kuin edellä kuvattu].[17]

Viipurin seuraelämä näyttää varsin vapaamuotoiselta ja kotoisalta teeillallisineen ja yhteisine käsityöhetkineen. Kaiken kaikkiaan von Hauswolffin matkapäiväkirjassa ei ole montakaan päivää, jolloin ei olisi käyty vieraisilla tai vieraita ei olisi kestitty väliaikaisasunnossa. Molempia sukupuolia koonneista teeilloista ja miesten punssihetkistä kertoi myös muistelmakirjoittaja Klingender. Silmiinpistävintä aikalaiskuvauksissa on seuraelämän kiihkeä tahti. Liki joka ilta kokoonnuttiin jonkun kotiin ja aamu- tai iltapäivisin tehtiin vastavierailuja. Näistä vastavierailuista Klingender antaa varsin pessimistisen kuvauksen. Hänen mukaansa ne olivat herrasväelle ja etenkin naisille vain keino esitellä itseään. Paljon matkustellut Klingender lisäsi, että Viipurin seurapiirit, joista Klingender pääosin englanninkielisissä muistelmissaan käytti nimitystä *Circles*, eivät olleet mitään, mikäli tiesi mitä ”*bon ton*” ja ”*bonne Société*” ovat. Britanniassa matkustellut Klingender oli todennäköisesti päässyt kokemaan, millaista on seurustella muodikkaissa, hyvää makua ja tapoja korostavissa seurapiireissä.[18]

Klingender kritisoi muistelmissaan viipurilaista tapaa tehdä vierailut vasta illalla vähän ennen iltateetä tai illallisaikaa. Tällöin jouduttiin kiusallisiin tilanteisiin, kun isäntäväen olisi pitänyt poistua illallisille toisaalle, mutta vieras ei ymmärtänyt poistua ajoissa.[19] Tällaisia ikäviä tilanteita varten oli muualla Euroopassa tapana, että kohteliaisuuskäynnit eli viralliset lyhyet vierailut vastavierailuineen tehtiin yleensä aamupäivisin. Viipurilaisen käytännön mukaan vieraisilla olija oli valmiina vastaanottamaan kutsun iltateelle, jolloin seurustelua voitiin jatkaa von Hauswolffin kuvaamin menoin teepöydän ääressä. Joskus seurustelu venyi aamuyön tunneille saakka, mutta siitä huolimatta seuraavana iltana oltiin valmiina lähtemään teatterinäytäntöön tai tapaamaan tuttavia. Aikalaislähteistä käy ilmi myös seurustelun epämuodollisuus. Adelaide von Hauswolff kirjoitti muun muassa, miten kenraalitar Steinheil viittoili hänelle ikkunasta pyytäen tulemaan vieraisille. Samoin Johanna von Nicolayn kuvaus

suuriksi syntymäpäiväpidoiksi kasvaneista yllätyskutsuista kuvaa välitöntä ja iloista seurapiiriä, jossa nuoret ja vanhat kohtasivat rupattelun, ruuan, pelien ja leikkien lomassa.[20]

Seuraelämä saattoi joskus tuntua myös raskaalta. Voi vain kuvitella, miten 13 lasta synnyttänyt Julie Hackman (1806–1878) selviytyi kaikista niistä vaatimuksista, joita jokakeskiviikkoinen vastaanottopäivä (*jour fixe*) aiheutti.[21] Vastaanottopäivä tarkoitti sitä, että keskiviikkoiltaisin Hackmanin talon ovet olivat avoinna ilman erityistä kutsua tai syytä. Adelaide von Hauswolffin matkapäiväkirjan perusteella vieraiden virta viipurilaisen herrasväen kodeissa tuntuu katkeamattomalta, eikä se rajoittunut vain avoimien ovien iltoihin tai ennalta sovittuihin seurapiiritapahtumiin. Ruuan valmistamisen valvominen, palvelijoiden ohjeistaminen, huonekalujen siirtely tanssiaisten tieltä ja lukuisat muut toimet seuraelämän sujuvoittamiseksi kävivät työstä. Ehkä tästä syystä viipurilaiset eivät noudattaneet tapaa käydä muodollisilla vieraisilla ja vastavierailuilla aamupäivisin, vaan käyttivät aamut illan seuranpidon valmisteluun.

Von Hauswolffin päiväkirjan kuvaukset Viipurin herrasväen keskinäisestä seurustelusta sekä kirjeistä välittyvä tieto seuranpidosta ovat ristiriidassa saksalaissyntyisen, Hackmaneiden kirjanpitäjänä ja lasten kotiopettajana toimineen Friedrich Wilhelm Klingenderin muistelmien kanssa. Klingender kertoo muistelmissaan, että viipurilaisherrasväki oli naurettavuuteen asti täsmällistä ja muodollisen kohteliasta vierailuetikettinsä suhteen. Samankaltaisia ikävystyttäviä ja jäykän kohteliaisuuden vaivaamia seuraelämän tapahtumia kuvaa rantasalmelainen papin poika Samuel Antell muistelmissaan.[22]

Naimattomaksi jääneen kirjanpitäjä-kotiopettajan muistelmat ovat kauttaaltaan happamien kommenttien sävyttämät ja lukijalle jääkin tuntu, että tämä ulkomaalaissyntyinen, herrasmiehen säätyyn kovasti pyrkinyt mies ei koskaan päässyt täysin sisälle Viipurin seurapiireihin. Ehkä kyse oli luonteesta, ehkä kyvystä verkostoitua. Adelaide von Hauswolff ja hänen isänsä – huolimatta heidän sotavangin statuksestaan ja kielitaidottomuudestaan – sen sijaan toivotettiin avoimen sydämellisesti tervetulleeksi seurapiireihin, koska he kuuluivat aatelistoon. Eurooppalainen aateli oli kansainvälistä, joten säätyveljeys sitoi ja yhdisti.[23]

Herrasväen keskuudessa tehtiin ei-toivotuille ulkopuolisille pienin elein selväksi, että he eivät olleet tervetulleita tai heidän kanssaan seurustelua ei katsottu sopivaksi. Lähestulkoon aina vierauden ja ulkopuolisuuden tunteiden ilmaisijat olivat muukalaisia kaupungissa. On mahdollista, että muualta tulleet, sosiaalisella arvoasteikolla alempiarvoiset tai muutoin maineensa menettäneet suljettiin varsin näkyvästi ja jopa osoittelevasti seurapiirien ulkopuolelle. Seurapiireihin kuulumisesta ja ulos sulkemisesta toimii yhtenä esimerkkinä von Hauswolffin päiväkirjasta löytyvä kertomus. Helmikuun 22.

Julkisten seurustelutilojen lisäksi seurapiirit kokoontuivat perheiden yksityistaloissa. Kuvassa Jaenischin talo osoitteessa Karjaportinkatu 10.

päivä 1809 von Hauswolff oli tapansa mukaan Steinheileilla, jotka olivat juuri muuttaneet uuteen kivitaloonsa. Myös sotakuvernööri Obreskov oli läsnä, kun kreivi Buxhoevden saapui paikalle. Saman tien kaikki naiset juoksivat pois huoneesta nauraen ja Natalie Steinheil jatkoi Buxhoevdenin pilkkaamista viereisessä huoneessa. Von Hauswolff lisäsi diplomaattisesti, että ei aio kertoa syitä Buxhoevdenin epäsuosioon.[24] Seurapiirien johtavien ihmisten suosion menettäminen tai suoranaisen pilkan kohteeksi joutuminen oli varmasti epämiellyttävä kokemus ja näyttää siltä, että epäsuosion osoittaminen saattoi olla hyvin suoraa; jopa julmaa naurua ja ivaa. Charlotta Wolff onkin todennut, että 1800-luvun Viipurissa kirjoittamattomat säännöt henkilökohtaisine siteineen sanelivat kanssakäymisen mallit uusille tulokkaille.[25] Tietoisuus omasta asemasta osoitettiin muualta tulleille, alempisäätyisille ja elämässään jollain tapaa epäonnistuneille, kuten Samuel Antellin, Klingenderin ja von Hauswolffin antamat esimerkit osoittavat. Toisten poissulkeminen onkin ryhmäidentiteetin kannalta tärkeimpiä sanktioita ja keino vahvistaa ryhmän yhteenkuuluvaisuutta.[26]

HISTORIANTUTKIMUKSEN NÄKEMYKSIÄ MATERIAALISESTA KULTTUURISTA

Materiaalisella kulttuurilla oli merkittävä rooli seurapiirien elämässä. Aikalaiset kertoivat päiväkirjoissaan, kirjeissään ja muistelmissaan seuraelämässä kokemastaan ja näkemistään esineistä. Esimerkiksi kuvatessaan syntymäpäiväjuhlia, Klingender havainnoi elegantit kukka-asetelmat ja von Hauswolff hopeiset vadit, joilta juhla-ateria tarjoiltiin.[27] Historiantutkimuksessa materiaalisella kulttuurilla voidaan käsittää melko väljästi esineitä, objekteja, artefakteja tai ylipäänsä materiaa, joka on säilynyt menneisyydestä nykypäivään. Aiempi Viipurin herrasväen seuraelämän materiaalista puolta koskeva tutkimus on hyödyntänyt muun muassa perukirjoja. Perukirjojen ohella materiaalista kulttuuria on tutkittu tilikirjojen, kuittien ja muiden tavaroiden valmistamisesta, hankkimisesta ja liikkumisesta kertovien lähteiden avulla. Viipurin materiaalista kulttuuriperintöä on tutkittu myös esimerkiksi perehtymällä kaupungin hopeaseppien valmistamiin esineisiin. Ne kertovat omaa kieltään kaupungin herrasväen seuraelämästä, jossa hopeiset teekannut ja hopeatuopit olivat tärkeässä asemassa. Kirjalliset lähteet antavat harvoin kovin seikkaperäistä kuvausta esineen ulkonäöstä. Sen sijaan tutkimalla esimerkiksi edellä mainittuja hopeaseppien valmistamia esineitä voidaan esineiden ulkonäöstä, materiaalista ja valmistustavasta saada selville huomattavasti enemmän kuin pelkkien kirjallisten lähteiden kautta.[28]

Materiaalisen kulttuurin käsitteen avulla voidaan avata uusia näkökulmia seuraelämään. Analysoimalla seuraelämään liittyviä materiaalisia ulottuvuuksia voidaan osoittaa piiloon jääviä yhteyksiä ja havainnoida merkityksiä, joita ei ole suoraan luettavissa tutkimusaineistosta. Materiaalisen kulttuurin näkökulmasta Viipurin herrasväen materiaalinen ympäristö on haluttu esittää rikkaana, ylellisenä ja jopa tuhlailevana. Tämä kumpuaa osittain käytetystä lähdeaineistosta ja retoriikasta, jota aikalaiset harrastivat. Etenkin alemmista sosiaalisista ryhmistä tai maaseudun vallasväestä nousseet henkilöt saattoivat kokea viipurilaisen herrasväen elämäntavan tuhlailevana ja herrasväkeen kuuluvat ihmiset pelottavan ruhtinaallisina.[29] Näihin päiviin saakka on toistettu Weckroothin kauppiassuvun mahdista ja ylettömästä elämäntavasta kertovia tarinoita, joiden mukaan seinät puhdistettiin ranskanleivällä ja vaatteet lähetettiin Ranskaan pestäviksi.[30] Nykytiedon valossa tiedämme, että rasvatahraiset tapettiseinät puhdistuvat vehnäleivällä, mutta ruuan käyttäminen tällaiseen tarkoitukseen on varmasti herättänyt ihmetystä palveluskunnassa ja näin ovat kertomukset ylettömästä elämästä saaneet alkunsa. Viipuriin vuonna 1812 komennetut, Ruotsin puoleisesta Suomesta kotoisin olevat virkamiehet paheksuivat Viipurissa vallitsevaa ”aasialaista ylellisyyttä”, jonka he tulkitsivat

olevan vain petollista ulkokuorta. Viipurin herrasväen materiaalinen kulttuuri näyttää poikenneen Ruotsin puoleisen Suomen oloista. Viipurissa ja ylipäänsä Vanhan Suomen alueella oli siirrytty rahapalkkoihin perustuvaan talouteen jo 1700-luvulla, aiemmin kuin muualla Suomessa.[31]

Pietarin läheisyys takasi sen, että Viipurissa etenkin herrasväellä oli mahdollisuus hankkia monia sellaisia tavaroita, joita muualla Suomessa ei vielä oltu nähty. Toisaalta poliittisen tai sosiaalisen vallan saavuttaminen ja ylläpitäminen vaativat arvolle sopivaa materiaalista ympäristöä. Pietarin vaikutuspiirissä kasvaneille tämä oli itsestään selvää. Vanhan Suomen kasvatit veivät oppimansa elämäntavan mukanaan Helsinkiin, kun siitä tuli pääkaupunki. Ranskalaiset kirjat, ylelliset asunnot ja gastronomiset herkut kuuluivat herrasväen elämäntapaan.[32]

SEURAELÄMÄSSÄ TÄRKEÄT ESINEET

Seuraelämässä arvioitiin toisia ja asettauduttiin toisten, samaan seurapiiriin kuuluvien arvioitaviksi.[33] Esineiden ja tilojen avulla voitiin viestiä sosiaalisesta asemasta, vallasta, poliittisista tai muista liittolaisuuksista. Komea asuintalo, muodinmukainen sisustus, ylellinen puku ja sosiaalisen kanssakäymisen tilanteisiin liittyvät esineet kantoivat viestejä, joiden hienosyisiä sisältöjä aikalaiset pystyivät tulkitsemaan.[34] Kotien sisustus, puvut ja vaikkapa vaunut, joilla vieraisille saavuttiin, kertoivat omistajansa tai käyttäjänsä asemasta. Tavaroiden avulla voitiin myös sulkea tiettyjä ihmisiä pois seurapiireistä. Ilman oikeanlaista pukua tai asemaan nähden liian vaatimattomasti tai ylenpalttisen pröystäilevästi sisustettua kotia seurapiireihin oli mahdotonta päästä ja siellä oli mahdotonta pysytellä.[35] Teollisen vallankumouksen käynnistyttyä tavaroiden määrä ja niiden saatavuus mullistuivat. Tämä näkyy esimerkiksi Hackmanin perheen hankinnoissa, kun 1800-luvulle siirryttäessä perheen tilikirjoihin ilmestyi pääasiassa Isossa-Britanniassa teollisesti valmistettuja esineitä. Teollistumisen myötä ryhdyttiin valmistamaan seuraelämää varten tarkoitettuja esineitä, jotka vuorostaan muovasivat herrasväen elinympäristöä, heidän sosiaalista normistoaan ja käyttäytymistään. Esimerkkinä näistä esineistä voi mainita Englannista tuotetut Wedgwood-tehtaan valmistamat teeastiastot, joita viipurilainen herrasväki hankki joko suoraan Iso-Britanniasta tai Wedgwoodin myymälästä Pietarista.[36]

Erään 1700-luvun lopun Viipurin vallasperheen, Hackmaneitten, elämäntapaan tutustumalla saa hyvän kuvan kaupunkieliitin seuraelämän materiaalisista ulottuvuuksista. Lukuisat tuolit, joita Johan Friedrich ja Marie Hackman heti avioiduttuaan hankkivat, sekä suuret määrät alkoholia eri muodoissaan kertovat seura-

elämästä, jossa tarjoiluista ja vieraiden mukavuudesta ei tingitty. Mahonkituolit nahkaistuimineen ja kullattuine koristeineen olivat keisarillisen tyylin mukaisia. Kodeista löytyi seurusteluun houkuttelevia sisustuselementtejä kuten marmorikantisia pöytiä, sohvia, jakkaroita ja kristallikruunuja, jotka valaisivat verhoin ja maalatuin tapetein koristettuja huoneita. Punssin nauttimiseen tarkoitetut maljat ja kauhat kertovat omaa kieltään seuraelämän kulttuurihistoriasta, samoin kuin koristeelliset, sokerin sirottamiseen tarkoitetut lusikat. Esineiden hankintapaikka ja niiden tyyli paljastavat, että Viipurissa seurattiin 1700-luvun lopussa ja 1800-luvun alussa Pietarin muotia. Pietarilaiset käsityöläiset, joista moni oli kotoisin Manner-Euroopasta, sovelsivat eurooppalaisia ja pietarilaisia malleja pyrkien valmistamaan tuotteet tilaajien maun mukaisiksi.[37]

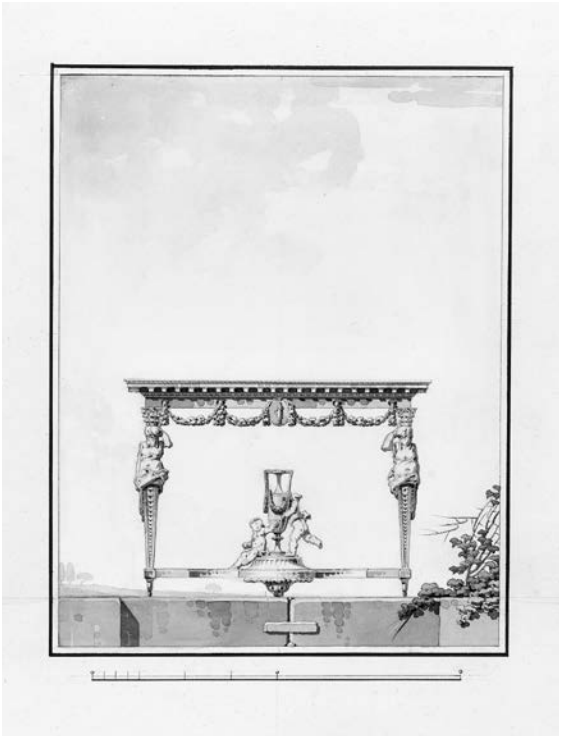

Seuraelämään kuului olennaisena osana säädynmukainen sisustus. Muodinmukaisia huonekaluja ostettiin ulkomailta asti ja ne viestivät omistajiensa varallisuudesta ja hyvästä mausta. Arkkitehti Giuseppe Martinelli, joka uudisti Monrepos'n puistoa, suunnitteli myös huonekalumalleja kartanon sisustusta varten. Kuvassa peilipöydän mallikuva.

Seuraelämä keskittyi, kuten Adelaide von Hauswolffin päiväkirjasta voi lukea, illallispöydän ääreen. Miltei heti avioiduttuaan Johan Friedrich Hackman hankki marmorikantisen mahonkipöydän, jonka sijoittelusta tulevaan kotiinsa hän antoi seikkaperäisen selostuksen ystävälleen.[38] Pöydän materiaali, sen muodinmukaisuus ja kunto sekä sijainti huoneistossa kertoivat omistajansa varallisuudesta, hyvästä mausta, taidosta seurata muotia ja kyvyistä ylläpitää eksoottisesta puusta kuten mahongista valmistettua huonekalua. Seuraelämään ei voinut osallistua, mikäli ei omistanut oikeanlaista ja oikein ylläpidettyä esineistöä. Tämä vaati riittävän ja ammattitaitoisen palveluskunnan hankkimista; he pitivät huolen muun muassa mahonkipöytien kiillottamisesta. Huonekalujen hankkiminen vaati myös oikeanlaisia kontakteja, joista erityisesti pietarilaiset yhteydet olivat tärkeitä.[39]

Pöydät tarvitsivat istumia ympärilleen. Tuolit kertovat hyvin konkreettisella tavalla seuraelämän merkityksestä ja siitä, millaisia vierasjoukkoja oltiin val-

miit kutsumaan.[40] Melko pian naimisiin mentyään Johan Friedrich ja Marie Hackman hankkivat Pietarista Natalie Steinheililtä tai hänen välityksellään 12 nojatuolia, 18 tavallista tuolia ja divaanisohvan.[41] Tuolien lukumäärä kertoo siitä, että nuoripari pystyi viihdyttämään kodissaan ainakin kahdeksan pariskunnan suuruista vierasjoukkoa. Adelaide von Hauswolff kertoi päiväkirjassaan artikkelin alussakin kuvatusta illanvietosta, jossa istuimia ei riittänyt kaikille. Ruokailu tapahtui siten, että vain naiset istuivat hevosenkengän muotoon katetun pöydän ääressä ja miehet ruokailivat seisten.[42] Tuolien sijoittelu tilaan ja istumajärjestys kertovat materiaalisen kulttuurin käsitteeseen liittyvästä tilallisesta ulottuvuudesta. Tuolien mukavuus ja niiden sijoittelu kuvastivat talon vieraanvaraisuutta ja sitä, miten kutakin vierasta arvostettiin. Parhaimmat istuimet oli varattu arvokkaimmille vieraille.[43] Adelaide von Hauswolff kirjoitti päiväkirjassaan siitä, miten epävarmaksi hän tunsi itsensä etsiessään vapaata istuinta kuvernöörin kotona järjestetyssä illanvietossa. Istuuduttuaan hän sai vierustovereikseen Natalie Steinheilin ja kuvernöörin, jotka ryhtyivät rupattelemaan hänen kanssaan. Tällöin nuori neiti tunsi tehneensä oikean paikkavalinnan.[44]

Ei myöskään ollut yhdentekevää, millaisista astioista vieraat teensä ja illallisruokansa nauttivat. Esimerkiksi Marie Hackman hankki Pietarista hopeisen kulhon ja moniosaisia posliiniserviisejä. Posliinia tilattiin myös Englannista, jolloin astioiden tuli olla sikäläisen Wedgwoodin tehtaan valmistamia.[45] Nämä hankinnat kertovat seuraelämän materiaalisista ulottuvuuksista. Haluttiin hankkia samanlaista kuin naapurilla, tai hankittiin esineitä, joita oli nähty mainostettavan saksankielisissä lehdissä tai Pietarin kaupoissa. Kulhosta tarjoiltiin ehkä punssia, kylmiä juomia tai hedelmiä, kun taas posliiniastiat oli katettu pöytään teetä tarjottaessa. Osa esineistä oli saatettu koristella nimikirjaimin tai aatelisperheissä suvun vaakunoin, jotka ilmensivät vieraille perheen sosiaalista asemaa.[46]

Ulkoasu oli seuraelämässä tärkeä.[47] Friedrich Wilhelm Klingender kirjoitti muistelmissaan siitä, miten hänen vuokraemäntänsä käytti aikaa pukunsa valintaan ennen maaherran teetanssiaisiin lähtöä. Kuuluisalta Pietarissa tanssineelta italialaisballerinalta nimensä saanut kampaus *à la Taglioni* kruunasi illan asun.[48] Pukuja suunniteltiin ja niitä kommentoitiin kirjeenvaihdon välityksellä. Esimerkiksi suurten voitontanssiaisten jälkeen vuonna 1808 Ludwig Heinrich ja Johanna von Nicolay selostivat Paul-pojalleen likimain kaikkien tärkeimpien seurapiiriin kuuluvien henkilöiden asuvalintoja.[49] Puvun materiaalilla, värillä, mallilla, uutuudella ja muodinmukaisuudella oli merkitystä. Ne kaikki kertoivat kantajansa tyylistä, mausta ja sosiaalisesta asemasta.[50] Johan Friedrich Hackman lainasi eräässä kirjeessään vaimonsa sanoja seuraavasti:

”Olisipa minulla nyt se kangas ja höyhenet”, huokaa hän, ”sillä huomenna on kenraali Essenin tanssiaiset, tai saisinpa ne tiistaihin mennessä, sillä silloin on toiset juhlat.”[51] Aviomiehen mukaan puolisoa ajoi vain halu esitellä pukujaan seurapiireissä.[52] Johan Friedrich Hackmanin mielipide oli hyvin samankaltainen kuin Klingenderin näkemys naisten halusta näyttää itseään seurapiireissä. Kyseessä oli miesten keskinäinen sanailu, sillä miesten puvut olivat aivan yhtä tärkeitä ja miehet huolehtivat ulkoasustaan tarkasti. Seurapiireissä ei sopinut esiintyä vajavaisesti puettuna. Etenkin niillä, jotka kantoivat virkapukua[53], puvun tuli olla moitteeton.[54] Kun Johan Friedrich Hackman valittiin Preussin konsuliksi Viipuriin, kantoi hän suurta huolta puvustaan aina aseman vaatimaa kokardia ja nappeja myöten. Keisarin mahdollinen vierailu oli lähestymässä ja ilman uutta virkapukua Hackman ei voinut osallistua juhlallisuuksiin. Virkapukunsa hän tilasi pietarilaiselta räätäliltään, jolla olivat hänen mittansa jo valmiina.[55]

Pietarin merkitystä Viipurin seuraelämälle ovat kuvanneet monet aikakauden matkakirjailijat, joista Pietarin saksalaisen pastori Abel Burjan kertomus vuodelta 1780 on yksi monipuolisimmista. Burjan mukaan viipurilaisilla ”oli klubinsa, konserttinsa, tanssiaisensa, naamiaisensa, kirjaillut liivinsä ja kauniit vaununsa”, joilla ajettiin vieraisille kaupungin mäkisillä kaduilla kiertäen koko kaupunki siitä huolimatta, että naapuriin olisi ollut helpompi saapua kyläilemään kävellen.[56]

Burjan havaitsema näyttäytyminen oikeassa seurassa hyvin hoidettujen hevosten vetämissä kiiltävissä vaunuissa oli tärkeä osa seuraelämän sosiaalista koodistoa. Vaunuajelut olivat myös keino esitellä sosiaalista asemaa ja varallisuutta, ja viettää aikaa vaunujen intiimissä läheisyydessä pienen piirin kesken. Marie Hackmanin kirjeenvaihdossa ja tilikirjoissa hevosiin ja vaunuihin kohdistuvat hankinnat toistuvat kuukausittain. Hevosia tuotettiin ulkomailta, vaunuja korjattiin toistuvasti ja ajokaluja uusittiin muodin vaihteluiden mukaan. Adelaide von Hauswolff kirjoitti päiväkirjaansa useita kertoja siitä, miten Natalie Steinheil otti hänet vaunuihinsa tanssiaisiin tai muihin illanviettoihin mentäessä ja miten he poistuivat sieltä yhdessä. Seurapiirit pitivät silmällä sitä, kuka sai kunnian ajaa kenenkin vaunuissa.[57] Laskiaisen aikaan rekiretket saattoivat yltyä hurjasteluksi, jossa herrasväki kiisi Viipurin kapeita katuja pitkässä, seitsemän hevosen vetämässä rekijonossa. Kaikista rohkeimmat menivät viimeiseen rekeen, jonka meno mutkissa ja kadunkulmissa oli varsin keikkuvaa. Von Hauswolffin mukaan tämä laskiaisenviettotapa ei ollut kovin yleinen Viipurissa, vaan Steinheilit olivat tuoneet sen mukaan Pietarista.[58]

Viipurin herrasväki sai materiaalisia vaikutteita seuraelämäänsä Pietarin ohella Euroopasta, jonne sillä oli kiinteitä perhe-, ystävyys- ja liikesuhteita.

Seuraelämän vaatimia sisustustavaroita, astioita, juomia ja ruokia hankittiin Saksasta, Alankomaista ja Isosta-Britanniasta. Ulkomaisten ystävien makuun voitiin luottaa niin täysin, että useimmiten tilausten saatteena oli vain pyyntö lähettää uusimman muodin mukaista tavaraa ilman tarkempia vaatimuksia väreistä, tyyleistä tai hinnasta.[59] Jaettu kosmopoliittinen materiaalinen kulttuuri ja tapakulttuuri yhdistivät 1700-luvun lopun ja 1800-luvun alun viipurilaisen herrasväen eurooppalaiseen kasvavaan ja vaurastuvaan porvaristoon ja ylempään keskiluokkaan. Sen sijaan viipurilaisen herrasväen esineistössä ei ole juurikaan mainintoja esimerkiksi samaan aikaan Länsi-Suomen herrasväen seuraelämää palvelleista ruotsalaisten valmistajien posliiniastiastoista tai hopeaesineistä.[60]

SEURAELÄMÄN PAIKAT

Seuraelämä muovasi ja määritti etenkin kaupunkitilaa. Tämä voidaan todeta myös niin, että poliittiseen, taloudelliseen tai hallinnolliseen vallankäyttöön liittyvät paikat kaupungissa keräsivät luokseen sosiaalista valtaa.[61] Tilaa ja materiaalista kulttuuria tarkasteltaessa korostuu näiden kahden kategorian päällekkäisyys, eikä kumpaakaan voi tarkastella täysin ilman toista. Esimerkiksi tiloissa sijainneet esineet kuten soittimet liittyivät sekä materiaaliseen kulttuuriin että tilojen käyttöön. Samoin tilojen valaistus kertoo sekä tilassa olevista materiaalisista tekijöistä – tässä tapauksessa kynttilöistä – että tilojen käyttötavoista. Tilallinen ulottuvuus on nostettu ajallisen ulottuvuuden rinnalle historiantutkimuksen tarkastelun kohteeksi. Samaan tapaan kuin seuraelämässä käytetyt esineet, niin myös seuraelämän paikat kertovat omaa kieltään seurustelukulttuurista.[62]

Viipurilaiset kaupunkitalot olivat pääsääntöisesti joko kaksikerroksisia, tiilestä muurattuja ”kivitaloja” tai puisia kaupunkitaloja.[63] Seuraelämän kannalta tärkeimmät huoneet sijaitsivat talojen toisessa kerroksessa, niin sanotussa *bel etage*ssa. Viipurin herrasväen yksityiskodit olivat niin suuria, että jopa 300-henkinen vierasjoukko mahtui yhtä aikaa nauttimaan isäntäväen vieraanvaraisuudesta. Tosin tuolloin ”saatiin todistaa tungosta”, kuten Adelaide von Hauswolff asian ilmaisi.[64]

Seurusteluun varattuja paikkoja aikakauden viipurilaisen herrasväen kodeissa olivat salit, salongit ja förmaakit eli vapaasti suomennettuna kamarit, joita talon herralla ja rouvalla saattoi kummallakin olla omansa. Herrasväen seuraelämä saattoi kesäaikaan siirtyä myös ulos, talojen puutarhoihin. Tämä oli yleinen tapa; samankaltaista puutarhoissa tapahtuvaa seurustelua voidaan havaita ympäri 1700- ja 1800-luvun Eurooppaa.[65] Mitä varakkaampi talo oli, sitä

enemmän seurusteluun oli mahdollista varata erillisiä tiloja. Huoneiden käyttötarkoitus oli joustava, jolloin seuraelämän paikat limittyivät perheen käytössä olevien tilojen kanssa tilaisuudesta ja kutsutusta ihmismäärästä riippuen. Toisin sanoen suurissa juhlissa makuukamareita saatettiin käyttää naisväen lepopaikkoina, niissä voitiin säilyttää ulkovaatteita tai niistä voitiin tarjoilla ruokia, kuten Adelaide von Hauswolff huomautti kuvatessaan suuria tanssiaisia.[66]

1700-luvun lopun ja 1800-luvun alun Viipurissa oli paikkoja, joissa seurustelu tapahtui nykytermein ilmaistuna kaupallisessa kaupunkitilassa, toisin sanoen teatterissa, ravintolassa tai muussa huvitteluun tarkoitetussa tilassa. Aikakauden Isoa-Britanniaa ja Ruotsia koskevat tutkimukset ovat osoittaneet, että vapaa-ajan käsitteen yhdessä uudenlaisen porvarillisen identiteetin kanssa voidaan katsoa syntyneen tuolloin. Kaupunkien porvariseliitti halusi ja pystyi identifioimaan itsensä uudelleen, erottautuen vanhasta, säätyjakoon perustuvasta ja aatelin valta-asemaa korostavasta järjestyksestä. Viipurin herrasväki näyttää seurustelleen lähinnä kodeissa ja muutamissa julkisissa tiloissa, joista etenkin raatihuoneen sali oli tärkeä seuraelämän viettopaikka. Julkisia seuraelämän paikkoja, kuten huvitteluun tarkoitettuja ravintoloita ja ”huvituspuistoja” (*Vauxhall*) syntyi laajemmin vasta 1800-luvun puolivälin tietämillä ja vuosisadan jälkipuoliskolla. Tuolloin ne kiinnostivat lähinnä alempaa porvaristoa, ei Viipurin herrasväkeä.[67]

Teatteri on urbaanin sosiaalisen kanssakäymisen muoto, jossa kielillä, säädyillä ja kulttuurisilla vaikutteilla on tärkeä merkityksensä. Näiden tekijöiden törmäyksistä Adelaide von Hauswolff kirjoitti päiväkirjaansa, jossa hän kuvaili Viipurissa näkemiään näytelmiä. Vieraskieliset näytökset tuntuivat nuoresta päiväkirjanpitäjästä toisinaan ikäviltä.[68] Viipuriin, tarkemmin sanottuna Tervaniemelle, oli rakennettu teatteritalo kuvernööri Nikolai Heinrich Engelhardtin aloitteesta hänen virkakaudellaan 1766–1778. Jo tätä ennen kaupungissa tiedetään vierailleen saksalaisia tai venäläisiä teatteriseurueita kiertueillaan, jotka jatkoivat Viipurista Tarttoon tai Tallinnaan. Vanhan ja vetoisan teatteritalon käytyä 1830-luvulla liian huonokuntoiseksi uusi teatteri ja Seurahuone rakennettiin uuden raatihuoneen läheisyyteen.[69] Viipurin maine vilkkaana teatterikaupunkina liittyi Itämeren ympäristön saksalaiseen kulttuuriin, jossa teatterissa käymisestä oli 1700-luvun loppupuolella tullut tärkeä herrasväen seurustelun muoto. Teattereista oli muodostunut näin ollen herrasväkeä yhteen kokoavia paikkoja.[70] Ruotsalaissyntyinen, nuori von Hauswolff ei välttämättä tuntenut saksalaisia teatterikappaleita ja koki ne tylsiksi, koska ei kyennyt seuraamaan juonta puutteellisen kielitaitonsa takia.

Muistelmakirjoittaja Klingenderin mukaan Viipurin teatterirakennus[71] ei ollut kovinkaan mukava käyttäjilleen. Talvisin siellä oli yhtä kylmä kuin ulkona,

joten sekä näyttelijät että katsojat hytisivät kylmästä. Klingenderin mukaan teatteri seurustelupaikkana sopi paremmin nuorelle herralle ja rouvalle (*a gentleman or lady at the age of 20 or 30*), joita kylmä ei haitannut toisin kuin 60:ttä ikävuottaan lähestyvää kirjoittajaa.[72] Teatterirakennuksen alkuvuosien puutteista johtuen voi olla mahdollista, että teatteri kokosi yhteen lähinnä nuorempaa herrasväkeä, jota mahdollinen kylmyys tai penkkien epämukavuus ei koetellut. Saksalaisseurueiden esittämät näytökset rajasivat myös kielitaidottomat ulkopuolelle, joten teatteri vahvisti jakolinjaa saksankielisen herrasväen ja kieltä taitamattomien, herrasväkeen kuulumattomien välillä.

Viipurin uusi teatteritalo liittyi kiinteästi toiseen seuraelämän tarpeisiin rakennettuun tilaan, Seurahuoneeseen, eli ravintolaan ja hotelliin. Teatterin ja Seurahuoneen yhdistävää ja Seurahuoneen talona tunnettua rakennusta voi pitää Suomen oloissa ainutlaatuisena urbaanina kulttuurikeskuksena.[73] Vuonna 1832 ilmestyneessä *Wiborgs Wochenblatt* -lehden numerossa kutsuttiin asiasta kiinnostuneita kokoukseen, jossa oli määrä keskustella kaupunkiin perustettavasta huoneistosta tanssi- ja klubiyhdistyksiä varten, sekä tarpeesta rakentaa teatteri- ja majoitustiloja. Aiemmin Seurahuoneen kaltaisena kokoontumispaikkana oli pidetty raatihuoneen salia. Kehityskulku on hyvin samankaltainen kuin Helsingissä, jossa raatihuoneen sali toimi kokoontumistilana ennen Seurahuoneen valmistumista.[74]

Seurahuoneen kaltaisessa tilassa (*assemblé- ja spektakelshuset*) tyypillinen *assemblé*-ilta alkoi tunnin kestävällä keskustelulla, jota seurasi teen nauttimista musiikin säestyksellä ja lopuksi tanssittiin. Säännönmukaisuus oli tyypillistä 1700-luvulla suosioon tulleiden ja Seurahuoneiden tapaan aatelistoa ja porvaristoa yhteen keräävien *assemblé*-tanssiaisten yhteydessä. Julkisten paikkojen ohella *assemblé*-tanssiaisia voitiin järjestää kodeissa.[75] Päämääränä oli tarjota huvitusten ohella mahdollisuus hienostuneeseen sosiaaliseen kanssakäymiseen myös vähemmän varakkaille, mutta herrasväkeen kuuluville. Tämä ei aina miellyttänyt kaikkia. Aikalaismuistelmissa kaikki herrasväkeen kuuluvat eivät sopeutuneet *assemblé*-tanssiaisten kirjavaan osallistujajoukkoon.[76] Viipurin Seurahuonetta hallinnoiva yhtiö tai yhteenliittymä ajautui rahavaikeuksiin 1840-luvulle tultaessa. Tällöin kaupunki lunasti rakennuksen itselleen ja antoi Seurahuoneen hotelli- ja ravintolatoiminnat yksityisen yrittäjän hoidettavaksi.[77]

Tanssiminen oli seuraelämän muoto, jolle oli Viipurissa omat paikkansa ja organisoituneet muotonsa.[78] Viipuriin perustettiin vuonna 1815 Tanssiseura (*Die Wiburgische Tanz Gesellschaft*), joka ei ollut kaupungissa ensimmäinen lajissaan. Seuran säännöissä, joiden allekirjoittajina oli sekä aatelisia että suurkauppiaita, määriteltiin herrojen pukeutuminen ja tanssittavien kappaleiden järjestys. Säännöistä luovuttiin jo vuonna 1821, mutta Tanssiseuran toiminta jatkui.[79]

Viipurin Tanssiseura kokoontui ainakin aluksi ”Seuran tavallisessa paikassa Raatihuoneella”.[80] Tanssiseura sitoutui kunnostamaan salin, jolloin se sai alennusta tilan vuokraan. Raatihuoneen salissa kokoontuvan maistraatin ja tanssiseuran edut kohtasivat – seura sai tilan tanssiaisille ja maistraatti kunnostetun ja hyvällä maulla sisustetun tilan omille kokouksilleen. On mahdollista, että Seurahuoneen valmistuttua Tanssiseura siirtyi kokoontumaan sinne, jolloin raatihuoneen sali jäi vain maistraatin käyttöön. Tanssiseuran aloittaessa toimintaansa raatihuoneen sali tapetoitiin ja maalattiin, sinne hankittiin tyylikkäitä huonekaluja ja kynttiläkruunuja. Valaistuksella ja sisustuksella luotiin tila, jossa herrasväen seurustelu oli mahdollista suorittaa mahdollisimman mukavasti. Valaistus loi omalta osaltaan eroa rakennuksen sisäpuolella juhlineen herrasväen ja kadulla pimeässä liikkuneiden muiden kaupunkilaisten välille. Oma tila myös takasi sen, että Tanssiseuraan kuulumattomien tai niiden, jotka eivät voineet lunastaa pääsylippua, pääsy voitiin evätä.[81] Organisoituneet seuraelämän tavat, vakiintuneet paikat ja jopa valaistus loivat hierarkkista järjestystä.

Tanssiminen liittyi musisointiin, joka oli oleellinen osa aikakauden herrasväen seuraelämää. Adelaide von Hauswollf kirjoitti päiväkirjassaan, että kenraali Sutthoffin ja rovasti Wahlin tyttäret olivat taitavia soittamaan klaveeria. Klingender kertoi niin ikään päiväkirjassaan illanvietoista, joissa seurueen naiset viihdyttivät musiikilla.[82] Klaveeri tai fortepiano kuului herrasväen kodin kalustukseen ja esimerkiksi Hackmanit hankkivat ensiksi mainitun pian avioiduttuaan.[83] Suurikokoinen soitin ja sen ympärille kerääntynyt kuulijakunta vaativat oman tilansa herrasväen salissa. Varallisuus ja käytettävissä oleva tila ratkaisivat, oliko musiikki-instrumentteja mahdollista hankkia. Vaatimattomimmin asuvilla herrasväen jäsenillä ei ollut mahdollisuutta erityiseen, soittamiseen keskittyvän paikan luomiseen.

Tanssiaisten ohella julkisissa tiloissa järjestettiin herrasväelle suunnattuja musikaalisia illanviettoja (*soirée*). Niissä esiintyivät kiertelevät saksalaiset muusikot.[84] Raatihuoneen salissa esiintyi esimerkiksi vuonna 1830 Addner -niminen muusikko kahden rupla lipun lunastaneille. Muutamaa vuotta myöhemmin itävaltalaiset muusikot pitivät konsertin samassa paikassa.[85] Konsertit oli suunnattu herrasväelle, sillä lippu maksoi työmiehen usean päivän palkan verran.[86] Musikaalisten illanviettojen ilmoituksissa puhuteltiin ”musiikinharrastajia” (*Musik Liebhaber*).[87] Harrastuneisuus, ohjelmiston tunteminen ennalta, lisäsi musiikkinautintoa, joten musiikin tuntemuksella ja soittotaidolla voitiin luoda herrasväen yhteenkuuluvaisuutta ja erottautua niistä, joilla ei ollut mahdollisuutta hankkia musiikillista sivistystä. Raatihuoneen salista kantautuvat soinnut saattoivat asiaan perehtymättömän korvaan kuulostaa oudoilta tai kauniilta, sillä rahvas oli kuullut soittoa vain kirkossa tai kyläpelimannien

soittaessa. Etenkin oopperan laulutavan voi olettaa kuulostaneen vieraalta. Musiikin avulla voitiin luoda herrasväen oma tila, jossa arvioitiin yhä uudelleen herrasväen sisäisiä hienovaraisia eroja. Ne, jotka tunsivat uusimmat musiikkinumerot ja tunnistivat esimerkiksi Mozartin tai jonkin oopperanumeron, saattoivat erottautua niistä, joiden musiikintuntemus ei ollut yhtä syvällistä.

Seuraelämään liittyi myös pelaaminen, joka oli suosittua ympäri Eurooppaa 1700-luvulla.[88] Jo ennen Seurahuoneen rakentamista oli Viipurissa ollut herrasmiehiä yhteen koonnut peliklubi (*der Spiel Clubb*), joka lakkautettiin Paavali I:n käskystä vuonna 1801. Klubilla lienee ollut vakituinen kokoontumispaikka, sillä klubin toimintaan oleellisesti kuulunut biljardinpeluu ei olisi onnistunut vaihtuvissa tiloissa. Klubin jäsenistöön kuuluivat likimain kaikki Viipuriin sijoitetut upseerit ja aliupseerit sekä paikalliset herrasmiehet.[89] Peliklubin ohella korttipelejä, shakkia tai biljardia pelattiin illanvietoissa niin kodeissa kuin julkisemmillakin kokoontumispaikoilla.[90] Friedrich Wilhelm Klingenderin mukaan herrasmiesten klubi oli toiminnassa vielä 1830-luvulla.[91]

Klingender ei kerro klubin sijaintia – on mahdollista, että se sijaitsi raatihuoneella tai jossakin suuren kaupunkitalon huoneessa, jonka isäntä oli luovuttanut herrasmiesten käyttöön. Esimerkiksi Hackmanin talouteen tällainen pelipöytä hankittiin vuonna 1803.[92] Pelipöydän ympärille muodostui herrasväen kodeissa seurusteluun varattu paikka, jossa mukavat istuimet ja hyvä valaistus loivat pelaamiselle otollista tunnelmaa. Kutsu pelipöytään saattoi toimia syvemmän ystävyyden alkuna tai osoituksena luottamuksesta, halusta haastaa kumppani tai vain miellyttävästä ajanvietosta. Pelipöytä muodosti oman tilansa suuremmassa tilassa, esimerkiksi salissa tai förmaakissa, ja sen luona voitiin keskustella pienemmän seurueen kesken arkaluontoisemmista tai intiimimmistä asioista.

Klubihuoneiston, Seurahuoneen ja teatteritalon ohella Viipurissa oli myös muita julkisiksi tiloiksi luettavia paikkoja, joissa herrasväen oli mahdollista kokoontua. Julkisissa tiloissa käydyt keskustelut ovat olleet historiantutkimusta puhuttanut aihe, jossa erityisesti kahviloiden synty on yhdistetty uudenlaiseen, urbaaniin porvarillisuuteen tai keskiluokkaisuuteen. Kuten Seurahuoneet ja *assemblét*, niin myös kahvilat saattoivat toimia erilaisten sosiaalisten ryhmien kohtaamispaikkoina.[93] Adelaide von Hauswolff kertoi päiväkirjassaan, miten hänen isänsä tapasi toisia herrasmiehiä Viipurin kaduilla, mikäli ei tullut kutsutuksi jonkun kotiin. Mainintoja kahviloista tai krouveista, joissa majuri von Hauswolff olisi vieraillut, ei kuitenkaan ole.[94] Myöskään Klingender ei mainitse seurustelleensa kahviloissa, vaan miesten keskinäinen seuranpito tapahtui joko kodeissa tai klubihuoneistossa. Klingenderin tuomio Viipurin herrasmiesten keskinäisestä seurustelusta on sekin varsin negatiivinen. Seu-

Pelipöydän ääreen kokoonnuttiin seurustelemaan ja se muodosti oman intiimimmän tilansa suuremmassa salissa. Kuvassa Jaenischin perhe on kokoontunut Herttualan kartanon pelipöydän ympärille noin vuonna 1808: vasemmassa laidassa seisoo Johan Friedrich Hackman nuorempi, Dorothea Elisabeth Jaenisch, o. s. Frese, Marie Jaenisch Bijou-koira sylissään, Nicolai Jaenisch, Julie Sophie Hackman (o. s. Jaenisch), Helene Sofie Jaenisch, Helene Elisabeth Jaenisch ja Magnus Jaenisch.

ranpito oli ikävää ja viipurilaisia herrasmiehiä ei innostanut halu keskustella tai pelata korttia, vaan he halusivat yksinomaan juoruilla.[95]

Pietarin läheisyys muovasi Viipurin herrasväen seurustelun paikkoja, kun esimerkiksi kartanoiden puutarhat pyrittiin muokkaamaan suurkaupungissa nähtyjen esimerkkien mukaisiksi. Muistelmissaan Friedrich Wilhelm Klingender kuvasi useita kertoja matkojaan Pietariin tapaamaan ystäviä, teatteriin, oopperaan tai kävelyille keisarillisten palatsien puutarhoihin.[96] Johan Friedrich Hackman kertoi kirjeessään vuodelta 1803, miten hänen vaimonsa Marie Hackman matkusti Pietariin seuraamaan ranskalaista Garneria ja tämän uhkarohkeaa rouvaa, jotka molemmat nousivat kuumailmapallon kyytiin.[97] Pietariin saatettiin matkustaa myös katsomaan kaupungissa vierailevia kuninkaallisia.

Madamet Steinheil ja Sesemann matkustivat esimerkiksi vuonna 1809 Pietariin ”katsomaan kaunista kuningatarta” eli Preussin kuningatar Louisea.[98]

Herrasväkeä koonneiden yleisötilaisuuksien merkitystä seuraelämälle on tutkittu vain vähän. Viimeaikainen, Isoon-Britanniaan kohdistuva tutkimus on kuitenkin osoittanut erilaisten julkisten ja puolijulkisten huvitilaisuuksien olleen oleellinen osa esimerkiksi Lontoon poliittista elämää, jossa näyttäytyminen oikeassa seurassa oikeaan aikaan, oikeassa paikassa ja oikealla tavalla pukeutuneena saattoi vaikuttaa suuresti yksilön mahdollisuuksiin edetä urallaan tai vaikuttaa poliittisesti.[99] Samantapaisia havaintoja on tehnyt Matti Klinge helsinkiläisseurapiireistä, joiden kietoutuminen kenraalikuvernöörin lähipiiriin ilmensi keisarillista valtaa ja pyrkimyksiä päästä vallan piireihin suuriruhtinaskunnassa.[100] Myös Klingender kuvaili muistelmissaan tarkasti keiden kanssa hän oli liikkunut, keitä oli tavannut ja missä vieraillut.[101] Näyttäytyminen oikeassa seurassa – ja näiden tapaamisten muiston säilyttäminen lähipiirille, joka arvattavasti tulisi lukemaan muistelmia, näyttää olleen Klingenderille tärkeää. Nähtyjä paikkoja ja tavattuja ystäviä arvosteltiin ja arvotettiin sen mukaan, miten ne palvelivat Klingenderin henkilökohtaisia pyrkimyksiä edetä urallaan ja elämässään. Seuraelämä ei siis ollut vain päämäärätöntä huvittelua, vaan seurustelun ja nähtävyyksien ihailun lomassa voitiin ajaa omaa tai lähipiirin etua.

AVOIMET OVET, SULJETUT PIIRIT

Viipurin herrasväkeen kuului ihmisiä monista eri yhteiskunnallisista taustoista ja ammateista. Seuraelämässä solmittiin ja ylläpidettiin suhteita. Seuraelämä myös vahvisti tunnesiteitä yhteisön jäsenten välillä ja näin ollen lujitti yhteisön yhteenkuuluvaisuuden tunnetta ja ryhmäidentiteettiä. Näyttää siltä, että Viipurin herrasväki tiesi ja tunnusti, keitä heidän sosiaaliseen piiriinsä kuului ja keitä sinne haluttiin. Omissa piireissään herrasväki seurusteli hyvinkin vapautuneesti. Ulkopuolisille, olivatpa nämä sitten säädyltään, sosiaaliselta asemaltaan tai muutoin muukalaisiksi koettuja, heidän asemansa tehtiin hyvin selväksi ja osoitettiin se kirjaimellisesti joko kieltäytymällä vastaanottamasta heitä tai poistumalla huoneesta. Vähemmän osoitteleva, mutta varmasti yhtä kiusallinen tapa osoittaa ulkopuoliselle paikkansa oli viileä ja muodollinen käytös, jota vaikkapa savolaistaustainen Antell sai kokea Hackmanin ja von Nicolayn luona vieraillessaan, ja josta Klingender kertoi päiväkirjassaan.

Herrasväkeen kuuluville ovet olivat avoimet ja seurustelu oli vapaata, hilpeää ja ennen kaikkea jatkuvaa. Kotiin jääminen ja seuraelämän ulkopuolella pysyminen eivät olleet vaihtoehtoja. Jokailtainen seurustelu teenjuonnin,

käsitöiden ja kortinpeluun lomassa oli velvollisuus, joka saattoi uuvuttaa siihen tottumattoman, kuten Adelaide von Hauswolffin päiväkirjasta voi lukea. Herrasväkeen kuuluminen oli velvollisuuksia sisältävä etuoikeus. Näitä velvollisuuksia olivat teeillat, tanssiaiset, illalliset, naamiaiset, kesäiset piknikit, teatterinäytännöt, yhteinen musisointi ja kortin peluu. Nämä toimet ja tapahtumat saattavat näyttäytyä jälkipolville toimettomuuden ja huvittelunhalun ilmentyminä, mutta tosiasiassa ne kävivät työstä. Niiden avulla yhteisö lujitti yhteenkuuluvuuttaan, yhteistä identiteettiään ja verkostojaan. Eivätkä vain yhteisesti jaetut tavat, vaan myös yhteinen, seuraelämään liittyvä materiaalinen kulttuuri lujitti viipurilaisen herrasväen yhteenkuuluvaisuutta. Pietarista ja Euroopan kosmopoliittisista kaupungeista Viipuriin päätyi tapakulttuurin lisäksi myös materiaalinen kulttuuri mahonkipöytineen, pehmeine sohvineen, englantilaisine teeastioineen ja muodikkaine pukuineen. Voidaan myös pohtia, mitä tapahtui niille herrasväkeen kuuluneille ihmisille, jotka eivät halunneet osallistua seuraelämään tai materiaalisen kulttuurin kartuttamiseen samalla tavalla kuin muut yhteisön jäsenet. On mahdollista, että tällaista olisi pidetty loukkauksena koko yhteisöä kohtaan. Ulkopuolelle jättäytyminen olisi herättänyt epäluuloja ja epäluottamusta, ja viestinyt siitä, että kyseinen yksilö ei joko halunnut tai tuntenut kuuluvansa seurapiireihin ja herrasväkeen. Mikäli seurapiireihin oli päässyt, ei niistä voinut jättäytyä pois ilman, että maine olisi joutunut kyseenalaistetuksi.

Seuraelämä ei siis ollut yksinomaan vapaata huvittelua, vaan sillä saattoi olla yhteisön elämää parantavia päämääriä. Seuraelämän muodot ja tavat näyttävät muovaantuvan uudella tavalla 1800-luvulle siirryttäessä, kun uudenlainen urbaani porvarillisuus tai keskiluokkaisuus alkoi muodostua vaikuttavaksi tekijäksi myös Viipurissa. Seuraelämä sai uusia tiloja kuten Seurahuoneen, jossa eri sosiaalisten ryhmien oli mahdollista seurustella keskenään.

Viipurin herrasväki oli kosmopoliittista. Heidän elämäntapansa näyttää olleen jossakin määrin ylellisempää tai noudatelleen enemmän kansainvälisten eurooppalaisten metropolien herrasväen elämäntapaa kuin esimerkiksi saman ajan Turussa. Tämä ero tulee erityisesti näkyville vuonna 1812, jolloin läntisestä Suomesta siirtyneet virkamiehet eivät ymmärtäneet Viipurin herrasväen halua pukeutua näyttävästi ja käyttää varojaan näyttäviin ajopeleihin. Samat suurkaupunkilaisen elämäntavan merkit olivat panneet merkille jo edellisen vuosisadan matkustavaiset, jotka näkivät Viipurin herrasväen elämäntavan saaneen vaikutteita Pietarista. Viipurin vallasväen oli helppo omaksua vaikutteita Pietarista sekä eurooppalaisista metropoleista, sillä sen jäsenet matkustivat katsomaan ja kokemaan Pietarin tarjoamia elämyksiä, omaksumaan kaupungin kulttuuria sekä hankkimaan seuraelämän materiaalista tarvikkeistoa. Oma-

kohtaisten kokemusten lisäksi herrasväki saattoi saada vaikutteita Pietarista tai Euroopan saksankielisiltä alueilta ystävien ja sanomalehtien välityksellä. Pietarin merkittävyys realisoitui myös Helsinkiin muodostuneelle seurapiirille sen jälkeen, kun Helsingistä oli tullut pääkaupunki. Viipurissa ilmiö oli kuitenkin havaittavissa jo varhemmin, 1700-luvulla.

Pietarista hankitut huonekalut tai muut seuraelämän kannalta oleelliset esineet saattoivat edesauttaa Viipurin omaleimaisen materiaalisen kulttuurin syntymistä. Tästä on viittauksia esimerkiksi Viipurin hopeaesineistössä. Rajatun esinetyypin tarkastelu voi paljastaa uutta tietoa paikallisesta mausta tai toisaalta osoittaa paikallisia tai ajallisia erikoisuuksia. Seuraelämään liittyvä materiaalinen kulttuuri on monelta osin hajanaista, joten kovin pitkälle meneviä päätelmiä juuri Viipurille tyypillisestä seuraelämästä tai sen materiaalisista ilmenemismuodoista ei voi tehdä. Sen sijaan tutkimuksessa korostuu se, että Viipurin herrasväen seuraelämä noudattelee tyypillistä aikakauden urbaanin herrasväen elämäntapaa. Samankaltaista esineistöä ja samoja seurustelun muotoja on löydettävissä niin Helsingistä kuin muualta Itämeren piiristä. Seurahuoneet, *assemblét* tai kodin ovien avaaminen *jour fixe'nä* olivat seuraelämän ylirajaisia muotoja.

Seuraelämä kietoutui ruokailun ja yhdessä syömisen ympärille, joten se vaati erityistä materiaalista esineistöä. Epämuodolliset teeillat tai suuret illalliskutsut vaativat välineistöä, jonka tyylillä, ulkoasulla ja käyttötavoilla oli tärkeä merkityksensä. Ei ollut yhdentekevää mihin vieraat istuivat, tai kenet kutsuttiin pelipöydän ääreen. Näistä istumisjärjestelyistä, mukaan kutsumisen ja poissulkemisen tapahtumista löytyy runsaasti mainintoja aikalaislähteistä. Fyysinen läheisyys seurapiirin keskeisiin henkilöihin saattoi ilmentää valtasuhteita, joiden taustalle kätkeytyi kilpailua, liittoutumisia, samanmielisyyttä tai sukulaisuussuhteita.

Seuraelämässä pukeutuminen oli oma taiteen lajinsa. Herrasväki – niin miehet kuin naiset – seurasivat ja kommentoivat toistensa pukeutumista. Miesten ilmaisemien näkemysten mukaan naisten asuvalinnat olivat turhaa koristautumista, mutta myös miehet käyttivät aikaa ja vaivaa omien asujensa viimeistelyyn. Pietarilaiset räätälit toimittivat Viipurin herrasväelle kankaita, joista valmistetuissa muodikkaissa liiveissä herrasmiehen sopi astua salin kynttiläkruunujen valoon. Muodin vaihteluita seurattiin tarkasti, sillä Viipurissa osattiin nimetä muodikkaimmat päähineet ja kampaukset, jotka olivat ottaneet nimensä esimerkiksi suosituilta ballerinoilta. Myös kuninkaat ja keisarillinen perhe olivat esikuvia, joiden pukeutumista seurattiin. Keisarilliset vierailut Viipurissa tarjosivat mahdollisuuden päästä näkemään vilahdus loistosta, mutta toisaalta ne olivat myös tilaisuus päästä fyysisesti lähelle vallan ydintä.

Tällaisissa tilaisuuksissa pukeutumiseen oli kiinnitettävä erityisesti huomiota. Erityisesti keisarin edessä oli esiinnyttävä aseman mukaisessa asussa. Aseman ja arvon mukainen ulkoasu ja ylipäänsä elämäntavan ulkoiset merkit olivat edellytys ja tae sille, että yksilön asema säilyi tai parantui. Viipurilaiset olivat ymmärtäneet tämän ja moni Vanhasta Suomesta kotoisin oleva virkamies vei elämäntapansa mukanaan Helsinkiin, kun hän päätyi uuteen pääkaupunkiin korkeisiin virkatehtäviin.

Viipurin herrasväen seuraelämä keskittyi kaupunkiasuntojen saleihin sekä kesäaikaan läheisten maaseutukartanoiden puutarhoihin. Herrasväki seurusteli 1700-luvulla ja 1800-luvun alussa yksityisasunnoissa, jolloin tietyn seurapiirin rajaaminen kutsuttujen joukkoon oli helpompaa. Tällöinkin osa kutsun saaneista saatettiin päästää lähemmäs herrasväen ydinjoukkoa, kun taas jotkut suljettiin ulkopuolelle. *Crème de la crème* määritti itse itseään jatkuvassa kanssakäymisessä keskenään. Niille, jotka oli hyväksytty sisäpiiriin, seurustelu näyttäytyi hyvinkin vapaamuotoisena: kutsut kiirivät kadun yli avoimesta ikkunasta toiseen ja illan emäntä kaappasi tulijan kainaloonsa jo ovensuussa. Korttipelipöydässä tai soittimen ääreen kokoontuneen seurueen piirissä saatettiin jakaa informaatiota, joka ei ollut tarkoitettu koko kolmeensataan henkeen nousevan seurapiirin korville. Samaan aikaan osa vieraista sai tyytyä seisoskelemaan ovensuussa arvuutellen, mitä sisemmällä huoneistossa puhuttiin.

Herrasväen seuraelämä siirtyi yksityisasunnoista seuraelämää varten rakennettuihin tiloihin 1800-luvun kuluessa. Raatihuoneen salin lisäksi klubihuoneisto, teatteri ja ravintola Seurahuone tarjosivat julkisen seuraelämän näyttämöitä, joissa herrasväen ja siihen kuulumattomien välistä rajaa voitiin uudelleenarvioida. Nämä uudenlaiset, porvarilliset seuraelämän paikat muovasivat seurustelua kohti uudenlaista kansalaisyhteiskuntaa, jossa pääsylipun lunastamalla saattoi päästä hetkeksi osaksi seuraelämästä nauttivien joukkoa, vaikkakaan ei osaksi herrasväkeä.

Viitteet

1 *”Februari 4 [1809] På förmiddagen blev vi inviterade på bal i afton hos assessor Ladau. På eftermiddagen skickade generalskan bud och frågade om jag ville fara dit med henne, vilket jag med nöje antog. Kl. ½ 9 reste vi dit. De stora rummen var redan uppfyllda. General Buxhövden med sina söner var också där. Min Pappa presenterade mig för värden och han för värdinnan, en ung fru med vackert utseende. De har två små barn, vackra som änglar. Efter teet började dansen med polonaise, sedan fortsattes den med variationer. Förfriskningar av många slag serverades på stora silverfat. […] Kl. 12 supérade vi. Ett stort hästskobord var dukat, och på det fanns endast granna brickor, mycket silver och desserter av alla slag. Sällskapet var talrikt att endast damer placerades vid bordet. Maten, som bestod av många rätter med läckerheter, serverades från ett annat rum av en mängd uppassare. Efter supén fortsatte dansen. Kl. 4 reste jag hem med generalskan.”* Von Hauswolff 2007, 106. Kaikki vieraskieliset tekstit ovat kirjoittajan kääntämiä.

2 Einonen 2013a; Tandefelt 2003, 85–104, erit. 94–95.

3 Ilmakunnas 2016b; Trentmann 2016, 9; van Gent 2016, erit. 389; Gerritsen & Riello 2015, 4–5; Harvey 2013 [2009]; Hicks 2010.

4 Itävallan keisari Josef II antoi Ludwig Heinrich Nicolaylle aatelisarvon vuonna 1781, jonka jälkeen Nicolayn nimen eteen oli oikeus lisätä aateluudesta kertova von -etuliite. Knapas 2003, 27.

5 Ensimmäiset sanomalehdet alkoivat ilmestyä Viipurissa 1820-luvulla. Viipurin herrasväki luki *St. Petersburger Zeitung*ia ja Saksassa julkaistuja lehtiä.

6 Herrasväen määritelmä Wirilander 1974, 34–35. Vrt. Mäkeläinen 1972, 11.

7 Schulte Beerbühl 2011, 1–16; Kleingeld 1999.

8 Wolff 2014, 353.

9 Vainio-Korhonen 2008, 129.

10 KK, Monrepos’n kartanon arkisto, MsMf 842 (15.10.1809 L. H. ja Johanna von Nicolay Paul von Nicolaylle); ÅA, Handelshuset Hackman, HH 33, *Remembrances*…; von Hauswolff 2007 passim.; Kaukiainen 2014, 35; Schweitzer 1993; Ruuth & Kuujo 1975, 67, 247, 254–255; Vrt. Mäkeläinen 1972, 38–39.

11 Ruuth & Kuujo 1981, 41–42; Ruuth & Kuujo 1975, 52–54.

12 Tigerstedt 1940, 92.

13 Klinge 2012, 314–321.

14 ÅA, Handelshuset Hackman, HH 33, Remembrances…, 15.4.1839.

15 Von Hauswolff 2007, 114, 116. Adelaide von Hauswolffin oli opeteltava saksaa, sillä vain Natalie Steinheil pystyi keskustelemaan hänen kanssaan ruotsiksi. Viipurin tyttökoulun opettaja mademoiselle Lehman ryhtyi opettamaan von Hauswolffille saksaa. Esimerkiksi Hackman-perheessä lapsille oli kieltenopetusta venäjän, ranskan ja englannin kielissä. Klingender toimi perheen kieltenopettajana 1830-luvulla. Johanna von Nicolay kirjoitti pojalleen ranskaksi, L. H. von Nicolay saksaksi. Vrt. Wolff 2014, 354. Wolff muistuttaa, että kaikki eivät olleet monikielisiä ja sosiaalinen asema vaikutti kielitaitoon, toisin sanoen rahvas ei välttämättä puhunut muuta kuin äidinkieltään suomea. Tässä artikkelissa en paneudu syvällisemmin kielikysymyksiin. Aihetta on tutkittu aiemmin, ks. esim. Tandefelt 2003.

16 Von Hauswolff oli ollut sotavankeudessa aiemmin Nizhni Novgorodissa.

17 *”Januari 28 [1809] Seden är här, liksom inne i landet, att man sammankommer på eftermiddagen, tidigt eller sent, med handarbete, sitter så länge man behagar, och om an inte har förfall merendels till kl. 9. För att supera blir man antingen tillsagd att stanna kvar eller bli formellt bjuden. Detta bjudningssätt är på te, sylt och allahanda slisk. Ryssarna superar sällan. De tyska husen följer samma metod.”* von Hauswolff 2007, 103–104.

18 Termejä *bon ton, bonne societé* ja *le beau monde* käytettiin tarkoittamaan 1800-luvun alkupuolen (brittiläistä) yläluokkaa. Termit viittaavat hyviin tapoihin, muodinmukaisuuteen ja tyylitajuun. Greig 2013.

19 ÅA, Handelshuset Hackman, HH 33, Remembrances... Ks. erit. 3.3.1839.

20 KK, Monrepos'n arkisto, MsMf 842 (20.6.1812, Johanna von Nicolay Paul von Nicolaylle); ÅA, Handelshuset Hackman, HH 33, Remembrances... Ks. erit. 3.3.1839; von Hauswolff 2007, 104; vrt. Frenckell 1943, 258–259, 278, 297.

21 Tigerstedt 1952, 50; vrt. Frenckell 1943, 326–327.

22 ÅA, Handelshuset Hackman, HH 33, *Remembrances...;* Hirn 1981, 569.

23 Vainio-Korhonen 2008, 200.

24 Von Hauswolff 2007, 115.

25 Wolff 2014, 367.

26 Einonen 2013a; Hall 1996, 2, 4–5; Frenckell 1942, 144, 160.

27 ÅA, Handelshuset Hackman, HH 33, Remembrances..., 1.8.1839.

28 Ilmakunnas 2016b, 138–141; Gerritsen & Riello 2015, 1–9; Findlen 2013, 6–15; Ilmakunnas 2011, 382–389. Tässä artikkelissa tutkimuksen lähdeaineistona toimivat esineistä jäljelle jääneet kirjalliset maininnat sen sijaan, että itse esineitä tutkittaisi. 1700-luvun viipurilaisherrasväen esineistöä on säilynyt jälkipolville vain niukasti. Esineistöstä, ks. esim. Tamminen 2017.

29 Ks. esim. päiväyksellä 15.3.1839 kirjoitettu kuvaus maaherran tanssiaisista. ÅA, Handelshuset Hackman, HH 33, *Remembrances...*

30 Hirn 1981, 569; Ruuth & Kuujo 1975, 249.

31 Kaukiainen 2014, 17, 29.

32 Klinge 2012, 312.

33 Vrt. Sennefelt 2015, 191.

34 Ilmakunnas 2016a, 72; Klinge 2012, 213–313.

35 Ilmakunnas 2016a, 87–162; Sennefelt 2015, 179–195, erit. 188–192; Andersson 2006, 21–44; Smith 2002, 44–46; Mäkeläinen 1972, 131–172; Suolahti 1925, 137–212. Pukeutumista ja kuluttamista määrittivät myös ylellisyysasetukset, joita annettiin sekä Ruotsissa että Venäjällä. Näiden toteutumisesta Viipurissa ei ole tutkimusta, eikä tutkimusaineistossani viitata ylellisyysasetuksiin kuin kerran, kun pohditaan norsunluisten veitsien sijoittumista korkeasti tullattujen ylellisyystavaroiden joukkoon. ELKA, Hackman & Co, 15.1.1804, Hoy, St. Petersburg. Ylellisyysasetuksista, ks. Hunt 1996, 146. Ruotsissa ylellisyysasetukset kumottiin 1815. Kuokkanen, Mutka, Ylimaunu 2015.

36 Ijäs 2017; de Vries 2008, 148.

37 Tamminen 2017; Ijäs 2015. Vrt. Ruuth & Kuujo 1975, 243, 247. Vrt. Andersson 2006, 33–34.

38 ELKA, Hackman & Co, B 14, 29.10.1801, J. F. Hackman Thomas Zagelille Pietariin.

39 Andersson 2006, 33–34; Charpy 2015, 213; Mäkeläinen 1972, 122–123, 144–145.

40 Ilmakunnas 2016a, 76–77; Andersson 2008, 157–157; North 2008, 66; Andersson 2006, 34.

41 ELKA, Hackman & Co, G 5 V, July 1800.

42 Von Hauswolff 2007, 106.

43 Buchli 2010; Andersson 2008, 157; Andersson 2006, 33–34.

44 Von Hauswolff 2007, 104.

45 ELKA, Hackman & Co, B 31 (13.12.1813, Marie Hackman Clementz & Bergille Pietariin); B 32 (13.2.1815, Hackman Oxley, English & Oxleylle Lynn Regisiin). Vrt. Murheim & Ulväng 2017, 204–209.

46 Tamminen 2017; Sennefelt 2011b. Jäljittelyn merkityksestä, ks. Murhem & Ulväng 2017, 202; Ijäs 2017, 268.

47 Frenckell 1943, 128–129. Pukuhistoriassa on lukuisia tutkimuksia koskien muotia ja pukeutumista. Pukeutumisen sosiaalisista ulottuvuuksista, ks. esim. Ilmakunnas 2011, 119.

48 ÅA, Handelshuset Hackman, HH 33, *Remembrances...,* 3.3.1839. Vuokraemäntä oli todennäköisesti Julie Sophie Hackman (1806–1878). Kuuluisa ballerina Marie Taglioni oli tekstin kirjoittamisajankohtana Pietarin

keisarillisen baletin ballerina. Naisten pukeutumisesta, ks. Pylkkänen 1982. Uusinta pohjoismaista pukuhistorian tutkimusta, ks. Engelhardt Mathiassen, Nosch, Ringgaard, Toftegaard & Pedersen 2014, erit. Johnson 2014.

49 KK, Monrepos'n arkisto, MsMf 842 (13.10.1809, L. H. ja Johanna von Nicolay Paul Nicolaylle).

50 Johnson 2014; Ilmakunnas 2017.

51 *"Hätte ich doch nur dem Tuch und die Feder bekommen, seufzet sie, da heute eben ein Ball bey dem General Essen ist, oder bekäme ich diese Sache doch nur zu Dienstag, da eine zweite Feste seyn wird."* ELKA, Hackman & Co, B 12, (12.4.1801, J. F. Hackman Bruunille).

52 ELKA, Hackman & Co, B 12, (5.4.1801, J. F. Hackman Bruunille).

53 Ruane 2009, 5; Gripenberg 1969.

54 ÅA, Handelshuset Hackman, HH 33, *Remembrances...*, 1.6.1839. Klingender havainnoi uuden viranhaltijan moitteettoman puvun kertovan hänen moitteettomasta virantoimituksestaan. Vrt. Alm 2016.

55 ELKA, Hackman & Co, B 15 (4.4.1802, J. F. Hackman Thomas Zagelille Pietariin).

56 *"[...] il leur faut des clubs, des concerts, des bals, des mascarades, des vestes brodées, de beaux équipages [...]"* Burja 1787, 77.

57 Åström 1993, 208–209.

58 Von Hauswolff 2007, 104, 106–107, 113; vrt. Greig 2013, 2. Ks. myös Ijäs 2015, 148–155.

59 Ijäs 2015, 112–115, 161–199.

60 Ijäs 2015, 2017; North 2008, 170; Ruuth & Kuujo 1975, 252; Mäkeläinen 1972, 145.

61 Vrt. Ilmakunnas 2011, 274; Åström 1993, 190–194; Frenckell 1943, 321.

62 Savolainen 2017, passim, erit. 135–212; Ilmakunnas 2016a, 51; Trentmann 2016, 210–211; Ilmakunnas 2014, 9, 19–21; Lamberg 2011, 11–26; Andersson 2008, 120–132, 149–169.

63 Einonen 2013b.

64 Ijäs 2015, 105–112; von Hauswolff 2007, 114, *"... trängseln tycktes också vittna därom."*. Vrt. Ilmakunnas 2016a, 72–84; Klinge 2012, 317.

65 Klinge 2012, 336; Hirn 1981, 485; Ruuth 1908, 48.

66 Ijäs 2015, 99–119; von Hauswolff 2007, 106.

67 Lindström 2013, 143–146, 152–153; Hirn 1981, Hirn 1969; vrt. Frenckell 1943, 159, 311.

68 Von Hauswolff 2007, 104–107, Paavolainen 2016, 66.

69 Paavolainen 2016, 68–70; Wolff 2014, 361; North 2011, 197–201; Hirn 1981, 533–535; Ruuth & Kuujo 1975, 257; Ruuth 1908, 911–913; vrt. Frenckell 1943, 190–191.

70 North 2009, Chapter 8.

71 Kirjoituksesta ei käy ilmi, onko kyseessä uusi Seurahuoneen ja teatterin yhdistävä rakennus vai vanha Terveniemellä sijainnut teatteritalo. Teksti on kirjoitettu noin vuonna 1838, joten kyseessä voi olla myös uusi rakennus.

72 ÅA, Handelshuset Hackman, HH 33, Remembrances..., muistelmateksti on päivätty 29.3.1839, mutta voi olla kirjoitettu myöhemmin.

73 Paavolainen 2016, 68.

74 Klinge 2012, 281–282; Ringbom 1988, 178.

75 Ulvros 2004, 181; Åström 1993, 205–206; Hirn 1982, 20; Mäkeläinen 1972, 166–172;Hirn 1969.

76 Lindström 2016, 140; Klinge 2012, 314; Ulvros 2004, 182; Ringbom 1988, 13;Mäkeläinen 1972, 165; Frenckell 1943, 126.

77 Hirn 1969. Myös Helsingissä Seurahuoneen hotelli- ja ravintolatoiminnasta vastasi ulkopuolinen alihankkija. Klinge 2012, 283.

78 Ringbom 1988, 177–178; Hirn 1981;Hirn 1970; vrt. Frenckell 1943, 364–365.

79 KA, Viipurin tanssiseura ry, Säännöt; Ruuth & Kuujo 1981, 106; Hirn 1981, 555; Hirn 1982, 18–23. Tanssiseuran toiminnasta ja Seurahuoneesta on useita mainintoja 1840- ja 1850-luvuilta Hackman-suvun kirjeenvaihdosta. Ks. esim. ÅA. Handelshuset Hackman, Bb 1, (Woldemar Hackman Victor Hackmanille, 21.2.1854 ja 21.4.1854); *Wiborgs Annonce Blad, n* ro 3, 20.1.1838.

80 *"[...] Dans Sällskaps Assembléer i Sällskapets vanliga local å Rådhuset i Staden." Wiborgs Annonce Blad*, nro 3, 20.1.1838.
81 Hirn 1982, 22–23; vrt. Frenckell 1943, 238–239. Valaistuksen merkityksestä, ks. Tandefelt 2009, 103; Garnert 2007, 122.
82 ÅA, Handelshuset Hackman, HH 33, *Remembrances...*; von Hauswolff 2007, 108, 116.
83 ELKA, Hackman & Co, G 1 XV, Sept. 1799.
84 North 2008, 115, 120.
85 *Wiburgs Wochenblatt,* nro 9, 27.2.1830; *Sanan Saattaja Wiipurista*, nro 18, 4.5.1833.
86 Ijäs 2015, 153. Rengin vuosipalkka oli 75 ruplaa ja kirjanpitäjän 300 ruplaa. Nykyrahassa vuoden 1830 kaksi ruplaa on 14,30 euroa. Rahamuseo, Rahanarvolaskuri.
87 *Wiburgs Wochenblatt* nro 18, 6.5.1826.
88 Keenan 2012.
89 Paavolainen 2016, 68; Ruuth & Kuujo 1975, 254–256.
90 Pelaaminen ja hyväntekeväisyys, ks. Karlsson Sjögren 2016, 336–337.
91 ÅA, Handelshuset Hackman, HH 33, *Remembrances...*, 15.4.1839.
92 ELKA, Hackman & Co, G 5 V, Juny 1803.
93 Cowan 2005, 2; Habermas 1965, passim.
94 Vrt. Einonen 2013b.
95 ÅA, Handelshuset Hackman, HH 33, Remembrances..., 15.4.1839; von Hauswolff 2007, 112 ja passim. Klingender muistelee matkojaan, mutta matkoillaankin hän näyttää käyneen vain klubeilla, ei kahviloissa.
96 ÅA, Handelshuset Hackman, HH 33, *Remembrances...*, passim.
97 ELKA, Hackman & Co, B 18, Ignatius, Leppäkoski 28.6.1803.
98 *"[...] pour voir la belle Reine [...]"* KK, Monrepos'n kartanon arkisto, MsMf 842 (Johanna von Nicolay Paul von Nicolaylle, 5.1.1809).
99 Greig 2013. Vrt. Sennefelt 2011.
100 Klinge 2012, 312.
101 ÅA, Handelshuset Hackman, HH 33, *Remembrances...*, passim; Greig 2013. Vrt. Sennefelt 2011a.

Lähdeluettelo

Alkuperäislähteet

Kansallisarkisto (KA)

Viipurin Tanssiseuran säännöt

Kansalliskirjasto (KK)

Monrepos'n arkisto

Mikrofilmatut kirjeet, MsMf 842

Elinkeinoelämän keskusarkisto (ELKA)

Hackman & Co

Brief Copey Buch B 12, Brief Copey Buch B 14, Brief Copey Buch B 15, Brief Copey Buch B 18, Brief Copey Buch B 31, Brief Copey Buch 32, Memorial Buch G 5 V, Memorial Buch G 1 XV

Åbo Akademis manuskriptarkiv (ÅA)

Handelshuset Hackman,

HH 33, *Remembrances...*; Kansio Bb 1

Painetut lähteet

Arnould, Auguste (1854), "Trois lettres sur la Finlande III". *L'Illustration.* Tome XXIV. Paris: Juillet–Décembre, 90–91.
Burja, Abel (1787), *Observations d'un voyageur sur la Russie, la Finlande, la Livonie, la Curlande et la Prusse.* Nouvelle edition, revue & corrigeé. Mastricht: J. E. Dufour & Ph. Roux.
Von Hauswolff, Adelaide, *Journal hållen under resor i Ryssland då jag följde min far i hans fångeskap 1808–1809.* Stockholm: Pontes, 2007.
Sanan Saattaja Wiipurista, nro 18 (1833), nro 20 (1834).
Wiborgs Annonce Blad, nro 3 (1838).
Wiburgs Wochenblatt, nro 18 (1826), nro 9 (1830).

Tietokannat

Rahamuseo, Rahanarvolaskuri (http://apps.rahamuseo.fi/rahanarvolaskin#FIN, käytetty 15.11.2017).

Tutkimuskirjallisuus

Alm, Mikael (2016), Making a Difference: Sartorial Practices and Social Order in Eighteenth-Century Sweden. *Costume* 50:1, 42–62.
Andersson, Gudrun (2006), A Mirror of Oneself: Possessions and the Manifestation of Status among a Local Swedish Elite, 1650–1770. *Cultural and Social History* 3:1, 21–44.
Andersson, Gudrun (2008), *Stadens dignitärer. Den lokala elitens status- & maktmanifestation i Arboga 1650–1770.* Stockholm: Atlantis.
Buchli, Victor (2010), Households and "Home Cultures". *The Oxford Handbook of Material Culture Studies,* eds. Dan Hicks & Mary C. Beaudry. Oxford: Oxford University Press, 502–517.
Charpy, Manuel (2015), How Things Shape Us: Material Culture and Identity in the Industrial Age. *Writing Material Culture History,* eds. Anne Gerritsen, Giorgio Riello. London & New York: Bloomsbury, 199–221.
Cowan, Brian (2005), *The Social Life of Coffee. The Emergence of the British Coffeehouse.* New Haven & London: Yale University Press.
Einonen, Piia (2013a), Myyttinen Viipuri ja monikielinen todellisuus – Etnisen alkuperän ja kielen merkitys 1800-luvun alun kaupunkiympäristössä. *Historiallinen aikakauskirja* 111:1, 3–16.
Einonen, Piia (2013b), Viipuri syyskuisena tulipaloyönä vuonna 1836. *Genos* 84:3, 130–146.
Engelhardt Mathiassen, Tove, Nosch, Marie-Louise, Ringgaard, Maj, Toftegaard, Kirsten & Pedersen, Mikkel (2014), *Fashionable Encounters. Perspectives and Trends in Textile and Dress in the Early Modern Nordic World.* Ancient textiles series vol. 14. Oxford and Philadelphia: Oxbow Books.
Findlen, Paula (2013), Introduction. Early modern things: objects in motion, 1500–1800. *Early Modern Things. Objects and their Histories, 1500–1800,* ed. Paula Findlen. London and New York: Routledge, 3–27.
Von Frenckell, Ester-Margaret (1943), *Offentliga nöjen och privata. I Helsingfors 1812–1827 med en historisk öfversikt.* Helsingfors: Akademisk avhandling.
Garnert, Jan (2007), Ljus och mörker på 1700-talet. *Signums svenska kulturhistoria. Gustavianska tiden,* red. Jakob Christensson. Lund: Signum, 103–131.
van Gent, Jacqueline (2016), Linnaeus' tea cup: Masculinites, affective networks and Chinese porcelain in 18th-century Sweden. *Scandinavian Journal of History* 41:3, 388–409.
Gerritsen, Anne & Riello, Giorgio (2014), Introduction. Writing Material Culture History. *Writing Material Culture History,* eds. Anne Gerritsen & Giorgio Riello. London & New York: Bloomsbury, 1–13.

Greig, Hannah (2013), *The Beau Monde. Fashionable Society in Georgian London*. Oxford: Oxford University Press.
Gripenberg, Ole (1969), *Civiluniformer i Finland*. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 70. Helsingfors: Suomen muinaismuistoyhdistys.
Habermas, Jürgen (1965), *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Abhandlungen und Texte zur politischen Wissenschaft, Bd 4. Neuwie: Luchterhand.
Hall, Stuart (1996), Introduction: Who Needs Identity? *Questions of Cultural Identity,* eds. Stuart Hall & Paul du Gay. London: Sage Publications Ltd., 1–17.
Harvey, Karen (2013), *History and Material Culture: A Student's Guide to Approaching Alternative Sources,* ed. Karen Harvey. London: Routledge. [2009].
Hicks, Dan & Beaudry, Mary C. (2010), Introduction. Material Culture Studies: A Reactionary View. *The Oxford Handbook of Material Culture Studies*, eds. Dan Hicks & Mary C. Beaudry, Oxford: Oxford University Press, 1–24.
Hirn, Sven (1969), Viipurin kapakat 1850-luvulla. *Alkoholipolitiikka* (1969), 80–86.
Hirn, Sven (1970), Teater i Viborg 1743–1870. *Skrifter utgifna af Svenska Litteratursällskapet i Finland,* Helsingfors: SLS.
Hirn, Sven (1981), Kulttuurielämä, vapaa-ajan vietto. *Viipurin kaupungin historia IV osa,* J. W. Ruuth & Erkki Kuujo, Torkkelin säätiö, 485–567.
Hirn, Sven (1982), *Våra danspedagoger och dansnöjen. Om undervisning och evenemang före 1914*. Helsingfors: SLS.
Hunt, Alan (1996), *Consuming Passions. A History of Sumptuary Law*. Basingstoke: Macmillan Press.
Ijäs, Ulla (2017), English Luxuries in Nineteenth-Century Vyborg. *A Taste for Luxury in Early Modern Europe. Display, Acquisition and Boundaries*, eds. Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart. London & New York: Bloomsbury, 265–282.
Ijäs, Ulla (2015), *Talo, Kartano, puutarha. Kauppahuoneen omistaja Marie Hackman ja hänen kulutusvalintansa varhaismodernissa Viipurissa*. Turun yliopiston julkaisuja 402. Turku: Turun yliopisto.
Ilmakunnas, Johanna (2017), French Fashions: Aspects of Elite Lifestyle in Eighteenth-Century Sweden. *A Taste for Luxury in Early Modern Europe. Display, Acquisition and Boundaries,* eds. Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart. London & New York: Bloomsbury, 243–264.
Ilmakunnas, Johanna (2016a), *Joutilaat ja ahkerat. Kirjoituksia 1700-luvun Euroopasta*. Helsinki: Siltala.
Ilmakunnas, Johanna (2016b), Ompelupöytä – naisten arkinen ylellisyysesine 1700- ja 1800-luvun Euroopassa. *Historiallinen Aikakauskirja* 2/2016, 137–150.
Ilmakunnas, Johanna (2014), Högadeln bor i staden. Fersenska palatset som urbant mikrokosmos i Stockholm ca 1740–1795. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 68, 9–25.
Ilmakunnas, Johanna (2011), *Kartano, kapiot, rykmentit. Erään aatelissuvun elämäntapa 1700-luvun Ruotsissa*. Helsinki: SKS.
Johnson, Seija (2014), Fashion from the Ship: Life, fashion and fashion dissemination in and around Kokkola, Finland in the 18th century. *Fashionable Encounters. Perspectives and Trends in Textile and Dress in the Early Modern Nordic World*, eds. Tove Engelhardt Mathiassen, Marie-Louise Nosch, Maj Ringgaard, Kirsten Toftegaard & Mikkel Pedersen. Ancient textiles series vol. 14. Oxford and Philadelphia: Oxbow Books, 31–48.
Karlsson Sjögren, Åsa (2016), Negotiating charity. Emotions, gender, and poor relief in Sweden at the turn of the 19th century. *Scandinavian Journal of History* 41:3 (2016), 332–349.
Kaukiainen, Yrjö (2014), Viipurin lääni palaa Suomeen – Suomi tulee Viipurin lääniin. *Viipurin läänin historia V. Autonomisen Suomen rajamaa,* toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 12–35.

Keenan, Paul R. (2012), Card-playing and Gambling in Eighteenth-century Russia. *European History Quarterly* 42:3, 385–402.
Kleingeld, Pauline (1999), Six Varieties of Cosmopolitanism in Late Eighteenth-Century Germany. *Journal of the History of Ideas* 60, 505–524.
Klinge, Matti (2012), *Pääkaupunki. Helsinki ja Suomen valtio 1808–1963.* Helsinki: Otava.
Knapas, Rainer (2003), *Monrepos. Ludwig Heinrich Nicolay och hans värld i 1700-talets ryska Finland.* Stockholm: Atlantis.
Kuokkanen, Tiina, Mutka, Katja & Ylimaunu, Timo (2015), Nappeja, solkeja ja asetuksia: lainsäädännön vaikutus pukeutumiseen varhaismodernissa Oulussa. *Artefactum 5.* Helsinki: Artefacta. (http://www.artefacta.fi/tutkimus/artefactum/5, luettu 17.4.2018).
Lamberg, Marko (2011), Introduction. Mapping Physical and Cultural Spaces in Pre-industrial Europe. *Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe. Methodological Approaches to Spatiality,* eds. Marko Lamberg, Marko Hakanen & Janne Haikari. Lund: Nordic Academic Press, 11–26.
Lindström, Dag (2013), Bland lindansare, oskyldiga nöjer och offentliga bakverk. Assemblé- och spektakelhuset i Linköping. *Nationen så in i Norden,* eds. Henrik Edgren, Lars M. Andersson, Urban Claesson & Bo G. Hall. Festskrift till Torkel Jansson. Studia Historica in Honorem Torkilli Helsingii Edita, 143–156.
Lindström, Dag (2016), Leisure culture, entrepreneurs and urban space: Swedish towns in a European perspective, eighteenth–nineteenth centuries. *Leisure Cultres in Urban Europe, c. 1700–1870.* Toim. Peter Borsay, Jan Hein Furnée. Manchester: Manchester University Press, 117–139.
Meurman, Otto-Iivari (1985), *Viipurin pitäjän historia III. Kartanot.* Toinen korjattu painos. Viipurin maalaiskuntalaisten pitäjäseura ry & Viipurin pitäjäsäätiö.
Murhem, Sofia & Ulväng, Göran (2017), To Buy a Plate: Retail and Shopping for Porcelain and Faience in Stockholm during the Eighteenth Century, *A Taste for Luxury in Early Modern Europe. Display, Acquisition and Boundaries,* eds. Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart. London & New York: Bloomsbury, 197–218.
Mäkeläinen, Eva-Christina (1972), *Säätyläisten seuraelämä ja tapakulttuuri 1700-luvun jälkipuoliskolla Turussa, Viaporissa ja Savon kartanoalueella.* Historiallisia Tutkimuksia 86. Helsinki: SHS.
North, Michael (2008), *"Material Delight and the Joy of Living". Cultural Consumption in the Age of Enlightenment Germany,* transl. Pamela Selwyn. Aldershot & Burlington: Ashgate.
North, Michael (2011), *Geschichte der Ostsee. Handel und Kulturen.* München: Verlag C. H. Beck.
Paavolainen, Pentti (2016), Kielisuhteiden muutos Viipurin teatterissa, oopperassa ja musiikkielämässä. *Muuttuvien tulkintojen Viipuri,* toim. Anu Koskivirta, Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 18. Helsinki: VSKS, 66–132.
Pylkkänen, Riitta (1982), *Säätyläisnaisten pukeutuminen Suomessa 1700.* Suomen muinaismuistoyhdistys.
Riello, Giorgio (2013), "Things seen and unseen": The material culture of early modern inventories and their representation of domestic interiors. *Early Modern Things. Objects and their Histories, 1500–1800,* ed. Paula Findlen. London and New York: Routledge, 125–150.
Ringbom, Åsa (1988), *Societetshusen i storfurstendömet Finland.* Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 92, Helsingfors.
Ruane, Christine (2009), Fashion and the Rise of Consumer Capitalism in Russia. *The Human Tradition in Imperial Russia,* ed. Christine D. Worobec. Lanham & Plymouth: Rowman & Littlefield Publishers Inc., 1–12.
Ruuth, J. W. (1908), *Wiipurin kaupungin historia.* Wiipuri: Wiipurin kaupunki.
Ruuth, J. W. & Kuujo, Erkki (1975), *Viipurin kaupungin historia III. Vuodet 1710–1812.* Helsinki: Torkkelin säätiö.

Ruuth, J. W. & Kuujo, Erkki (1982), *Viipurin kaupungin historia IV osa.* Helsinki: Torkkelin säätiö.
Savolainen, Panu (2017), *Teksteistä rakennettu kaupunki. Julkinen ja yksityinen tila turkulaisessa kielenkäytössä ja arkielämässä 1740–1810.* Sigillum: Turku.
Schulte Beerbühl, Margrit (2011), Introduction. *Cosmopolitan Networks in Commerce and Society 1660–1914,* eds. Andreas Gestrich & Margrit Schulte Beerbühl. Bulletin Supplement No. 2. London: German Historical Institute, 1–16.
Schweitzer, Robert (1993), *Die Wiborger Deutschen.* Helsinki: Saksalaisen kulttuurin edistämissäätiö.
Sennefelt, Karin (2011a), *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm.* Stockholm: Stockhomia förlag.
Sennefelt, Karin (2011b), Masculinity, Sociability and Citizenship in Stockholm in the Age of Liberty. *Scandinavia in the Age of Revolution: Nordic Political Cultures 1740–1820,* eds. Pasi Ihalainen, Michael Bregnsbo, Karin Sennefelt & Patrik Winton, York: Columbia University Press, 317–327.
Sennefelt, Karin (2015), A Discerning Eye. *Cultural and Social History* 12:2, 179–195.
Smith, Woodruff D. (2002), *Consumption and the Making of Respectability 1600–1800.* New York, London: Routledge.
Suolahti, Gunnar (1925), *Elämää Suomessa 1700-luvulla.* Porvoo: WSOY.
Tamminen, Marketta (2017), *Viipurin hopeat. Hopeasepäntyötä ja kulttuurihistoriaa.* Helsinki: SKS.
Tandefelt, Henrika (2009), *Porvoo 1809 – Juhlamenoja ja tanssiaisia.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1214. Helsinki: SKS.
Tandefelt, Marika (2003), Vyborg: Free trade in four languages. *Multilingualism in European Language History,* eds. Kurt Braunmüller, Gisella Ferraresi. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins, 84–104.
Tigersted, Örnulf (1940), *Kauppahuone Hackman. Erään vanhan Wiipurin kauppiassuvun vaihteet 1790–1879.* I osa. Helsinki: Otava.
Tigerstedt, Örnulf (1952), *Kauppahuone Hackman. Erään vanhan Wiipurin kauppiassuvun vaiheet 1790–1879.* II osa. Helsinki: Otava.
Trentmann, Frank (2016), *Empire of Things. How We Became a World of Consumers, from the Fifteenth Century to the Twenty-first.* UK: Penguin Random House.
Ulvros, Eva Helen (2004), *Dansens och tidens virvlar. Dans och lek i Sveriges historia.* Lund: Historiska media.
Vainio-Korhonen, Kirsi (2008), *Sophie Creutzin aika. Aateliselämää 1700-luvun Suomessa.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1183, Tieto. Helsinki: SKS.
de Vries, Jan (2008), *The Industrious Revolution. Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present.* New York: Cambridge University Press.
Wirilander, Kaarlo (1974), *Herrasväkeä. Suomen säätyläistö 1721–1870.* Helsinki: SHS.
Wolff, Charlotta (2014), Kaupunkien kulttuuri- ja seurapiirielämä. *Viipurin läänin historia V. Autonomisen Suomen rajamaa,* toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan kirjapaino, 350–375.
Åström, Anna-Maria (1993), *"Sockenboarne". Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850.* Folklivsstudier XIX. Helsingfors: SLS.

AUGUST THIEMEN KAKSI DRAAMAA

PENTTI PAAVOLAINEN

August Thieme (1780–1860) julkaisi Pietarissa ilmestyneessä kuukausijulkaisussa *Rutheniassa* 1800-luvun alussa kaksi draamalliseen muotoon kirjoitettua tekstiä. Niissä hän osoittaa kiinnostusta uuden kotimaansa Venäjän historiaan ja antaa näyttämöllisen hahmon sen kahdelle myyttiselle perustajalle, Novgorodin Rurikille ja tsaari Pietarille. Teokset edustavat aikansa kiinnostusta kansakuntien muinaisuuteen ja historiallisten dynastioiden oikeuttamiseen.

Näytelmässä *Rurik, Drama in 2 Akten* (1807) Thieme ottaa vakavasti tuolloin Venäjän viralliseen historiankirjoitukseen liitetyn Novgorodin muinaisen päällikön Gostomyslin. Tämän valtakunnan väitettiin ulottuneen Suomenlahden rannikolle, millä voitiin legitimoida Itämeren rantojen omistusta, kuten Minard-Törmänen artikkelissaan kirjoittaa.

Thiemen näytelmässä vanha Gostomysl on kutsunut slaavien vanhimmat koolle kallioiselle niemelle luovuttaakseen pergamenttiin käärityn miekan varjagi Rurikille, joka näin saa periä hänen asemansa Novgorodin posadnikina. Neito Edwinda on rakastunut Gostomyslin poikaan Wadimiin, mutta hänet on määrä tarjota Rurikille puolisoksi. Laivalla rantaan saapuvat Rurik ja hänen kaksi veljeään. Perun-jumalan alttarilla suoritetaan uhraus ja vallanvaihto, sen ympärille kokoontuu lukuisten eri kansallisuuksien edustajia. Wadim nimittää vallansiirtoa rantarosvoukseksi ja uhmaa Rurikia, mutta tämä luovuttaa jalosti Edwindan vaimoksi Wadimille, joka näin leppyy. Rurik sanoo löytävänsä suojaisen sataman seikkailujensa jälkeen. Lopussa ylistetään suuren valtakunnan menestyksekästä tulevaisuutta. Kristinuskoa ei vielä esiinny, sen sijaan eräässä unessa Perunin pappi oli nähnyt jumalat Odinin ja Perunin keskinäisessä liitossa.

Toiminta *Rurikissa* on lähinnä seremoniallista ja henkilöiden väliset tilanteet muodollisia. Ylevään, mutta notkeaan saksankieliseen sanontaan perustuva teksti olisi ollut näyttämöllä toteutettavissa jonkin juhlan yhteydessä. Thiemen kirjallinen taito näkyy niissä ylistyshymneissä ja juhlapuheissa, joita henkilöt *Rurikissa* lausuvat.

Rurikin tavoin Thiemen hieman varhaisempi (1807) runollinen kuvaelma, *Russlands Friedensfeyer* (Venäjän rauhanjuhla) tapahtui juhla-alttarin äärellä merenrantaniemellä, jolle voittoisat sotajoukot laivoilla vuorollaan saapuivat, yhtyäkseen ylistyskuoroihin. Niihin Thiemen oli innoittanut Napoleonin ja Aleksanterin solmima Tilsitin rauhansopimus heinäkuussa 1807.

Hallitsijaylistys oli myös Thiemen toinen varsinainen draama *Peter der Erste bey Pultawa, Drama in 2 Akten* (1808). Se oli 28-vuotiaan Thiemen vielä kunnianhimoisempi yritys historiallisen draaman alueella. Kaarle XII nähdään jalkavaivaisena asumuksessaan Pultavan taistelua edeltävänä yönä. Pietari itse käy hänen luonaan ruhtinas Menshikoviksi naamioituneena tarjoamassa vielä rauhaa ennen auringon nousua ja taistelun alkamista. Siellä Pietari myös näkee ukrainalaisen Mazeppan, joka oli liittoutunut Kaarlen kanssa, mutta joka taistelun aikana vaihtoi voittajan puolelle.

Kaarle XII:n ja Pietari I:n välinen keskustelu on henkinen ottelu, tai kenties Kaarlen yöllinen näky siitä, miten sodan kierteestä on mahdoton irtautua, kun maine ja ylpeys, joihin sotilaat ovat sidotut, estävät tekemästä muita ratkaisuja. Pietari on henkilöistä rohkein, ylväin, jalomielisin ja kauaskatseisin.

II.

Rurik.

Drama, in zwey Akten.

Personen:

Gostomyßl, Fürst von Nowgorod.
Dobrynin, Rulaw, } Nowgorodische Possadniks.
Wadim, Fürst der Slawänen, Gostomyßles Enkel.
Rurik, Sinaw, Truwor, } Waräger.
Edwinda.
Ein Priester.
Knaben. Jünglinge. Jungfrauen.
Volk verschiedener Stämme.

Prolog.

Dort, wo um Ruriks Thurm die Fluthen schäumen,
Taucht' ich mein Haupt in der Ruinen Moos,
Und vor die Seele stieg in dunklen Träumen
Ein Heldenbild aus grauem Wellenschooß.
Ich sah' es graunvoll durch die Brandung bäumen
Und zu den Wolken wachsen riesengroß —
Es schwingt den Speer in ungeheuren Bogen,
Zum Licht auffämpfend, durch die Nebelwogen.

Tief barg sein Antlitz wohl des Helmes Hülle,
Doch Götterhoheit strahlt durchs Gitter vor.
Gestemmt auf blauem Schild, uralter Fülle
Hob er den Vollmond mit der Stirn empor.

Thiemen *Rurik*-näytelmän henkilöluettelossa Gostomyslistä on tehty Novgorodin ruhtinas, jolla on alaisinaan posadnikeja. Wadim sen sijaan on slaavien ruhtinas ja paikalle saapuva Rurik varjagi. Kansaa on eri heimoista.

Näytelmän toinen näytös tapahtuu Pietarin komentopaikalla ja taistelukentällä eri kohdin. Vastaanottaessaan ruotsalaisia sotavankeja Pietari laskee jo saavansa suuren hyödyn siitä, miten erilaisten ammattien ulkomaalaiset osaajat voivat kehittää Venäjää. Tämän tietotaidon lisäksi hän saa sotasaaliina taistelupaikalta paenneen Kaarlen miekan ja paarit. Lopuksi Pietari kruunataan tammenlehvillä ja kaikki polvistuvat ylistämään häntä rauhan tuojana.

Thieme rajoittaa Pohjan sodan historiaa koskevat viittaukset Narvan (1700) ja Pultavan (1709) väliseen jännitteeseen, toki luetellen Tanskan, Saksin, Puolan ja Ukrainan. Sitä ei mainita, että seuraavaksi Pietari jo kääntyisi Viipurin ja Suomen alueen suuntaan. Ehkä se olisi muistuttanut liikaa juuri siitä sotaretkestä, joka tammikuussa 1808 oli Ruotsia vastaan aloitettu. Thiemen mielestä lopputulos, Suomen liittäminen Venäjään oli parasta, mitä sille saattoi sattua, kuten Koskivirta artikkelissaan päättelee.

Kahden hallitsijan kohtaamiselle mallina saattoi toimia kirjailija Friedrich Schiller, joka hiukan aikaisemmin näytelmässään *Maria Stuart* (1800) oli antanut nimihenkilön kohdata tulevan teloittajansa, Elisabeth I:n. Kohtaamista ei todellisuudessa ole tapahtunut, mutta tällaiset historiallisen draaman konventiot voidaan nähdä myös ilmiöiden kontrafaktuaalisena tarkasteluna. Näytelmä antaa mahdollisuuden pohtia, mitä olisi tapahtunut, jos Kaarle XII olisi taipunut neuvotteluratkaisuun ennen Pultavaa. Thiemeä käsittelevässä kirjallisuudessa mainitaan, että näytelmä olisi Pietarissa myös esitetty, mutta että se olisi kielletty ja takavarikoitu. Pietari esitetään laskelmoivana hänen ajatellessaan ulkomaalaisten Venäjälle tuottamaa hyötyä. Ainakin tämä repliikki soti ihanteellista hallitsijakuvaa vastaan. Romanov-dynastian jäsenten esittäminen näyttämöllä kiellettiin viimeistään 1829 sensuuriasetuksissa.

Näytelmien kautta vahvistuu käsitys August Thiemen monipuolisesta lahjakkuudesta, jonka jo muu tuotanto osoitti. Hänet voidaan ilman muuta lukea osaksi saksankielistä kirjallista kulttuuria. Elettäessä sotaisia vuosikymmeniä, jolloin valtakuntien perustuksia kyseenalaistettiin, oli ymmärrettävää käsitellä näytelmissä kansojen muinaista historiaa ja valtionmuodostusta. Hallitsijoiden esitetty jalomielisyys oli kautta Euroopan ollut draaman aihepiiri. Nämäkin kaksi teosta sitoivat Thiemen uuteen kotimaahansa Venäjään, joka erityisesti halusi kuulla vahvistettavan keskeisiä hallitsijamyyttejään, Rurikia ja Pietaria. Molemmilla myyteillä oli myös seurauksensa suhteessa Viipuriin, kuten toisaalla havaitaan.

Painetut lähteet

Thieme, August, Russlands Friedensfeyer. *Ruthenia* (1807), Bd 2 [August], 257–271.
Thieme, August, Rurik, Drama in 2 Akten. *Ruthenia* (1807), Bd 3 [December], 255–280.
Thieme, August, Peter der Erste bey Pultawa, Drama in 2 Akten. *Ruthenia* (1808), Bd.1 [Januar, Februar], 1–32, 88–105.

Tässä teoksessa

Kontrafaktuaalisesta tarkastelusta Kaarle XII:n ratkaisuista, ks. Johdanto, 5.
Gostomyslistä ja Pietari-kultista, ks. Minard- Törmänen, 25.
Thiemen tuotannosta, ks. Koskivirta, 193, 197-210.
Thiemen kuva, ks. Koskivirta, 199

ANU KOSKIVIRTA

Saksalainen sivistys, suomalainen kansa: kirjallisuus, kotiseutu ja kansankieli 1800-luvun alun Viipurin koulumaailmassa[1]

Vanhaan Suomeen luotiin 1800-luvun alussa valistuksellinen koululaitos, jonka omintakeiset vaiheet ovat kiinnostaneet suomalaisia tutkijoita jo saman vuosisadan aikana.[2] Myöhemmin saksalaisen kielialueen sivistysilmiöstä ovat kirjoittaneet varsinkin saksalaiset historioitsijat. He ovat selvittäneet esimerkiksi Viipurissa opettajina toimineiden maanmiestensä kasvatusopillista ideologiaa, kirjallista tuotantoa ja sivistyksellistä panosta yhteisössään.[3]

Suomessakin on kiinnitetty huomiota erityisesti vuonna 1805 perustetun Viipurin lukion eli kymnaasin ensimmäisten opettajien ohjelmallisiin koulutekstеihin, jollaisia ruotsalaisessa koulujärjestelmässä ei laadittu. Niistä ovat erottuneet Ludwig Purgoldin (1780–1821) laatimat kirjoitukset, jotka käsittelivät toisaalta runoutta ja suomalaisten kotiseutua, toisaalta tähdensivät saksan kielen ja saksalaisten kulttuurin ylivertaisuutta. Purgoldiakin enemmän mielenkiintoa on herättänyt piirikoulujen koulutarkastaja Carl August Gottlob Thieme (1780–1860), joka opetteli paikallisen kansankielen ja kirjoitti Suomen oloista laajahkon saksankielisen tuotannon. Hänen teoksistaan merkittävimmäksi on nostettu vuoden 1808 tutkintotilaisuuden kutsukirjeessä julkaistu didaktinen runoelma *Finnland*.[4] Suomessa Thiemen kulttuurityö oli pitkään unohduksissa, kunnes hänen tuotantonsa löydettiin uudelleen 1940-luvulla.[5]

Lukion opettajien laatimat ohjelmalliset koulutekstit, Thiemen Suomea käsittelevät kirjoitukset ja koululaitoksen edistyksellinen pedagogiikka on nähty yhtenäiseksi toimintasuuntaukseksi, jonka kulttuurihistorioitsija Sven Hirn nimesi 1950-luvun lopulla Viipurin romantiikaksi. Hän ajoitti kauden Viipurin lukion ensimmäiseen vuosikymmeneen (1805–1814) ja näki suuntauksen varhaisimmaksi romanttisen suomalaiskansallisen liikehdinnän ilmaukseksi. Ilmiö sijoittui erilleen yhtä lailla porthanilaisesta fennofiliasta, joka keskittyi suomalaisen kansan ja kielen tieteelliseen tutkimukseen, kuin niin kutsutusta Turun romantiikasta, jolla oli jo esimerkiksi kansankielen asemaan liittyviä poliittisia tavoitteita. Hirn pitikin Viipurin opettajien kirjallista toimintaa

osoituksena siitä, että kulttuurivaikutteet kulkivat Vanhaan Suomeen Ruotsin sijaan Pietarista, Baltian alueelta ja Saksan luterilaisilta seuduilta.[6]

Hirnin tulkintaa on sittemmin täsmennetty. Robert Schweitzer toimitti ja julkaisi vuonna 2012 Thiemen *Finnland*-runoelmasta nelikielisen laitoksen, jonka esitöissä ja tutkimusartikkeleissa runoelmaa sijoitettiin kirjallisuushistoriallisen kehykseen. Romantiikan sijaan saksalaiset historioitsijat ja kirjallisuustieteilijät paikansivat teoksen ensisijaisesti (myöhäis)valistuksen maailmaan. Samoilla linjoilla on ollut Viipurin kulttuurihistoriaa monipuolisesti tutkinut Rainer Knapas.[7]

Omaksi historiografiseksi teemakseen ovat lukeutuneet tutkimukset Erik Gabriel Melartinista (1780–1847), tulevasta Suomen arkkipiispasta, joka työskenteli uransa alkuvaiheessa Viipurin kymnaasin yliopettajana ja Vanhan Suomen koululaitoksen johtajana. Mielenkiinnon kohteena on silloin ollut erityisesti Melartinin rooli niin kutsutussa kulttuuritaistelussa, jossa maallisesti hallinnoitu balttilais-saksalainen koululaitos torjui Vanhan Suomen ja muun Suomen yhdistämismanifestista seuranneita porvoolaisen hiippakuntahallinnon yhtenäistämispyrkimyksiä. Kulttuuritaistelun kuvaukset ovat kiinnostava esimerkki historiantulkintojen poliittisesta asetelmallisuudesta. Sama koskee oletuksia Melartinin lojaliteetin suunnasta.[8]

Tässä artikkelissa tarkastelen 1800-luvun alkuvuosina uudistetun koululaitoksen opettajakuntaa ja koululaispiirejä kirjallisen sivistyksen ja aatteellisen suomalaisuuden rakentajina. Tarkoituksena on ensinnäkin valottaa Viipuriin 1800-luvun alkuvuosina tulleiden opettajien henkilöhistoriaa ja sijoittaa heidän kirjoittamiaan didaktisia ja ohjelmallisia tekstejä ajalliseen kontekstiinsa. Millaisia tarkoitusperiä opettajilla oli heidän kirjoittaessaan Suomen aluekokonaisuudesta sekä kansasta, kielestä ja luonnosta? Miten Suomea ylipäätään määriteltiin?

Koululaitoksen varhaisten vuosien pedagogisten tavoitteiden täyttymistä on aiemmin tarkasteltu vain vähän.[9] Siksi artikkelissa selvitän myös aikakauden opettajien aatteellista perintöä: millaisiin tehtäviin Viipurin lukion ensimmäinen, vuosina 1805–1811 opintonsa siellä aloittanut oppilaspolvi sijoittui ja millaisen merkityksen kansaan kohdistunut työ, kansankieli ja kirjallisuus heidän urallaan saivat? Millainen oli heidän myöhempi roolinsa Viipurin lukiossa ja läänin koululaitoksessa?

Oppilaiden tarkastelu rajautuu ensimmäisten seitsemän lukuvuoden (1805–1811) koululaisiin ja heidän myöhempiin elämänvaiheisiinsa. Nämä Vanhan Suomen ajan viimeisinä vuosina opiskelleet lukiolaiset saivat klassisen humanistisen sivistyksen ja laajan kielipohjan opiskelematta kuitenkaan koulussa lainkaan muun Suomen hallintokieltä eli ruotsia. Vertailen oppilaiden uravalintoja Porvoon lukion saman ajan oppilaisiin,[10] ja selvitän elämäkerralli-

sesti erityisesti Viipurin kymnaasin suomenkielisten oppilaiden sekä muiden kirjalliselle uralle hakeutuneiden koululaisten myöhempiä vaiheita.

Artikkelin lähteinä ovat koulutoimen ja kymnaasin kouluohjelmat sekä Thiemen piirikoulujen tutkintotilaisuuteen tarkoitetut tekstit. Opettajia ja oppilaita koskevia tietoja on lisäksi etsitty koulu-, ylioppilas- ja kirjailijamatrikkeleista sekä sanomalehdistä, aikakauskirjoista ja aikalaisteksteistä.[11]

KOULULAITOKSEN UUDISTAMINEN

Vanhan Suomen koulujärjestelmä oli 1800-luvun taitteessa esimerkiksi pappissivistyksen kannalta epätarkoituksenmukainen. Yliopistoon johtava Viipurin katedraalikoulu oli lakkautettu vuonna 1788. Sen tilalle kaupunkiin oli perustettu neliluokkainen normaalikoulu eli pääkoulu (*Hauptschule, folkskola*), jonka oppisisällöt eivät olleet riittävän perusteellisia tarjotakseen valmiuksia yliopisto-opintoihin. Opetustapa rakentui saksalaisen valistuspedagogin, Johann Friedrich Hähnin (1710–1789) kehittämälle normaalimenetelmälle, jonka tavoitteena oli esittää oppisisällöt selvästi. Tulos ei tosin välttämättä palvellut päämäärää: oppikirjojen sisällöt pelkistettiin jäsennystaulukoiksi, joita kopioitiin muistin harjoittamiseksi vain alkukirjaimin.[12]

Koulutusväylän puutteellisuus oli aiheuttanut seudulle pulaa niin pätevistä opettajista, papeista kuin virkamiehistäkin, eikä varakkaiden saama kotiopetus tai lähialueiden lukioissa opiskeleminen riittänyt kompensoimaan vajetta. Suuri osa opetuksesta annettiinkin käytännön syistä saksaksi, vaikka virallisena opetuskielenä oli venäjä. Keisari Paavalin ukaasi, joka vuonna 1797 kielsi opinnot ulkomaisissa oppilaitoksissa – myös Turun akatemiassa – oli vaikeuttanut sivistystilannetta entisestään. Samoin luterilaisten pappien koulutustaso heikkeni.[13]

Keisari Aleksanteri I:n koulu-uudistus korjasi tilanteen kerralla. Valtakuntaan luotiin kiinteä kouluorganisaatio, kun Venäjän keisarikunta jaettiin vuonna 1803 keisarillisella ukaasilla kuuteen eri koulupiiriin. 1700-luvun alussa lakkautettu Tarton yliopisto perustettiin uudelleen vuonna 1802 ja Tarton yliopistoon perustettiin koulukomissio, jonka hallintaan Vanhan Suomen ja Itämerenmaakuntien koululaitos sijoitettiin. Ne toimivat puolestaan Venäjän kansanvalistusministeriön ohjauksessa.[14]

Vanhaan Suomeen luotiin muun Venäjän tavoin kolmiportainen ja kahdeksanluokkainen koulujärjestelmä. Alimpana kouluportaana olivat lapsille tarkoitetut seurakunnalliset alkeiskoulut, keskiasteena kaupunkien piirikoulut ja tämän yläpuolella yliopistoon valmistavaksi koulutusväyläksi tarkoitettu, kolmiluokkainen kymnaasi. Itämerenmaakuntien tavoin Vanhan Suomen koulujen opetuskielenä oli saksa.[15]

Viipuriin vuonna 1805 perustetun lukion tavoitteena oli venäläisten statuuttien mukaan tarjota oppilaille edellytykset yliopisto-opintoihin tai ”antaa vähintään riittävät ja täysipainoiset taidot, joita hyvin kasvatetulta ihmiseltä vaadittiin”. Lisäksi kymnaasin kautta oli tarkoitus kouluttaa opettajia piirikouluihin ja myöhemmin perustettaviin alkeiskouluihin.[16]

Koulu loi sivistyspohjan, josta oppilaat saattoivat edetä jatkamaan opintojaan tieteiden, hallinnon ja juridiikan tai teologian aloilla, tai hakeutua kaupan tai teollisuuden tehtäviin. Lähtökohdat poikkesivat tältä osin ruotsalaisesta, kirkon valvomasta koulujärjestelmästä, joka antoi valmiuksia lähinnä pappisuraa varten. Keisarinna Katariinan aikana aloitettu tyttökoulutus eriytyi lisäksi koulu-uudistuksen jälkeen omiin oppilaitoksiinsa, Viipurissa alkeistason *Töchter*-Schuleen ja ylempään *Mädchen*-Schuleen.[17]

UUDEN OPETTAJAKUNNAN REKRYTOIMINEN

Tilanne oli opettajarekrytoinneille otollinen, kun Tarton yliopiston koulukomissio haki kesällä 1804 Viipurin kymnaasiin saksalaisen sivistyksen saanutta opettajakuntaa. Läntinen Eurooppa oli sekasorrossa Napoleonin sotien takia, kun Aleksanteri I:n uudistusmielinen politiikka puolestaan loi parhaillaan Venäjästä mielikuvaa nousevana ja vakaana imperiumina. Saksalaisissa pikkuvaltioissa varttuneille oppineille tarjoutui houkuttelevia kotiopettajan tehtäviä esimerkiksi Liivinmaan kartanoissa, lisäksi parhaita rekrytoitiin keisarikunnan pääkaupungin kouluihin. Koulureformin mukaisten uusien oppilaitosten perustaminen kasvatti hetkellisesti opettajien kysyntää myös provinssikeskuksiin perustettuihin kouluihin.[18]

Ennen koulu-uudistusta Vanhan Suomen koululaitokseen oli ollut vaikea löytää riittävän kielitaitoisia opettajia, mutta vuonna 1804 Viipurissa avautuneet uudet tehtävät pystyttiin täyttämään helposti. Asiaa edisti osin entistä avokätisempi palkkaus. Viipurin koululaitoksen palvelukseen palkattiin kesän 1804 mittaan neljä nuorta pappismiestä, jotka olivat hiljattain tulleet työskentelemään kotiopettajina Liivinmaan kartanoilla. Osa lukioon palkatuista opettajista nimitettiin lisäksi tyttökoulun opettajiksi.[19]

Kymnaasin avaintehtäviin kirjastonhoitajaksi ja kreikkalaisen ja saksalaisen filologian, runouden ja retoriikan yliopettajaksi nimettiin Gothassa syntynyt Ludwig Purgold, kotiopettaja vapaaherra von Hülsenin Kallenhofista.[20] Jenan ja Göttingenin yliopistoissa opiskellut Purgold oli päässyt Göttingenissä uushumanisti Christian Gottlob Heynen (1729–1812) ja välillisesti tämän ystävän, kulttuurisen nationalismin muotoililjan Johann Gottfried (von) Herderin (1744–1803) vaikutuspiiriin. Opiskeluajat Göttingenissä bibliofiili Heynen piirissä ja

luterilaisen maailman laajimman tieteellisen kirjaston äärellä pätevöittivät Purgoldia myös kymnaasin kirjastonhoitajan tehtävään. Samalla hän hoiti kirjavälitystä Pietarista, Tartosta ja Riiasta.[21]

Uskonnon, filosofian, antropologian ja raamatunselitysopin yliopettajaksi puolestaan nimitettiin Hannoverissa syntynyt Dietrich August Wilhelm Tappe (1778–1830). Edellisten tavoin hän oli opiskellut Göttingenin yliopistossa, mutta väitellyt lisäksi filosofian tohtoriksi Erfurtin yliopistossa.[22] Baltiasta palkattiin lisäksi historian, maantieteen ja tilastotiedon yliopettaja Friedrich Werther Saksin Rudolstadtista.[23] Heidän ohellaan paroni Mengden kartanolta Liivinmaalta rekrytoitiin Vanhaan Suomeen vain 20-vuotias Georg Ernst Plate (s. 1784), joka hänkin oli opiskellut Göttingenissä. Plate aloitti Viipurin piirikoulun opettajana, kunnes siirtyi vuonna 1808 lukion roomalaisen kirjallisuuden yliopettajaksi edeltäjän jäätyä eläkkeelle.[24]

Viipurin kuvernementin piirikouluorganisaatioon avautunut virka liitti oppineiden saksalaistulokkaiden yhteisöön myös viidennen nuoren papin, Pietarin Katariina-koulun opettajan August Thiemen.[25] Weimarin lähellä, Thüringenin Allstedtissa syntynyt Thieme oli opiskellut Hallen yliopistossa teologiaa August Hermann Niemeyerin oppilaana ja suorittanut lisäksi Jenan yliopistossa filosofian tohtorin tutkinnon. Molemmat opinahjot olivat kunniakkaita. Göttingen oli syrjäyttänyt Hallen yliopiston valistuksellisen yliopistoliikkeen kärjessä,[26] Jenassa taas toimivat 1800-luvun taitteessa saksalaisen idealistisen koulukunnan edustajat Johann Gottlieb Fichte (1762–1814), Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (1775–1854) ja Georg Friedrich Hegel (1770–1831) sekä klassismin ja *Sturm und Drangin* suuret draamakirjailijat ja runoilijat Friedrich Schiller (1759–1804) sekä Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832).[27]

Thieme oli saksalaisopettajista ainoa, jolla oli ennestään työ- ja sukuyhteyksiä Suomeen. Hänen enonsa oli Viipurin saksalaisen seurakunnan kirkkoherra ja Viipurin konsistorin esimies, rovasti August Gottfried Wahl (s. 1748), joka oli toiminut Suomen kuvernementin koulutoimen johtajana vuosina 1800–1803. Erfurtissa syntynyt, Jenan ja Leipzigin yliopistoissa jumaluusoppia ja filosofiaa opiskellut Wahl oli humanistisesti sivistynyt hengenmies, jonka oppineisuutta kasvatuksen ja kielten aloilla Venäjän tuolloinen kouluhallinto vielä arvosti. Hän oli saanut vuosisadan vaihteessa uudistaakseen Viipurin normaalikoulun opetusohjelman, kunnes suhdanteet muuttuivat Aleksanteri I:n koulureformissa 1803. Koululaitos irrotettiin kirkon alaisuudesta Tarton yliopiston valvontaan, ja yliopiston hallinto siirsi Wahlin vanhakantaisena sivuun.[28]

Wahl oli suositellut sisarenpoikaansa August Thiemeä Sippolan kartanonherran, maaoikeuden puheenjohtajan Johann Samuel von Daehnin (1758–1814) poikien Alexanderin ja Friedrichin kotiopettajaksi vuonna 1801.[29] Sippolasta

Thieme oli siirtynyt vuonna 1803 Pietariin Katariinan koulun yliopettajaksi. Sinne häntä oli suositellut kuuluisa weimarilainen filosofi Herder, eurooppalaisen kansanrunouden kokoaja ja valistuksen ja varhaisromantiikan taitekohtaan sijoittuva kulttuurisen nationalismin ideologi.[30] Taitavaksi ja toimeliaaksi mainitulle Thiemelle tarjoutui vuoden 1805 alusta työ Vanhan Suomen uudistuneessa koululaitoksessa Viipurin ja Käkisalmen piirikoulujen tarkastajana.[31] Toimi rinnastui osin rehtorin, osin raportoivan valvojan tehtävään.[32]

Sukuyhteys Wahleihin tiivistyi, kun Thieme toimen saatuaan vielä avioitui serkkunsa, Erfurtissa syntyneen, Pietarin tyttökoulun opettajan Louise Henrietta Augusta Wahlin kanssa. Häät vietettiin Viipurissa rovasti Wahlin pappilassa, jonne nuoripari myös asettui asumaan.[33]

Viiden nuoren tulokkaan rinnalla opettajarekrytointeihin toi tarpeellista jatkuvuutta Viipurin saksalaisen seurakunnan toinen pastori, Leipzigissä ja Hallessa opiskellut Christian Mattha (s. n. 1753), joka oli opettanut Viipurin normaalikoulussa 1790-luvulta lähtien. Hänet nimitettiin kymnaasin latinan ja roomalaisen kirjallisuuden yliopettajaksi.[34]

Tarton koulukomissio olisi nähnyt tarpeelliseksi rekrytoida lukion opettajakuntaan myös Ruotsin puoleisen Suomen lukeneistoa,[35] mutta vieras opetuskieli karsi soveliaat kulttuurin välittäjät vähiin. Matematiikan ja luonnontieteiden yliopettajaksi löytyi kuitenkin pätevä Turun akatemian kasvatti, kreikkalaisen kirjallisuuden dosentti ja Kärkölän kappalaisen poika Erik Gabriel Melartin (1780–1847), joka oli Viipurilaisen osakunnan kuraattori. Melartin puhui ”ymmärrettävää saksaa” ja oli hankkinut täysipainoisen sivistyksen teologian ohella humanistisilta aloilta sekä matematiikasta ja luonnontieteistä. Melartin oli opiskellut Turun akatemiassa Henrik Gabriel Porthanin (1739–1804) fennofiilisen suuntauksen aikana muttei varsinaisesti tämän oppilaana. Kymnaasissa hänen opetusaloihinsa sisältyivät trigonometria, astronomia, mekaniikka, geometria, fysiikka, aritmetiikka, eläintiede, mineralogia sekä näiden alojen kreikkalainen sanasto.[36]

Melartin sai hallitsijalta luvan poistua Ruotsista sillä perusteella, ettei hänelle ollut tarjolla sopivaa opetusvirkaa Turun akatemiassa. Hän ei jättänyt maataan tyytyväisenä, mutta valistusmiehenä vakuuttui varsin nopeasti balttilaissaksalaisen kouluväylän sivistävyydestä. Melartin oli omaksunut pedagogiseen ajatteluunsa vaikutteita Immanuel Kantin (1724–1804) filosofiasta, mikä saattoi lähentää häntä paikalliseen opettajakuntaan rekrytoituihin saksalaisten idealistien oppilaisiin.[37]

OPETTAJIEN AKTIVITEETTEJA

Saksalainen pappi ja runoilija, piirikoulujen tarkastaja August Thieme (1780–1860) oli kiinnostunut uudesta kotiseudustaan ja tarkasteli sen eri puolia laajassa runoelmassaan *Finnland*.

Toimeliaiden opettajien ansiosta Viipurin koulumaailmaan muodostui pienimuotoinen kulttuurikeskus, josta säteili virikkeitä sen ulkopuolellekin. Kaupungin kirjallinen elämä oli kirjapainon ja -kaupan puuttuessa ollut pitkään lamaannuksissa, vaikka seudulle olikin hiljattain jo asettunut yksi kirjailija, Monrepos'n kartanonherra ja kreivi Ludwig Heinrich von Nicolay (1737–1820). Tilanteeseen tuli muutos, kun yliopettaja Tappe perusti vuonna 1806 kaupunkiin saksankielisten säätyläisten lukupiirin. Tämä porvariston yhteishanke muodosti pohjan laajemmalle kirjastotoiminnalle seuraavana vuonna.[38] Viipuri päätyi näinä vuosina myös kuuluisaan matkakuvaukseen, jonka kirjailija Johann Gottfried Seume (1763–1810) julkaisi jalkaisin tekemästään kierroksesta Itämeren maiden ympäri. Teos mainitsi Seumea Viipurissa majoittaneen Purgoldin uljaaksi, nuoreksi ja lahjakkaaksi mieheksi, sivistyneen Thiemen kanssa taas matkattiin Imatrankoskelle, jonka kuohuista Thieme kirjoitti tuoreeltaan runonkin.[39]

August Thiemen verkostot olivatkin Viipurin koulumaailmassa omaa luokkaansa. Hän oli alkanut Pietarin vuosinaan toteuttaa runoilijan ja tietokirjoittajan kutsumustaan, saanut kutsun Pietarin tiedeakatemian jäseneksi ja seurustellut tuolloin kirjallis-tieteellisessä piirissä, johon kuuluivat niin Schillerin lanko, Weimarin Pietarin-lähettiläs Wilhelm von Wozogen (1762–1809) kuin Pohjois-Virossa syntynyt aristokraatti, Venäjän laivaston maailman ympäri johtanut Adam Johann von Krusenstern (1770–1846) sekä astronomi Theodor von Schubert (1758–1825). Ryhmän järjestämiin kirjallisuusiltoihin osallistuivat esimerkiksi kreivi Nicolay sekä näytelmäkirjailija Friedrich Maximilian Klinger (1752–1831).[40] Thiemellä oli yhteyksiä tuotteliaaseen draamakirjailijaan August von Kotzebueen (1761–1819), joka oli toiminut Pietarin saksalaisen teatterin johtajana. Thieme kävi myös laajaa kirjeenvaihtoa kotimaakuntansa oppineiden kanssa. Hänellä oli lämmin sukuyhteys esimerkiksi Gottlob Israel Rankeen (s. 1762–1836), jonka poika Leopold (1795–1886) – myöhempi modernin

historiantutkimuksen isä – arvosti jo nuorena syvästi Thiemen monipuolista sivistyneisyyttä.[41]

Thieme säilytti aktiiviset kontaktit Pietarin kirjallisiin piireihin Viipurin vuosinaan. Purgoldin tavoin hän avusti säännöllisesti *Ruthenia*-kuukausilehteä, saksankielisen oppineiston kirjallista yhdyssidettä laajassa keisarikunnassa. Thiemen kontribuutioihin kuului poliittis-filosofisia pohdintoja, historiallisia pienoisnäytelmiä ja keisari Aleksanteria ja sodan loppumista kiittäviä runoja.[42]

Opettajakollegoistaan poiketen Thieme opetteli suomen kieltä ja laati vuoden 1806 tietämillä saksankielisen käsikirjoituksen suomen kieliopiksi.[43] Kielitaitonsa ansiosta hän pystyi tutkimaan Suomen oloja ja julkaisemaan *Rutheniassa* neljä aluetta käsittelevää tietoartikkelia. Ne käsittelivät entisajan asumuksia, suomalaista mytologiaa Christfrid Gananderin (1741–1790) *Mythologia Fennican* pohjalta sekä edesmenneen kollegiasessori August von Tavastin ajatusta kanavasta, joka yhdistäisi Saimaan vesistön Suomenlahteen. Kulttuurihistoriallisesti merkittäviä olivat Thiemen esittelemät 66 suomalaista sananlaskua saksannoksineen, sillä edellisen suomalaisten sananlaskujen kokoelman oli julkaissut Henrik Florinus (1633–1705) jo yli sata vuotta aikaisemmin.[44] Thiemen kiinnostus sananlaskuihin liittyi myöhäisvalistuksen yleiseurooppalaisiin virtauksiin ja harrastusta lienee siivittänyt suosittelija Herderin esimerkki eurooppalaisen luonnonrunouden julkaisijana.[45]

VIIPURIN LUKION OPETUS JA MERKITYS

Neljä Viipurin lukion viidestä yliopettajasta oli vain 24–27-vuotiaita saadessaan luodakseen uuden ja uudenaikaisen, yliopistoon johtavan oppilaitoksen. Koulurakennuksen oli kauppias-tehtailija Johann Friedrich Hackmann (1755–1805) luovuttanut Lauben tilalta.[46] Innostava tehtävä, samanhenkinen ystäväpiiri ja perheen perustamismahdollisuudet[47] helpottivat miesten sopeutumista uuteen kotikaupunkiinsa. Nuorten saksalaisten viisikko oli lähtöisin pääasiassa Weimarin seudulta, uuden maailmankirjallisuuden ja yliopistosivistyksen kehdosta.[48] Olikin luonnollista, että runouden, tyylin ja retoriikan opiskelu sai Viipurin lukiossa suuren painoarvon, mikä vastasi myös Tarton koulukomission tavoitteita.

Tarton koulukomission jäsen, professori Georg Friedrich Pöschmann (1768–1812) kuvaili vuonna 1806 koulupiirinsä opetusideologiaa. Hän totesi, että ihanteellisessa tilanteessa opettajien ja oppilaiden välille muodostuisi vahva sidos. Opettajan tuli olla koululaisen ystävä ja neuvonantaja, joka ohjaisi tieteelle omistautuvia nuoria pois harhapoluilta.[49] Opettajan tuli lisäksi suunnata oppilaiden kiinnostusta isänmaahan, kuten sen luonnon ja tapakulttuurin

Viipurin lukio toimi Johann Friedrich Hackmanin Lauben tilalta siihen tarkoitukseen luovuttamassa rakennuksessa. Kuvassa tilan päärakennus Herttualan kartano.

tutkimiseen.[50] Opetus ei painottanut ulkolukua, vaan opitun ymmärtämistä. Ihanteellinen opetus oli sujuvaa ja sisällökästä, ja luennointia tuli aika ajoin keskeyttää lyhyin kysymyksin ja yhteenvetomaisin kertauksin. Näin voitiin varmistaa, että oppilaat olivat oppineet toivotut sisällöt.[51]

Kymnaasin odotettua pienemmäksi jäänyt oppilasmäärä loi opettajille hyvät edellytykset oppilaiden yksilölliseen ohjaamiseen, mitä toteutettiin pienryhmissä.[52] Ensimmäisenä lukuvuonna aloitti vain 13 oppilasta ja vuosina 1805–1811 aloittaneiden yhteismäärä jäi alle sadan. Noin kolmasosa oppilaista oli viipurilaisten kauppiaiden ja virkamiesten lapsia, mutta kouluun hakeutui Viipurin ulkopuoleltakin erityisesti maaseutupappien poikia ja yksittäisiä nimismiesten ja maanmittareiden jälkeläisiä. Saksankielisestä opetusohjelmasta huolimatta koulua kävi sukuyhteyksiensä takia muutama Turun rauhan rajan länsipuolelta tullut oppilas. Oppilasrekrytoinnin raja olikin yksiselitteisin pohjoisessa: käytännössä kouluun ei tullut opiskelijoita Sortavalan itäpuolelta.[53]

Opetuksen sisältöjä taustoitti valistuksen optimistinen ihmiskäsitys, usko järkeen ja lapsen kykyyn oppia asioita oman ymmärryksensä avulla. Aatepohjaa

(Timmar i veckan).

3:dje eller lägsta klassen.

a) hösttermin.		b) vårtermin.	
Moral och religion	4 t.	Religion	2 t.
Latin (Fischeri Historiæ selectæ; Cæsar de bello gallico; Brœders grammatik, skriftöfningar)	8 „	Logik och psykologi	2 „
		Latin	7 „
Tyska, lektyr och grammatik	3 „	Tyska.	3 „
Grekiska, grammatik och Krebs läsebok	3 „	Franska	3 „
		Ryska	3 „
Franska	3 „	Grekiska	3 „
Aritmetik	2 „	Aritmetik	2 „
Geometri	2 „	Geometri	2 „
Naturalhistorie och teknologi.	3 „	Naturalhistorie och teknologi	3 „
Allmän geografi	? „	Gamla tidens historia	? „

2:dra klassen.

a) hösttermin.		b) vårtermin.	
Moral	2 t.	Moral	2 t.
Latin (Cic. de officiis, Ovidii Tristia, extemporalier, öfversättn. till latin m. m.)	6 „	Latin	7 „
		Lat. prosodi	2 „
Hebreiska	2 „	Hebreiska	2 „
Tyska skriftöfningar	1 „	Deklamation	1 „
Deklamation	1 „	Tyska stilens teori	2 „
Algebra	4 „	Kritik af tyska uppsatser	1 „
Allmän naturlära	3 „	Trigonometri	2 „
Franska	3 „	Naturlära	3 „
Ryska	3 „	Franska	3 „
Grekiska (Homerus)	? „	Ryska	3 „
Mytologi, statistik, Rysslands geografi, nya historien	? „	Grekiska (Hom., Xenophon).	? „
		Nya historien	? „

1:sta klassen.

a) hösttermin.		b) vårtermin.	
Moral	2 t.	Hodegetik	1 t.
Hebreiska	2 „	Vetenskapernas encyklopedi	1 „

Lukion opetusohjelmaan sisältyi moraalia ja uskontoa, latinaa ja muita kieliä, historiaa sekä erilaisia luonnontieteitä. Opetusohjelman ruotsinkielisestä käännöksestä (1877) näkee, että opetus vaihteli luokittain ja lukukausittain.

valoivat lisäksi moraalista hyveellisyyttä korostava filantropia sekä myöhäisvalistuksen uushumanismi, joka piti arvossa kreikkalaista kasvatusta sekä kreikkalaisten tekstien viisauksia.[54] Uushumanismin hengessä lukiossa opiskeltiin perusteellisesti antiikin kreikkaa ja latinaa, mutta virkamiesuraa pohjustivat lisäksi niin kutsutut uudet kielet, ranska ja venäjä, joita opettivat tuntiopettajat. Opintien vaativuutta korosti useimmille oppilaille vieras opetuskieli, saksa. Kulttuuripoliittisista syistä ruotsia ei sen sijaan opetettu Vanhan Suomen aikaisissa oppilaitoksissa lainkaan. Näin katkottiin provinssin siteitä rajantakaiseen Ruotsiin.[55]

Myös uskonnonopetus poikkesi vielä huoneentaulun ajan ihanteissa eläneistä ruotsalaisista kouluista.[56] Dogmatiikkaan ja eksegetiikkaan perinteisesti painottuneita sisältöjä täydensivät ihmiskeskeisemmät psykologia ja antropologia. Jälkimmäinen tarkoitti ”systemaattista ja käytännöllistä oppia ihmisestä”, tosiasiallisesti pitkälti moraalin ja etiikan opetusta. Tappe laati vuoden 1806 kouluohjelmaan oppialan merkityksestä tekstin, joka tähdensi ihmiskunnan veljeyttä ja keskinäistä yhteyttä.[57] Koulukirjoina oli Cristoph Friedrich (von) Ammonin (1766–1850) rationaalis-supernaturnalistista uskonnonfilosofiaa sekä hallelaisen teologi August Hermann Niemeyerin (1754–1828) teologiaa, joka korosti uskon kokemuksellista aitoutta. Niemeyerin ajatukset vaikuttivat koulun pedagogisiin valintoihin.[58]

Yhtenä pedagogisena välineenä oli runous. Sen kauneusarvotkin ymmärrettiin, mutta lyriikkaa käytettiin ensisijaisesti toivottujen tunteiden herättämiseen ja oppilaiden motivointiin. Tätä taustaa vasten on yllättävää, että

opetusohjelmasta puuttui oppiaine, jonka perinteisesti tiedettiin vaikuttavan esimerkiksi sotajoukkojen mielialoihin runouttakin voimakkaammin: laulu ja musiikki.[59] Valinta heijasteli ehkä koulun käytännöllisiä tavoitteita. Valtiollisten ja paikallishallinnon virkojen hoitamiseen ei juuri tarvittu laulutaitoa, vaikka sen opettaminen olisi ollut tähdellistä pappisuralle aikoville.

Filantrooppinen aatepohja näkyi koulujen kurinpitoa koskevissa käsityksissä ja siinä, että opetus oli perheen varojen salliessa avointa kaikkien yhteiskuntaryhmien jäsenille. Näin oli tarkoitus kasvattaa hyviä kansalaisia, joihin juurrutettiin koulussa nationalismin henki, kunnioitus hallitsijaa kohtaan.[60] Oppilaiden sijoittumista luokkahuoneessa määrittivät ahkeruus ja edistyminen.[61] Koululaisten ruumiillisen kurittamisen oli kieltänyt jo keisarinna Katariinan koulu-uudistus, ja sama linja, jossa rangaistiin vain ”oppilaiden parantamiseksi”, jatkui. Sallittuja rangaistuksia olivat nuhteleminen, varoittaminen ja mieluisten asioiden kieltäminen, kiellettyjä esimerkiksi korvapuustit tai hiuksista vetäminen, hihnojen, keppien, vitsojen ja ruoskien käyttö sekä nöyryyttäminen – kuten aasinkorvien pukeminen, polvilleen pakottaminen tai elukaksi haukkuminen.[62] Aleksanterin koulu-uudistuksenkin jälkeen vanhasta sukupolvesta kuului vaatimuksia ruumiillisten rangaistusten palauttamiseksi kouluihin, mitä uusi opettajakunta yksiselitteisesti vastusti.[63] Velvollisuudentuntoon ja omatoimisuuteen kasvatettiin sen sijaan palkkioin tai moittein, ja vasta viime kädessä rangaistuksin.[64]

Jokaisen oppilaan käytöstä, tarkkaavaisuutta ja ahkeruutta seurattiin seikkaperäisesti. Tehtäviään toistuvasti laiminlyönyt tai huonosti käyttäytynyt lukion oppilas voitiin sijoittaa niin kutsuttuun parannuspenkkiin, joka oli lähinnä häpeää tuottava kurinpidon muoto. Koulun matrikkeliin kirjattiin penkissä istutetuista vain yksi, Erik Gabriel Melartinin nuorempi veli Henrik Johan (Jonathan), joka joutui parannusta osoittamattomana pian eroamaan koulusta. Syynä oli ”voittamaton itsepäisyys” ja ”sanan kaikissa merkityksissä turmeltunut käytös”. Erikin vanhempi veli oli tässä vaiheessa jo nimitetty kuvernementin koululaitoksen johtajaksi, mikä osoittaa, että rikkeistä rangaistiin sukutaustasta riippumatta.[65]

Pedagogiikka perustui rangaistusten sijaan kannustamiseen ja palkitsemiseen, mikä näkyi esimerkiksi kesän tutkintotilaisuuksissa avokätisesti jaetuissa kirjastipendeissä. Kirjapalkintoina jaettiin esimerkiksi Heynen *Lesebuchia*, Euripideen näytelmien saksannoksia, Karl Philipp Moritzin (1756–1893) luentoja saksalaisesta tyylistä sekä eri kielten kielioppeja.[66]

FILANTROOPPI LUDWIG PURGOLDIN OHJELMA

Viipurin lukion opettajien pedagogisia periaatteita ja oppien käytännön toteutumista voi tarkastella vuotuisissa kouluohjelmissa julkaistuista viimeisen luokan oppilaiden oppilastöistä. Kouluohjelmat olivat painettuja vuosikertomuksia, joiden alkuun yliopettajat laativat saksalaisen valistustradition mukaisesti vuorollaan ohjelmallisen tieteellisen kirjoitelman. Kouluohjelmat olivat pienessä provinssikaupungissa uudenlainen kirjallisen kulttuurin ilmaus ja lukijakunnaksi tavoiteltiin oppilaiden lähipiiriä laajempaakin yleisöä.[67] Vaikka kyse oli koululaisten perheenjäsenille tarkoitetusta julkaisusta, ohjelmat olivat saksankielisiä kulttuurituotteita, joiden oli periaatteessa mahdollista levitä koko kielialueella. Kappale kutakin ohjelmaa tuli luovuttaa sekä Venäjän keisarikunnan kansalliskirjastoon että Pietarin tiedeakatemiaan. Yksittäinen ohjelmapainate saattoi tarpeen vaatiessa levitä kanta-aluettaan kauemmaksi myös koululaitoksen organisaatiosta eli Tarton yliopiston ja Venäjän kansanvalistusministeriön kautta.[68]

Kymnaasin kirjastonhoitaja ja saksan ja antiikin kreikan kielen ja runouden opettaja Ludwig Purgold laati vuoden 1807 kouluohjelman ohjelmakirjoituksen. Hänen opettajantyötään siivittivät idealismi ja valistuksellinen optimismi. Purgold halusi nostaa klassisen ja saksalaisen sivistyksen avulla pienen ja syrjäisen kansan kulttuuritasoa, ja keskeisenä keinona oli saksalainen kulttuurilähetys. *Sendungia* taustoitti saksankielisen kulttuurin intensiivinen nousukausi, joka oli alkanut valistusajalla. Itävallan katolinen hovi oli maailman huipulla musiikkielämässä, kun luterilaisen Weimarin Schiller ja Goethe puolestaan loivat porvarillista itsetietoisuutta runoillaan ja näytelmillään, joista suuri osa nousi maailmankirjallisuuden klassikkoihin. Kantin, Schellingin, Herderin ja Hegelin tuotanto oli nostanut saksan myös filosofian kieleksi.[69]

Saksankielisen koulukomission olikin luontevaa tavoitella saksaa kaikkien Venäjän ei-venäläisten kansojen yhteiseksi sivistyskieleksi, vaikka Venäjällä saksa ei ollut kotoperäinen kieli, vaan lähinnä akateemisen oppineiston sekä kaupan ja teollisuuden harjoittajien käytössä. Venäjän monikansallisen keisarikunnan hallinto oli saksalaisen kulttuurinationalismin tavoitteiden takana useasta syystä. Se oli ensinnäkin keino torjua Napoleonin aikaista ranskankielisen kulttuurin voimakasta offensiivia. Siihen ei liioin sisältynyt alempien yhteiskuntaluokkien kumousuhkaa. Lisäksi Saksa ei alueellisen hajanaisuutensa takia muodostanut Venäjälle uhkaa niin kauan kuin kulttuuripyrinnöiltä puuttuivat valtiollis-poliittiset päämäärät.[70]

Ludwig Purgold viihtyi Viipurin opettajapiireissä ja arvosti samalla vaivattomia yhteyksiä Pietarin saksalaisiin oppineisiin. Hän kirjoitti silloin tällöin pietarilaiseen *Ruthenia oder St. Petersburgche Monatsschrift* -lehteen palavasieluisesti esimerkiksi vapauden käsitteestä sekä oppineiden asemasta ja vel-

vollisuuksista. Antiikin auktoreihin ja ranskalaisiin valistusfilosofeihin vedoten Purgold julisti aidon vapauden edellytykseksi järjen, viisauden ja ymmärryksen, ja optimistisesti uskoi lukeneiston voivan tulevaisuudessa rinnastua antiikin kansantribuuneihin.[71] Purgold kirjoitti myös runoja ja saksansi antiikin klassikkoja, vaikka vain osa tuotannosta julkaistiin.[72]

Purgold julkaisi kymnaasin vuoden 1807 kouluohjelmassa ohjelmallisen tutkielman *Ueber die Bildung zur Poesie und Beredsamkeit,* runouden ja kaunopuheen opettamisesta. Siinä hän kuvasi, kuinka kieli, runous ja kaunopuhe muodostivat näkymättömiä siteitä sielujen ja kansojen välille. Runouden ja retoriikan varassa suuret henget nousisivat tai hiipuisivat, ja erityisesti heikkouden ja vaarojen aikana runoudessa piili [ihmisyyden tai kansan] viimeinen, mutta sitäkin vahvempi toivo. Kenties näitä, ennen Tilsitin sopimuksen solmimista (7.7.1807) kirjoitettuja sanoja taustoittivat Venäjälle, Preussille ja saksalaisille pikkuvaltioille tappiolliset Napoleonin sotaretket.[73]

Lukijoilleen hän kertoi, että [Suomen] provinssi oli Venäjän suurten maiden rinnalla pieni, sen voimavarat olivat kovin vähäiset, ja henkinen sivistys oli kenties ollut ajoittain halveksitussa asemassa. Tilanteen korjaamiseksi Purgold latasi kuitenkin oppilaisiinsa suuria toiveita: ”…Tehkää oppineisuuden alalla palveluksia, joista tulee kansanne ja Venäjän ylpeys!”.[74]

Vuoden 1807 kouluohjelmassa julkaistut opiskelijatyöt liittyivät aiheeseen lähinnä epäsuorasti. Ne välittivät lukijoille ikuiseksi ajateltua antiikin viisautta saksannettujen runojen muodossa. Purgoldin ohjauksessa tehtyjen käännöstöiden kirjoittajiin kuului esimerkiksi suurkauppiaan poika Alexander Wulffert (1790–1855), myöhemmin runoilija itsekin.

Saksannosten pohjaksi tarvittavaa runoutta oli saatavilla koulun kirjastossa, jonka kokoelmien täydentäminen oli Purgoldin tehtävänä.[75] Merkkihenkilöiden lahjoitusten ansiosta lukion oma, alkujaan alle 300 niteen kokoelma laajeni nopeasti. Se kattoi lähinnä kreikkalaista, roomalaista, saksalaista ja venäläistä kirjallisuutta, mutta myöhemmin saatiin tarjolle myös Jaakko Juteinin (1781–1855) suomenkielisiä teoksia, joita Viipuriin vuonna 1814 perustettu Cederwallerin kirjapaino alkoi julkaista. Sen sijaan ei ole tiedossa, missä määrin kokoelmiin onnistuttiin hankkimaan ruotsalaisia tutkimuksia, jotka kertoivat Turun rauhan rajan takaisen Suomen oloista. Ruotsalaista kirjallisuutta ei kuulunut esimerkiksi vuonna 1808 perustetun saksalaisen kaupunginkirjaston kokoelmiin.[76]

Edellisistä poiketen Turun akatemian tutkimuksia oli Porthanin solmiman vaihtosopimuksen ansiosta luettavissa esimerkiksi monen opettajan oman akateemisen opinahjon, Göttingenin yliopiston, kirjastossa.[77] Tuskinpa tulevat opettajat olivat silti tutustuneet eurooppalaisen reuna-alueen tutkimukseen ennen toimen saamista Viipurissa.

SUOMI SUOMEN SODAN VOITTOISAN ALKUVAIHEEN JULKAISUISSA: THIEMEN *FINNLAND*

Ludwig Purgoldin vetoomukseen runouden ja oppineisuuden valjastamisesta isänmaan palvelukseen vastasi pian hänen kollegansa, koulutarkastaja August Thieme runoelmallaan *Finnland*, joka julkaistiin seuraavana kesänä Viipurin ja Käkisalmen piirikoulujen tutkintotilaisuuden kutsukirjeessä. Didaktisessa teoksessa runomuoto yhdistyi koululaisten isänmaan kuvaamiseen tietoisesti tunteisiin vetoavalla tavalla. Idean runouden poliittisesta tehtävästä Thieme oli ehkä omaksunut Schilleriltä, joka oli kehittänyt ajatusta runoutta ja estetiikkaa käsittelevissä esseissään.[78]

Keisari Aleksanterille omistettu, lähes 600 säkeen laajuinen runoelma kävi vuoropuhelua suomalaisesta luonnosta, kansasta ja sen elinoloista. Runon rakenne on dialektinen. *Finnlandin* aloittaa vastapuoli, joka arvostelee elegiamitassa rajusti Suomen köyhyyttä ja kansan alkeellisia elinoloja. Luonto pärisevine paarmoineen, velttoina riippuvine koivuineen, kissankasvoisine huuhkajineen, suursyömärisusineen sekä läpipääsemättömine koskineen on kuoleman kauhuja täynnä. Ihmiset taas ovat keripukkia ja hinkuyskää sairastavia eläviä muumioita, kurjia Hyperborean kääpiöitä. Sydämettömän kartanoherran taksvärkkivaateet ovat niin ankarat, että viljelijöiden oma sato mätänee pellolle ja vain pettu auttaa selviämään talven yli. Asumukset ovat saastaisia ja karja kiusattua.[79]

> Pirtit ällöttää, rakojen läpi kun savu leijuu:
> kallio lattia on, lapsonen kun alaston
> niin kanojen, sikojen sekä lannan seurana kuorsaa.[80]

Kertoja puolestaan vastaa moitteisiin kuvaamalla rakastavasti ankarien olosuhteiden jalostamaa väestöä, joka edustaa pyhään yksinkertaisuuteen tyytyvää luonnonihmistä. Heksametrimitassa kuvataan vieraanvaraista, harrasta ja lukutaitoista kansaa. Huomion saavat myös Väinämöinen, kanteleensoitto ja saunominen – jopa eroottisessa valossa. Vuodenajat vaihtelevat, ja kevään riemu on huumaava. Erityisen opettavaisesti Thieme kuvaa luonnon aarteita – mansikoita, lillukoita, mustikoita, puolukoita ja muuraimia, hoitavia yrttejä ja jäkäliä – sekä vesistöjen satoa, joihin kuuluvat lahnat, ahvenet, silakat, forellit, turskat, ankeriaat, hauet, ruutanat ja Laatokan lohet. Hedelmällistä tuhkaa tuottava kaskeaminen nähtiin osoitukseksi siitä, että ihminen oli päässyt luonnon herraksi. Luontaistalouttakin korvasi jo vaihdanta, sillä suomalaiset esitettiin tervalaivojen ja puusepäntaitoja osoittavien visakoivuisten kalusteiden tekijöinä, tiesipä kertoja paikallisten ansioista Pietarin rakentajinakin.[81]

Runoelman jalot tarkoitusperät eivät avautuneet yleisölle. Dialektisen rakenteen ymmärtäminen olisi vaatinut akateemista sivistystä, jota koululaisten lähipiiriltä puuttui. Yleisö koki kirjatut epäkohdat liian uskottaviksi, ja runoilijan ajateltiin asettaneen itsensä tarkoituksellisesti paikallisten asukkaiden yläpuolelle arvostelemaan maaseudun köyhiä oloja.[82]

Thieme joutuikin painattamaan Viipurin piirikoulun kouluohjelman liitteeksi puolustuspuheen, jossa hän valotti teoksensa ylevää tarkoitusta. Runoelman didaktisena tavoitteena oli herättää koulupoikien kiinnostus runouteen ja synnyttää näissä rakkautta isänmaahan (*Vaterland*). Thieme kertoi, että hänen omakin sydämensä oli täynnä rakkautta, joka kohdistui hänen toiseen kotimaahansa. Siitäkään huolimatta hän ei katsonut voineensa kuvata Suomen oloja pelkästään myönteisesti, koska paikallinen ”kansa oli vasta taistelemassa tietään hämärästä päivänvaloon”. [83] Runoelmassaan hän pyrki hälventämään eliitin kansaa halveksuneita asenteita, ei vahvistamaan niitä.

Isänmaanrakkaus, patriotismi, ei ollut Vanhan Suomen kouluopetuksessa uusi käsite, mutta sen merkitys oli muuttumassa. Vuonna 1797 julkaistussa opettajan oppaassa se määriteltiin vielä lähinnä järjestelmää lujittavaksi lojaliteetiksi:

> Isänmaanrakkautta on se, että me osoitamme kunnioitustamme ja kiitollisuuttamme hallitukselle, alistumme lakeihin ja yhteiskuntamme säädöksiin ja hyvin tapoihin. Isänmaan todellisen pojan tulee olla kiintynyt valtakuntaan, hallitustapaan, hallitukseen ja lakeihin.[84]

Isänmaanrakkaus sai keisari Aleksanterin reformikouluissa uuden sisällön, kun edistyspyrkimykset syrjäyttivät pysyvyyttä korostavaa lakiajattelua. Rakkauden herättämisessä alettiin samalla varhaisromantiikan hengessä vedota oppilaiden tunteisiin. Tosin Napoleonin Venäjän sotaretki vuonna 1812 päätti keisarikunnassa tällaiset virtaukset ja palautti kontrollia ja lojaliteettia korostavan ajattelun arvoonsa.[85]

Isänmaan käsitteeltä puuttuivat vielä poliittiset sisällöt, joita sille loi 1820-luvulta lähtien romanttisen kansallisuuskäsityksen muodostuminen. Kyse oli tässä vaiheessa ensisijaisesti kotiseutuylpeyden herättämisestä ja keisarin, mutta tämän ohella jo kansankin palvelemisesta.[86] Saksalaiset opettajat eivät voineet kielimuurin takia itse työskennellä paikallisen rahvaan parissa, mutta kannustivat siihen oppilaitaan.

Thieme kertoi runoelmalleen päivänpolttavankin kimmokkeen. Hän halusi *Finnlandissaan* levittää Suomesta ymmärrettävää käsitystä kansainväliselle lukijakunnalle. Hän uskoi aiheen kiinnostavan sitä talvella 1808 syttyneen, Venäjälle jo tässä vaiheessa menestyksekkään Suomen sodan takia.[87]

Runoelma saikin huomiota myös Suomen ulkopuolella. Pietarissa ilmestyvässä *Ruthenia*-kirjallisuuslehdessä *Finnlandia* ja sen tekijää ylistettiin runouden ja kaunopuheen neroksi. Teos nähtiin lajinsa ensimmäiseksi:

> Kirjoittaja ansaitsee tästä työstä enemmän kuin vain kunnioituksen ja ihailun. Hän ansaitsee [päähänsä] kruunun osoitettuaan ensimmäisenä, että myös Suomesta voi laulaa ylevän runollisesti.[88]

Myös oman aikansa tärkein saksankielinen kirjallisuusfoorumi, Hallen yliopistopiirien *Allgemeine Literatur-Zeitung*[89] noteerasi *Finnlandin*. Arvioitsija luonnehti teosta vuoden 1810 alussa vanhavenäläisestä Suomesta (*altrussische Finnland*) ja sen asukkaista kertovaksi didaktiseksi runoelmaksi. Kriitikko näki *Finnlandin* perusajatukseksi Suomen hankalien olojen (*Unannemlichkeiten*) ja niitä kompensoivan luonnon kuvaamisen. Teos osoitti hänen mukaansa suomalaisten alhaisen kulttuuritason, toisaalta sivistyksellisen kehityskelpoisuuden. Arvioitsija kummasteli silti *Finnlandin* runomuotoa. Hän näki, että kansainväliset lukijat, joita Thieme oli kertonut teoksellaan tavoittelevan, olisivat saaneet Suomesta luontevammin tietoa proosatekstissä.[90]

Runoelma kertoi varsin vähän alueesta, jota Venäjä parhaillaan valloitti.[91] Sen sijaan sen kohteina olivat Venäjään jo pitkään kuuluneiden Karjalankannaksen ja Itä-Savon kansanelämä ja luonto vesistöineen, Vuoksi ja Saimaa. Nämä olivat Thiemen omaa kokemuspiiriä. Thieme ymmärsi silti Suomen omaa toimialuettaan laajemmaksi kokonaisuudeksi. Hän pohjasi esimerkiksi *Rutheniassa* julkaisemansa, Suomen vanhoja asumuksia ja mytologiaa käsittelevät artikkelinsa pitkälti Turun rauhan rajan länsipuolelta koottuihin tietoihin.[92]

Suomen sotaan liittyi ajankohtainen viesti kulttuurilähetyksestä, jota Thieme *Finnlandinsa* lopuksi toteutti. Runoelma päättyy synteesiin, joka vihjaa kertojan tarkoitukseksi saksalaisen sivistyksen juurruttamisen.

> Oi hyvät ystävät, veljetkin, pojat Thuiskonin[93] rakkaat
> [...]
> tahtoni juurruttaa etelästä on oksia tänne,
> maahan pohjoiseen. Nämä kultaiset jalot oksat
> pyrkimys kasvuun on parempaan kehittää kukat saaden
> puhkeamaan. [...] [94]

Kertoja osoitti sanansa Thuiskonin eli germaanien myyttisen kantaisän tai jumalan pojille, siis saksalaista sivistystä saaneille. Runoilijan valistustehtävä ei koskenut vain Suomea, vaan oli kosmopoliittinen ja paikasta riippumaton:

sen kohteena oli koko maailma, ja olevaisuuden aatteellisina kruunuina olivat hyveellisyys ja viisaus. Ihmissydän tunsi rakkauden ja Jumalan, asuipa tämä kuohuvan Vuoksen tai Elben rannoilla. Loppusäkeistön alussa kertoja lupaa kohottaa rakastamansa veljet – ”Thuiskon pojat, Fennian pojanpojat, Ruthenian toivot” – kanssaan pyhän valon valtakuntaan. Tacitucksen *Germanian* heimokäsitteitä lainaava säe on moniselitteinen, mutta sen voi tulkita esimerkiksi seuraavasti: kun saksalaiset Thuiskonin pojat jalostaisivat sivistyksensä valolla suomalaisista nuorista kaltaisiaan, tuottaisi se toivoa myös äiti Venäjälle.[95]

Finnlandin dialektinen rakenne ja puolustuksen kautta Suomea ylistävä viesti olivat samoja kuin Daniel Jusleniuksen (1676–1752) maisterinväitöskirjassa *Vindiciae Fennorum*, Suomalaisuuden puolustus (1703). Aatehistorioitsija Juha Manninen on määrittänyt Jusleniuksen teoksen suomalaisen nationalismin kiinteimmäksi ilmaukseksi 1700-luvulla. Mannisen mukaan se muun ohella selkeytti ”suomalaista kansakuntaa” käsitteellisenä konstruktiona. Juslenius määritti aikanaan suomalaisiksi hyveiksi ahkeruuden, sitkeyden, rohkeuden ja vastoinkäymisten sietämisen, ja samoja piirteitä voi löytää Thiemenkin kuvauksista. Jusleniuksen teksti oli kuitenkin tyylilajiltaan tieteellistä proosaa ja kohdealue läntistä Suomea ja Ruotsin valtakuntaa. Teoksessakin oli tosiasiassa saksalaisvastaista tendenssiä.[96] Vastaavalla tavalla saksalaisvastainen oli jopa kaikkein varhaisin, alkujaan puheeksi kirjoitettu ylistysrunoelma Suomesta, heksametrimittainen *Magnus Principatus Finlandia, epico carmine depicta* (1678). Sen kirjoitti kreikaksi Porissa syntynyt ylioppilas Johan Paulinus (vuodesta 1690 aateloituna nimellä Lillienstedt, 1655–1732). Suomalaisten sotasaavutuksia korostanut, Kaarle XI:tä ylistänyt runo inspiroi myöhemmin Runebergin runoa ”*Vårt land*”, Maamme.[97]

Vaikka Thiemen ja Jusleniuksen runoilla ei välttämättä ollut vastaavanlaista yhteyttä kuin kahdella edellä mainitulla, niitä yhdisti puolestaan halu torjua ulkopuolisten ylenkatsetta syrjäistä ja pohjoista aluetta kohtaan. ”Suomi” taas paikantui vielä Ruotsin aikaisissa teksteissä sen läntisiin maakuntiin, Thiemen runoelmassa puolestaan itäisiin. Siksi *Finnland* on varhainen esimerkki myöhemmin vahvistuneesta kehityksestä: Suomen kulttuurisen painopisteen vähittäisestä siirtymisestä kohti itää.[98]

Finnland ei ollut psykologisesti riittävän taitava vedotakseen heterogeeniseen yleisöönsä. Teos jäi Suomessa unohduksiin aina 1940-luvulle saakka, eikä painatetta ole säilynyt 2000-luvulle neljää kappaletta enempää. Thiemen kirjallisesta urasta ja *Finnland*-runoelmasta kirjoitettiin silti arvostavasti yksittäisissä 1800-luvun alkupuolen saksalaisissa kirjallisissa kausijulkaisuissa. Tartossa *Finnland* löydettiin uudelleen 1850-luvun lopulla, jolloin virolaisista alettiin kaivata vastaavanlaisia kuvauksia. Vanhan Suomen koululaitosta tutkinut suo-

malainen pedagogi Ludwig Leonard Laurén (1824–1884) puolestaan mainitsi 1870-luvulla runoelman pelkästään esimerkkinä kansan elämän varjopuolten kuvauksesta.[99]

Sven Hirn piti 1950-luvun lopulla *Finnlandia* varhaisromanttisena teoksena ja tärkeimpänä ”Viipurin romantiikan” ilmauksena. Thieme kokikin itsensä jonkinlaiseksi romantikoksi, koska kuvasi vanhalla iällä Viipurin vuosiaan ”romanttiseksi nuoruudekseen”.[100] Hän oli vaimonsa kanssa aidosti hurmaantunut pohjoisesta luonnosta – niin kesien kukkaloistosta kuin talvisin kaukaisista metsistä kantautuneesta susien ulvonnasta.[101] Suomen puolustajan vuorosanoissakin on monenlaisia aisteihin vetoavia elementtejä.

Runoelmaa myöhemmin analysoineet Robert Schweitzer, kirjallisuushistoroitsija Hans Peter Neureuter ja Johannes Roessler ovatkin sijoittaneet teoksen yksiselitteisesti (myöhäis)valistukseen sen yksittäisistä romanttisista detaljeista huolimatta. Tähän suuntaukseen runoelmaa liittävät pedagogiset tarkoitusperät, turmeltumattoman ihmisyyden ihannointi ja luonnon hyötyarvojen korostaminen, mikä oli pikemmin jälkijättöistä kuin uuden tyylilajin ilmaus.[102]

Viipurilainen lyriikka on nähty maailmankirjallisuuden mittapuulla vähäarvoiseksi kielellisen reuna-alueen diletanttirunoudeksi.[103] Opettajien kirjallinen aktiivisuus oli silti kulttuuri- ja paikallishistoriallisesti merkittävää. Koulupiirien laatimat tietotekstit ja runot olivat ensimmäinen johdonmukainen osoitus Viipurin kirjallisen kulttuurin virkistymisestä pitkän lamaannustilan jälkeen.

SUOMI SUOMEN SODAN AIKAISISSA JULKAISUISSA: SUOMI KYMNAASIN KOULUOHJELMASSA 1808

Suomen luontoa ja paikallista tapakulttuuria esiteltiin ensimmäistä kertaa myös Viipurin lukion kouluohjelmassa kesällä 1808. Käsikirjoitus valmistui todennäköisesti loppukeväästä 1808, jolloin Venäjän joukot olivat jo vallanneet eteläisen Suomen. Ohjelman esipuheen kirjoittanut Purgold ei sensuuri- tai sopivaisuussyistä silti motivoinut aihevalintaa sotaisuuksilla. Sen sijaan hän viittasi oppilaiden vanhempia laajempaan lukijakuntaan toteamalla, etteivät Suomea käsittelevät tekstit olleet tuolloisissa oloissa ”täysin mielenkiinnottomia kaukaisillekaan lukijoille”.[104] Kouluohjelma sisälsi tavalliseen tapaan lisäksi antiikin runojen saksannoksia.[105]

Lukuvuoden opettajatutkielman kirjoitti matematiikan ja luonnontieteiden opettaja Erik Gabriel Melartin, vielä muodollisesti Ruotsin alamainen, jonka kotiseutua ja yliopistokaupunkia tosin hallitsivat jo venäläiset joukot. Oppiaine mahdollisti neutraalin aihevalinnan, Suomen kasviopin. Tekstissään Melartin lähinnä luetteli, luokitteli ja kuvaili arvostavasti Carl von Linnén (1707–1778)

hengessä Suomessa kasvavia hyötykasveja ja niiden käyttötarkoituksia. Valistuksellisesta tekstistä puuttuivat kaikki tunnepitoiset tai luonnon kauneusarvoja korostavat elementit. Julkilausutusta politikoinnista pidättäytyminen erottaa Melartinin johdantotekstin hänen kollegoidensa vastaavista Suomi-aiheisista esseistä. Menettelylle voi silti olla omat tarkoitusperänsä: Turun professuuria odottavan Melartinin kannatti pidättäytyä suuntaan ja toiseen kannanotoista, jotka olisivat voineet vaarantaa hänen akateemista urakehitystään.[106]

Pohjoisen luonnon jylhä kauneus sai toisaalta huomiota kouluohjelman opiskelijatöissä, joita pohjustettiin kertomalla esimerkkejä kansoista, jotka olivat historian saatossa nousseet halveksitusta asemasta sivistyskansoiksi.[107] Melartinin oppilaan, vanhan pappissuvun vesan Fredrik Ståhlmanin katkelma piirteli tuokiokuvia yksinäisen linnun laulusta ikivanhassa kuusimetsässä ja tuulessa tanssivasta moreenihiekasta, ja maalasi samalla laajaa panoraamaa graniittisten kallioiden ketjusta sekä järvien ja jokien moninaisuudesta. Kirjoittaja kertoi ”romanttisesta Saimaasta” ja Vuoksen vesimassoista, jotka tunkeutuivat punaisten kallioiden läpi virratakseen määränpäähänsä Laatokkaan.[108] Ståhlman ei kirjallisista taipumuksistaan huolimatta päätynyt kynänkäyttäjäksi, vaan hänestä tuli Melartinin tavoin Viipurin lukion matematiikan ja luonnontieteiden opettaja (1819–1825). Myöhemmin hänet nimitettiin Muolaan kirkkoherraksi.[109]

Toinen luontoteksti, August Thiemen entisen kotioppilaan Friedrich von Daehnin lyhyt kertomus Mämmälän vesiputouksesta Kymijoessa sen sijaan oli tyypillinen valistuksen paikalliskuvaus. Vastaavanlaisia Ruotsin puoleisen Suomen papisto oli laatinut 1700-luvun alkuvuosikymmenistä lähtien.[110]

Suomea käsitelleiden tekstien sarjan täydensi viimeisen vuosiluokan oppilaan, kurkijokelaisen maanmittarin pojan, tulevan Taipalsaaren kirkkoherran Isak Löfbergin etnografinen kuvaus suomalaisten joulunviettotavoista. Lähteitä tai aluetta mainitsematta kirjoitelma kertoo savutuvan siivouksesta aattopäivänä, aattoillan saunomisperinteestä ja kansan hiljenemisestä yötä vasten kiittämään hyvää tekevää Kaikkivaltiasta. Pöytään katettavan, koskemattomaksi jätettävän joululeivän kirjoittaja tiesi pakanallisen Ukon palvonnan jäänteeksi, samoin olkien uhraamisen Haltialle hyvän vuodentulon takaamiseksi. Sekin mainittiin, ettei kansa enää uskonut tällaisten taikojen voimaan. Joulupäivän aamuun kuuluivat viinaryyppy ja varhainen matka joulukirkolle, iltaan taas ilottelu tanssimalla, leikkimällä ja laulamalla.[111]

Kouluvuoden kunnianhimoisin hanke oli kolmikielisen sanakirjan valmistaminen projektiopiskeluna. Teoksen pohjana oli Daniel Jusleniuksen 1700-luvun alussa julkaisema latina-suomi-ruotsi -sanakirja *Suomalaisen sana-lugun koetus*. Purgold totesi kouluohjelmassa, että teokselle oli polttava tarve: muualta provinssiin muuttaneet olivat kaivanneet sanakirjaa avukseen jo kauan, mutta

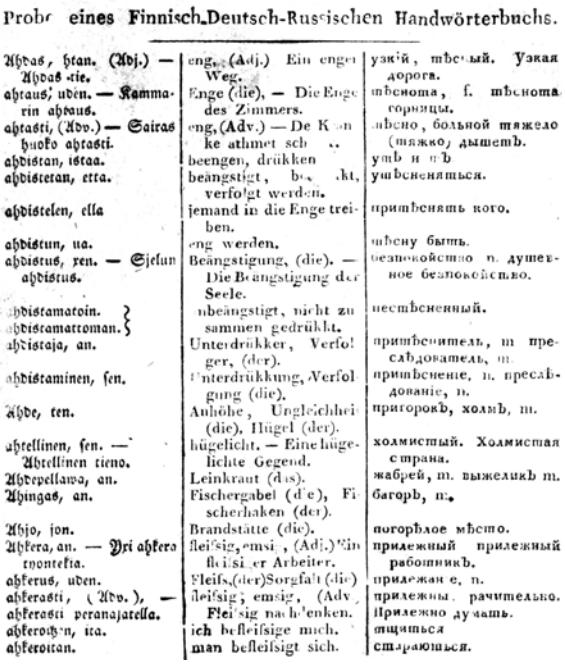

Probe eines Finnisch-Deutsch-Russischen Handwörterbuchs.

Ahdas, htan. (Adj.) — Ahdas tie.	eng, (Adj.) Ein enger Weg.	узкій, тѣсный. Узкая дорога.
ahtaus, uden. — Kammarin ahtaus.	Enge (die). — Die Enge des Zimmers.	тѣснота, f. тѣснота горницы.
ahtasti, (Adv.) — Sairas huoko ahtasti.	eng, (Adv.) — De K n ke athmet sch ..	тѣсно, больной тяжело (тяжко) дышетъ.
ahdistan, istaa.	beengen, drükken	умъ и тѣ
ahdistetan, etta.	beängstigt, bes kt, verfolgt werden.	ушѣсняться.
ahdistelen, ella	jemand in die Enge treiben.	притѣснять кого.
ahdistun, ua.	eng werden.	тѣсну быть.
ahdistus, ren. — Sielun ahdistus.	Beängstigung, (die). — Die Beängstigung der Seele.	безпокойство п. душевное безпокойство.
ahdistamatoin. / ahdistamattoman.	unbeängstigt, nicht zusammen gedrükkt.	нестѣсненный.
ahdistaja, an.	Unterdrükker, Verfolger, (der).	притѣснитель, m. преслѣдователь, m.
ahdistaminen, sen.	Unterdrükkung, Verfolgung (die).	притѣсненіе, n. преслѣдованіе, n.
Ahde, ten.	Anhöhe, Ungleichheit (die), Hügel (der).	пригорокъ, холмъ, m.
ahtellinen, sen. — Ahtellinen tieno.	hügelicht. — Eine hügelichte Gegend.	холмистый. Холмистая страна.
Ahdepellawa, an.	Leinkraut (das).	жабрей, m. выжеликъ m.
Ahingas, an.	Fischergabel (die), Fischerhaken (der).	багоръ, m.
Ahjo, jon.	Brandstätte (die).	погорѣлое мѣсто.
Ahkera, an. — Yri ahkera tyontekia.	fleifsig, emsig, (Adj.) Ein fleifsiger Arbeiter.	прилежный прилежный работникъ.
ahkerus, uden.	Fleifs, (der) Sorgfalt (die)	прилежаніе, n.
ahkerasti, (Adv.), — ahkerasti peranajatella.	fleifsig, emsig, (Adv. Fleifsig nachdenken.	прилежно. рачительно. Прилежно думать.
ahkeroitsen, ita.	ich befleifsige mich.	стщиться
ahkeroitan.	man befleifsigt sich.	стараюшься.

Lukuvuonna 1808 lukion ohjelmaan kuului suomi-saksa-venäjä sanakirjan valmistaminen.

”ajankohtaisissa oloissa” sen valmistamisesta oli tullut kiireellistä ja välttämätöntä.[112]

Teos palveli myös koululaisten ”omaa kansakuntaa” (*Nation*). Oli tarkoitus, että Thieme kirjoittaisi teoksen esipuheen, mutta varsinaisen sanaston saivat kootakseen aidosti suomenkieliset oppilaat, joiden kotiseutu oli kaukana kosmopoliittisesta Viipurista: Elias Holmstein (Holmsten) Savitaipaleelta ja Johan Tykén (Juho Tynkkynen) Kerimäeltä, molemmat talollisen poikia, sekä talonpoikaiskauppias Matias Uimosen poika Aleksanteri (myöh. Espensee) Sortavalasta.[113] Venäläiset sanakäännökset sai laatiakseen kielellisesti lahjakas viipurinvenäläinen Aleksius Malafejev. Opettajien pettymykseksi hän joutui jättämään koulun kesken viimeisenä lukuvuotenaan astuakseen aliupseerin poikana sotapalvelukseen.[114]

Kolmikielinen sanakirja oli Purgoldin mukaan oppilaiden kansakunnalle (*eurer Nazion*) sivistyksellisesti tähdellinen. Teoksen avulla voitiin nimittäin osoittaa, ettei Suomen provinssi[115] ollut vain merkityksetön osa Venäjää, vaan alueella asui vanha ja erillinen eurooppalainen heimo, aito alkuperäiskansa.[116] Saman ajatuksen kiteytti Thiemekin *Finnlandissaan:*

> Terve autuas kansa! Kun sun nokisen pukus alla rintasi on talonpoikainen, niin vilpitön, puhdas kuin lumi valkoinen. Pilanneet läpikulkevat kansat ei sua myrkyllään. Sinun sielusi on pyhä, rehti.[117]

Kielitieteilijänä Purgold luultavasti ajatteli, että sanakirja havainnollistaisi suomen vanhan sanaston omaperäisyyttä: suomi ei muistuttanut sen enempää germaanisia kuin slaavilaisiakaan kieliä, eikä 1800-luvun alussa enää liioin uskottu göötiläisen historiankirjoituksen mielikuvituksellisiin käsityksiin suomen sukulaisuudesta heprean ja skyytin kanssa.[118] Samalla muokattiin oppi-

laiden itseymmärrystä. Syvemmällä tasolla viestittiin luonnontilassa elävästä ja turmeltumattomasta kansasta, Rousseaun ihanteellisista jaloista villeistä. Niin Thieme kuin Purgold tunsivat myös Herderin ajattelua, jonka mukaan kieli ja runous olivat puhtaimmillaan siellä, missä oli vähiten altistuttu vieraan kielen ja kulttuurin vaikutuksille.[119] Saksalaisen korkeakulttuurin edustajina he profiloivat itsensä tällaisen pienen kansan löytäjiksi ja sen olemassaolon ja jatkuvuuden puolustajiksi.[120]

Lukiolaisten kokoamasta sanakirjasta julkaistiin näytesivu vuoden 1808 kouluohjelman lopussa. Sen tekijöitä muistettiin päättäjäisissä kirjapalkinnoin, kuten koulun kannustavaan pedagogiikkaan kuului. Hanketta ei tosin saatu myöhempinä lukuvuosina valmiiksi.[121]

KOTISEUTUHANKKEIDEN PIILOTAVOITTEET

Suomen valitsemiseen koulutekstien teemaksi juuri Suomen sodan aikaan 1808 liittyi poliittisia tarkoitusperiä.[122] Sekä Thiemen *Finnland*-runoelman että Purgoldin vuoden 1808 ohjelmakirjoituksen ja saman vuoden kouluohjelman oppilastöiden yhdeksi motiiviksi voi ymmärtää suomalaisen kulttuurin erityispiirteiden tuomisen valloittajan tietoon, jotta vältettäisiin ainutlaatuisen luonnonkansan sulauttaminen suurempiinsa. Ilmeisenä taka-ajatuksena oli myös sinänsä epärealistinen toive laajentaa rauhanteon jälkeen saksalaista kulttuurilähetystä myös valloitetuille, Turun rauhan rajan länsipuolisille alueille. Kun Venäjän länsirajan siirtyminen näytti joka tapauksessa jo väistämättömältä, koululaisten alueellista identiteettiä kannatti lisäksi vahvistaa, jotta nämä sisäistivät, että suomalainen kansankieli, kulttuuri ja luonnonolot olivat varsin samanlaiset vanhan rajan molemmin puolin. Näin avautuu näkymä laajempaan piilo-ohjelmaan, joka tähtäsi kahden Suomen henkiseen integroimiseen. Nykykäsittein puhuttaisiin sotaa seuraavan rauhankriisin ehkäisemisestä.[123]

Opettajakunnan Venäjänkin hallintoa palvellut kulttuurityö Suomen kulusivistyksen ja paikallisten olojen tuntemuksen lisäämiseksi saattoi saada erityistä arvonantoa samoihin aikoihin, kun muu Suomi tuli liitetyksi autonomisena suuriruhtinaskuntana Venäjään. Joidenkin tietojen mukaan Tarton yliopisto myönsi vuonna 1809 August Thiemelle Suomea koskevista töistä (kunnia)tohtorin arvon, Ludwig Purgoldin rankiasemaa taas korostettiin vuodesta 1810 käyttämällä hänen nimensä edessä virallisissa yhteyksissä kymnaasin opettajille kuuluvaan nimineuvoksen arvoon (*Titulärrat)* viittaavaa titteliä *Raths-Charakter*.[124]

Suomi oli väistynyt kesän 1809 kouluohjelmassa maailmanhistoriallisen aiheen tieltä. Ohjelmaa pohjusti latinan ja roomalaisen kirjallisuuden opettaja Friedrich Wertherin johdantotutkielma merenkulun pitkän aikavälin historias-

ta. Werther korosti vesireittien hallintaa avaimena suurvallaksi nousemiseen ja kiitti Pietari I:tä Venäjän laajentumisesta Itämerelle.[125] Viipurin venäläisvalloituksen satavuotisjuhlavuonna (1810) Suomi ja Viipuri näkyivät jälleen kouluohjelman aihevalinnoissa. Historianopettaja Georg Ernst Plate tarkasteli ohjelmatekstissään Suomen sivistyshistoriaa reformaatioon saakka. Aiheesta oli kirjoittanut jo vuoden 1806 tutkintotilaisuuksia varten Tarton koulukomission jäsen, professori Pöschmann, joka oli käyttänyt lähteinään Porthanin toimittamaa Juustenin piispainkronikkaa ja Melartinilta saamiaan tietoja piispa Magnus Alopaeuksen laatimasta Porvoon lukion historian käsikirjoituksesta.[126]

Georg Platen näkökulma oli toisenlainen, koska hän työskenteli suomalaisten parissa. Hän koki valloitetun Suomen liittämisen Aleksanteri I:n Venäjään Suomen uudeksi aamunkoitoksi, ja tämä historiallinen käännekohta motivoi häntä kuvaamaan Suomen Ruotsin aikaisen kulttuurin hidasta matkaa kohti sivistyksen valoa. Vaikka tehtävä oli lähteiden puuttuessa haasteellinen, Plate onnistui luomaan tekstiinsä sivistyshistoriallisen kaaren ensimmäisten munkkien saapumisesta ja ristiretkiajoista aina Kustaa Vaasan käynnistämään reformaatioon saakka.[127] Kotiseutuhistorian poliittisesta käytöstä taas oli kyse, kun Plate tasavuoden kunniaksi kirjoitti kouluohjelmaan kuvauksen Viipurin historiallisista piirityksistä sekä Pietari I:n valloituksesta vuonna 1710.[128]

KULTTUURIKESKUKSEN HIIPUMINEN

Viipurin koulumaailman optimistinen ajanjakso päättyi äkkinäisesti. Kun Vanha Suomi yhdistettiin vuoden 1812 alusta Viipurin lääninä Suomen suuriruhtinaskuntaan, seudun hallintokieli vaihtui saksasta ruotsiksi puolen vuoden siirtymäajalla. Suomen kuvernementin seurakunnat oli siirretty Porvoon hiippakunnan alaisiksi jo marraskuussa 1811.[129]

Suomalaisen keskushallinnon jäsenet ja siviilihallinnon liittämistä ohjannut Vanhan Suomen yhdistämiskomitea pitivät seutua jälkeenjääneinä. Niin paikallisten viranomaisten toiminta kuin väestön sosiaaliset suhteet tuomittiin yleisesti. Kun saksalaista virkakuntaa lisäksi irtisanottiin, osa saksankielisestä eliitistä jätti Viipurin, osa puolestaan eristäytyi omiin oloihinsa.[130]

Myös Vanhan Suomen kirkosta erotettu koululaitos kohtasi ennakkoluuloja. Huolta herätti etenkin sikäläisessä kirkossa ja kouluissa vahvan aseman saavuttanut neologinen järkeisusko. Epäluuloja kohdistui erityisesti lukioon. Suomen asiain komitean puheenjohtaja sekä Aleksanteri I:n neuvonantaja, jalkaväenkenraali ja virkaa tekevä kenraalikuvernööri Gustaf Mauritz Armfelt kertoi Porvoon piispalle kuulleensa lisäksi väitteistä, joiden mukaan myös ”vapaa-ajattelu ja illuminaatti” olivat saaneet jalansijaa Viipurin kymnaasissa.[131]

Viipurin läänin koulutoimi siirrettiin vuodenvaihteessa 1812 Porvoon tuomiokapitulin valvontaan. Päätös ei ollut Viipurin oppineiden mieleen, koska tuomiokapituli koettiin vanhanaikaiseksi ja ruotsalaismieliseksi laitokseksi, joka vastusti Vanhan Suomen saksalaista sivistysperintöä. Päätös tyrmistytti lukion saksalaista opettajakuntaa, mutta erityisen jyrkästi siirtoa vastusti kuvernementin koululaitoksen johtajaksi noussut Melartin. Hän ei uskonut, että Porvoon tuomiokapitulista voitaisiin johtaa saksankielistä, keisarikuntaan ja maailmansivistykseen integroitunutta koululaitosta.[132]

Melartinin vastinekirjelmä käynnisti kiistan koululaitoksen organisaatiosta ja opetusohjelmasta. Tämän ”kulttuuritaistelun” vastapuolina olivat teologisdogmaattiseen perinteeseen nojaava ruotsinkielinen sivistyselämä ja vasta hiljattain uudistettu, Baltian saksankieliseen kulttuuriin kiinnittynyt Vanhan Suomen profaani koululaitos. Pakkotilanteessa Melartin näki sen mieluummin Turun akatemian kuin tuomiokapitulin ohjauksessa.[133] Melartin suututti Porvoon piispan Magnus Jakob Alopaeuksen (1743–1818) asettamalla ”papinalkuja kouluttavan” Porvoon lukion vastakkain ”oppilaiden omaa ajattelua ja itsenäisyyttä kannustavan” Viipurin lukion kanssa. Hän korosti Viipurin läänin koululaitoksen kielitaitoa ja asiatietoa koskevien vaatimusten vastaavan valtion tarpeita.[134]

Alopaeus puolestaan vaati Vanhan Suomen koulujen opetuksen muuttamista ruotsinkieliseksi lukuun ottamatta saksankieliselle väestölle tarkoitettuja oppilaitoksia. Piispan tulilinjalla oli erityisesti paikallinen uskonnon ja moraalin opetus. Hän olisi muuttanut Viipuriin kymnaasin ruotsalaistyyppiseksi hiippakuntalukioksi, jossa olisi lisäksi opetettu venäjää. Alopaeus piti erityisen tähdellisenä, että paikalliset koulut alkaisivat juurruttaa oppilaisiin ”jumalanpelkoa, tervettä kristillistä moraalia ja tarkkaa tietoa velvollisuuksista Jumalaa, esivaltaansa, kanssaihmisiä ja itseään kohtaan”. Sattumalta piispa vetosi samoihin patrioottisiin arvoihin kuin Viipurin saksalaisopettajat Haminan rauhantekoa edeltäneissä kouluohjelmissaan: Alopaeus halusi vahvistaa oppilaiden yhteenkuuluvuutta siihen kotimaahan, jonka alueella he myöhemmin työskentelisivät. Viestin merkitys oli tosin toinen ja piispan tavoitteena oli integroida Vanhan Suomen oppineistoa muun Suomen kulttuuriin.[135]

Kiistely oli tosiasiassa tarpeetonta, koska keisari purki Melartinin kirjelmän perusteella koulujen hiippakuntayhteyden jo helmikuussa 1812 kieltämällä kaikki muutokset Viipurin läänin koululaitoksessa. Siihen ei tullut kajota niin kauan kuin opetusmenetelmät olivat hyvät, puhtaat ja hallintojen tarpeita vastaavat. Viipurin läänin koululaitos siirrettiin vuonna 1814 perustetun Turun koulukomission valvontaan. Turun piispan Jakob Tengströmin (1755–1832, Suomen arkkipiispana vuodesta 1817) johtaman toimielimen tehtävänä oli kehittää Suomen koululaitosta, ja sen jäseneksi nimitettiin myös Melartin.

Kulttuuritaistelu päättyi näin Melartinin torjuntavoittoon, joskin jo vuonna 1819 kymnaasi siirrettiin Porvoon piispan johtaman uuden yksikön alaisuuteen.[136] Aleksanterin koulu-uudistuksen aikaiset erikoispiirteet säilyivät Viipurin kymnaasin oppisisällöissä 1840-luvulle saakka. Muuttuneissa oloissa välttämättömäksi tullut ruotsin kielen opetus tosin aloitettiin vuonna 1814.[137]

Melartinin oma urakehitys oli lukion opettajakunnan menestyksekkäin. Kuvernementin koulutoimen johtajaksi hänet oli ylennetty vuonna 1810. Melartin sai vuonna 1814 teologian professuurin Turusta ja toimi myöhemmin yliopiston rehtorina sekä Turussa että Helsingissä (1819–20, 1832–33). Jälkimmäistä kautta seurasi nimitys Suomen arkkipiispaksi vuonna 1833. Keisari Nikolai I:n luottomies Melartin ajoi myöhempinä vuosinaan aktiivisesti suomen kielen aseman parantamista. Hän kuului Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran perustajiin ja oli sen ensimmäinen esimies. Melartin laati vuonna 1837 jopa luonnoksen ehdotukseksi suomen kielen saamisesta suuriruhtinaskunnan hallintokieleksi.[138]

Aleksanterin koulu-uudistuksen seurauksena palkattu saksalainen opettajapolvi jätti Viipurin vuosien 1810–1814 aikana. Ensimmäisenä lähti Tappe, joka sai jo vuonna 1810 lehtoraatin Pietarin Petrischulesta.[139] Hän laati Pietarin vuosinaan saksankielisille tarkoitetun venäjän oppikirjan, sanakirjan ja kieliopin ja väitteli vuonna 1815 Tarton yliopistossa teologian tohtoriksi. Sittemmin hän palasi Saksiin työskennelläkseen muun muassa metsäakatemian opettajana.[140] Olikin selvää, että osa opettajista oli ajatellut työtehtävän eurooppalaisella reuna-alueella ponnahduslaudaksi merkittävämpiin tehtäviin.

Thiemen lupaava ura Suomessa päättyi puolestaan äkkinäisesti perhesyistä.[141] Hän lähti Thüringeniin hakeakseen leskeksi jääneen äitinsä Viipuriin kesällä 1811. Kun lääkäri kielsi matkan terveydelle vaarallisena, Thieme päätti jäädä sairaan äitinsä turvaksi Thüringeniin, Sachsen-Weimariin. Vaimo, kaksi lasta ja muuttokuorma seurasivat perässä hankalaa maareittiä pitkin syksyllä 1811. Tarjolla olleiden virkojen rajallisuudesta huolimatta Thieme onnistui saamaan toimen ensin Jenan, sitten Ilmenaun *diaconuksena*, apupappina. Hänen runouttaan – myös Viipurin vuosilta – julkaistiin Saksassa vuosisadan puolivälissä.[142]

Idealistinen sivistyskeskus hiipui Viipurista 1810-luvun puoliväliin mennessä, jolloin viimeisetkin ensimmäisen polven opettajista jättivät Suomen. Vanhan Suomen muuhun Suomeen yhdistämisen ohella tunnelmiin saattoi vaikuttaa Venäjän henkisen ilmapiirin voimakas muutos: vapaamielisten uudistusaatteiden tukahtuminen Napoleonin vuoden 1812 Venäjän sotaretken jälkeen.[143] Historianopettaja Werther joutui vuonna 1814 eroamaan työstään ajauduttuaan raskasmielisyyteen.[144] Aikanaan niin innokas Ludwig Purgold ei hänkään kokenut enää työn iloa. Sen olivat sammuttaneet ystävien pois-

muutto, suomalaisen hiippakuntahallinnon painostus ja palkkavaluutan, Venäjän seteliruplan, arvon romahdus. Purgold palasi Gothaan tietämättä, miten itsensä myöhemmin elättäisi, mutta pääsi vuonna 1813 Preussiin Berliinin kuninkaallisen kirjaston hoitajaksi. Samoihin aikoihin Georg Plate jätti Viipurin ottaakseen toimen Pietarin Petri-Schulen opettajana.[145]

Koulu kärsi opettajanvaihdosten aikaan kurinpito-ongelmista ja järjestyshäiriöistä. Vakavimman hyökkäyksen kohteeksi joutui uusi luonnontieteen opettaja Alexander Joachim Tesche, koulun entinen oppilas itsekin. Häntä heitettiin iltatoimien aikaan halolla ikkunan läpi. Asiaa koskenut oikeusjuttu päättyi ratkaisemattomana.[146]

Purgoldin testamentiksi Viipurissa jäi vuoden 1813 kouluohjelman julistus Vanhan Suomen saksankielinen sivistyksen ja koulutusväylän puolesta otsikolla ”*Ueber die Wichtigkeit der deutschen Sprache für gründliche Bildung insbesondere in Finnland*”. Purgold ei toivonut leimautuvansa henkilökohtaisen tai kansallisen etunsa tavoittelijaksi, vaan halusi esittää viestinsä ”puolueettomasti ja järkiperustein”. Saksan kielen puolesta puhui kymmeniä kohtia käsittävä lista. Kirjoittaja katsoi Suomen joutuvan kaiken sivistyksen ulkopuolelle, mikäli saksalaisesta koulutuksesta luovuttaisiin. Näin kävisi etenkin itäisessä Suomessa, jossa saksa oli jo kotimaisen kielen asemassa. Saksaksi pystyttiin lisäksi toimimaan kaikkialla keisarikunnan alueella Vilnasta Siperiaan, yhtä hyvin kuin kommunikoimaan vaivatta suuressa osassa Eurooppaa. Saksa oli Purgoldin mukaan ensinnäkin elävien oppineiden kieli – välittäjä niin maailmankirjallisuuteen, tieteeseen, historiaan kuin muuhunkin korkeakulttuuriin, kuten musiikkiin, ja samalla luterilaisen uskonnon yhteinen kieli. Suomen hallintokieli ruotsi taas oli vain paikallinen provinssikieli, jolle ei ollut käyttöä kuin Suomessa ja Ruotsissa. Valitessaan saksan sivistyskielekseen suomalaiset eivät enää olisi pieni kansa, vaan pystyisivät nousemaan kulttuurisesti edistyneeksi kansakunnaksi huolimatta rajoitteista, joita vähälukuisuus aiheutti. Ajatusta saksasta Suomen tieteen kielenä tuki myös Melartin.[147]

Vanhan Suomen ja Suomen suuriruhtinaskunnan yhdistyminen oli selkeyttänyt Ludwig Purgoldin näkemyksiä kansan sivistämisen keinoista. Hän katsoi, että keskittyminen puhtaasti kansallisiin asioihin tukahduttaisi todellisen kansallisen suuruuden. Siksi rajalliset, kansalliset sivistyspyrkimykset olivat tarpeettomia. Kansallisen suuruuden tavoittelulle kannatti omistautua ainoastaan siinä tapauksessa, että rahvaan sivistämisen välineeksi omaksuttaisiin kieli, jonka valta ulottui Sveitsistä Liivinmaalle tai St. Gotthardista Suomenlahdelle. Tulevaisuudessa ”korkein, ainoa, saksalainen sivistys” näyttäisi Suomen ruusunpunaisessa valossa![148]

Purgold katsoi, että suotuisan kehityksen varmistamiseksi Suomeen tulisi palkata runsaasti kielenopettajia saksankielisiltä alueilta, eikä jättää koulut-

tamista vain maan oman koulujärjestelmän kasvattien varaan. Turun Akatemiaan tarvittiin saksalaisia kulttuurilähettiläitä. Kansakuntansa edistystä tavoittelevien yliopistomiesten tuli lisäksi valita, haluaisivatko he tulla tunnetuksi ilmaisemalla itseään häviävän pienen paikalliskielen (ruotsi) sijaan kielellä, jota puhui yli 40 miljoonaa ihmistä.[149]

Purgoldin argumentteihin palattiin toistuvasti 1860–1880-lukujen fennomaanisessa sanomalehtikirjoittelussa. Ajatukset saksan kielestä suomalaisen kansan sivistämisen keinona nähtiin tuolloin historialliseksi kuriositeetiksi. Ne rinnastettiin svekomaanien ajankohtaisiin pyrkimyksiin estää täyden suomenkielisen koulutusväylän luominen suuriruhtinaskuntaan. Yhtä vähän Purgold sai ymmärrystä ruotsinmielisiltä. Koulun ensimmäisten vuosien paikallispatrioottisia harrastuksia ei sen sijaan enää muisteltu.[150]

OPPILAIDEN MYÖHEMPI URA

Täyttyivätkö uudistetun lukiokoulutuksen tavoitteet, jos toteutumista arvioidaan oppilaiden uravalintojen perusteella? Koulussa aloitti vuosina 1805–1811 opintonsa kaikkiaan 97 oppilasta,[151] joista hiukan alle puolet (46) jatkoi akateemisella opintiellä. Ylioppilaat valitsivat vuoteen 1809 saakka opinahjokseen ensisijaisesti Tarton yliopiston, elleivät hakeutuneet Pietariin lääketieteelliskirurgiseen koulutukseen. Vuoden 1809 jälkeen suunnaksi tuli yhä useammin Turku ja sen akatemia, josta tuli ylioppilaiden pääasiallisin jatko-opintopaikka vuoden 1812 jälkeen.[152]

Koulun klassisten kielten ja saksan opetus yhdistettynä pappisuralle tarjottuihin heprean ja Uuden testamentin kreikan kursseihin loivat hyvät valmiudet luterilaisen teologian opintoihin.[153] Kotiseutua ja kansaa käsittelevistä oppisisällöistäkin oli hyötyä maaseudun pappisvirkoja tavoitteleville. Monialaisesta koulutuspohjasta huolimatta kymnaasin suorittaneiden suosituin jatkokoulutusala olikin jumaluusoppi.

Viipurin kymnaasin vuosina 1805–1811 aloittaneista oppilaista valmistui papeiksi yhtä suuri osuus kuin kaksi kertaa suuremmasta Porvoon lukiostakin. Kaikkiaan 16 koulun 46:sta (38 prosenttia) opintojaan yliopistoissa jatkaneista oppilaista päätyi opiskelemaan teologiaa joko Tarton yliopistossa tai Turun akatemiassa. He sijoittuivat myöhemmin pappisvirkoihin etenkin Viipurin lääniin, Pohjois-Karjalaan ja Etelä-Savoon. Ennen virkoihin nimittämistään he muodostivat lisäksi Viipurin läänin koululaitoksen kenties tärkeimmän opettajaresurssin.[154]

Kielimuurin takia opettajia voitiin vain harvoin rekrytoida muista kuin Vanhan Suomen oman koulutusväylän käyneistä. Esimerkkinä mainittakoon

myöhemmin Jaakko Juteinina tunnetuksi tulleen suomalaisen viranhaku vuonna 1808. Kun Plate nimitettiin kymnaasin yliopettajaksi vuonna 1808, häneltä jäänyttä piirikoulun tehtävää haki Turun Akatemiassa opiskellut hattulalainen, 27-vuotias Jacob Judén (1781–1855). Häntä ei kuitenkaan voitu palkata ”pohjattoman heikon” saksan ja matematiikan taitonsa takia. Rekrytointia hoitivat Judénin ikätoverit Thieme ja Purgold, jotka panivat silti merkille hakijan erinomaisen suomen kielen taidon. Siitä he ajattelivat voivan olla hyötyä siinä vaiheessa, kun kuvernementin tuleviin seurakuntakouluihin ryhdyttäisiin kirjoittamaan oppikirjoja.[155] Juteini julkaisikin lasten alkeisoppikirjan vuonna 1816.[156]

PORVOON JA VIIPURIN LUKIOLAISTEN EROT

Viipurin ja Porvoon lukion yliopistoon jatkaneiden oppilaiden urien vertailu osoittaa koulujen väliset erot huomattaviksi. Viipurin lukion vuosina 1805–1811 aloittaneet oppilaat sijoittuivat selvästi Porvoon lukion oppilaita harvemmin Suomen suuriruhtinaskunnan keskus- tai lääninhallinnon virkoihin. Koulutuksen keskeiseltä tavoitteelta, valmiuksien tarjoamiselta virkauraa varten, putosi pohja, kun Vanhan Suomen hallintokieli muuttui vuoden 1812 alusta odottamatta ruotsiksi, jota koulussa ei vielä opiskeltu lainkaan. Tämän opiskelijasukupolven valintoihin lienevät vaikuttaneet ruotsalais-suomalaisen eliitin syvät ennakkoluulot Vanhan Suomen oloja kohtaan, samoin se, että ensimmäisiin Viipurin läänin hallintovirkoihin nimitettiin vuonna 1812 haltijat muun Suomen puolelta. Viipurin ja Porvoon lukion oppilaiden urapolun erot olivat selväpiirteiset siitäkin huolimatta, että Vanhan Suomen ajan viimeisinä vuosina Viipurin lukiossa opiskelleiden oppilaiden virkaura alkoi pääsääntöisesti vasta 1810-luvun puolivälin jälkeen tai jopa 1820-luvulla, ja vuoden 1812 jälkeen jatko-opinnotkin suoritettiin pääsääntöisesti Turun Akatemiassa. Toisaalta Vanhan Suomen asukkaat menestyivät keskushallinnon viroista kenraalikuvernöörinkanslian virkoja täytettäessä, vaikka tilanne oli Suomen hallituskonseljin ja lääninhallinnon tehtävissä päinvastainen.[157]

Vain yksi Viipurin lukion oppilas päätyi Ruotsin ajalta periytyvän lääninhallinnon virkaan, hänkin venäjän kielenkääntäjäksi. Kaksi toimi lisäksi osan urastaan kruununvoutina tai henkikirjoittajana. Juridiikkaa opiskellut kruununvoudin poika Niclas Clayhills taas päätyi prokuraattorin toimituskunnan kielenkääntäjäksi työskenneltyään uransa alussa kenraalikuvernöörinkansliassa. Kielitaitoisia miehiä päätyi toisaalta postilaitoksen ja tullin palvelukseen.[158] Postilaitoksen päätirehtööriksi 1830-luvulla nimitetty Alexander Wulffert oli Viipurin uuden kymnaasin matrikkelin järjestyksessä ensimmäinen oppilas vuonna 1805.

Viipurin lukion oppilaasta Gabriel Reinistä (1800–1867) tuli sittemmin Keisarillisen Aleksanterin Yliopiston historian professori ja rehtori sekä yksi Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran perustajajäsenistä.

Monien Viipurin ylioppilaiden suunta oli ilmeinen: Venäjä. Suomen keskus- ja lääninhallinnon virkojen sijaan noin neljäsosa (12) Viipurin lukion ylioppilaista sai merkittäviä tehtäviä etenkin Pietarissa. Osuus on huomattava siihen nähden, ettei ainoakaan Porvoon lukiossa vuosina 1805–1811 opiskellut päätynyt töihin Suomen suuriruhtinaskunnan itärajan taakse.[159] Lääkärin uraa tavoittelevat viipurilaisoppilaat menivät Pietarin mediko-kirurgiseen akatemiaan elleivät hakeutuneet lukemaan lääketiedettä Tarton yliopistoon. Valmistuneet päätyivät tohtoriksi väitelleen Alexander Friedrich Jaenischin tavoin sotilaslääkäreiksi Venäjän armeijaan, ja jotkut, kuten Jakob Alexander Hornborg, sotilaslääkärin viran jälkeen Suomen piirilääkäreiksi.

Suomen asiain komitea työllisti Tartossa juridiikkaa opiskelleen Nils Henrik Hornborgin, ulkoasiainhallinnon diplomaatiksi taas päätyi lääkintöinspehtorin poika Carl Friedrich Bützow. Neljä ylioppilasta hakeutui upseerin uralle, jolta kaksi kuitenkin palasi siviilitehtäviin. Esimerkiksi Venäjällä tarjoutuneiden työtehtävien moninaisuudesta käy Viipurin tullinhoitajan pojan Nils Bruunin työ keisarinna Aleksandran yksityissihteerinä.[160]

Yhdestäkään ajan oloissa poikkeuksellisen humanistisen sivistyksen saaneista oppilaista ei tullut yliopiston professoria, vaikka akateeminen ura oli yksi koulutuksen päätavoitteista. Ensimmäinen Viipurin lukion käynyt tuleva professori, historioitsija Gabriel Rein (1800–1867) Jääskestä, aloitti tosin opinnot Viipurin kymnaasissa lukuvuoden 1812 alussa. Hänestä tuli yksi Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran perustajajäsenistä ja seuran esimies. Rein toimi 1800-luvun puolivälissä myös yliopiston rehtorina.[161]

Kukaan akateemista opintietä jatkaneista Viipurin ylioppilaista ei liioin päätynyt kaupan tai teollisuuden palvelukseen, johon monialainen koulujärjestelmä pohjusti. Sen sijaan liikeala veti puoleensa lukion keskeyttäneitä.

Heihin kuului esimerkiksi viipurilaisen kauppiaan Karl Roseniuksen lahjakkaaksi mainittu poika Karl, joka jatkoi isänsä uraa menestyksekkäästi, kauppias-tehtailija Jakob Lundhin poika Nicolaus, kuvernementinarkkitehti Johan Stråhlmanin poika Johan sekä suomalaisten kauppiaiden pojat Kalle Rongainen ja Antti Tikkanen.[162]

Kaupan alalle päätyivät myös monet opintiensä piirikouluun päättäneistä. Kiinnostavan uran teki esimerkiksi Lappeenrannan ja Viipurin piirikouluja käynyt Adam Kiiski, myöh. Wilke (1798–1847), joka työskenteli vuosikymmeniä Hackmanin kirjanpitäjänä, harjoitti omaa liiketoimintaa ja lahjoitti testamentissaan varoja käytännönläheisen rahvaankoulun perustamista varten.[163] Piirikoulujärjestelmä – sen piirissä saksan ja venäjän kielen, kaunokirjoitustaidon ja matemaattisten valmiuksien omaksuminen – saattoikin selittää Viipurille ominaista säätykiertoa, joka nosti useita suomalaisen rahvaan jäseniä paikalliseen kauppiaskuntaan.[164]

Kaupan alaakin tavallisempi uratie lukion keskeyttäneille oli silti sotilaallinen. Keskeyttäjät päätyivät moninaisiin tehtäviin Venäjän armeijassa suhteellisesti paljon ylioppilaita useammin.[165]

LUKIO SOSIAALISEN NOUSUN VÄYLÄNÄ

Valistuksen oppeihin liittyi ajatus kaikille avoimesta opetuksesta.[166] Lukioon pystyi varojen salliessa hakeutumaan kuka tahansa, joka pystyisi opinnoista suoriutumaan. Viisi vuosien 1805–1811 aikana opintonsa aloittaneista ja akateemiselle opintielle jatkaneista 46 oppilaasta ei ollut säätyläistaustaisia, mutta onnistui määrätietoisten opintojen ansiosta nousemaan yhteiskunnan portaissa. Kolme näistä oli Itä-Savon ja Viipurin Karjalan maalaiskansan poikia, yksi kauppaakin harjoittavan talollisen poika Sortavalasta sekä yksi räätälimestarin poika Viipurista. Neljä näistä nuorista aloitti lukion keskimääräistä kypsemmässä iässä, pääsääntöisesti 18–20-vuotiaina, ja osalle opetuskieli tuotti suuria vaikeuksia. Kaikki viisi olivat silti erityisen motivoituneita opiskelijoita. Seuraavassa käydään matrikkelitietojen avulla läpi heidän urapolkujaan.

Kerimäkeläisen talollisen Olli Tynkkysen poika Juho, joka oli saanut Savonlinnan piirikoulussa nimen Johan Tykén (1787–1835), opiskeli kymnaasissa menestyksekkäästi vuosina 1806–1810. Hän sai jokaisen vuosikurssin tutkintotilaisuudessa kirjastipendin. Tykén otti lukion jälkeen vuoden ajaksi vastahakoisesti kotiopettajan työn Valkealassa kapteeni Löfmanin perheessä. Siellä hän sai nähtävästi hankittua riittävästi varoja opiskellakseen Tarton yliopiston opettajaseminaarissa. Hän vaihtoi kuitenkin oppialansa teologiaan. Tykén toimi vuodesta 1813 Savonlinnan piirikoulun opettajana ja suoritti pappistutkin-

non vuonna 1823. Hän toimi vuodesta 1826 kuolemaansa 1835 asti Säämingin ja Savonlinnan kirkkoherrana.[167]

Tykénin kanssa samaan aikaan Viipurin kymnaasia kävi talollinen Aatami Simonpojan poika Elias Aataminpoika (1787–1859). Savitaipaleen Lyytikkälästä tullut Elias oli käynyt Ruotsin puolella Loviisan triviaalikoulun ja saanut lisäksi yksityisopettajalta lukioon valmistavia tunteja – epäilemättä ainakin saksan kielessä. Kouluvuosina Elias sai sukunimen Holmstein. Tykénin tavoin myös Holmstein menestyi kymnaasissa mainiosti. Vuosittaisten tutkintotilaisuuksien yhteydessä hänelle annettiin kirjapalkinnoksi muun muassa latinan ja kreikan kieliopit sekä seitsemän osaa Liviuksen teoksia. Holmstein palkittiin kiitoksin vielä lukion päättötilaisuudessakin, mutta hänen jatko-opintonsa Tarton yliopiston opettajaseminaarissa kangertelivat. Katsottiin, että hänet oli päästetty yliopistoon liian varhain tukalan taloudellisen tilanteensa perusteella.

Haasteet eivät kuitenkaan lannistaneet Holmsteinin tiedonjanoa. Hän päätyi opiskelemaan jumaluusoppia Tarton yliopistossa vuosina 1810–1812, hankki lisäksi tuloja Haminan piirikoulun opettajana ja suoritti pastoraalitutkinnon vuonna 1821. Holmstein sai kirkkoherran viran vuonna 1838 Ristiinasta ja yleni kymmenen vuoden kuluttua Etelä-Savon rovastiksi.[168]

Samoina vuosina (1806–1811) Tykénin ja Holmsteinin kanssa kävi lukiota viipurilaisen räätälimestarin poika, Carl Jonas Homann (1792–1860), joka oli saksalaisen seurakunnan jäsen. Koulusta päästyään Homann opiskeli jumaluusoppia Tarton ja Turun yliopistoissa, mutta joutui jättämään varojen puutteessa opinnot kesken. Saksan ja venäjän taito turvasivat hänelle silti kunniallisen työuran. Homann toimi vuosina 1815–1827 Viipurin ensimmäisen alkeiskoulun opettajana ja sittemmin Pietarin löytölastenkodin kassanhoitajana.[169]

Puolisäätyläinen, talonpoikaiskauppiaan poika Aleksanteri Uimonen (myöh. Alexander Espensee) opiskeli kolmessa yliopistossa – Pietarin medikokirurgisessa akatemiassa sekä juridiikkaa Tartossa ja Turussa. Tutkintoa tekemättä hän päätyi lopulta Sortavalan postimestariksi.[170]

Kaikkein vaatimattomimmista taustoista Viipurin lukioon ponnisti torpparin poika Aatami Häyhä (myöh. Adam Höijer, s. 1796) Viipurin maaseurakunnan Tervajoelta. Ahkeraksi ja nopeaksi oppijaksi kiitetty Häyhä sai jo piirikoulussa 50 ruplan stipendin ja aloitti lukion 14-vuotiaana. Hän opiskeli Höijer-nimisenä Turun akatemiassa ja papiksi hänet vihittiin vuonna 1818. Kielellinen lahjakkuus ja erinomainen venäjän taito pohjustivat Höijerin poikkeuksellista säätynousua. Ennen pastoraalitutkintoa (1829) hän suoritti venäjän kielen opettajan tutkinnon (1825) ja opetti kieltä Helsingin triviaalikoulussa, kunnes hänet nimitettiin vuonna 1830 Käkisalmen kirkkoherraksi. Myöhemmin hän toimi virkansa ohella Käkisalmen piirikoulun koulutarkastajana. Vuonna 1842 Höijer

siirtyi suuriruhtinaanmaan itäiselle rajaseudulle ottaakseen vastaan Kivennavan kirkkoherran viran. Muutaman vuoden kuluttua hän yleni Käkisalmen eteläisen rovastikunnan rovastiksi.[171]

Venäjän taito oli portti uranousuun joillekin muillekin kansanomaista syntyperää olleille, kuten lukion keskeyttäneelle sääminkiläisen talollisen pojalle Peter Mikanderille (alk. Pekka Mikkonen), joka nimitettiin Kuopion triviaalikoulun opettajaksi. Myöhemmin venäjän taito loi etenemisen mahdollisuudet esimerkiksi alan professuurin saaneelle Karjalan historian harrastajalle Matthias Akianderille (ent. Akkanen, 1802–1871), talollisen pojalle Jääskestä.[172]

ENSIMMÄISTEN OPETTAJIEN PERINTÖ

Saivatko oppilaitaan runouden, kansan ja kirjallisuuden pariin kannustaneet opettajat työlleen jatkajia? Syystä tai toisesta tulokset jäivät laihoiksi. Tietoinen vetoaminen oppilaiden korkeampiin vaistoihin ja isänmaallisiin tunteisiin ei synnyttänyt paikallispatrioottista liikehdintää, eikä sitä enää kulttuuritaistelun vuosina tavoiteltukaan.[173] Asiaan kiinnitettiin huomiota jo 1860-luvulla, jolloin todettiin, että vain noin kymmenesosa koko saksankielisen lukion kauden (1805–1841) oppilaista omistautui ”isänmaallisille aiheille”.[174] Vaikka opettajakunnassa vallitsi erityisesti 1840-luvun alun kielenvaihdoksen aikaan isänmaallinen henki, suomalaisuusaate – myös sen itäisessä kansanvalistuksellisessa muodossaan – jäi viipurilaisten ylioppilaiden kosmopoliittisille enemmistölle vieraaksi 1800-luvun lopulle saakka.[175]

”Isänmaalle omistautuneiden”, kansallisten tieteiden pariin hakeutuneiden tai kansankielistä kirjallisuutta julkaisseiden ylioppilaiden osuus jäi 1800-luvun alussa koko saksankielisen ajan keskiarvoa pienemmäksi, mikä on luonnollista. Heterogeenisen oppilaspohjan positiot suhteessa kansaan olivat vielä kovin vaihtelevia, ja ryhmien välille solidaarisuutta luovan romanttisen kansakuntakäsityksen syntyminen oli vasta tulevaisuuden asia.[176]

Vain kolmen vuosina 1805–1811 lukion aloittaneista 46 koulukkaasta tiedetään myöhemmin harrastaneen suomen kieltä tai olleen aktiivinen kansanvalistaja. Nämä kolme olivat karjalaisten pappissukujen jälkeläiset Josef Wegelius (1794–1859), Anders Josef Europaeus (1797–1870) ja Gustav Vilhelm Wirenius (1798–1846) Kaikki kolme olivat varttuneet lapsuusvuosinaan itäsuomalaisella maaseudulla kansan parissa ja osasivat suomea hyvin. Miesten tulevalla urallakin oli yhtäläisyyksiä. Kaikki tekivät 1820-luvulla filosofian tohtorin tutkinnon, kouluttautuivat papeiksi ja etenivät hengenmiehen urallaan lääninrovasteiksi – Europaeus Yli-Karjalan, Wirenius Haminan ja Wegelius Käkisalmen pohjoiseen rovastikuntaan.[177]

Kolmikosta vanhin oli Kiteellä Ruotsin Karjalassa syntynyt Josef Wegelius, joka opiskeli kymnaasissa vuosina 1807–1811. Hän jatkoi opintojaan Tarton yliopistossa filosofian tohtoriksi, puolusti lisäksi sittemmin Turun akatemiassa suomen kielioppia käsittelevää maisteriväitöskirjaa ja suoritti pappistutkinnon. Ennen pappisvihkimystään ja nimitystään Ruokolahden kirkkoherraksi (1832) Wegelius hankki elantonsa entisen lukionsa kreikan ja saksan kielten yliopettajana ja koulun tarkastajana, ja hänet mainittiin suomen kielen ystävien joukossa. Hän liittyi Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran jäseneksi jo sen perustamisvuonna 1831.[178]

A. J. Europaeus puolestaan opiskeli kymnaasissa vuodet 1810–1815. Hän sai jo varhain kutsumuksen tavallisen kansan käytännönläheiseen kouluttamiseen, mistä kertoo lukioaikainen päiväkirjamerkintä: ”Ei liene niinkään hullu minun tämänpäiväinen ajatukseni perustaa talonpoikaislapsille koulu, jossa opetettaisiin uskontoa, kirjoitusta, lukemista, laulua, maataloutta, vähän maantietoa ja luonnonhistoriaa”.[179] Ylioppilasvuosinaan Europaeus toimi Turun romantiikan suomalaiskansallisesti heränneiden piirissä, mutta kiinnittyi myöhemmällä urallaan valistuksen perintöön: kansanvalistuksen edistäjäksi ja opettajaksi, toisaalta tietokirjailijaksi, joka teki spekulatiivisia tulkintoja Suomen kalevalaisesta muinaisuudesta.[180] Europaeus toteutti opettajan kutsumustaan ylioppilasvuosinaan Savonlinnan piirikoulussa ja vuosina 1825–1832 Viipurin lukion historian yliopettajana. Pastoraalitutkinnon Europaeus teki vuonna 1829, minkä jälkeen hänet nimitettiin Liperin kirkkoherraksi, sittemmin lääninrovastiksi ja 1860-luvulla valtiopäivämieheksi.[181]

Europaeus perusti Liperin seurakuntaan kansalle tarkoitetun kirjaston jo ennen Johan Vilhelm Snellmanin (1806–1881) vuonna 1844 *Saima*-lehdessään aloittamaa kansallista herättelytyötä. Vuosisadan puolivälin jälkeen hän pystyi toteuttamaan nuoruuden aikaisen haaveensa kansalle tarkoitetusta koulusta.[182] Paikallista talouselämää ja asukkaita palvellut työ heijastelikin niin kutsutun itäisen fennomanian valistuksellisia hyveitä.[183] Europaeuksen henkilöhistoriassa niitä pohjusti jo kouluaikainen opettajankutsumus, johon saksalaisten opettajien aatteellisen työ saattoi vaikuttaa.[184]

Europaeuksen kanssa Viipurin kymnaasia kävi samaan aikaan Gustav Vilhelm Wirenius, joka teki pappistutkinnon jo 20-vuotiaana vuonna 1819. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran jäseneksi vuonna 1837 otettu Wirenius julkaisi 1820–1830-luvuilla melko merkittävän suomenkielisen tuotannon. Siihen kuuluivat Cederwallerin kirjapainon painattamat pieni suomi-ruotsi-sanakirja (1827) sekä maaherran määräyksestä käännetty ohjekirja koleran leviämisen ehkäisemiseksi (1831).[185] Kulttuurihistoriallisesti merkittävimmän työn Wirenius teki vuosina 1833–1836 toimittamalla *Sanan saattaja Viipurista* -sanomalehteä,

jota myös Europaeus avusti säännöllisesti. Lehteä julkaisi Wireniuksen, Juteinin ja pastori Abraham Poppiuksen perustama Sanoma-Seura, jonka tarkoituksena oli ”nostaa suomen kieli nykyisestä alennustilastansa uuteen kukoistukseen”.[186] Wireniuksen omat tekstit *Sanan saattajassa* osoittivat ensisijaisesti romanttista kiinnostusta Suomen kansan historiaan ja muinaisuuteen. Lehdelle ominainen yhteiskuntakritiikkikin orasti jo alkuvuosina lähinnä Jaakko Juteinin ja Adam Wilken kalevalamittaisten runojen sanomassa: suomi oli tulevaisuudessa saatava hallinnon ja opinkäynnin kieleksi.[187]

Monet Viipurin kymnaasin oppilaat osoittivat myöhemmin kiinnostusta kotimaakuntansa menneisyyttä kohtaan. Karjalan historiasta kirjoittivat niin Wirenius ja A. J. Europaeus kuin muutamaa vuotta myöhemmin lukiota käyneet Gabriel Rein ja Matthias Akiander, jotka nousivat 1830-luvulla suomalaisten tieteenharjoittajien eturiviin. Kiinnostusta Karjalan historiaan sytyttivät vielä kouluvuosina enemmän innostavat opettajapersoonat kuin katolista aikaa tai sotilaallisia valloituksia käsitelleet kouluohjelmatekstit. Ajatukseen kansakunnan yhteisen muinaisuuden rakentamisesta tarvittiin silti vielä yliopistoaikojen arwidssonilaista romantiikkaa.[188]

Aktiivinen kannustaminen runouden pariin tuotti kymnaasissa jostain syystä vain niukan jälkikasvun. Edellä mainitut suomalaiset papit kirjoittivat pääasiassa asiatekstejä, jos kohta intohimon palosta ja vapaa-ajan harrastuksenaan. Wirenius julkaisi lisäksi *Sanan Saattajassa* ajoittain ajatuksiaan kalevalamitassa.[189] Kymnaasin ensimmäisestä oppilaspolvesta nousi silti esiin Wireniusta nimekkäämpikin runoilija: saksankielinen Alexander Wulffert. Wulffert työskenteli 1820-luvulla sanomalehtimiehenä pietarilaisessa *St. Petersburger Zeitung* -sanomalehdessä ja saksansi samalla Pushkinin tuotantoa ja muuta venäläistä kirjallisuutta.[190] Wulffert oli ensimmäisiä suomalaisia, jolle kirjoittaminen oli Suomea laajemman lukijakunnan ansiosta aito tulonlähde.[191]

Ylioppilasvuosinaan Wulffert oli hankkinut monien Vanhan Suomen ylioppilaiden tapaan tuloja opettamalla seudun piirikouluissa – vuosina 1809–1811 Lappeenrannassa historiaa, maantiedettä ja kirjallisuutta ja vuodesta 1811 Viipurissa uskontoa, saksankielistä kirjallisuutta ja ranskaa. Venäjän, saksan ja ruotsin taito sekä lainopillinen tutkinto loivat Wulffertille tämän jälkeen mahdollisuudet näyttävään virkauraan. Hän työskenteli niin kenraalikuvernöörinkansliassa, Pietarin ja Itämerenmaakuntien oikeuskollegiossa kuin ministerivaltiosihteerinvirastossakin. Kirjallisen uransa hän päätti lopullisesti saatuaan nimityksen Helsinkiin postihallituksen päätirehtööriksi vuonna 1833.[192]

OPETUKSEN JATKUVUUS

Vanhan Suomen alueen opettajapula helpotti, kun opettajarekrytointi muuttui omapohjaiseksi lukion entisten oppilaiden avulla. Tämä oli ollut yksi lukio-opetuksen tavoitteistakin. Monet Viipurin kymnaasin käyneet ylioppilaat rahoittivat teologian tai juridiikan opintojaan opettamalla Vanhan Suomen alkeis- ja piirikouluissa tai sijaisena lukiossa.[193] Ensimmäisen polven saksalaisten opettajien perintöäkin välittyi samalla uusille vuosiluokille. Purgold tosin valitteli kehitystä vuonna 1813, koska piti tärkeänä, että opettajat tulisivat jatkossakin saksankielisiltä alueilta. Lukion viidestä yliopettajan toimesta kahta hoiti silti jatkossakin pitkään saksalainen: Diedrich Mangelus opetti latinaa vuosina 1814–1832 ja Johann Gottlieb Loebnitz uskontoa, filosofiaa ja antropologiaa vuosina 1813–1840.[194]

Neljä kymnaasia vuosina 1805–1811 käyneistä oppilaista toimi myöhemmin itsekin koulun yliopettajina.[195] He olivat luonnontieteiden yliopettajat Alexander Joachim Tesche[196] (opettajana 1814–1821, ajoittain myös uskonnonopettajana 1840-luvulla), joka joutui toimensa alussa oppilaiden väkivaltaisen hyökkäyksen kohteeksi, sekä Fredrik Ståhlman (1821–1835), sotakesän 1808 kouluohjelman nuori luonnonkuvaaja. Aiemmin mainittu Josef Wegelius taas opetti vuosina 1819–1837 saksalaista ja kreikkalaista filosofiaa, retoriikkaa ja runoutta ja harrasti kansankielistä kirjallisuutta. Kansan kouluttamisesta ja karjalaisesta muinaisuudesta kiinnostunut A. J. Europaeus puolestaan oli historian, maantieteen ja tilastotieteen yliopettajana vuosina 1825–1832.[197]

Viipurin saksankielisen väestön kiinnostus suomenkieliseen kulttuuriin ei sekään hiipunut kokonaan opettajien ensimmäisen sukupolven lähdettyä. Jatkuvuutta osoittaa, että kymnaasin pitkäaikainen latinan yliopettaja Diedrich Mangelus toimitti vuosina 1823–1832 *Wiburgs Wochenblatt* -sanomalehteä, jonka liitteessä hän julkaisi vuonna 1824 suomeksi 25 viipurilaiskirjailija Jaakko Juteinin kalevalamittaista runoa.[198]

Lukion toisen opettajapolven työ valoi jo pohjaa niin kutsutulle valistukselliselle tai itäiselle fennomanialle, jonka varhaisia osoituksia oli *Wochenblattin* suomenkielisen seuraajan, *Sanan saattaja Viipurista* -sanomalehden julkaiseminen 1830-luvun alkupuolelta lähtien, opettajien avustamana sekin.[199] Lehden painaja Anders Cederwaller olisi kuitenkin toivonut enemmän valittaessaan 1830-luvun puolivälissä, että Viipurin opettajat tekivät ”vain välttämättömän odottaessaan kirkkoherran virkoja”. Riittävän moni ei vielä ollut kiinnostunut yhteisten asioiden hoitamisesta.[200]

OPETTAJIEN TYÖN MERKITYS

Viipurin kymnaasissa pyrittiin 1800-luvun alussa kasvattamaan kirjallisesti sivistyneitä, moraalisesti jaloja ja maansa sivistysolojen parantamisesta kiinnostuneita nuorukaisia. Sama koski pitkälti piirikouluakin. Siksi oppilaita kannustettiin muun ohella tutustumaan paikalliseen kieleen ja kansan tapoihin. Tavoitteena oli saada oppilaat ymmärtämään suomalaisten omaleimaisuus kansana, vaikka vuosisadat Ruotsin osana olivat Platen mukaan häivyttäneet suomalaisten alkuperäisiksi ja arvokkaiksi ajateltuja piirteitä. Muun Suomen Venäjän keisarikuntaan liittämisen aikoihin suomalaista itseymmärrystä alettiin kiinnittää kulttuurisesti yhä enemmän saksalaisen maailman ja poliittisesti Venäjän keisarikunnan konteksteihin. Opettajien historiaesseissä rakennettiin samalla suomalaiselle kansalle yhteistä menneisyyttä. Kansakuntakäsitys ei silti ollut vielä suoranaisesti romanttinen, koska varhaisimman muinaisuuden ja mytologian systemaattinen selvittäminen jäi Thiemen yksittäisiä tekstejä lukuun ottamatta tulevaisuuden asiaksi. Kansanrunouden osin mielikuvituksellisenkin historiallistamisen ja Karjalaan paikantamisen otti lukion ensimmäisistä oppilaista myöhemmin asiakseen erityisesti A. J. Europaeus, joka toimi 1820–1830-luvuilla lukion opettajana itsekin.

Saksalaisen opettajakunnan työmuodot sijoittuvat varhaisen kulttuurisen nationalismin viitekehykseen, mutta eivät rinnastu täysin läntisen Suomen epäpoliittiseen fennofiliaan. Sitä erottavat suuntauksesta sosiaaliset päämäärät, joita Viipurin opettajakunnalla oli heidän ohjatessaan koululaisten mielenkiinnon kohteita. Vanhan Suomen jyrkät yhteiskunnalliset hierarkiat olivat ehkä syynä siihen, että Thiemen *Finnlandissa* ja Purgoldin varhaisissa koulutekstissä orasti piiloviesti, joka kannusti säätyjen lähentämiseen tai ainakin aikaisempaa myötätuntoisempaan suhtautumiseen tavallista kansaa kohtaan. Vasta myöhemmin, 1840-luvulla, snellmanilainen kansallinen herätys ja valistuksellinen fennomaaniliike esittivät vastaavanlaisen ajatuksen selväsanaisesti.

Niin kutsutun itäisen tai valistuksellisen suomalaisuusliikkeen eurooppalaisena viitekehyksenä oli itäisen Keski-Euroopan pienten kansojen varhaisnationalismi ja hieman myöhemmin hegeliläisyyden itäinen suuntaus, jotka korostivat valistustyön merkitystä kansallishengen kohottamisessa.[201] Liikehdinnän alkujuuriksi on Snellmanin herätystä edeltävällä ajalla nähty Jaakko Juteinin Viipurissa 1810-luvulla aloittama julkaisutoiminta, savo-karjalaisten ylioppilaiden 1830-luvulla käynnistämä kansanvalistustyö sekä 1830–1840-lukujen viipurilainen sanomalehtikirjoittelu. Niiden katsotaan luoneen pohjaa seudun suomalaisuusliikkeen järjestäytymiselle 1840-luvun puolivälissä. Tuolloin runebergiläisen romantiikan aikana opiskellut uusi lukion opettajapolvi perusti yhdessä rahvaasta nousseiden kauppiaiden ja yksittäisten Viipurin hovioikeu-

den tuomareiden kanssa Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran sisarjärjestön, ”Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Viipurissa”. 1810-luvun taitteessa lukiota käyneiden pappien toiminta opettajina ja lehtimiehinä ulottaa aikajatkumon vieläkin varhaisemmaksi, vuosien 1805–1811 koulumaailman filantrooppiseen aatepohjaan ja kieltä ja kansaa käsittelevien aiheiden tutkimiseen. Muutama lukion ensimmäisistä oppilaista säilytti tämän juonteen myöhemmälläkin urallaan, vaikka valtaosa keskittyi hoitamaan virkatehtäviään Suomen suuriruhtinaskunnassa tai Venäjällä. Pietariin ja kauemmaksikin keisarikunnan tehtäviin hakeutumiseen vaikutti tässä sukupolvessa vielä oppilaiden ruotsalais-latinalaisesta sivistyksestä poikennut koulutuspohja.

Herderin ajattelun merkitys kansakunnan rakentamiselle tunnustetaan erityisen tärkeäksi Suomen kaltaisilla eurooppalaisilla reuna-alueilla, joilta puuttui yhteys antiikin sivistysperintöön.[202] Esimerkiksi Porthanin ja Herderin yhteydet onkin selvitetty tarkkaan, samoin Snellmanin ajattelun kannalta olennainen Hegel-reseptio.[203] Useimmissa fennofiliaa ja myöhempää kansallisuusaatetta käsittelevissä tutkimuksissa Vanhaan Suomeen toista reittiä kulkeutuneet aatteelliset vaikutteet on kuitenkin sivuutettu. Turun akatemian piirien ohella myös Viipurin saksalaisopettajien mahdollinen merkitys niin Herderin kuin jenalaisten Schellingin, Herderin, Hegelin ja Schillerin ajattelun välittäjinä vaatiikin vielä oman erikoistutkimuksensa.[204] Tämä voi tuoda Suomen 1820–1830-lukujen sivistyshistoriaan uusia sävyjä.

Viipurin kymnaasin ensimmäisellä saksalaisopettajien sukupolvella ei ollut valtiollisia päämääriä, mutta opetuksella oli kiistattomat paikallispoliittiset tavoitteensa. Venäjälle menestyksellinen Suomen sota heijastui aikansa koulutekstеihin ja niiden teemavalinnoissa näkyi pyrkimys rauhaan palaamisen ja kahden eri Suomen yhdistämisprosessin helpottamiseen. Ylevien tavoitteiden takana oli toisaalta saksalaisten omia kulttuurinationalistisia intressejä: muun Suomen venäläisvalloitus herätti optimistia ajatuksia saksalaisen kulttuurilähetyksen laajentamisesta Turun rauhan rajan länsipuolelle. Kävi kuitenkin toisin. Kun opettajien ”Suomi” laajeni vuoden 1811 jälkeen pienestä venäläisprovinssista ruotsin kielellä hallinnoiduksi, valtiota muistuttavaksi suuriruhtinaskunnaksi, saksalaiset joutuivat altavastaajan asemaan. Tämä muutti opettajakunnan asenteita siitä, miten suomalaista itseymmärrystä tulisi rakentaa. Käännettä lienee vauhdittanut Venäjän liberaalien virtausten kääntyminen taantumukseksi Napoleonin vuoden 1812 sotaretken jälkeen.

Osa ensimmäisen polven opettajakunnasta menetti työmotivaationsa, kun ajatus saksasta koko Suomen sivistyskielenä osoittautui tuulentuvaksi vanhan Suomen ja muun Suomen yhdistämisen jälkeisinä vuosina. Suomen suuriruhtinaskunnan keskushallinnon, Viipurin läänin yhdistämiskomitean

ja porvoolaisen hiippakuntahallinnon käskyttäväksi koettu politiikka jyrkensi opettajien suhtautumista suomalaisten omaehtoisen kansallisen tietoisuuden kohottamiseen. Purgoldin kouluohjelma vuodelta 1813 julisti kansan kulttuuritason nostamisen onnistuvan vain saksan kielen ja saksalaisen sivistyksen avulla.

Ajatus saksalaisesta kulttuurilähetyksestä jäi unohduksiin vuosikymmenten ajaksi. Kun Vanhan Suomen koululaitoksen lähihistoriaa alettiin 1860-luvulta lähtien selvittää, Purgoldin ajatukset saksalaisten kulttuurisesta ylivallasta herättivät lähinnä epäuskoa. Niitä paheksuttiin ruotsinmielisten ajankohtaisiin pyrkimyksiin rinnastuvina aatteina. Thiemen *Finnland* sai huomiota paljon harvemmin, ja silloinkin yksipuolisesti kansan elämän epäkohtien kuvaamisesta.

Opettajakunnan innostusta maantieteellistä työpiiriään kohtaan ei silti motivoinut ainoastaan muun Suomen venäläisvalloitukseen liittynyt opportunismi. Varsinkin Thiemen aidosta ja lämpimästä suhteesta Suomeen todistavat vuodesta 1807 julkaistut tieteelliset tekstit, samoin suomen kielen opetteleminen ja suomen kieliopin kirjoittaminen. Itäisen Suomen sivistyshistoria olisi voinut näyttää toisenlaiselta jo ennen *Kalevalasta* pontta saanutta kansallisten tieteiden syntykautta, jos Thieme olisi jäänyt lopuksi iäkseen Suomeen.

Viitteet

1 Kiitän Koneen Säätiötä vuonna vuosina 2014–2015 saamastani tutkijastipendistä, joka mahdollisti artikkelin aineiston kokoamisen.

2 L. L. L. [Ludwig Leonard Laurén] 1877, 297–298; Akiander 1866; ”Om Wiborgs Gymnasium, 1805–1841” 1843; ”Opetuslaitoksista Viipurin läänissä” 1874.

3 Hösch 1993; Pärssinen 1927; Schweitzer 1993; 2008; toim. 2010; Schweitzer (hg.) 2012 tutkimusartikkeleineen.

4 Schweitzer (hg.) 2012.

5 Haltsonen 1945, 90–101; L. L. L. 1877 (Laurén) tuntee Thiemen teoksen, ja teos oli hankittu SKS:n kirjaston kokoelmiin 1860-luvulla. Muutoin siihen ei kiinnitetty huomiota esimerkiksi sanomalehtikirjoittelussa.

6 Haltsonen 1945; Hirn 1959, 1–3, 12, 15; vrt. myös Hietala 1982, 132. Jo L. L. L. 1877 kiinnittää huomion kulttuurivaikutteiden suuntaan. Turun romantiikan termin lanseerasi Werner Söderhjelm (1915), joka katsoi jakson päättyvän A. I. Arwidssonin muuttoon Turusta 1823. Sittemmin tämäkin suuntaus on liitetty pikemmin uushumanismiin ja porthanilaiseen traditioon. Ajankohtainen katsaus Turun romantiikkaan, ks. Sarjala 2018, 69–81. Turun romantiikan lyhytaikaisuudesta ja romanttisten piirteiden ohuudesta ylipäätään, ks. myös Klinge 1967; 1984.

7 Schweitzer (hg.) 2010; Schweitzer 2012; Knapas 2014, 443–446; 2016; Neureuter 2010, 85–87; Neureuter 2012; Schweitzer 2012a, 138.

8 Melartinin sitoutuneisuudesta Ruotsin sivistysperintöön on kiistelty ja sitä on todettu myös vähätellyn. Toisaalta Melartin on haluttu nähdä korostuneesti

baltiansaksalaisen sivistysajatuksen lipunkantajana ja sittemmin käytännöllisenä, kansankielen asemaa edistäneenä suomalaisuusmiehenä. Melartinin ja Alopaeuksen välisessä kiistassa Melartin on nähty (mielestäni aiheellisesti) edistyksellisenä osapuolena. Esim. Takolander 1926; Hietala 1982, 131–135 viitteineen; Klinge 1974.

9 ”Parikkalan kolmikko opin tiellä Vanhan Suomen saksalaisissa kouluissa”. *A.J. Europaeuksen jälkeläisten sukusanomat.* 1966 Syyskuu N:o 1–2 (44–45).

10 Porvoossa sijaitsi muun Suomen ainoa lukio. Turussa sijainnut yliopistoon johtava oppilaitos oli puolestaan katedraalikoulu.

11 Esim. Akiander 1866; Hornborg & Lundén Cronström 1961; Kotivuori 2005; Johannes Roesslerin laatimalla “August Thieme, ein ’Stiller’ in Land” -verkkosivustolla julkaistut aikalaistekstit; Deutsches literarisches Leben in St Petersburg; Deutsche Biographie.

12 Vrt. Akiander 1866, 12–13; Rajainen 1940, 158–170; Takolander 1926, 29–30; Väänänen 1975, 234–235, 274.

13 Hornborg & Lundén Cronström 1961, 15; Rajainen 1940; Väänänen 1975, 199–213. Monet pappisuralle aikovat Vanhan Suomen nuoret pohjustivat yliopisto-opintojaan käymällä Tallinnan lukion, osa taas sai tarvittavan sivistyksen kotiopetuksessa. Väänänen 1975, 236. Ulkomailla opiskelemista koskevan kiellon jälkeen Vanhasta Suomesta tulleita nuoria ei opiskellut Turun Akatemiassa vuodesta 1798 vuoden 1801 loppuun. Sen sijaan nämä suorittivat kirjallisen pappistutkinnon Haminan konsistorissa. Väänänen 1975, 245, 273–274, 280–283, 286. Pappien heikko klassisten kielten taito herätti huomiota vuoden 1811–1812 piispantarkastuksessa, jonka arviointikriteereissä toki korostui läntinen, ruotsalais-latinalainen sivistysihanne. Matikainen 2014, 103–104; Väänänen 1975, 323, 338–340, joka todentaa Vanhan Suomen papiston sivistystason madaltuneen 1780-luvulla alkaen.

14 L. L. L.1877, 302–305; Akiander 1866, 13; Hietala 1982, 136; Takolander 1926, 34. Tosin esimerkiksi Tarton yliopiston latinan opetus ei ainakaan aluksi vastannut ruotsalais-latinalaisen pappissivistyksen edellyttämää tasoa. Väänänen 1975, 286.

15 Hornborg & Lundén Cronström 1961, 17–23.

16 L. L. L. 1877, 302.

17 Hietala 1982, 136–137; kouluhallinnon uudistamisesta, myös Rajainen 1940, 60–64; oppilasmääristä, L. L. L. 1874, 300; Schweitzer 1993, 51–56.

18 Esim. Hirn 1959, 3; Schweitzer 1993, 53–54; Schweitzer 2013, 25.

19 Kaikesta päätelle tyttöjen opetus pyrki vain käytännön hyötyyn, eikä opetuksessa ollut isänmaallisia painotuksia. Vrt. Hietala 1982, 148.

20 “Purgold, Ludwig”, Deutsche Biographie; von Recke & Napiersky 1859.

21 Hietala 1982, 149; myös Schulprogramm 1807, 36–37.

22 Tappe, August Wilhelm teoksissa von Recke & Napiersky 1859; Deutsche Biographie.

23 Hösch 1982, 40; Hirn 1959, 3.

24 Hornborg & Lundén Cronström 1961, 31–32.

25 August Thiemeä ei tule sekoittaa vuonna 1809 Käkisalmen piirin koulutarkastajaksi nimitettyyn Gottfried Thiemeen (s. 1773). Thüringenissa syntynyt G. Thieme oli tullut Suomeen kotiopettajaksi vuonna 1796 ja toiminut Viipurin normaalikoulun opettajana vuosina 1799–1804. Vrt. Hösch 1993, 58; Hornborg & Lundén Cronström 1961, 40, 114.

26 Manninen 2000, 14.

27 ”German idealism”; Deutsche Biographie; Ziolkowski 1990, 228–237.

28 Rajainen 1940, 78–81; Väänänen 1975, 151

29 Rajainen 1940, 83.

30 Ollitervo & Immonen 2006, 8.

31 Rajainen 1940, 85.

32 Vrt. L. L. L. 1877, 118; Väänänen 1975, 267.

33 Roessler 2008–2012: August Thieme. Vita – Ausführlich.

34 Hirn 1959, 3.

35 Hösch 1993, 38–39; Takolander 1926, 29–30.

36 Hornborg & Lundén Cronström 1961, 19–21; Hietala 1982, 142. Melartinin pedagogisista vaikutteista, ks. Hietala 1982, 146; Takolander 1926, 65–70.
37 Takolander 1926, 41.
38 Hirn 1959, 2, 4; Knapas 2016, 236–237.
39 Seume 1806, 96; Hirn 1959, 12.
40 Roessler 2012, 121; "Dichtkunst. Gedichte von Aug. Thieme". *Allgemeine Literatur-Zeitung nro* 2, Nov 1849.
41 Leopold von Rankes Briefwechsel 2016 (1932), 116; Rajainen 1940, 83. Roessler 2012, 120–122. Myöhemmin Thieme oli weimarilaisen *Stillen im Lande* -runoilijaryhmän jäsen. Schweitzer 2010, 19.
42 Thiemen tuotanto kokonaisuudessaan, ks. Kirjuchina 2010, 281–283. Thiemen näytelmistä, ks. tässä teoksessa Paavolainen, 190–192.
43 Hirn 1959, 8; "Dichtkunst. Gedichte von Aug. Thime". *Allgemeine Literatur-Zeitung nro* 2, Nov 1849.
44 Haltsonen 1945,93–100. Porthanin laaja sananlaskukokoelma oli palanut ennen sen julkaisemista. Ruthenian ohella Thieme julkaisi runojaan Mitaussa (nyk. Jelgava, Latvia) ilmestyneessä runollisessa *Wega*-taskukirjassa. Schweitzer 2010, 19. Mytologiaa käsittelevässä artikkelissaan hän toivoi, että joku "nuori Ovidius" (*ein jung Ovid*) yhdistäisi yksittäisiä kansanrunoja suuremmaksi kokonaisuudeksi. Schweitzer 2010, 78.
45 Vrt. Ollitervo & Immonen 2006, 19–20.
46 Hirn 1959, 2.
47 Thiemen ja Louise Wahlin ohella Viipurissa avioituivat Tappe Henriette von Dannenbergin kanssa vuonna 1807 ja Melartin Natalia Sofia Sattlerin kanssa 1810.
48 Vrt. esim. Roessler 2012, 136.
49 Pöschmann 1806, 49.
50 Takolander 1926, 37–38.
51 Hornborg 1961, 19. Lukion kurssiohjelma esitetään kuvan muodossa, siksi sitä ei kuvata tässä seikkaperäisesti. Kuva teoksesta L. L. L. 1877, 307.
52 Hietala 1982, 147; Hirn 1959, 5.
53 Kotivuori 2005, Viipurin lukion oppilaat 1805–1811; koulussa aloitti yksi oppilas Ruskealasta, nimismiehen poika Henrik Laurenius, mutta hän kävi koulua vain yhden lukuvuoden. Hornborg & Lundén Cronström 1961, 83.
54 Hietala 1982, 138–139.
55 Hietala 1982, 139; Klinge 1974, 59; Rajainen 1940, 91.
56 Vrt. Hanska & Vainio-Korhonen (toim.) 2010.
57 Hietala 1982, 148; Tappe 1806, 21–22, 34.
58 Kuhn & Albrecht-Birker 2016. Lukion pedagogiikasta yleisesti, ks. myös Schulprogramm 1812.
59 Aleksanterin antamien koulustatuuttien mukaan musiikin ja tanssin opetus olisi ollut varojen salliessa mahdollista. L. L. L. 1877, 302.
60 Hietala 1982, 136.
61 L. L. L. 1877, 310.
62 Rajainen 1940, 178–179.
63 Ruuth & Kuujo 1973, 225.
64 Hietala 1982, 147.
65 Hornborg & Lundén Cronström 1961, 29, 44. Henrik Johan oli saanut ennen lukiota vain kotiopetusta eikä hänen kotiseudullaan Kärkölässä puhuttu saksaa, mutta hän suoriutui nähtävästi veljensä avulla hyvin kahdesta ensimmäisestä vuosikurssista. Ensimmäisenä lukuvuotenaan hän sai ahkeruudestaan kirjastipendin. Statuuttien mukaan kuvernementin koululaitoksen johtajan, tässä tapauksessa Melartinin, tuli erottaa oppilas. Nuorempi Melartin pestautui kauppalaivaan ja myöhemmin armeijaan. Hän kaatui myöhemmin kentällä Venäjän sotatoimissa. Parannuspenkistä myös L. L. L. 1877, 310, oppilaiden seurannasta 311–312.
66 Hornborg & Lundén Cronström 1961, passim.
67 Kouluohjelmista ja niiden merkityksestä kootusti, Schweitzer 2008 (1996), 130–160.
68 Esimerkiksi se että tärkein kirjallisuusfoorumi, Hallen *Literatur-Zeitung* noteerasi kouluteksteistä tunnetuimman eli August Thiemen *Finnlandin* ja kirjoittajan siitä laatiman puolustustekstin, osoittaa tekstien leviämispotentiaalia. *Finnland* on myös esimerkiksi Berliinin valtion-

kirjaston kokoelmissa. Vrt. Schweitzer 2010, 19 ja Schweitzer 2012b, 114–116, jossa todetaan opettajien tutkielmat tarkoitetun laajan lukevan yleisön tietoisuuteen. Kouluohjelmia julkaistiin vuosina 1806–1813, kunnes Suomen kouluviranomaiset lopettivat niiden rahoittamisen. Schweitzer 2012b, 126–127.

69 Vrt. esim. Klinge 2006; myös esim. Schulprogramm 1813, 6–12, 30–32.

70 Vrt. esim. Klinge 1974, 58–59; 2006; Schweitzer 1993, 51–55; Schulprogramm 1813, passim.

71 Purgold 1808.

72 Purgoldin tuotantoa: ”Observationes criticae in Sophoclem, Euripidem, Anthologiam Graecam et Ciceronem. Adiuncta est Sophoclis e codice Jenensi varietas lectionis in scholia maximam partem inedita. Auctarium subiecit H. C. A. Eichstaedt“ (1802); ”Ueber die Bildung zur Poesie und Beredsamkeit” (1807; Programm); ”Hellwig. Zum Besten der preußischen Verwundeten” (1808), ein Gedicht in Hexametern, das die kühne Befreiung preußischer Gefangenen bei Eisenach am 17. October 1806 durch den Lieutenant Hellwig feiert; ”Ueber die Wichtigkeit der deutschen Sprache für gründliche Bildung” (1813; Programm) und: ”Abälard und Heloise, oder die Fragen der Menschheit. Romantisch-Platonisches Gespräch” (1818). Lisäksi useita aatteellisia kirjoituksia *Ruthenia*-lehdessä. Postuumisti löytyi lisäksi taulukkomuotoinen lyhyt antiikin kreikan kielioppi, Sofokleen näytelmän saksannos, kaksi näytelmää ja runoja. ”Purgold, Ludwig”, Deutsche Biographie.

73 Schulprogramm 1808; Vrt. myös Hirn 1959, 5. Napoleonin offensiivien aiheuttaman vastarinnan merkitys saksalaisen romantiikan kääntymiselle patriotismiksi on tunnettu; tällainen kansallisuusajattelu välittyi kaikesta päätellen myös Suomenlahden rannikolle. Sarjala 2018, 69–70. Schulprogramm 1807, 24, 32: *”eurer Nation und Russlands Stolz su sein”*.

74 Schulprogramm 1807, 32: *”Ueber die Bildung zur Poesie und Beredsamkeit*”.

75 Niin kutsutun Viipurin pääkoulun kirjasto oli tuhoutunut tulipalossa vuonna 1793. Koulun kirjastoa oli alettu koota uudelleen tämän jälkeen. Viipurin kymnaasin kirjaston kokoelmissa oli koulun aloittaessa 293 nimekettä. Kirjasto tuhoutui uudelleen Viipurin tulipalossa 1836. Rajainen 1940, 154–156.

76 Tudeer 1945, 338–344; Purgold 1807, 30–37; Tässä teoksessa Knapas, 243–245.

77 Heininen 1988; Kunze 1988.

78 Schiller, Johann Christoph Friedrich von (Reichsadel 1802), Deutsche Biographie. Schiller-rinnastuksia tekee myös *Allgemeine Literatur-Zeitung* Thiemeä käsittelevässä artikkelisarjassaan vuonna 1849. Neureuter liittää Thiemen Politische ”Maler-Kunstin” traditioon, jonka Johann Jacob Breitinger aloitti 1740-luvulla teoksessaan ”Kritische Dichtkunst”. Neureuter 2010, 84.

79 Thieme 1808a (2012); Hirn 1959, 9.

80 Käännös Teivas Oksala. Thieme 1808a (2012), 57–58; alkup. ks. Thieme 1808a (2012), 32: *”Hu! mich schaudet der Hütten, den Ritzen entwirbeldt der Raunchscwal / Fels ist der Stubengrund nur, nacht drauf snarchet das Kind*“.

81 Thieme 1808a (2012), 17–62. Thiemen arvotukset poikkesivat näiltä osin esimerkiksi Ruotsin hallinnon perinteisistä katsantokannoista. Ruotsissa itäsuomalainen kaskiviljely oli 1730-luvulta lähtien tuomittu metsänhaaskaukseksi. Käsitys vaihdantatalouden siunauksellisuudestakin oli erilainen: Suomen suuriruhtinaskunnan hallinto piti vuoden 1812 jälkeen maatalouden sivuelinkeinoja yhtenä tärkeänä syynä Vanhan Suomen maatalouden heikkoon tilaan. Vrt. myös Sarjalan mainitsema synteesi suomalaisen aateilmaston pohjavirrasta, Sarjala 2018, 73.

82 Schweitzer 2012, 136.

83 Schweitzer 2010, 74; Schweitzer 2012, 134. Isänmaa ymmärrettiin kotiseuduksi, johon voitiin kohdistaa rakkautta, kun

taas valtiollinen patriotismi merkitsi ennen muuta keisarilojaliteettia.

84 Ruuth & Kuujo 1973, 224.

85 Klinge 2009, passim.

86 Vrt. Schweitzer 2012, 137–138; myös Hirn 1959, 6.

87 Thieme esittää asian kolmannessa persoonassa: *"Der Zweck des Dichters war … sodann aber dem Auslande eine möglichst umfassende Ansicht von dieser Provinz zu geben. Der jetzige Zeitpunkt selbst, der die allgemeine politische Aufmerksamkeit hieher lenkte, schien ihm* [ihm tässä: runoilijalle itselleen] *diesen Versuch nur um so verdienstlicher zu machen."* Thieme 1808b (2012), 4–5; vrt. Schweitzer 2012, 134. Suomen sota lisäsi yleisesti ja hetkellisesti Suomeen kohdistunutta kansainvälistä kiinnostusta. Esimerkiksi saksalainen suuri yleisö luki Friedrich Rühsin laatimaa, vuonna 1809 julkaistua Suomen historian yleisesityksen *Finland und seine Bewohner*. Päivärinta 2009, 36.

88 "Bemerkungen ueber ein ländlisches Gedicht von Thieme, Finnland" 1808, 149 ss. Tosiasiassa Suomea käsitteleviä runoja oli julkaistu 1700-luvulla, tunnettu on lisäksi professori Frans Michael Franzenin runo "Finlands upodling" (1800). Ks. myös Haltsonen 1945, 90–92; Klinge 2010.

89 Lehteä toimittivat esimerkiksi Johann Wolfgang von Goethe ja Alexander von Humboldt.

90 "Werke der schönen Kunste" 1810, 240.

91 Runoelmassa tosin mainitaan myös esimerkiksi Lapin miehen valmistamat sukset ja Kazanin Jumalanäidin katedraali Pietarissa. Myös maininta Britanniaan purjehtivasta tervalaivasta viitannee mannermaasulkemukseen aikana Ruotsin puoleiseen Suomeen.

92 "Thieme, Carl August Gottlob". Deutsches literarisches Leben in St Petersburg.

93 Thuiskon eli Tuisto on saksalaisen kansakunnan symbolinen kantaisä, Tacituksen mukaan germaanien jumala. Schweitzer 2013, 12–13. Ks. alkuteksti Thieme 1808a (2012), 35.

94 *"… dann scheint auch die Nordwelt Traum mir der göttlichen Zukunft, Und ich press euch ans Herz ihr Brüder welche ich liebe, Söhne Thuiskons und Fennias Enkel, Ruthenias Hoffnung – ein Vaterland is nur unser – die Welt, zwei Kronen der Daseins, Tugend und Weisheit"*. Thieme 1808a (2012), 35.

95 Thieme 1808a (2012), 35–36. *"Und ich press euch ans Herz, Ihr Bruder, welche ich liebe, Söhne Thuiskos, Fennias Enkel, Ruthenias Hoffnung, hebend euch mit mir empor zu den Welten des heiligen Lichtreichs."* Tässä esitetty tulkinta poikkeaa hiukan aikaisemmista, kosmopoliittista synteesiä korostavista tulkinnoista, esim. Schweitzer 2013, 12–14. Myös Neureuter 2010, 82. Schweitzer katsoo Thuiskonin hahmon liittävän germaanien kantaisänä yhteen niin Suomen entisen ruotsinkielisen kuin tuolloisen saksankielisen ylimystön. Ajatus sopii jälkiherderiläiseen traditioon, jossa suosittiin germaanisen heimon ja sen alakansojen mytologian hyödyntämistä. Schröder 2009, 237. Schweitzerkin näkee Thiemen silti ajatelleen, että suomalainen identiteetti voisi säilyä Venäjällä, mikäli suomalaiset käyttäisivät kulttuurikielenään saksaa. Fennia ja Ruthenia ovat feminiinisä kansojen personifikaatioita, Thuiskon puolestaan maskuliininen. Schweitzer 2010, 79.

96 Manninen 2000, 76–82, 95.

97 Kajanto 2001. Lillienstedt toimi sittemmin valtaneuvoksena ja Uudenkaupungin rauhanneuvottelijana. Mainittakoon, että neuvotteluja pitkitti tuolloin erityisesti Lillienstedtin haluttomuus luovuttaa Viipuria Venäjälle. Paulinus-Lillienstedtin "Finland"-runon suomensi 1900-luvun alussa Kaarle Koskimies. Suomennos on julkaistu ensimmäisen kerran aikakauslehdessä *Aika* 17–18. 1.1.1910 nimellä "Laulu Suomen suuriruhtinaskunnan kiitokseksi".

98 Hösch 1993, 33; vrt. Sulkunen 2004, 88–95. Myös Paulinuksen runoelma paikantui alueellisesti lähinnä Turun seudulle.

99 L. L. L. 1877, 309; "Finnland" 1859; Schweitzer (hg.) 2010; „Deutsche Dichter im Norden". *Blättern für Literaturische Unterhaltung* 337, 3.12.1830; "Dichtkunst. Gedichte von Aug. Thime". *Allgemeine Literatur-Zeitung nro* 260–261, Nov. 1849. Kaksiosaisessa artikkelissa Thieme mielletään Venäjän sensuurilaitoksen uhriksi, sillä hän lopetti julkaisutoimintansa *Peter I im Poltawa* -näytelmän takavarikoimisen jälkeen. Samassa yhteydessä *Finnlandin* totuudenmukaisuuden mainittiin tuottaneen Thiemelle loputonta kärsimystä (*unendliches Leid)* kunnian sijaan. Lannistavasta kritiikistä ja sensuurista runoilijan vaikenemisen ja maasta lähdön osamotiivina, ks. myös Alfred von Wolzogenin esipuhe Thiemen runokokoelmaan, Roessler 2008–2012, Zeugnisse. Ks. myös Paavolaisen näytelmäesittely tässä teoksessa, 190–192.

100 Roessler 2012, 121.

101 Thiemen vaiheista, ks. hänen poikansa laatima biografiateksti, joka on julkaistu artikkelissa Hösch 1993, 59 ss; Schweitzer 2012, 134; Roessler 2008–2012: Roessler 2008–2012: August Thieme. Vita – Ausführlich.

102 "Wiborg" 17.9.1864; Schweitzer 2010, 75–78; Neureuter 2010, 85–87; Neureuter 2012, 127–128, 137; Schweitzer 2012a, 138; Hirn 1959, 4; Takolander 1926, 37–38; Linnén hyötyajattelusta, ks. Manninen 2000, 41–42, 58–61.

103 Vrt. Neureuter 2010, 87, joka luonnehtii Thiemen siirtyneen tuotannossaan vuoden 1811 jälkeen valistuksesta Biedermeier-runouteen ja näkee kehityksen ominaiseksi populaarikirjallisuudelle (*Breitenliteratur*) ja diletanttirunoudelle.

104 Schulprogramm 1808, 6–9; Takolander 1926, 38–39.

105 Schulprogramm 1808, 16–22.

106 Schulprogramm 1808; vrt. myös Hirn 1959, 14–15.

107 Schulprogramm 1808, 10–11.

108 Nimi esiintyy myös muodossa Strohlmann. Schulprogramm 1808, 17–18.

109 Hornborg & Lundén Cronström 1961, 36–37.

110 Schulprogramm 1808, 16. Tommila 1989.

111 Schulprogramm 1808, 18–19; Hornborg & Lundén Cronström 1961, 39–40.

112 Schulprogramm 1808, 23; vrt. myös Schweitzer 2013, 21.

113 Schulprogramm 1808, 22–23; Hirn 1959, 7; Ruuth & Kuujo 1973; Hornborg & Lundén Cronström 1961, 24, 42–44.

114 Hösch 1993, 46; Ruuth–Kuujo 1973, 231. Pöschmann 1806, 48–49.

115 Tarkkaan ottaen "meidän provinssimme" (*unser Provinz),* oppilaiden ohella opettajankin työpiiri ja asuinalue.

116 Vrt. myös Hirn 1959, 7.

117 Käännös: Teivas Oksala. *"Heil dir du glückliches Volk! noch trägst du im russigen Kleide / Tief in der bäurischen Brust die reinen Sitten der Unschuld / Wie frischfallender Waldschnee. Keine durchziehenden Völker / Senkten ihr Gift dir ins Herz, Noch schmücket euch heilige Einfalt".* Thieme 1808a (2012), 34 (20).

118 Vrt. Manninen 2000, 236—240.

119 Ollitervo & Immonen 2006, 16–20; Neureuter 2012, 137.

120 Vrt. Schweitzer 2010, 79; Schweitzer 2012b, 116; suurten kulttuurikansojen ja pienten, kehittymättömänä pidettyjen kansojen välisestä jännitteestä varhaisromantiikassa ja kansallisromantiikan pohjana, ks. Sarjala 2018, 69.

121 Tällaista projektioppimista arvosteltiin Suomen suuriruhtinaskunnan koulutoimessa. Viipurin läänin järjestämiskomitean koulumietintö (1816) moitti sanakirjahanketta siitä, että se ruokki lapsissa ennenaikaista ylimielisyyttä ja valoi vanhempiin petollisia toiveita. Schweitzer 2012b, 115, 117.

122 Kouluohjelmissa julkaistiin ylimmän luokan parhaat oppilastyöt ja esimerkiksi kirjastipendien saajien nimet, joten julkaistavat tekstit on valittu ja käsikirjoitus mennyt painoon verrattain myöhään. Vuosikertomusten tarkastelujakso päättyy kesäkuun 1. päivään, ja ne julkaistiin heinäkuun puolivälissä.

123 Rauhankriiseistä, ks. esimerkiksi Karonen 2013.

124 Leopold von Rankes Briefwechsel 2016 (1932), 116; “Thieme, Gottlob Karl August”, Deutsches literarisches Leben in St Petersburg; “Purgold, Ludwig”, Recke & Napiersky 1859, 451. Kiitän Dr. Robert Schweitzeria tittelin merkitystä selittävästä tiedonannosta.

125 Hösch, 1993, 46; Schulprogramm 1809, 4, 7.

126 Pöschmann 1806; Schulprogramm 1810, 3–11. Kouluohjelmissa ei viitattu esimerkiksi Saksassa vuonna 1809 ilmestyneeseen, historian professori Friedrich Rühsin kirjoittamaan Suomen historian yleisesitykseen *Finland und seine Bewohner*. Teos suhtautui varsin kriittisesti Suomen Venäjään liittämiseeen, vaikka toisaalta näki sen luonnollisena kehityskulkuna. Esim. Schröder 2009, 229–234.

127 Schulprogramm 1810, 3–13; Hirn 1959, 10.

128 Schulprogramm 1810, 16–19.

129 Tarkiainen 1985, 229–231.

130 Teperi 1965, 13–17. Vaiheesta tarkemmin, esim. Kaukiainen 2012 sekä Räihän artikkeli tässä kokoelmassa.

131 Tarkiainen 1985, 230.

132 Tarkiainen 1985, 305; Takolander 1926, 44–45.

133 Tarkiainen 1985, 303–304; Takolander 1926, 42–44; myös Schweitzer 1993, 60–66.

134 Tarkiainen 1985, 305–307; Takolander 1926, 43–45.

135 Tarkiainen 1985, 306–307; Ruuth & Kuujo 1973; Takolander 1926, 41–43; Hietala 1982, 156–157; Hirn 1959, 11.

136 Akiander 1866, 12–13; Takolander 1926, 57–59.

137 Hietala 1982, 156–161; ”Om Wiborgs Gymnasium” 1843.

138 ”Melartin, Erik Gabriel”, Forsman et al. (toim.) 1906–1922.

139 St. Petrischulesta kirjoitetut historiateokset, keskeisimpänä Ernst Friesendorffin ja Julius Iversenin *Zur Geschichte der St.-Petri-Schule in St. Petersburg* (Golicke, St. Petersburg 1879), eivät ole valitettavasti saatavilla Suomen kirjastoista. Siksi tässä artikkelissa ei ole mahdollista vertailla Viipurin lukion ja St. Petrischulen opettajakuntaa tai oppilaita. Edellä mainitun teoksen digitoiminen palvelisi koko Itämeren piirin kulttuurihistorian tutkimusta.

140 Hirn 1959, 11.

141 Hösch 1993, 61.

142 Johannes Roessler 2008–2012: August Thieme: Vita – Ausführlich; Roessler 2012, 220–221; Kirjuchina 2010, 283. Thiemen kirjoitusten kokonaisarvio tärkeimmällä saksalaisfoorumilla oli tuolloin kiittävä ellei suorastaan ylistävä, ks. ”Dichtkunst. Gedichte von Aug. Thieme”. Allgemeine Literatur-zeitung Nov. 1849. Muita aikalaisarvioita, ks. myös Roessler 2008–2012, ”Zeugnisse”.

143 Vrt. Klinge 2009, passim. Vuoden 1812 Venäjän sotaretki ei loppuvuoteen sijoittuvana heijastunut kouluohjelmien tekstien sisältöön. Vuoden 1812 kouluohjelma, joka käsitteli valistushengessä Venäjän kansallisuusvarallisuuden ja väestön lisäämisen keinoja, oli painossa jo ennen Napoleonin joukkojen hyökkäystä. Seuraavana vuonna taas julkaistiin Purgoldin essee saksan kielen tärkeydestä. Schulprogramm 1812; Schulprogramm 1813.

144 Werther, Friedrich, teoksissa Akiander 1866, 338–339 ja Hornborg & Lundén Cronström 1961, 31–33.

145 Schumann, ”Purgold, Ludwig”, Allgemeine Deutsche Biographie 26 (1888), 712–713; Hirn 1959, 11.

146 Hirn 1959, 15; Takolander 1926, 172–175.

147 Schulprogramm 1813, 6–8. Hietala 1982, 158–159; vrt. myös Hirn 1959, 10. Ks. esim. ”Wiborg” 1864; ”Finska eller tyska?” 1864; ”Opetuslaitoksista Viipurin läänissä” 1874; ”Aflidne rektor Ahrenbergs skoltal” 1886; Klinge 1974, 59.

148 Schulprogramm 1813, 14–20.

149 Schulprogramm 1813, 7–8; ks. myös Schweitzer 2013, 24–25.

150 Ks. esim. ”Wiborg” 1864; ”Finska eller tyska?” 1864; ”Opetuslaitoksista Viipurin läänissä” § 874; ”Aflidne rektor Ahrenbergs skoltal” 1886.

151 Ruuth-Kuujo 1973, 228. Vrt. myös L. L. L. 1874, 300. Näiden julkaisujen tietoihin ei ole luettu niitä vuosina 1805–1811 aloittaneita oppilaita, jotka päättivät koulunsa ja hakeutuivat yliopistoihin vasta vuodenvaihteen 1811/1812 jälkeen.
152 Kotivuori 2005, Viipurin lukion oppilaat 1805–1811; Blomstedt 1949.
153 Vrt. L. L. L. 1877, 305–308.
154 Kotivuori 2005, Viipurin lukion oppilaat 1805–1811.
155 Ruuttu 1930, 103–105.
156 Juteini 1816.
157 Järvinen 2010, 51.
158 Kotivuori 2005: Clayhills, Niclas 7708.
159 Kotivuori 2005, Porvoon lukion oppilaat 1805–1811.
160 Kotivuori, haku Viipurin lukion oppilaat, 1805–1811.
161 Kotivuori 2005: Rein, Gabriel 13056. Myös Reinin isä, Jääsken kappalainen C. Rein oli tehnyt filosofian pro gradunsa historiasta, aiheena itägoottien valtakunta. Väänänen 1975, 262.
162 Ruuth & Kuujo 1973, 228–231.
163 Teperi 1965.
164 Piirikoulujen tuntimääristä, ks. ”Parikkalan kolmikko opin tiellä Vanhan Suomen saksalaisissa kouluissa”. *A.J. Europaeuksen jälkeläisten sukusanomat* 1966, Syyskuu N:o 1–2 (44–45).
165 Kotivuori 2005, Viipurin lukion oppilaat 1805–1811.
166 Hietala 1982, 136.
167 Tykénistä ja tämän toiminnasta kirkkoherrana, ks. myös Alanen 1927, 12–16.
168 Kotivuori 2005: Tyken, Johan U994; Holmstein, Elias U990.
169 Kotivuori 2005: Homann, Karl Jonas 12783.
170 Kotivuori 2005: Uimonen, Aleksander 12758; Hornborg & Lundén Cronström 1961, 42.
171 Kotivuori 2005: Höijer, Adam 13046 Hornborg & Lundén Cronström 1961, 61.
172 Hornborg & Lundén Cronström 1961, 48; 87. Kotivuori 2005: Akiander, Matthias 13626.
173 Vrt. Purgoldin ohjelmatekstin 1813 kuvaus edellä.
174 ”Fosterländska ämnen” tekstissä ”Wiborg,”, *Wiborgs Tidning* nro 16, 27.2.1864.
175 Koskivirta 2014, 378–380, 398.
176 Vrt. etnisen yhteisön määritelmät teoksessa Manninen 2000, 209.
177 Kotivuori 2005: Europaeus, Anders Josef 12977; Wegelius, Josef 12665; Wirenius, Gustaf Vilhelm 12843.
178 Teperi 1965, 28–29.
179 ”Iso-isän muisto”. A.J. Europaeuksen jälkeläisten sukusanomat 1953 nro 1 (5).
180 Europaeus 1855.
181 Kotivuori 2005: Europaeus, Anders Josef 12977.
182 Iso-isän muisto. A.J. Europaeuksen jälkeläisten sukusanomat 1953 nro 1 (5).
183 Itäisestä fennomaniasta, ks. Koskivirta 2014, 411.
184 Ruutu 1937; Ruutu 1939.
185 Wirenius 1827; Neuwo yhteiselle kansalle.
186 Teperi 1965, 28.
187 Koskivirta 2014, 378–381; Kaukiainen 2014, 32–34.
188 Opettajapersoonasta, ks. Luther 2001. Lisäksi esimerkiksi Väänänen 1975 mainitsee, että Turun Akatemian historian professorit teettivät Vanhasta Suomesta tulleilla pappisopiskelijoilla mielellään Venäjän historiaa käsitteleviä opinnäytteitä jo 1700-luvun loppupuolella. Arwidssonin romanttisten aatteiden ohuesta kantavuudesta aikalaisiin, ks. toisaalta Sarjala 2018, 85.
189 Kirjoittamisesta säätyläisten vapaa-ajan harrastuksena (*Liebhaberkeit*), ks. Paavolainen 2016, 100–102.
190 Kirjuschina 2010.
191 Vrt. Paavolainen 2016, 100–103.
192 “Alexander Wulffert”. Deutsches literarisches Leben in St Petersburg. Kotivuori 2005: Alexander, Wulffert 12894; Hornborg & Lundén Cronström 1961, 34, 67.
193 Kotivuori 2005, Viipurin lukion oppilaat 1805–1812; vrt. Schweitzer 2013, 24–25.
194 Hornborg & Lundén Cronström 1961, 31–32.

195 Opettajakunta sai sittemmin runsaasti täydennystä myös Viipurin lukiossa vuoden 1811 jälkeen aloittaneista oppilaista.
196 Takolander 1926, 173.
197 Hornborg & Lundén Cronström 1961, 20, 25–27, 31–32, 36, 47, 56, 127–128.
198 Kaukiainen 2012, 33.
199 Kaukiainen 2014, 33; Ruutu 1937.
200 Teperi 1965, 30.
201 Koskivirta 2014, 410; Sarviaho 2016, 379-389.
202 Tämän yhteyden jälkikäteisestä rakentamisesta mm. Runebergin töissä, ks. Sarjala 2018, 73 viitteineen.
203 Esim. Söderhjelm 1915; Klinge 2010; Riikonen 2006, 265–290.
204 Näiden aatteiden välittymisestä Saksan ja Upsalan kautta niin kutsuttuun Turun romantiikkaan, ks. Sarjala 2018 viitteineen.

Lähdeluettelo

Painetut lähteet

Suomalaiset sanoma- ja aikakauslehtikirjoitukset on luettu Kansalliskirjaston Historiallisesta sanomalehtikirjastosta, https://digi.kansalliskirjasto.fi/

"Aflidne rektor Ahrenbergs skoltal". *Östra Finland* nro 167 (23.7.1886).
"Bemerkungen ueber ein ländlisches gedicht von Thieme". *Ruthenia* oder St. Petersburgische Monatsschrift (1808).
"Dichtkunst. Gedichte von Aug. Thieme". *Allgemeine Literatur-Zeitung nro* 260–261 (Nov. 1849). (https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=njp.32101080460528;view=1up;seq=9, luettu 8.4.2018).
Europaeus, A. J. (1855), *Karjalan ajan-tiedot Täyssinän rauhaan asti 1595*. Kuopio: P. Aschan & kumpp. (http://www.digicarelica.fi/Haku?DocumentID=eac6bcdd-68f2-444a-b42c-9a75b05f6f6d, Luettu 22.2.2018).
"Finska eller tyska?". *Helsingfors Tidningar* nro 51 (2.3.1864).
"Finnland". *Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curländische Geschichte, Geographie, Statistik und Kultur* nro 20 (18.5.1859). (http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=inl&datum=18590518&zoom=33, luettu 9.4.2018).
Juteini, Jak. (1916), *Lasten kirja*. Koetus Jak. Juteinilda. Wiipuri: Cederwaller.
L. L. L. [Laurén, Ludwig Leonard] (1877), Skolväsendet i Gamla Finland 1805-1812. *Tidskrift utgifven af Pedagogiska föreningen i Finland* 5–6, 1877.
Leopold von Rankes Briefwechsel (1932). *Gesamtausgabe des Briefwechsels von Leopold von Ranke. Herausgegeben von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften durch Gerrit Walther*. 1810–1825. Neuausgabe, bearbeited bey Dietmar Grypa. Oldenburg: De Gryuter, 2016.
Neuwo yhteiselle kansalle, kuinga pitää karttaman cholera tautia ja parantaman cholera sairaita niillä paikoilla, joilla ei ole lääkäriä eikä aptekiä, käänt. Gustaf Wilhelm Wirenius. Keisarillinen sisäasiainministeriö. (http://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/123764/Neuwo_yhteiselle_kansalle_kuinga_pitaa_karttaman_cholera_tau.pdf?sequence=1&isAllowed=y, luettu 24.2.2018).
"Om Wiborgs Gymnasium, 1805–1841". *Borgå Tidning* nro 24 (29.3.1843).
"Opetuslaitoksista Viipurin läänissä". *Suomenlehti* nro 49 (08.12.1874).
Paulinus (-Lillienstedt), Johan (1678), "Laulu Suomen suuriruhtinaskunnan kiitokseksi". *Aika* 17–18 (1.1.1910).
Purgold, Ludwig (1808), "Samenkörner, zweyte sammlung". *Ruthenia* (Oktober 1808), 137–145.

Pöschmann, Georg (1806), *Schulprogramm zum Geburtsfeste Sr. Kaiserlichen Majestät Alexander I. im Namen und mit Bewilligung der Schulcommission geschrieben von D. Georg Friedrich Pöschmann, Mitgliede derselben*. Dorpat, den 12. December 1806. (https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/119388/Schulprogramm_zum_Geburtsfeste_Sr.Kaiserlichen_Majestat_Alex.pdf?sequence=1, luettu 24.1.2017).

Schulprogramm 1806. Tappe, August Wilhelm, *Ueber den Ursprung, Begriff und Werth einer gründlichen Anthropologie von August Wilhelm Tappe, Doctor der Philosophie und Oberlehrer am kaiserl. Gymnasium zu Wiburg*. St. Petersburg: Schnoorsche Buchdruckerei.

Schulprogramm 1807. Purgold, Ludwig, *Ueber die Bildung zur Poesie und Beredsamkeit auf Schulen: nebst Probearbeiten der Gymnasiasten zu Wiburg, verfasst und herausgegeben von Ludwig Purgold, Oberlehrer am kaiserl. Gymnasium zu Wiburg*. St. Petersburg: Friedrich Drechsler.

Schulprogramm 1808. Melartin, Erik Gabriel, *Ueber die Gewächskunde Finnlands: nebst Nachrichten von dem Fortgange des Wiburgschen Gymnasiums im letztverwichenen Jahre; im Anhange Probearbeiten der Gymnasiasten, von D. Erich Gabriel Melartin, Oberlehrer am Gymnasium zu Wiburg*. St. Petersburg: Iversensche Buchdrukkerei. (http://www.digar.ee/viewer/en/nlib-digar:326112/289415/page/2, luettu 17.2.2018).

Schulprogramm 1809. Werther, Friedrich, *Allgemeine historische Notizen über die Schiffahrt in alter und neuer Zeit, von Friedrich Werther, Oberlehrer am Gymnasium zu Wiburg*. St. Petersburg: M. C. Iversen.

Schulprogramm 1810. Plate, Georg Ernst, *Grundzüge aus Finnlands Bildungsgeschichte, von Georg Ernst Plate, Oberlehrer am Gymnasium zu Wiburg. Im Anhang eine kurze historische Darstellung der Eroberung Wiburgs durch Peter I. im Jahre 1710*. St. Petersburg: Friedrich Drechsler.

Schulprogramm 1811. Girgensohn, Gustav Karl, *Einige Worte über das Ideale in der Erziehung, entworfen, von Gustav Karl Girgensohn, Oberlehrer am Gymnasium zu Wiburg*. St. Petersburg: Martin Christoph Iversen.

Schulprogramm 1812. Muhlert, Ferdinand August, *Aussichten über die zunahme des Nationalreichthums und die Bevölkerung Russlands. Im Anhange Nachrichten von dem Fortgande der öffentlichen Lehranstalten in der Städten dieses Gouvernements vom 1. Juni bis zum 1. Juni 1812: nebst einem Rückblick auf die letztverwichenen 7 jahre von Dr Erich Gabriel Melartin, Gouvernements Schul-Director*. Martin Cristoph Iversen: St. Petersburg.

Schulprogramm 1813. Purgold, Ludwig, *Ueber die Wichtigkeit der deutschen Sprache für gründliche Bildung insbesondere in Finnland, von Ludwig Purgold, Oberlehrer am Kaiserl. Gymnasium*. St. Petersburg: F. Drechsler.

Seume, Johann Gottfried (1806), *Mein Sommer 1805*. s.l., s.n. (https://archive.org/details/meinsommer180500seumuofthttps://archive.org/details/meinsommer180500seumuoft, luettu 20.2.2018).

Thieme, August (1807), "Über den Wohnsitz der alten Finnen". *Ruthenia* 1807, Bd. 2, Mai, 34–40.

Thieme, August (1808a), *Finnland*. Faksimile der Ausgabe Wiborg 1808 sowie der Zugabe zu dem Wiburgschen Schulprogram, hg. Robert Schweitzer, käänt. suomeksi Teivas Oksala, ruotsiksi Lars & Mats Hulden ja venäjäksi Mihail Kostolomov. Aue-säätiön julkaisuja, Veröffentlichungen der Aue-Stiftung 27. Helsinki: Aue- Stiftung, 2012.

Thieme, August (1808b), *Zugabe zu dem Wiburgschen Schulprogram: Finnland*, St. Petersburg 1808. [Faksimile teoksessa August Thieme: Finnland, Faksimile der Ausgabe Wiborg 1808 sowie der Zugabe zu dem Wiburgschen Schulprogram, hg. Robert Schweitzer. Aue-säätiön julkaisuja, Veröffentlichungen der Aue-Stiftung 27. Helsinki: Aue-Stiftung, 2012.

Thieme, August (1810), "Finnische Sprüchwörter". *Ruthenia* 1810, Bd. 1, Februar, 85–94.

Thieme, August (1810b), "Die Ableitung des Saimasee's". *Ruthenia* 1810, Bd. 1, März, 171–177.

"Werke der schönen Künste". *Allgemeine Literatur-Zeitung* (3. Jan 1810).

"Wiborg". *Wiborgs Tidning*, nro 16 (27.2.1864).

Wirenius, Gustav Wilhelm (1827), *Lyhykäinen suomen ja ruotsin kielinen sana kirja*. Helsinki.

Matrikkelit ja tietosanakirjat

Akiander, Matthias (1866), *Skolverket inom fordna Wiborgs och nuvarande Borgå stift.* Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk 9. Svenska litteratursällskapet i Finland: Helsingfors.
Allgemeine Deutsche Biographie 26 (1888), 712–713.
(https://www.deutsche-biographie.de/pnd116313404.html#adbcontent, luettu 24.2.2018)
”Purgold, Ludwig (1780–1821)“. *Deutsche Biographie.*
(https://www.deutsche-biographie.de/sfz45355.html, luettu 24.2.2018)
Deutsche Biographie. (https://www.deutsche-biographie.de/sfz99483.html, luettu 17.2.2018).
Deutsches literarisches Leben in St Petersburg.
(http://www.slavistik.uni-potsdam.de/petersburg/frameset.html, luettu 17.2.2018).
“German idealism”. *Internet Encyclopedia of Philosophy*. A peer-rewieved academic resource.
(http://www.iep.utm.edu/germidea/, luettu 22.2.2018).
Hornborg, Harald & Lundén Cronström, Ingegerd (1961), *Viborgs gymnasium 1805–1842: biografisk matrikel.* Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland, 388. Helsinki: SLS.
Kotivuori, Yrjö (2005), *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852.* Verkkojulkaisu.
(https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi, luettu 22.2.2018).
”Melartin, Erik Gabriel”. *Tietosanakirja* 6, toim. Forsman, Jaakko et al. (1906–1922). Helsinki: Tietosanakirjaosakeyhtiö. (http://runeberg.org/img/tieto/6/0141.1.jpg, luettu 17.2.2018).
von Recke, Johann Friedrich & Napiersky Eduard Karl (1959), *Allgemeines schriftsteller- und gelehrten-lexikon der provinzen Livland.* Mitau: Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn.
Rühs, Friedrich (1809), *Finland und seine Bewohner.* Leipzig: Georg Joachim Göschen,
(http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2010-00003246, luettu 24.2.2018)
”Schiller, Johann Christoph Friedrich von (Reichsadel 1802)“, *Deutsche Biographie.*
(https://www.deutsche-biographie.de/sfz45355.html, luettu 24.2.2018).

Tutkimuskirjallisuus

Alanen, E. A. (1927), *Kuvauksia papistosta ja oloista Savonlinna-Säämingin seurakunnassa 1800-luvulla.* Savonlinna: Savonlinna-Säämingin seurakunta.
Blomstedt, Yrjö (1949), Suomesta kotoisin olevat ylioppilaat Tarton yliopistossa 1802–1852. *Genos* 20 (1949), 28–35. (https://www.genealogia.fi/genos-old/20/20_28.htm, luettu 19.2.2018).
Eberhard, Otto (1933), Die Pädagogisierung des Wiborger Läns durch Erik Gabriel Melartin: ein Beitrag zur deutschen Schulgeschichte in Finnland. *Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts,* 23:1.
Haltsonen, Sulo (1945), August Thieme suomalaisen sivistyksen kuvaajana. *Juhlakirja V. A. Koskenniemen täyttäessä 60 vuotta 8.VII.1945,* toim. Sulo Haltsonen et al. Kirjallisuudentutkijain Seuran vuosikirja 1945:1.
Hanska, Jussi & Vainio-Korhonen, Kirsi (toim. 2010), *Huoneentaulun maailma – kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle.* Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 1266:1. Helsinki: SKS.
Heininen, Simo (1988), Finnische Gelehrte in Göttingen während des 18. Jahrhunderts. *Gelehrte Kontakte zwischen Finnland und Göttingen zur Zeit der Aufklärung. Ausstelung aus anlass des 500-jährigen Jubiläums des finnischen Buches,* hg. Esko Häkli. Göttingen: Staats Univ. Bibliothek Göttingen.
Hietala, Marjatta (1982), Erik Gabriel Melartinin toiminta ja motiivit Viipurin läänin koululaitoksen palveluksessa vuosina 1805–1814. *Historiallinen arkisto* 79, 131–182.
Hirn, Sven (1959), Viborgsromantiken. *Historisk tidskrift för Finland* 44, 1–16.

Hösch, Edgar (1993), Deutsche Pädagogen in Altfinnland an der Wende zum 19. Jahrhundert. *Finnland-Studien. 2.* Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München. Reihe Geschichte, 33–61.

”Iso-isän muisto”. *A.J. Europaeuksen jälkeläisten sukusanomat* 1953 nro 1 (5). (http://www.europaeus.info/aje5.htm, Luettu 19.2.2018).

Kajanto, Iiro (2001), Lillienstedt, Johannes (1655–1732). *Kansallisbiografia*-verkkojulkaisu. Studia Biographica. Helsinki: SKS. (URN:NBN:fi-fe20051410, luettu 27.3.2018).

Karonen, Petri (2013), Sodasta rauhaan ja takaisin – Suomi 1500–2000. *Kaikki syntyy kriisistä,* toim. Jaakko Hämeen-Anttila et al. Helsinki: Gaudeamus, 184–197.

Kaukiainen, Yrjö (2014), Viipurin lääni palaa Suomeen. Suomi tulee Viipurin lääniin. *Viipurin läänin historia V. Autonomisen Suomen rajamaa,* toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 23–35.

Klinge, Matti (1967), *Ylioppilaskunnan historia.* Ensimmäinen osa 1828–1852. Porvoo: Söderström.

Klinge, Matti (1974), *Bernadotten ja Leninin välissä. Tutkielmia kansallisista aiheista.* Porvoo: WSOY.

Klinge, Matti (2004), *Poliittinen Runeberg.* Helsinki: WSOY.

Klinge, Matti (2006), *Iisalmen ruhtinaskunta. Modernin projekti sukuverkostojen periferiassa.* Helsinki: SKS.

Klinge, Matti (2009), *Napoleonin varjo. Euroopan ja Suomen murros 1795–1815.* Helsinki: Otava.

Klinge, Matti (2010), *Suomalainen ja eurooppalainen menneisyys: historiankirjoitus ja historiakulttuuri keisariaikana.* Helsinki: SKS.

Koskivirta, Anu (2014), Suomalaisen kulttuurin vahvistuminen. *Viipurin läänin historia V. Autonomisen Suomen rajamaa,* toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 378–398.

Knapas, Rainer (2014), Opinkäynti ja kulttuurielämä 1800-luvun alun Vanhassa Suomessa. *Viipurin läänin historia IV Vanhan Suomen aika,* toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 438–448.

Knapas, Rainer (2016), Viipurin kulttuurielämä Vanhan Suomen aikana: historiankirjoitusta ja tutkimusideoita. *Muuttuvien tulkintojen Viipuri,* toim. Anu Koskivirta, Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 18. Helsinki: VSKS, 224–242.

Kuhn, Thomas K & Albrecht-Birker, Veronika (2017), Zwischen Aufklärung und Moderne: Erweckungsbewegungen als Erweckungsbewegungen als historiographische Herausforderung. *Religion – Kultur - Gesellschaft. Studien zur Kultur- und Sozialgeschichte des Christentums in Neuzeit und Moderne.* Berlin: Lit Verlag.

Kunze, Erich (1988), Zur Geschichte der wissenschaftlichen Beziehungen zwischen der Georgia Augusta und der Academia Abonensis. *Gelehrte Kontakte zwischen Finnland und Göttingen zur Zeit der Aufklärung. Ausstelung aus anlass des 500-jährigen Jubiläums des finnischen Buches,* hg. Esko Häkli. Göttingen: Staats Univ. Bibliothek Göttingen.

Luther, Georg (2001), Akiander, Matthias (1802–1871). *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu.* Studia Biographia. Helsinki: SKS. (URN:NBN:fi-fe20051410, luettu 27.3.2018).

Manninen, Juha (2000), *Valistus ja kansallinen identiteetti. Aatehistoriallinen tutkimus 1700-luvun Pohjolasta.* Historiallisia tutkimuksia 210. Helsinki: SKS.

Matikainen, Olli (2014), Luterilainen kirkko Viipurin läänissä 1812–1918. *Viipurin läänin historia V. Autonomisen Suomen rajamaa,* toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 103–126.

Neureuter, Hans Peter (2012), *Ein Finnlandbild in Nautlbeschreibungen zu August Thiemes Poem Finnland. August Thieme: Finnland,* Faksimile der Ausgabe Wiborg 1808 sowie der Zugabe zu dem Wiburgschen Schulprogram, hg. Robert Schweitzer. Aue-säätiön julkaisuja, Veröffentlichungen der Aue-Stiftung 27. Helsinki: Aue-Stiftung, 127–128.

Ollitervo, Sakari & Immonen, Kari (2006), Johdanto. *Herder, Suomi, Eurooppa,* toim. Sakari Ollitervo & Kari Immonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1060. Helsinki: SKS.

”Parikkalan kolmikko opin tiellä Vanhan Suomen saksalaisissa kouluissa”. *A.J. Europaeuksen jälkeläisten sukusanomat.* 1966 Syyskuu N:o 1–2 (44–45). (http://www.europaeus.info/aje44-45.htm, luettu 10.4.2018).

Paavolainen, Pentti (2016), Valistuskirjoista muistelmiin: Viipurin kirjallisia sukupolvia. *Muuttuvien tulkintojen Viipuri,* toim. Anu Koskivirta, Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 18. Helsinki: VSKS, 98–132.

Pärssinen, Jakob (1927), *Die Einwirkung der deutschen Pädagogik auf die Begründung und das Leben der deutschen Lehranstalten (1805–1843) im ”Alten Finnland”.* Pädagogische Studien und Kritiken 2. Weimar: Herman Böhlaus Nachfolger.

Rajainen, Maija (1940), *Vanhan Suomen koulut 1, Normaalikoulut vv. 1788—1806.* Helsinki.

Riikonen, Hannu K. (2006), J. G. Herderin tuntemus Turun akatemian piirissä Porthanin ja Franzenin aikana. *Herder, Suomi, Eurooppa,* toim. Sakari Ollitervo & Kari Immonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1060. Helsinki: SKS, 265–280.

Roessler, Johannes (2012), August Thieme (1780–1860). *August Thieme: Finnland,* Faksimile der Ausgabe Wiborg 1808 sowie der Zugabe zu dem Wiburgschen Schulprogram, hg. Robert Schweitzer. Aue-säätiön julkaisuja, Veröffentlichungen der Aue-Stiftung 27. Helsinki: Aue-Stiftung.

Roessler, Johannes (2008–2012), August Thieme: Ein ”Stiller” im Lande. Vita – Ausführlich. (http://august-thieme.de/vita_lang.html, luettu 9.4.2018).

Roessler, Johannes (2008–2012), August Thieme: Ein ”Stiller” im Lande. Zeugnisse. (http://august-thieme.de/zeugnis.htm., luettu 9.4.2018).

Ruuth, J. W. & Kuujo, Erkki (1973), *Viipurin kaupungin historia III osa.* Vuodet 1710–1812. Helsinki: Torkkelin Säätiö.

Ruutu, Martti (1937), Liperi eräänä herääväin kansallisten harrastusten tukikohtana. *Historiallinen Aikakauskirja* 1937, nro 2, 85–109.

Ruutu, Martti (1939), Rovasti A. J. Europaeus Suomen muinaisuuden tutkijana. *Historiallinen Aikakauskirja* 1939, n:o 3–4.

Ruuttu, Maija (1930), Jaakko Juteini viipurilaisena opettajaehdokkaana. *Historiallinen Aikakauskirja* 28, 103–105.

Sarjala, Jukka (2018), Mitä kuuluu Turun romantiikalle? – Tutkimushistoriaa ja uusia näköaloja. *Historiallinen Aikakauskirja* 1/2018, 69–81.

Sarviaho, Samu (2016), Kaukokaipuun ja alkuperäisen itäisyyden lumoissa. Pohjois-Suomen varhaishistoriallinen karjalaisuus 1700-luvun lopun ja 1800-luvun alun suomalaisessa historiankirjoituksessa. *Historiallinen Aikakauskirja 114* (2016):4, 379–389.

Schröder, Stephan Michael (2009), *1809 und die Folgen: Finnland zwischen Schweden, Russland und Deutschland,* red. Jan Hecker-Stampehl. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag.

Schweitzer, Robert (1993), *Die Wiborger Deutschen.* Helsinki: Saksalaisen kulttuurin edistämissäätiön julkaisuja 6. Helsinki: Stiftung zur Förderung deutscher Kultur.

Schweitzer, Robert (2008, 1996), Die “Fibeln der Wiborger Aufklärung“. Die Schulprogramme des Wiborger deutschsprachigen Gymnasiums (1806 -1814) in ihrem Umfeld; eine gattungsgeschichtliche Studie. Finnland, das Zarenreich und die Deutschen. Aue-Säätiön julkaisuja 20. Helsinki: Aue-säätiö. Alkuperäinen teksti julkaistu teoksessa *Mundus librorum,* toim. Pärssinen, Leena & Rahikainen, Esko. Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja; 62. Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto, 209–242.

Schweitzer, Robert (Hg. 2010), *Zweihundert Jahre deutsche Finnlandbegeisterung: zur Entwicklung des deutschen Finnlandbildes seit August Thiemes „Finnland"-Poem von 1808.* Beiträge anlässlich des VII. Internationalen Symposiums zur deutschen Kultur und Geschichte im Europäischen Nordosten. Schriftenreihe des Finnland-Instituts in Deutschland, 1. Berlin: BWV, Berliner Wissenschafts-Verlag. Helsinki: Aue-säätiön julkaisuja.

Schweitzer, Robert (2010), Die „Wiborger" Perspektive – Deutsche im Nordosten, Reformen in Russland und finnische Identität. *Zweihundert Jahre deutsche Finnlandbegeisterung: zur Entwicklung des deutschen Finnlandbildes seit August Thiemes „Finnland"-Poem von 1808,* hg. Robert Schweitzer. Beiträge anlässlich des VII. Internationalen Symposiums zur deutschen Kultur und Geschichte im Europäischen Nordosten. Schriftenreihe des Finnland-Instituts in Deutschland, 1. Berlin: BWV, Berliner Wissenschafts-Verlag. Helsinki: Aue-säätiön julkaisuja, 19–24.

Schweitzer, Robert (Hg. 2012), *August Thieme: Finnland,* Faksimile der Ausgabe Wiborg 1808 sowie der Zugabe zu dem Wiburgschen Schulprogram, käänt. suomeksi Teivas Oksala, ruotsiksi Lars & Mats Hulden ja venäjäksi Mihail Kostolomov. Aue-säätiön julkaisuja, Veröffentlichungen der Aue-Stiftung 27. Helsinki: Aue-Stiftung.

Schweitzer, Robert (2012a), Aufklärung und National(-Romantik) in August Thiemes Dichtung Finnland. *August Thieme: Finnland,* Faksimile der Ausgabe Wiborg 1808 sowie der Zugabe zu dem Wiburgschen Schulprogram, hg. Robert Schweitzer. Aue-säätiön julkaisuja, Veröffentlichungen der Aue-Stiftung 27. Helsinki: Aue-Stiftung, 129–133.

Schweitzer, Robert (2012b), Nachwort des Herausgebers. *August Thieme: Finnland,* Faksimile der Ausgabe Wiborg 1808 sowie der Zugabe zu dem Wiburgschen Schulprogram, hg. Robert Schweitzer. Aue-säätiön julkaisuja, Veröffentlichungen der Aue-Stiftung 27. Helsinki: Aue-Stiftung, 113–118.

Schweitzer, Robert (2013), Saksalainen Viipuri. *Monikulttuurisuuden aika Viipurissa,* toim. Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 17. Helsinki. VSKS.

Sulkunen, Irma (2004), *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1831–1892.* Helsinki: SKS.

Söderhjelm, Werner (1915), *Åboromantiken och dess samband med utländska idéströmningar.* Åbo akademi kommitte. Borgå: Schildt.

Takolander, Alfons (1926), *Erik Gabriel Melartin: hans liv och verksamhet.* Helsingfors: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura.

Tarkiainen Kari (1985), *Porvoon piispa Magnus Jacob Alopaeus 1743–1818.* Helsinki: SHS.

Tarkiainen, Kari (2000), Porthan, Henrik Gabriel (1739–1804). *Kansallisbiografia*-verkkojulkaisu. Studia Biographica. Helsinki: SKS. (URN:NBN:fi-fe20051410, luettu 24.2.2018).

Teperi, Jouko (1965), *Vanhan Suomen suomalaisuusliike 1: Kehityspiirteitä ja edustajia 1830-luvulta 1850-luvun alkuun.* Historiallisia tutkimuksia 1. Helsinki: SHS.

Tommila, Päiviö (1989), *Suomen historiankirjoitus. Tutkimuksen historia.* Porvoo: WSOY.

Tudeer. L. O. Th., (1945), Die Wiburgsche Stadtbibliothek 1807–19. Eräitä pikkupiirteitä. Haltsonen Sulo et al (toim.), *Juhlakirja V. A. Koskenniemen täyttäessä 60 vuotta 8.VII.1945. Kirjallisuuden tutkijain seuran vuosikirja* 1945:1.

Väänänen, Kyösti (1975), *Pappissivistys Vanhassa Suomessa.* Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia 96. Helsinki: SKHS.

Ziolkowski, Theodore (1990), *German Romanticism and Its Institutions.* Princeton: Princeton University Press.

VIIPURIN VANHIN KAUPUNGINKIRJASTO 1808

RAINER KNAPAS

Kaupunkiporvariston uusiin kulttuurimuotoihin kuuluivat kaikkialla 1700-luvun Euroopassa lukuyhdistykset ja lainakirjastot. Ilmiö siirtyi lähinnä Saksasta vuosisadan jälkipuoliskolla myös Ruotsiin, kun 1790-luvulla perustettiin ensimmäiset luku- ja lainakirjastot Vaasaan ja Turkuun. Viipurissa pietarilainen C. T. Dahlgren avasi ensimmäisen lainakirjaston 1785. Pari vuotta toimineessa kirjastossa oli noin 500 nidettä 1700-luvun saksalaista kirjallisuutta. Seuraava lukukirjasto, *Lesebibliothek,* aloitti toimintansa 1806. Taustavaikuttajina olivat edellisenä vuonna perustetun uuden, saksankielisen kymnaasin opettajat. Varsinaisena perustajana oli uskonnon, filosofian, antropologian ja Raamatun selitysopin yliopettaja August Wilhelm Tappe, Göttingenin ja Erfurtin yliopistojen kasvatti.

Tappen aloitteesta tästä kirjastosta muodostettiin 1808 laajempi, julkinen Kaupunginkirjasto, *Stadtbibliothek.* Tappe lähetti kiertokirjeen Viipurin virkamiehille, upseereille ja johtaville porvareille kutsuen heitä liittymään kirjaston jäseniksi kymmenen ruplan vuosimaksua vastaan. Tappe vetosi siihen, että ”miltei jokaisella sivistyneen maailman kaupungilla” oli oma julkinen kirjastonsa ja hän halusi saattaa myös viipurilaiset osallisiksi ”eurooppalaisen kirjallisuuden parhaimmista ja uusimmista teoksista”. Kirjasto sai käyttöönsä kaksi huonetta Vanhan raatihuoneen ylemmästä kerroksesta ja se oli avoinna tunnin verran keskiviikkoisin ja lauantaisin. Kerralla sai lainata enintään kolme kirjaa.

Kaupunginkirjaston ensimmäinen luettelo painettiin Pietarissa vuonna 1808. Sen johdannossa Tappe esitteli kirjaston syntyhistorian ja luetteli arvojärjestyksessä sen kaikki perustajajäsenet, Viipurin sota- ja siviilikuvernööreistä alkaen: kenraaleita, upseereja, valtioneuvoksia, kirkonmiehiä, hallinnon virkamiehiä, raatimiehiä ja tunnettujen kauppahuoneiden edustajia. Jäseninä oli myös kolme vaikutusvaltaista rouvaa: kenraalitar Anna von Sutthoff, konsulinna Marie Hackman ja valtioneuvoksetar Christina Elisabeth Langell.

Kirjakokoelma

Vuoden 1808 luettelon mukaan kirjastossa oli 844 nimikettä. Sen jälkeen painettiin vuosittain lisäluetteloita ja vuonna 1810 kokoelma käsitti 1 356 nimikettä, niteitä oli huomattavasti enemmän. Luettelointi jatkui käsin kirjoitetuilla lisälehdillä, joista viimeinen on vuodelta 1819. Tällöin kirjastossa oli 1 964 numeroitua nimikettä, joista yhdeksänkymmentä prosenttia oli saksankielisiä, loppuosa jakautui melko tasan ranskan- ja venäjänkielisten teosten kesken. Ruotsinkielisiä kirjoja ei ollut yhtäkään.

Sisältönsä puolesta Kaupunginkirjasto seurasi monipuolisesti aikakautensa saksalaista kirjallista kulttuuria ja siinä olivat edustettuina kaikki sen lähivuosikymmenten vaiheet ja koulukunnat 1700-luvun lopulta aivan uusimpiin uutuuksiin. Alkuun Tappe tilasi Viipuriin nimenomaan saksalaisten aikalaiskirjailijoiden teoksia: edustettuina olivat Lessing, Herder, Goethe, Schiller, Christoph Martin Wieland ja Jean Paul. Lisäksi hankittiin englantilaisia klassikoita saksankielisinä käännöksinä, kuten Sternen *Tristram Shandy,* Thomsonin *The Seasons,* Youngin *Night Thoughts* tai *Ossianin laulut.* Näytelmiä oli runsaasti, erityisesti suositun

August von Kotzebuen tuotantoa sekä luonnollisesti romaaneja, ajanvietekirjallisuutta ja matkakuvauksia.

Saksalaisen romantiikan kauden uutta kirjallisuutta saatiin heti tuoreeltaan Viipuriin. Luetteloissa esiintyy Novaliksen, A. W. Schlegelin, Heinrich von Kleistin, Ludwig Uhlandin, de la Motte Fouquén ja E. T. A. Hoffmannin teoksia jo niiden ilmestymisvuosina. Viipurin sijainti pietarilaisen kulttuurin vaikutuspiirissä toi kirjastoon omat lisänsä. Venäjän kirjallisuuden silloiset suosikkinimet esiintyvät nekin kirjaston kokoelmissa: Nikolai Karamzin, näytelmäkirjailijat Sumarokov ja Heraskov sekä kirjailijana tunnettu Viipurin siviilikuvernööri Nikolai Emin. Venäjänkielisinä käännöksinä kirjastossa tulivat vastaan Goethe, Schiller, Lafontaine, Kotzebue, Molière, Marmontel, Chateaubriand sekä vanhoista klassikoista Cicero ja Vergilius.

Saksalaisuus Venäjällä

Saksankielistä *Russica*-kirjallisuutta – historiaa, matkakuvauksia, hallitsijoiden elämäkertoja – oli suhteellisen runsaasti, samoin ajankohtaista sotahistoriaa ja Napoleon-aiheista kirjallisuutta. Viipurin Kaupunginkirjaston valikoimassa oli esillä kaksi erilaista, ranskalaisvastaista näkökulmaa Napoleonin aikakauden tapahtumiin: toisaalta venäläinen patriotismi ja toisaalta nouseva saksalainen kansallismielisyys ja sen radikaalitkin edustajat, kuten Friedrich Schleiermacher, Ernst Moritz Arndt, Gottfried Seume, Johann Gottlieb Fichte tai sotarunoilija Theodor Körner.

Kirjastoon ei hankittu sanomalehtiä, mutta aikakausi- ja sarjajulkaisut vahvistivat yhteyttä Viipurin kahteen saksankieliseen kulttuuripiiriin, Venäjän ja varsinaisen Saksan suuntaan. Tartosta saatiin *Dorpater Zeitung* ja Pietarista siellä julkaistuja aikakauskirjoja: *Der Zuschauer, Nordisches Archiv* ja *Ruthenia*. Kirjaston valikoimaan ei kuulunut lainkaan luonnontieteellistä, teologista tai uskonnollista kirjallisuutta. Kokonaisuutena se oli nimenomaan sekularisoidun, uudenlaisen maallisen sivistyksen, *Bildungin*, edustaja. Samaan aikaan oli myös Viipurin kymnaasin suojiin koottu huomattava kirjakokoelma, joka 1812 käsitti jo noin 2 500 nidettä.

Stadtbibliothekin noin kymmenen vuotta kestänyt kukoistusvaihe oli selvästi sidoksissa kymnaasin ympärille kehittyneisiin saksankielisiin sivistyspyrkimyksiin. Viipuri sai osansa Aleksanteri I:n koulutus- ja yliopistouudistuksista, joihin kuului koko koulujärjestelmän uudelleenorganisointi yliopistojen alaisiin opetuspiireihin. Viipurin kohdalla koulujen opetusta johdettiin Tarton uudesta saksankielisestä yliopistosta, jonne myös Vanhan Suomen alueelta kotoisin olevat ylioppilaat ohjattiin. Viipurin kuvernementti oli monessa suhteessa verrattavissa Venäjän läntisiin Itämeren provinsseihin, joissa saksan kielellä oli valta-asema kaupunkiporvariston, luterilaisen kirkon ja kirjallisen kulttuurin piirissä.

Kaupunginkirjaston perustaminen, sen toiminta ja sen suoraan saksalaisista alkulähteistään välittämä kirjallinen kulttuuri on Viipurin historiassa esimerkki sen moninaisista, kieleen sidottujen kulttuurimuotojen ”kotiuttamisesta”. Kaukana Saksasta, Venäjän valtakuntaan kuuluneessa kuvernementtikaupungissa kulttuurin sisältö ja painotukset mukautuivat paikallisiin oloihin, mutta myös muuttivat niitä.

Vuoden 1812 jälkeen Viipurin saksankielinen kulttuuri joutui vähitellen väistymään ruotsinkielisen tieltä ja 1830-luvun kuluessa nousivat myös suomenkieliset sivistysharrastukset

näkyvästi esille. August Wilhelm Tappe oli muuttanut Viipurista Pietariin jo 1814 ja hänen *Stadtbibliothekinsa* toiminta hiipui. Vuonna 1841 kaupunkiin perustettiin uusi ”Ruotsalainen ja suomalainen Lukuseura ja Lainakirjasto”, joka kymmenen vuoden päästä otti haltuunsa myös edeltäjänsä saksankieliset kirjat. Näistä yhdistetyistä kokoelmista muodostettiin 1861 uusi kaupunginkirjasto.

Tutkimuskirjallisuus

[August Wilhelm Tappe] (1808), *Erstes Bücher-Verzeichniss der Wiburgschen Stadtbibliothek*. St. Petersburg: M.C. Iversen.

Sven Hirn (2009), Karjalan kaupunginkirjastot Viipuria myöten. *Suomen yleisten kirjastojen historia,* toim. Ilkka Mäkinen. Helsinki: BTJ Finland, 814–846.

Rainer Knapas (2017), Viipurin vanhin kaupunginkirjasto. *Bibliophilos* 1, 30–37.

JYRKI HAKAPÄÄ

Kirjat viipurilaisten hyllyillä: kirjahuutokauppojen kertomaa

Kirjahuutokauppojen historia kertoo sekä kirjallisen kulttuurin pysyvyydestä että sen nopeista muutoksista. Huutokauppoihin toimitettujen kokoelmien luettelot antavat tietoja entisten omistajien, ehkä jopa heitä edeltäneiden sukupolvien, tavoista ja mieltymyksistä hankkia teoksia tai suurempia kirjastokokoelmia. Ostajien valinnat paljastavat vuorostaan kirjojen jatkuvan kulkeutumisen uusille lukijoille. 1700-luvun lopun ja 1800-luvun alkupuolen kirjallista kulttuuria voikin tarkastella aivan hyvin pikemminkin jatkuvana kirjallisten tuotosten virtana kuin niiden keräämisen ja omistamisen aikakautena.[1]

Virran tarkastelu ei onnistu helposti, sillä se vaatii sekä henkilö- että nidekohtaisesti painotuotteiden käytöstä kertovien lähteistöjen löytymistä. Niitä on harvemmin tarjolla. Viipurilaisen 1800-luvun alkupuolen kirjallisen kulttuurin hahmottaminen ei ole sen helpompaa kuin muiden kaupunkien, sillä paikalliset kirjapainot, kirjansitojat ja kirjakaupat eivät ole juuri jättäneet jälkeensä arkistomateriaalia, ja kirjojen omistuksesta kertovia perukirjoja on säilynyt niukasti. Aiemmin tutkimattoman aineiston tarjoavat kuitenkin Viipurin maistraatin arkistossa säilyneet huutokauppaluettelot, joita on luettavissa varhaisimmillaan vuosilta 1831–1833 ja 1840–1845.[2] Keskityn tässä artikkelissa niiden antiin.

Kirjallisen kulttuurin osalta 1800-luvun alkupuolen Viipurin tarkastelu alkaa monesta mielenkiintoisesta lähtökohdasta: monikielinen yhteisö, jonka useimmat jäsenet itsekin olivat monikielisiä, kaupungin korkeatasoinen ja sekä poikien että tyttöjen koulutusta painottava koulutraditio sekä Suomen oloissa poikkeuksellisen laajat kaupan ja kulttuurin yhteydet yhtäältä Pietariin ja toisaalta manner-Eurooppaan, erityisesti sen saksankieliseen kulttuuripiiriin. Nämä kaikki kielivät potentiaalisesti vahvasta ja kirjavasta kirjallisen ja kulttuurielämän läsnäolosta.[3]

Kirjallisen kulttuurin luomisen kannalta viipurilainen yhteisö kuului suuriruhtinaskunnan edelläkävijöihin. Anders Cederwallerin toiminnan myötä kaupunkiin saatiin pysyvästi kirjapaino jo vuodesta 1814 lähtien.[4] Tilaustöiden painamisen ohella Cederwaller kustansi julkaisuja itse: kaikkien 1800-luvun alkupuolella aloittaneiden kirjapainojen tavoin erityisesti paikallista sanomalehteä,

mutta poikkeuksellisen merkittävässä määrin myös paikallisten kirjoittajien teoksia. Sitä paitsi, jos Cederwaller ei itse pystynyt kustannustyöhön, kirjapainon olemassaolo joka tapauksessa mahdollisti omakustantamisen.[5] Ei pidä myöskään unohtaa suurkaupunki Pietarin läheisyyttä, sillä sen painotalot olivat jo pidempään tuottaneet viipurilaisten kirjailijoiden julkaisuja, esimerkiksi August Thiemen varhaisen kansallisromanttisen runoelman *Finnland* vuonna 1808.

Aikakausi on siis paikallisen ja kansainvälisen kulttuurin kohtaamisen historiaa kontekstissa, jossa kirjallinen kulttuuri loi perustaa suomalaisen yhteiskunnan hahmottamiselle ja kehittämiselle. Itsestään selvää kirjojen ostaminen ei kuitenkaan ollut, kuten viipurilaisen suurkauppiaan Marie Hackmanin välinpitämättömyys kirjoja kohtaan osoittaa. Hackman hankki kaunokirjallisuutta vain vanhimmalle pojalle. Kauppatoimiin, keittiön tarjoilujen ja puutarhan hoitoon perheellä oli teoksia, mutta niitäkin oli kertynyt pääasiassa edelliseltä sukupolvelta. Omakohtaisen kirjallisen elämän kiinnostuksen puute ei kuitenkaan estänyt Hackmania olemasta mukana perustamassa Viipurin Suomalaista Kirjallisuusseuraa.[6]

Toisaalta Cederwaller ja hänen vuodesta 1837 liikettä hoitaneet jälkeläisensä näyttävät olleen jonkin verran passiivisia kirjojen myyjiä tai välittäjiä.[7] 1840-luvulle asti painotuotteista kiinnostuneet viipurilaiset, esimerkiksi paikallisen lyseon opettajat, porvarit ja papit, tilasivatkin usein tarvitsemansa Helsingistä Gustaf Otto Waseniuksen kirjakaupasta.[8] Viipurilaisen sivistyneistön kirjallisen kiinnostuksen tyydyttäminen vaati oman aktiivisuuden ja tuotteliaisuuden ohella kiinteitä yhteyksiä moniin kansainvälisten kirjamarkkinoiden keskuksiin.

Minkälaisista teoksista viipurilaiset sitten olivat kiinnostuneita ja ketkä heistä painotuotteita hankkivat? Kirjallisen kulttuurin käyttäjistä ja kuluttajista, lukijoista, tiedämme erittäin vähän. Tämä ei sinänsä ole mikään yllätys, sillä ylipäänsä 1800-luvun alkupuolen lukijoista voi Suomessa löytää hyvin rajallisesti tietoa. Yhteiskunnallisesti kattavia katsauksia voi periaatteessa luoda perunkirjoitusten ja kirjahuutokauppojen myyntiluetteloiden avulla. Näitä lähteitä on käytetty 1800-luvun osalta hyvin harvoin silloinkin, kun niitä olisi löydettävissä.

PAINOTUOTTEIDEN HUUTOKAUPPAAMISEN YLEISPIIRTEET

Huutokaupoissa tarjottiin ostettavaksi pääosin viipurilaisten henkilöiden myytäväksi asettamaa omaisuutta. Useimmiten kyse oli vastikään menehtyneen henkilön omaisuuden myynnistä, joskus myös velkojien vaatimuksesta järjestetystä kaupankäynnistä tai matkalaisen päätöksestä keventää kuormaansa tai kasvattaa matkakassaansa. Viipurin kaupungilla oli yksinoikeus huutokaup-

pojen järjestämiseen: tutkittuna aikakautena irtonaisen omaisuuden huutokauppaamisen järjestäminen oli annettu kelloseppä Carl (Charles) Elfströmin[9] tehtäväksi. Elfström ilmoitti kustakin huutokaupasta paria viikkoa aiemmin paikallisessa sanomalehdessä, isännöi huutokauppatilaisuuksia, kirjasi myyntitapahtumat muistiin ja tilitti voitot asianomaisille. Jos kyse oli yksin kirjojen myynnistä, hän järjesti tavallisesti etukäteen potentiaalisten ostajien saataville käsinkirjoitetun luettelon tarjolla olevista teoksista.[10]

Viipurilaisissa sanomalehdissä oli säännöllisesti ilmoituksia huutokauppojen järjestämisestä. Kirjakokoelmien myynneistä on sen sijaan vain vähän mainintoja. Kelloseppä Elfström ilmoitti 1830- ja 1840-luvulla seitsemästä nimenomaan painotuotteisiin keskittyvästä huutokaupasta, joista kaikki pidettiin 1840-luvun alkupuolella. Säilyneiden huutokauppaluetteloiden mukaan useissa muissakin huutokaupoissa myytiin toki muiden tavaroiden ohessa kirjoja ja muita painotuotteita. Säilyneistä lähteistä löytyykin yhteensä 30 henkilön kirja- ja muiden painotuotekokoelmien huutokauppatilaisuutta.[11]

Myyntitilaisuuksien myötä alustavia luetteloita täydennettiin, kun painotuotteiden osalta niihin päätyi alkuperäisen omistajan ja myytävien painotuotteiden tietojen lisäksi myyntipäivä(t), tieto myyntihinnasta sekä ostajasta. Usein luetteloon on merkitty myös perunkirjoituksessa tehty arvio teoksen arvosta. Teostietojen kattavuus vaihteli suuresti: parhaissa, mutta harvoissa tapauksissa myyntiluettelo sisältää painotuotteen kirjoittajan nimen sekä teoksen nimen, painopaikan ja -ajan. Useimmiten viitataan kuitenkin vain teoksen otsikkoon parilla sanalla. Mitä pienempi kokoelma oli, sitä todennäköisemmin kirjat oli niputettu paketiksi, jonka yksittäisiä nimekkeitä ei mainita ollenkaan. Myös tiedot ostajista ovat useimmiten rajallisia, sillä tavallisimmin mainitaan pelkkä ostajan sukunimi.

Säilyneet myyntitiedot ovat epätäydellisiä, mikä tarkoittaa merkittävää työmäärää myytyjen teosten ja niiden ostajien tunnistamiseksi. Myyntiin asetetuista painotuotteista syntyy 1232 ”ostotapahtuman” luettelo, josta muodostuu hieman yli 1600 nimekkeen myyntikokonaisuus. Nimekkeiden tai niteiden tarkaa määrää on mahdoton sanoa, sillä joissakin tapauksissa nimeke- tai nidemäärää ei ilmoiteta.[12]

Kokonaisuutta tarkasteltaessa on muistettava aineiston aukollisuus. Yksikin uusi arkistolöytö, tai yhdenkin nyt löytyneen huutokauppaluettelon jääminen huomaamatta, voisi tai olisi voinut muokata kokonaisuutta merkittävällä tavalla. Eheältä vaikuttavan kokonaiskuvan sijaan huutokaupat tarjoavatkin näköalan niihin mahdollisuuksiin ja esimerkkitapauksiin, jotka ovat muiden tutkimusten avulla sidottavissa osaksi 1800-luvun kirjallisen kulttuurin yleispiirteitä.

VIIPURIN HUUTOKAUPPAPÖYTÄKIRJOJEN MERKINNÄT PAINOTUOTTEISTA 1831–1845

* -merkintä: nimekkeitä on vähintään annettu lukumäärä.

Yksi tai useampi luettelomerkintä sisältää useampia kuin yhden nimekkeen.

v	kk	pvm	Entinen omistaja / myyjä	ammatti	luettelomerkintöjen määrä	nimekkeiden määrä
1831	10	17	Cederwaller, Anders	kirjanpainaja	5	5
1831	11	19	Borenius, Christian	sihteeri (lääninhallinto)	1	1
1831	12	7	Benedotto, Hirsch	optikko	1 laatikollinen	tuntematon
1832	1	27	Luthman, Claes Theodor	konttoristi (lääninhallinto)	9	10
1832	2	6	tuntematon	tuntematon	3	15
1832	3	16	tuntematon	tuntematon	14	14
1832	5	28-29	Ignatius, Johan	kauppias, Tanskan konsuli	84	85
1832	7	13	Evert, Johann Carl	lukion lehtori	59	183*
1832	7	31	Björkelund, Gabriel	kruununvouti	6	6
1833	1	9	Backman	kauppiaan leski	39	40*
1833	4	17	Holm	tohtorinna	17	17
1833	5	14	Sulimov, Daniel	kenraalimajuri, insinööri	27	39
1833	5	20	Hällström, Anders	raatimies	45	58
1840	3	23-24	Eneberg, Anders	luutnantti	12	12
1840	4	20	Grönlund, Eric Johan	lääninkamreeri	23	83*
1840	9	29	Grönlund, Eric Johan	lääninkamreeri	195	195*
1841	4	21	Heyno, Gustaf Johan	kauppias, kauppaneuvos	2	13
1841	8	16-19	Granat[h], Anders Johan	seppä, sekä puoliso Maria	7	27
1841	9	10	Grönlund, Eric Johan	lääninkamreeri	4	4
1841	10	19	Christensen, Robbert, Reinhold	puutarhamestari	1	2*
1841	11	20	Dannenberg, Wilhelmina	valtioneuvoksetar	16	16
1841	12	15	Grönblad, Ferdinand	varalääninsihteeri, kihlakunnantuomari	28	46
1842	2	14	af Tengström, Johan Magnus	eläin ja kasvitieteen professori	335	339
1842	4	18	Bartram, Charlotte Helena	leski	1	2*
1843	3	7	Buchman, Johan Reinhold	kunnallispormestari	45	63
1843	7	12	Forstén	kanslisti	59	59
1843	12	13-14	von Butzow, Julie	neiti	4	8
1845	1	20-25	Wirol[a]in, Peter	kauppias	29	30*
1845	3	14-19	Ståhlman, Alexander Wilhelm	kämnerinoikeuden esimies	25	57*
1845	11	12	Mennander, Jonas Henrik	kunnallispormestari	137	175*

Myyntiin asetettu kokoelma ei välttämättä sisältänyt edellisen omistajan koko kirjastoa. Myyntiä varten valmistelluissa luetteloissa on jonkin verran merkintöjä niteistä, joita itse myyntitilaisuudessa ei enää löytynytkään kaupattavaksi. Merkittävin osa poistoista johtuu sensuurista, sillä Venäjän keisarikunta sääteli saatavilla olevan kirjallisuuden sisältöä, ja tarkasti sekä kaikki alueelle painettavaksi annetut käsikirjoitukset, että maahan tuotavat tai siellä myytävät painotuotteet. 1800-luvun alkupuolella sensurointi koski erityisesti Venäjän lähihistorian käsittelyä, Ranskan vallankumouksen tai Napoleonin ajan saavutuksia sekä moraalittomiksi koettua kaunokirjallisuutta.[13] Tällaisia teoksia sensuuriviranomaiset etsivät huutokauppaluetteloista ja poistivat ne tarvittaessa myynnistä. Joskus poistoissa kyse oli kuitenkin arvottomista tai huonokuntoisista pienpainatteista, joille ei odotettu löytyvän ostajia.

Teosten ostaminen ei välttämättä ollut merkki henkilökohtaisesta kiinnostuksesta, vaan huutokauppaluetteloon merkitty ostaja on saattanut sopia teoksen hankkimisesta jollekin toiselle henkilölle. Myyjien tai ostajien luettelot eivät myöskään kerro hankittujen kirjojen käytöstä tai edes säilymisestä ostajan kokoelmassa. Tiedossa olevat samanaikaiset esimerkit Helsingistä osoittavat, että huutokauppahankintojen näkyvyys perukirjassa esitetyssä kirjastoluettelossa voi olla hyvinkin heikko. Huutokaupoista hankitut kirjat eivät siis välttämättä jääneet ostajansa omistukseen.[14]

HUUTOKAUPPOJEN TARJONTA

Myyntiin annettujen niteiden määrä vaihteli merkittävästi huutokaupasta toiseen. Tiedossa olevista kirjahuutokaupoista suurin oli eläintieteen ja kasvitieteen professori Johan Magnus af Tengströmin helmikuussa 1842 myyntiin annettu vajaan 350 teoksen kokoelma. Pienimmillään kyse oli yksittäisen niteen myynnistä muiden tavaroiden joukossa. Näin kävi esimerkiksi kaupungin rahastonhoitajan Christian Boreniuksen omaisuuden huutokaupassa marraskuussa 1831.[15]

Useimmiten kyse oli säätyläistön jäsenten kirjastojen myynnistä. Reilut puolet myydyistä kokoelmista oli läänin- ja kaupunginhallinnon tai oikeuslaitoksen virkamiesten sekä kauppiaiden kirjastoja. Merkittävimpiä niistä olivat lääninkamreeri Eric Johan Grönlundin lähes kolmensadan niteen kokoelma, joka myytiin kolmessa eri huutokaupassa vuosina 1840–1841, pormestari Jonas Henrik Mennanderin 175 nimekkeen kokoelma vuodelta 1845 sekä kauppias ja Tanskan konsuli Johan Ignatiuksen hieman yli 80 nimekkeen kirjaston myynti vuodelta 1832.

Suurimmatkaan tiedossamme olevat huutokaupatut kirjakokoelma eivät olleet kovin laajoja. Jo 1700-luvun lopulta Viipurista tunnetaan 500 nimek-

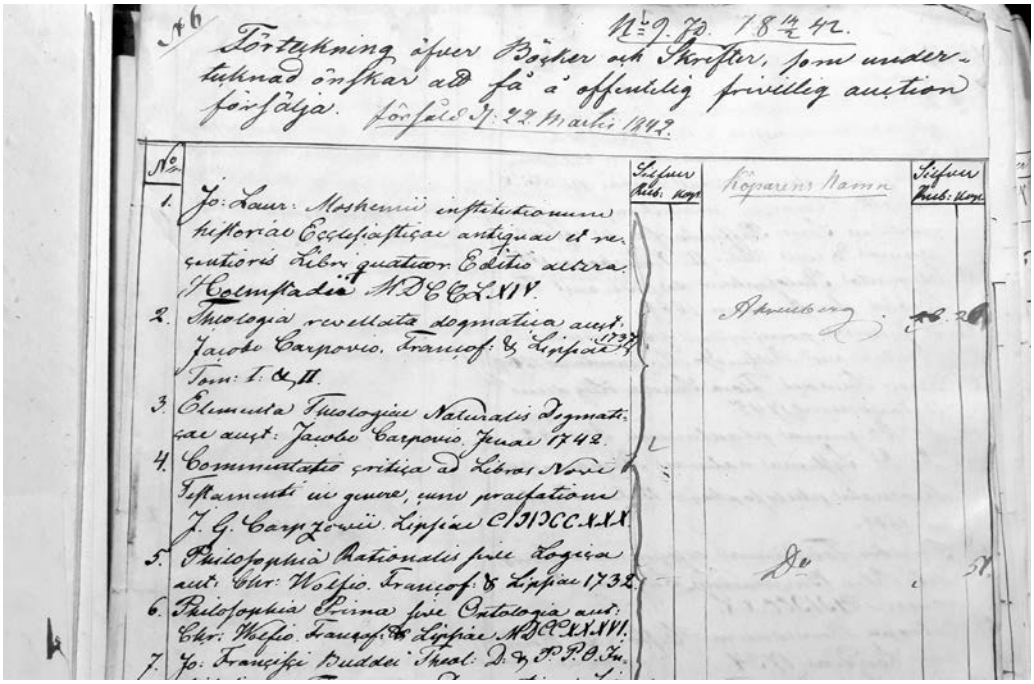

Förteckning öfver Böcker och Skrifter, som undertecknad önskar att få å offentlig frivillig auction försälja. Försäld d. 22 Maii 1842.

Viipurista on säilynyt ainoastaan käsikirjoitettuja huutokauppaluetteloita. Kuvassa Prof. Johan Magnus af Tengströmin maaliskuussa 1842 myydyn kokoelman luettelon aloitus.

keen yksityinen kirjasto, puhumattakaan läheisen Monrepos'n kartanon 4300 nimekkeen kirjastosta.[16] Paikallisen lainakirjastonkin kokoelmissa oli 1830-luvun alussa jo yli 2700 nidettä. Koko kaupunkiyhteisöä tarkasteltaessa muutaman kymmenenkin teoksen kotikirjasto oli vielä 1800-luvun alkaessa poikkeuksellinen. Seuraavina vuosikymmeninä kirjojen omistus yleistyi ja kokoelmat kasvoivat, mutta huutokauppaluettelot kertovat kuitenkin yli sadan nimekkeen yksityiskirjastojen olleen harvinaisuuksia.[17]

Virka- tai raatimiehen jäljiltä jäi tavallisesti muutaman kymmenen niteen kokoisia kirjastoja myytäväksi. Alimpien virkamiesten tarjolle asetetut kirjakokoelmat saattoivat kuitenkin koostua vain muutamista niteistä. Säätyläistön naisten kirjakokoelmia myytiin sekä omina kokonaisuuksinaan että puolisoiden nimiin laitettujen kirjastojen osina. Niistä viidestä naisesta, jotka huutokaupoissa mainitaan kirjojen entisinä omistajina, kauppias Backmanin puolison Margarethan 39 niteen kokoinen, suhteellisen tarkasti luetteloitu kokoelma on merkittävin.

Professori af Tengströmin sekä Viipurin lukion opettajan Johann Carl Evertin suuret kokoelmat tuovat oman, koulutusta painottavan lisänsä säätyläistön kokoelmiin. Kahden upseerin sekä kirjanpainaja Cederwallerin pieni myyntikokoelma voidaan liittää samaan kokonaisuuteen. Näiden henkilöiden

jälkeen myyntikokoelmien luetteloon jääkin vain hyvin pieni käsityöläisten sekä satunnaisen matkaajan myyntiin tarjoama kokonaisuus. Painotuotteiden myynti Viipurin huutokauppakamarilla oli selkeästi porvariston ja sivistyneistön toimintakenttää.

MYYDYT PAINOTUOTTEET

Huutokaupatut painotuotteet muodostavat omalaatuisen kokonaisuuden verrattuna aikakauden kirjakauppojen tarjontaan. Jälkimmäisissä keskityttiin juuri julkaistujen painotuotteiden myyntiin. Myyntimenestystä tarkasteltiin vuosittain, mitä seurasi päätös myymättä jääneiden niteiden palauttamisesta kustantajalle tai niteiden siirtämisestä kirjakaupan syrjäisemmille hyllyille ja alennushyllyille. Koulukirjat ja uskonnolliset teokset samoin kuin toistaiseksi vain vähäisissä määrin julkaistu suomenkielinen kirjallisuus eivät olleet aivan samassa mitassa riippuvaisia nopeasta myyntikierrosta, mutta varsinkin säätyläistön suosikkilukemisto, ruotsinkielinen kaunokirjallisuus, merkitsi kirjakauppiaiden tarjonnassa jatkuvasti vaihtuvien teosten paraatia.[18]

Jos lukija ei siis ollut hankkinut haluamaansa teosta kohta sen julkaisun jälkeen, niteen löytäminen saattoi olla hyvin hankalaa. Viipurissa oli toki vuonna 1806 perustetun lukuseuran kirjasto[19], mutta sen tarjonta oli lähes yksinomaan saksankielistä aina 1830-luvun loppuun saakka. Siitä eteenpäin kirjaston luetteloihin alkoi ilmestyä myös ruotsinkielisiä teoksia, ja 1840-luvun alussa kaupunkiin perustettiin ruotsin- ja suomenkielinen lukuseura ja lainakirjasto.[20]

Muutamaa kymmentä poikkeusta lukuun ottamatta kaikki huutokauppojen kautta tarjolle tulleet painotuotteet olivat huutokauppaamisensa hetkellä kirjakauppojen tarjonnan myyntisykliä vanhempia ja siten hankalasti saatavilla olevia teoksia. Tarjonta ei kuitenkaan ollut ikäloppujen niteiden jatkuvaa virtaa, sillä Viipurin kirjahuutokauppojen julkaisuvuosiltaan tunnistetuista painotuotteista vain vajaa puolet oli julkaistu 1600- tai 1700-luvulla.[21]

Tunnistettujen 1600- ja 1700-luvulla julkaistujen teosten tarjonta keskittyi sitä paitsi erittäin voimakkaasti vain kolmeen huutokauppaan: vajaa kuusikymmentä prosenttia näistä teoksista tuli tarjolle edellä mainitussa af Tengströmin kirjahuutokaupassa, lopuistakin yli puolet Johan Ignatiuksen toukokuussa 1832 ja vt. lääninkamreeri Eric Johan Grönlundin marraskuussa 1841 järjestetyissä huutokaupoissa. Vanhempien teosten tarjonta oli siis hyvin riippuvaista muutamasta harvinaisesta myyntitapahtumasta, kun taas 1800-luvulla julkaistu tarjonta levittäytyi suhteellisen tasaisesti eri huutokauppatilaisuuksiin.

Kirjakauppojen merkittävintä tarjontaa, eli aivan uusinta kirjallisuutta, tuli huutokaupoissa tarjolle hyvin harvoin. Vain nelisenkymmentä kertaa myyn-

tiin asetettiin alle viisi vuotta ennen huutokauppaan päätymistään painettuja teoksia. Näistä teoksista lähes kaikki myytiin kolmessa 1840-luvun alun huutokaupassa: edellä mainitun lääninkamreeri Eric Johan Grönlundin syyskuussa 1840 järjestetyn, Viipurin läänin varalääninsihteeri Ferdinand Grönbladin marraskuussa 1841 pidetyn ja pormestari Jonas Henrik Mennanderin marraskuussa 1845 tarjolle tulleen kokoelman huutokaupoissa. Mennanderin 137 ostoksen kokoelman myyntiluettelosta olen tunnistanut 69 teoksen tai teossarjan julkaisuvuoden. Niistä 13 on 1820-luvulta (joukossa kaksi useamman teoksen sisältänyttä julkaisusarjaa), 1830-luvulta 21 teosta (joukossa kolme useamman niteen sisältänyttä julkaisusarjaa) ja jopa 17 vuosilta 1840–1843.

Vaikka huutokauppojen ja kirjakauppojen tarjonnassa oli perustava julkaisuajallinen ero, painotuotteiden kielten ja aihepiirien osalta huutokaupattavat rinnastuivat paremmin 1830- ja 1840-luvun uuteen tarjontaan. Tämä lisäsi ostajakunnan parissa niiden kiinnostavuutta. Viipurilaisen kirjallisen yhteisön dominantit kielet ruotsi ja saksa olivat tärkeimmät huutokauppojen teosten julkaisukielet. Huutokaupatuista teoksista oli ruotsinkielisiä hieman vajaa neljäkymmentä prosenttia ja reilu neljäsosa saksankielisiä.[22] Latina ja ranska olivat molemmat edustettuna alle sadalla teoksella eli noin seitsemällä prosentilla kokonaisuudesta. Muiden kielten julkaisumäärät jäivät hyvin pieniksi: venäjänkielisiä teoksia voi tunnistaa 35, suomen- ja englanninkielisiä teoksia kumpaakin kymmenen. Kielivalikoimaa laajensivat vielä muutamat kreikan- ja hepreankieliset teokset.

Sekä saksan- että ruotsinkielisiä teoksia oli tarjolla lähes kaikissa painotuotteita sisältäneissä huutokaupoissa. Latinankielisten teosten tarjonta oli sen sijaan keskittynyt paljon pienempään määrään eli kuuteen huutokauppaan. Af Tengströmin myyntikokoelma dominoi niiden parissa, sillä lähes kaksi kolmasosaa latinankielisistä teoksista myytiin hänen huutokaupassaan. Ranskan- ja venäjänkielisiä teoksia tuli tarjolle paljon pienempiä määriä, mutta niitä löytyi useammasta huutokaupasta. Kumpaakin kieltä oli tarjolla noin kymmenessä huutokaupassa, eikä yksikään niistä dominoinut kyseistä kielitarjontaa. Myös näitä pienemmät kieliryhmät jakautuivat suhteellisen tasaisesti moniin huutokauppoihin, eikä kukaan myyntikokoelmien omistajista ollut erityisesti kerännyt niistä omaa kokoelmaansa.

Saksan kieli hallitsi tarjolla ollutta, 1700-luvulla julkaistua kirjallisuutta. 1800-luvulla julkaistun tarjonnan osalta ruotsi asettui kaupungin kirjalliseksi valtakieleksi. Suurista kielistä se oli myös ainoa, jonka osalta tarjolla oli enemmän 1800- kuin 1700-luvulla julkaistuja teoksia. Tämä rinnastuu hyvin samanaikaiseen yleiseen ruotsinkielisen väestön aseman vahvistumiseen Viipurissa saksankielisen väestön kustannuksella.[23] Mitä pitemmälle 1800-luku kului, sitä

enemmän ruotsin asema korostui: esimerkiksi Mennanderin 1845 myydyn kirjaston 137 niteestä 107 oli ruotsin- ja vain 14 saksankielisiä. Muut Mennanderin kirjat kertoivat kuitenkin monikielisen säätyläistön pysyvyydestä: kokoelmaan kuului niin ranskankielisiä romaaneja kuin myös latinan-, venäjän- ja kreikankielisiä teoksia, mutta ei yhtään suomenkielistä teosta.

Jos kielimuutos oli selkeä mitä pidemmälle 1800-lukua tultiin, Suomen suuriruhtinaskunnassa painettujen teosten lisääntyminen tarjonnassa näkyi suhteellisesti sitäkin selkeämmin. Huutokauppaluetteloista voi tunnistaa 67 joko Turussa, Helsingissä tai Viipurissa painettua teosta.[24] Niistä jopa 55 on painettu vasta vuoden 1809 jälkeen ja niistäkin 35 eli yli puolet kokonaisuudesta vasta vuosina 1830–1843. Vuoden 1820 jälkeen painettujen teosten osalta vain Ruotsissa painettuja teoksia oli enemmän (varmasti tunnistettuja 149). Leipzigin, Pariisin, Pietarin tai minkään muunkaan kaupungin painotalojen tuotoksia ei näiltä julkaisuvuosilta asetettu enää tarjolle kuin satunnaisesti. Ruotsissa toimivat kustantajat hallitsivat vielä ajankohtaisia kirjamarkkinoita Suomen suuriruhtinaskunnassa, mutta paikalliset kustantajat alkoivat toisinaan kilpailla heidän kanssaan, välillä menestyenkin.

Sama kehitys oli nähtävissä huutokauppojen tarjonnan piirissä. Mikään aihepiiri tai kirjallisuuden laji ei hallinnut tarjonnan kokonaisuutta. Niistä vajaasta 1100 ostoksesta, joiden aihepiiri on tunnistettavissa, uskonnollinen ja kaunokirjallisuus kattoivat kumpikin vajaat 15 prosenttia. Tietokirjallisuuden kokonaisuus oli suurempi, jopa vajaa neljäkymmentä prosenttia. Tämä ryhmä on kuitenkin jaettavissa hyvin erityyppisiin alalajeihin, merkittävimmillään osittain kaunokirjallisuutta lähenevään historiaan (reilu 10 prosenttia kokonaistarjonnasta) ja kansainvälisen kaupan ja maantieteen kuvauksiin (vajaa 10 prosenttia kokonaistarjonnasta).

Lakia ja hallintoa käsitteli noin kahdeksan prosenttia tietokirjallisuuden teoksista, ja sanakirjojen ja kielioppien osuus on suunnilleen sama. Muun muassa terveys, kasvatus, luonto ja maatalous esiintyvät usein myyntiin tulleiden teosten aiheina, omina kokonaisuuksinaan kuitenkin selkeästi pienempinä määrinä.[25] Vain uskonnollista kirjallisuutta, kaunokirjallisuutta ja historiaa käsitteleviä teoksia oli tarjolla lähes jokaisessa huutokaupassa. Myös hallintoa ja lakia käsittelevät teokset sekä kieliopit ja sanakirjat kuuluivat sangen usein myyntiin tarjottuihin kokoelmiin.

Yleisistä samankaltaisuuksista huolimatta aihepiirit painottuivat eri tavoin eri huutokauppakokoelmissa. Yksittäisistä myyntikokoelmista huomio kiinnittyy luonnostaan niistä suurimpiin, koska tavallisesti niiden voi arvioida sisältäneen laajimman ja mielenkiintoisimman variaation erilaisia niin aikanaan ajankohtaisia teoksia kuin myös haluttuja tai vähintäänkin nykynäkökulmasta

katsottuna kiinnostavia kuriositeetteja. Viipurin huutokauppakamarin säilyneet arkistot osoittavat tällaisen ennakkokäsityksen esittämisen heikkoudet. Johan Magnus af Tengströmin lähes 350 nimekkeen myyntikokoelma on jo useasti mainittu. Sen sisältö oli tarjonnan kokonaisuuteen verrattuna poikkeuksellisen vanhaa, latinankielistä ja uskonnolliseen tai uskonnonfilosofiseen teemaan painottunutta. Harvinaisuuksia Tengströmin tarjolle tuomaan kokoelmaan toki kuului, mutta kiinnostivatko ne viipurilaista ostajakuntaa?

Pormestari Mennanderin vajaan 140 nimekkeen kokoelma oli taas yksi eniten kaunokirjallisuutta ja historiaa painottanein kirjasto. Sen myötä myyntiin tuli kaunokirjallisuutta jopa 24 myyntiartikkelin verran, mikä vastaa tunnistetuista 109 teoksesta yli 22 prosenttia. Historiaa käsitteleviä teoksia oli 19. Niiden joukosta erottuu erityisesti Ruotsin ja Ranskan lähimenneisyys. Pormestarille lain ja hallinnon tuntemus on tärkeää, joten näitä asioita käsitteleviä teoksia – laki- ja asetuskokoelmia sekä selitysteoksia – oli 16. Uskonnollisia teoksia myyntikokoelmassa oli vain yksi eli saksankielinen Raamattu. Pienimmissä myyntikokoelmissa uskonnollisuus taas oli merkittävässä asemassa: esimerkiksi luutnantti Enebergin maaliskuussa 1840 huutokaupattuihin 12 teokseen sisältyi ruotsinkielinen Raamattu, ruotsin- ja suomenkielinen virsikirja sekä viisi muuta uskonnollista teosta.

Yksittäisistä teoksista eniten näyttää myydyn virsikirjaa, jota oli tarjolla ainakin yhdeksässä huutokaupassa yhteensä vähintään kolmentoista niteen verran. Myös *Raamattuja* myytiin kahdeksassa huutokaupassa yhteensä 13 kappaletta, tarjolle niitä tuli ainakin ruotsin, saksan ja ranskan kielillä. Yhdeksässä huutokaupassa myytiin lakikirjaa, joista todennäköisesti yhtä lukuun ottamatta kyse oli vuoden 1734 Ruotsin valtakunnan laista, joka oli edelleen voimassa suuriruhtinaskunnassa.

Kaunokirjallisuuden osalta mikään yksittäinen teos ei noussut muita useammin esiin. Kirjailijoista suosituimpia olivat Walter Scott (kahdeksan mainintaa), Cicero (kuusi mainintaa) sekä Voltaire ja Friedrich Schiller (kumpikin viisi kertaa). Yksittäisten niteiden tarkastelu on kuitenkin hieman anakronistinen tapa etsiä 1800-luvun alun suosituimpia kaunokirjoja. Menestyneimpiä kaunokirjallisuuden julkaisuja olivat oikeastaan romaanisarjat, joita ostettiin puolen vuoden tai vuoden tilauksina.

Erityisesti Lars Johan Hiertan vuodesta 1833 lähtien julkaisema *Läsebibliothek af den nyaste utländska litteraturen* sekä Niklas Hans Thomsonin *Kabinets bibliothek af den nyaste litteraturen* (1835–1844) toivat tilaajiensa hyllyille vuosittain kymmeniä vihkoja, jotka jakautuivat useampiin teoksiin. Hiertan *Läsebibliothekin* vuosikertoja tai vihkopinoja mainitaan ainakin viidesti huutokauppatarjonnassa, minkä lisäksi sarjan yksittäisiä teoksia oli muutaman kerran

erikseen tarjolla. Myös Thomsonin romaanisarjaa tuli tarjolle vähintäänkin neljästi useamman teoksen verran. Viipurilaisten myydyistä kirjastoista näyttää lisäksi löytyvän usein uppsalalaisen Emanuel Bruzeliuksen jo vuosina 1819–1820 julkaiseman, 76-osaisen *Bibliothek der deutschen Classikerin* niteitä, joskin näin lyhyillä lähdemerkinnöillä sarjan yksittäiset teokset sekoittuvat helposti vastaavanlaisiin Saksassa tuotettuihin niteisiin.[26]

Tieto-, koulu- ja kasvatuskirjallisuuden osalta suosituimpien lista sisälsi Eukleideen matematiikkaa, Carl von Linnén biologiaa, Johann Bartholomäus Trommsdorffin lääketiedettä käsitteleviä teoksia sekä Carl Heinrichsin ruotsi-saksa -sanakirjan. Näiltä tekijöiltä myytiin kultakin neljästä kuuteen nidettä.

Valtaosa suosituimmista teoksista on kansainvälisiä antiikin tai valistuksen ajan suosikkeja. Kotimaisuuden asema nousee, jos kartoitetaan vain useimmiten huutokaupoissa esillä olleita, 1800-luvulla tuotettuja julkaisuja. Ajankohtaisista kaunokirjailijoista nousi parhaiten esiin Johan Ludvig Runeberg neljällä maininnalla. Myös tietokirjojen osalta kotimaiset teokset hallitsivat. Kolmesti myytiin niin Jacob Judénia (ruotsinkielisellä tekijänimellä julkaistu suomen kielioppia käsittelevä *Försök till utredande af finska språkets Grammatik*, 1818), oikeusoppinut Johan Gabriel von Bonsdorffia (*Stor-furstendömet Finlands kameral-lagfarenhet*, 1833), Suomen sekä Venäjän yhteiskuntia ja maantiedettä teoksissaan käsitellyttä Frans Peter von Knorringia (*Gamla Finland eller det fordna Wiborgska gouvernementet*, 1833) sekä Gabriel Reiniä (*Kejsaredömet Rysslands statistik i sammandrag*, 1837).

Siirtymä eurooppalaisesta kulttuuriperinnöstä kotimaisen tuotannon pariin on myyntiluetteloissa selkeä, joskin tulkinta perustuu melko pieneen nidemäärään. Varsinkin Mennander oli koonnut merkittävän kotimaisen kirjaston, sillä edellä mainituista kirjailijoista häneltä puuttui hyllystään vain Judén. Myös af Tengströmin myyntikokoelmaan mahtui poikkeuksellisen paljon – eli muutaman niteen verran – Suomen maaperällä painettuja teoksia. Ne olivat kuitenkin tavallisesti jonkin verran vanhempaa tuotantoa aivan 1800-luvun alusta tai jopa 1700-luvun puolelta.

Paljon teoksia jää historian hämäriin luetteloinnin heikkouden takia. Tavallisesti kyse on pienten kokoelmien kenties tavanomaisista niteistä, joita ei viitsitty luetteloida. Esimerkiksi Viipurin läpi matkanneen optikko Hirsch Benedoton omistamia kirjoja huutokaupattiin joulukuussa 1831. Elfström merkitsi muistiin vain ”yksi laatikko kirjoja”. Samantyyppinen kohtalo saattoi kohdata isompiakin kokoelmia: Viipurin lyseon opettajan Johann Carl Evertin heinäkuussa 1832 huutokaupattu lähes kahdensadan nimekkeen kokoelma on luetteloitu hyvin kursorisesti – vain kaksikymmentä nimekettä on mainittu nimeltä, muita on mahdoton tunnistaa.

Naisten omistamat kokoelmat kohtasivat usein saman kohtalon. Näin kävi rouva Evertille, valtioneuvoksetar Wilhelmina Dannenbergille, leskirouva Charlotta Bartramille ja merkittävissä määrin myös neiti Julie von Bützowille.[27] Vain kahden naisen kokoelmat luetteloitiin yksityiskohtaisemmin, mutta koska kauppiaanleski Margaretha Backmanin kokoelmissa on epäilemättä myös hänen miesvainajansa teoksia, tohtorinna Holmin 17 teosta vaikuttavat ainoalta mahdollisuudelta tarkastella naisen omistamia teoksia omana kokonaisuutenaan. Kokoelma on kuitenkin suhteellisen tavanomainen, sisältäen kaksi aapista, muutaman uskonnollisen teoksen, kaunokirjallisuutta, historiaa sekä hieman poikkeuksellisesti myös lastenhoito- ja nuorten kasvatusoppaita. Jälkimmäisistä huutokauppojen suosituin oli Pietarissa muutamaankin otteeseen 1810-luvulla painettu *Le Modèle des jeunes gens*, sama teos löytyi myös Eric Johan Grönlundin ja professori af Tengströmin myyntiluetteloista, jälkimmäisestä jopa kahdesti. Vaikka naisten nimissä onkin myyty kirjoja, perheellisten miesten jäljiltä myytyihin kirjoihin kuuluu toki teoksia, joita lukivat myös muut perheenjäsenet.

OSTAJAT

Entisten omistajien myyntiin tulleet teokset kertovat menneestä kiinnostuksesta kirjalliseen kulttuuriin, mutta kuka niistä oli enää myyntihetkellä kiinnostunut? Oliko vanhoilla teoksilla edes paikkaa uudella aikakaudella?

Lähes kaikki tarjolle asetetut painotuotteet menivät kaupaksi, sillä korkeintaan prosentti myyntiin päätyneestä tarjonnasta jäi myymättä.[28] Tämä menestys ei tosin riippunut pelkästään painotuotteiden kiinnostavuudesta, vaan Elfströmin omaksumista myyntitavoista. Ennen huutokauppaan päätymistään teosten arvo oli tavallisesti arvioitu esimerkiksi perukirjaa varten. Huutokauppaluetteloista käy ilmi, että perukirjaan kirjattu tai muusta syystä annettu arvo ei suinkaan ollut huutokaupan tavoite- tai edes lähtöhinta, vaan suurin osa teoksista myytiin paljon halvemmalla.

Lisäksi Elfström tapasi niputtaa merkittävän määrän tarjonnasta muutaman niteen kokoisiksi myyntipaketeiksi. Kyse oli ehkä tavasta päästä eroon sellaisistakin niteistä, jotka yksittäin myytävinä eivät olisi kiinnostaneet ketään, kun taas pakettiin pistettiin täkyksi yksi arvokkaammaksi arvioitu teos. Kauppa kävi, mutta ei ole yksiselitteisesti osoitettavissa, mikä tai mitkä kyseisistä teoksista olivat ne, joiden ostajaa varsinaisesti arveltiin kiinnostavan.

Myyntiin tuli siis painotuotteita kolmeltakymmeneltä henkilöltä, ostajia on sen sijaan arvioni mukaan tunnistettavissa jopa 108.[29] Painotuotteet hajaantuivat siis alkuperäistä laajemman lukijajoukon käsiin. Ostajien hankkimissa

OSTAJAT VIIPURIN KIRJAHUUTOKAUPOISSA 1832–1845

* -merkintä: nimekkeitä on vähintään annettu lukumäärä. Yksi tai useampi ostosmerkintä sisältää tuntemattoman määrän nimekkeitä.

ostosta-pahtumia	ostettuja nimek-keitä	huuto-kauppoja, joissa teki ostoksia	ostaja	ammatti
Yli 20 ostettua nimekettä				
189	239	10	Tuderman, Alexander ja/tai Peter	ylioppilas ja/tai kauppias
92	92	5	Ahrenberg, Carl Wilhelm	lukion lehtori
52	66	2	Fabritius, Gabriel Johan	lukion lehtori
23	58*	2	Christensen, Robbert Reinhold tai Christian Ferdinand (epävarma)	puutarhamestari tai taiteilija
40	56	3	Sarafanov, Aleksei (tai hänen jälkeläisensä)	kauppias
50	50	1	Lagus, Johan Lorentz	lukion lehtori
18	43	2	Berg (tuntematon)	
15	43*	2	Hornborg, Jakob Alexander (epävarma)	lääkäri
35	35	1	Ståhlberg, Carl Henrik	lukion lehtori
35	35	2	Stråhlman, Alexander tai Fredrik Johan (epävarma)	oikeusraatimies tai lehtori
33	33	5	Mennander, Jonas Henrik	oikeusraatimies, pormestari
30	30	4	Fagerström, Anton Erik	hovioikeudenneuvos
27	27	2	Clouberg, Carl Gabriel	apteekkari, kirjakauppias
14	27	2	Rothe, Carl	kauppias, konsuli
1	24	1	Alexandroff, Ostafei (epävarma)	lasimestari
8	23	2	Marquen, Carl tai Johan	kellontekijä
21	22*	1	Häggberg, Abraham	kauppias, raatimies
Muut ainakin kolmesta huutokaupasta painotuotteita hankkineet				
15	15	3	Ziencke, Johan	leipuri
10	10	5	Judén, Jakob	maistraatinsihteeri, runoilija, kirjailija
Muut (alle 20 nimekettä, hankittu 1-2 huutokaupasta)				
332	431		89 eri ostajaa	
Myymättä jääneet painotuotteet				
109	152		ei myyty huutokaupassa	
47	57		tuntematon kohtalo	
36	36		sensuuri poisti myynnistä	

kirjamäärissä oli myyjien tarjonnan tavoin merkittäviä eroja. Yksittäiset ja hyvin pieniä nimekemääriä hankkineet ostajat olivat pääosassa: 80 ostajaa teki ostoksia vain yhdestä tiedossamme säilyneestä huutokaupasta, ja 57 eli hieman yli puolet kaikista painotuotteita hankkineista henkilöistä hankki itselleen korkeintaan viisi teosta.

Useamman niteen hankkineiden henkilöiden määrä oli pienempi ja hankintojen määrällä mitattuna kärki sitäkin terävämpi. Suurimman nimekemäärän eli 239 teosta hankkivat veljekset Alexander ja Peter Tuderman – tai ehkä vain toinen heistä, kuten jäljempänä pohdin – ostaessaan teoksia yhteensä kymmenestä huutokaupasta. Kukaan muu yksittäinen henkilö, perhe tai talous ei hankkinut sataa nidettä tai käynyt ostamassa teoksia viittä useammassa huutokaupassa.

Tudermanien nimi ei ole aiemmin tullut vastaan Viipurin kirjallisen kulttuurin historiankirjoituksessa. Ostosten takana oli todennäköisimmin Haminasta vuonna 1812 Viipuriin muuttaneen suvun veljeksistä Alexander, joskin pieni osa kokonaisuudesta on hänen isoveljensä Peter Gustavin hankkimia. Peter Gustav Tuderman kävi Viipurin lukiota 1818–1819, minkä jälkeen hän päätyi isänsä jalanjäljissä kauppiaaksi. Tämä ura päätyi kuitenkin konkurssiin vuonna 1849, jolloin Peter Gustavista tuli Viipurin palomestari. Nuorempi veli Alexander Tuderman opiskeli Viipurin lukiossa 1827–1830 ja jatkoi sitten opintojaan Keisarillisessa Aleksanterin Yliopistossa Helsingissä. Kuuden vuoden jälkeen epilepsiasta kärsinyt Alexander palasi Viipuriin ilman tutkintoa. Hän kuoli kotikaupungissaan Haminassa helmikuussa 1845.[30]

Nimenomaan Peter Tudermanin ostoksiksi on merkitty 22 ostosta eli kaikki Tudermanin nimellä tehdyt ostokset toukokuussa 1833 kenraalimajuri Daniel Sulimoffin huutokaupasta. Voi olla, että hän on osallistunut muihinkin kirjahuutokauppoihin. Valtaosan, ellei kaikki muut Tudermanin sukunimellä luetteloihin merkityt ostokset lienee kuitenkin tehnyt nuorempi veli Alexander. Tudermanin nimellä merkityt ostokset nimittäin loppuvat Alexander Tudermanin kuolemaan alkuvuodesta 1845.[31] Alexanderin tiedetään olleen hyvin kiinnostunut kirjallisuudesta; hän oli perheen ainoa ylioppilas ja hänen perukirjassaan mainitaan 162 teoksen kirjasto. Tosin sukukertomukset muistavat myös Peter Tudermanin olleen poikkeuksellisen kiinnostunut kirjoista, erityisesti romaaneista.[32]

Kumpi veljistä olikaan huutokaupoissa paikalla, joka tapauksessa kyse oli yhteisöllisistä tai ripeästi jonnekin eteenpäin päätyneistä hankinnoista, sillä huutokauppaostoksista vähintäänkin kahdeksisenkymmentä oli jo Alexander Tudermanin perunkirjoituksen aikaan päätynyt jonnekin muualle kuin hänen kirjastoonsa. Todennäköisesti Alexander ja ehkä myös Peter ostivat teoksia itselleen, toisilleen, Peterin perheelle ja kenties Viipurissa asuvien sisarustensa perheisiin.[33]

Suuret ostosmäärät näyttävät vaikuttavilta, mutta volyymi syntyi pääosin pakettiostoksista: Tudermanin – tai Tudermanien – 239 ostamista nimekkeistä vain 12 oli ostettu yksittäisinä niteinä. Muissa tapauksissa ostos sisälsi aina kerrallaan useamman teoksen. Näihin paketteihin pakkautui tavallisesti keskimäärin vanhempaa tarjontaa. Julkaisuvuosiltaan tunnistamistani 128 ostoksesta vain 52 oli 1800-luvulla julkaistuja – eli yli 10 prosenttia vähemmän verrattuna 1800-luvun julkaisujen osuuteen kokonaistarjonnasta. Vain kerran Tuderman hankki alle viisi vuotta aiemmin julkaistun teoksen. Sikäli kun Peter Tuderman todella luki erityisesti romaaneja, huutokaupoista hän ei niitä hankkinut. Kaunokirjallisuuden osuus jäi Tudermannien ostoksista alle 10 prosentin eli reilusti alle kokonaistarjonnan keskiarvon.

Tudermanin tai Tudermanien kirjahankinnat eivät olleet halvimmasta päästä. Esimerkiksi af Tengströmin kirjahuutokaupassa hinnat pysyivät pääosin hyvin maltillisina, kustantaen ostajilleen keskimäärin noin viiden kopeekan verran. Tudermanien ostosten keskihinta nousi kuitenkin yhdeksään kopeekkaan. Kaikkein kalleimmat hinnat olivat suomalaista yhteiskuntaa ja suomen kieltä käsittelevillä teoksilla, joista kalleimpia olivat yhden ruplan ja viidentoista kopeekan hinnalla hankitut neljä 1830-luvun vuosikertaa *Finlands Allmänna Tidningiä*. Kiinnostavampi taas oli yhden ruplan ja kymmenen kopeekan hinnalla ostettu kolmen teoksen paketti, joka koostui *Mnemosynen* vuoden 1819 vuosikerrasta sekä Johan Ståhlmanin suomen kielioppia käsitelleestä teoksesta *Finnische Sprachlehre für Finnen und nicht Finnen* (Pietari 1816) ja A. J. Sjögrenin kielioppikäsityksiä kritisoineesta teoksesta *Ueber Erwartungen im Betreffe der finnischen Sprache und ihrer Litteratur* (Pietari 1822).[34]

Kaikkein korkeimmalla hinnalla huudettiin kuitenkin historiallisia löytöretkiä käsittelevä Jean François de la Harpen todennäköisimmin 1787 julkaistu 32-osainen *Abrégé de l'histoire générale des voyages*. Siitä Tudermanit joutuivat maksamaan kymmenen paperiruplaa toukokuussa 1833 kenraalimajuri Daniel Sulimoffin huutokaupassa.[35] Pisimmän huutokisan he lienevät käyneet ostaessaan vuoden 1734 lain sekä ruotsiksi että saksaksi vuonna 1832. Perukirjassa teokset oli arvioitu kahden kopeekan arvoisiksi, mutta voittava huuto nousi 2,15 paperiruplaan asti.[36]

Tudermanien kotiin kertyi huutokaupoista eniten kirjoja, mutta Viipurin lukion opettajat muodostivat asiakaskunnista merkittävimmän. Lehtorit Carl Wilhelm Ahrenberg (92 teosta), Gabriel Johan Fabritius (66 teosta), Johan Lorenz Lagus (50 teosta) ja Henrik Ståhlberg (35 teosta) mahtuvat kymmenen eniten painotuotteita huutokaupoista ostaneiden listalle.[37] Satunnaisina ostajina huutokauppaluetteloista löytyvät vielä lehtorit Axel Emanuel Berner (10 ostosta), Anders Josef Europaeus (9 ostosta), Fredrik Joakin Ekman (2 ostosta) ja Johann Gottlieb Loebnitz (1 ostos).

Muutkin suurimpien kirjamäärien ostajat olivat porvaristoa: kauppiaita, lääkäreitä, apteekkareja tai upseereja, usein kuitenkin epävarmasti identifioituja. Hovioikeuden perustaminen vuonna 1839 toi uutta merkittävää asiakaskuntaa huutokauppoihin ja esimerkiksi hovioikeudenneuvos Anton Erik Fagerström osti 1840-luvun alkupuolella 30 teosta.

Yllättävin saattaa olla Christensen -nimen näkyminen yhtenä eniten kirjoja ostaneista henkilöistä, mutta tässäkin tapauksessa kyseisen henkilön varma identifioiminen on osoittautunut mahdottomaksi: kyse voisi olla Monreposkartanon tanskalaisesta puutarhamestari Robert Reinhold Christensenistä tai hänen perheenjäsenestään.[38] Sikäli kun kyse olisi puutarhurista, työpaikan voi ajatella tavalla tai toisella vaikuttaneen hänen toimiinsa kirjahuutokaupoissa. Toisaalta kyse voi olla tanskalaisesta taiteilijasta Christian Ferdinand Christensenistä, jonka tiedetään toimineen Monrepossa von Nicolayn perheen lasten piirustuksenopettajana sekä maalanneen kartanosta ja sen puutarhasta akvarelleja 1830-luvulla.[39] Koska kummankin Christensenin osalta voi esittää epäilyjä, kolmannen tuntemattoman – tai kahden eri Christensenin – mahdollisuuskin on otettava huomioon.[40]

Kaikki suuria määriä – vähintään 50 nidettä – ostaneet henkilöt ostivat pääosan kirjoistaan paketeissa. Lähes kaikissa tapauksissa oli kyse af Tengströmin kokoelman ahnehtimisesta. Kun suosituimmissa huutokaupoissa teokset myytiin melkein kahdellekymmenelle kirjojen ostajalle, af Tengströmin ylivoimaisesti suurin myyntikokoelma jaettiin vain yhdeksän ostajan kesken.

Af Tengströmin kokoelman uskonnollisuus ja latinankielisyys näkyy samojen piirteiden korostumisena myös suurimpien ostajien hankintakokonaisuuksissa. Viipurin lukion opettajille kyse oli kuitenkin poikkeuksellisesta mahdollisuudesta saada oppialojensa teoksia hyllyynsä. Ståhlberg oli vuotta aikaisemmin siirtynyt Porvoosta Viipuriin lukion uskonnon, filosofian ja eksegetiikan yliopettajaksi. Hänen kaikki 35 huutokauppaostostaan olivat nimenomaan af Tengströmin huutokaupasta, sisältäen saksalaista ja ruotsalaista uskonnollisfilosofista ja historiallista kirjallisuutta aina 1600-luvun puolivälistä lähtien 1800-luvun alkuun asti. Hintaa ostoksille tuli alle viisi kopeekkaa per nimike.

Saksalaisen ja kreikkalaisen filologian, retoriikan ja runouden yliopettajan Johan Gabriel Fabritiuksen 66 ostoksesta 47 tuli tästä huutokaupasta: antiikin kirjallisuutta kertyi monta teosta, niiden ohella seitsemän heprean sekä ranska–saksa ja/tai venäjä -sanakirjaa tai kielioppia. Yksi suomen kielen sanakirjakin mahtui mukaan, eli Daniel Jusleniuksen *Suomalaisen Sana lugun Coetus* (Tukholma 1745).[41] Fabritius maksoi teoksistaan hieman Ståhlbergia enemmän eli reilusti yli kuusi kopeekka per nimeke. Tämä johtui muutamista

OSTAJIEN JA MYYJIEN KIRJAMÄÄRÄT 1832-1845

Laskettu ostettujen / myytyjen nimekkeiden määrän mukaisesti.

OSTAJAT						
kirjoja / huutokauppoja	**1**	**2–5**	**6–20**	**21–50**	**51 >**	**yht.**
1	22	30	24	4		**80**
2		5	8	6	2	**21**
3			1		1	**2**
4				1		**1**
5			1	1	1	**3**
6						**0**
7						**0**
8						**0**
9						**0**
10					1	**1**
yht.	**22**	**35**	**34**	**12**	**5**	

MYYJÄT								
nimekkeitä / vuosi	**ei tietoa**	**1–10**	**11–20**	**21–50**	**51–100**	**101–200**	**201 >**	**yht.**
1831	1	2						**3**
1832		2	2		1	1		**6**
1833			1	2	1			**4**
1840		1					1	**2**
1841		1	2	2				**5**
1842		1					1	**2**
1843		1			2			**3**
1844								**0**
1845				1	1	1		**3**
yht.	**1**	**8**	**5**	**5**	**5**	**2**	**2**	

hepreankielisistä teoksista, joiden hinnat nousivat lähelle ruplaa. Kun lukion opettajat selkeästi arvostivat ja hankkivat af Tengströmin teoksia poikkeuksellisissa määrin, olisi kiinnostavaa tietää, miten he suhtautuivat Tudermanin suureen ostosmäärään. Hän vei tuonakin päivänä isoimman kirjapinon kotiinsa, yhteensä 86 nidettä.

Muissa yli sadan niteen kirjakokoelmien myyntitilaisuuksissa teokset jakautuivat paljon suuremmalle ostajamäärälle. Eric Johan Grönlundin kirjojen huutokauppatilaisuus syyskuun 1840 lopulla veti puoleensa 19 kirjoja ostanutta henkilöä ja Evertin heinäkuussa 1832 sekä Mennanderin marraskuussa 1845 myydyt kirjat päätyivät 18 eri ostajalle. Suuri ostajamäärä näkyi myös korkeana keskimääräisenä myyntihintana. Mennanderin huutokaupassa päästiin melkein 70 kopeekkaan per nimeke ja Grönlundin huutokaupassa keskihinta nousi jopa yli 90 kopeekan, joskin tässä huutokaupassa myytiin poikkeuksellisen monia saksalaisten kirjailijoiden koottuja teoksia paketeittain.[42]

Pieniä teosmääriä hankkineiden ostajien kiinnostus kirjallista kulttuuria kohtaan voi vaikuttaa ensi silmäyksellä suurostajien rinnalla mitättömältä. Yleisesti ottaen heidän ostamisensa vaikuttaa osuneen haettuun ja tarvittuun teokseen tai aihepiiriin, sillä alle viisi teosta ostaneiden 57 ostajan joukosta jopa 41 osti kaikki ostoksensa yksittäisinä nimekkeinä. Heistä 22 osti vain yhden teoksen.

Pienimpiä teosmääriä hankkineet ostajat jäävät valitettavasti sangen tuntemattomiksi. Ostajat mainitaan huutokauppaluetteloissa tavallisesti pelkällä sukunimellä, jolloin alle kaksikymmentä nimekettä ostaneista 91 ostajasta vain 26 on tunnistettavissa vähintäänkin melko varmasti. Tämä merkitsee jopa 65 ostajan jäämistä tunnistamattomiksi tai arvailujen varaan. Sosiaalisesti ryhmä oli kuitenkin monitahoinen, sillä siihen kuului Viipurin arvostetuimpien ja useimmiten saksalaistaustaisten kauppiassukujen jäseniä, upseereita sekä paikallisia tai Pietarissa ja Suomenlahden eteläpuolella vaikuttaneiden aatelissukujen jäseniä. Jaenischin, Langellin, Pistolekorsin, Rothen, Tavastin tai Thesleffin nimille merkittyjä ostoksia yhdistää se, että suvun jäsenistä ei ole mahdollista osoittaa sitä henkilöä, joka oli huutokaupassa ostamassa teoksia, tai kenelle teokset lopulta päätyivät. Toki heidän rinnallaan näkyi myös käsityöläisiä ja muuta pienporvaristoa.

Yksittäisiin ja harvoihin ostoksiin keskittyneiden henkilöiden hankkimat teokset poikkesivat siis tavanomaisesta tarjonnasta. Erityisesti tietokirjallisuus nousi poikkeuksellisen tärkeään asemaan: jos koko tarjonnasta noin 40 prosenttia oli luokiteltavissa tähän ryhmään, alle viisi nidettä ostaneiden henkilöiden hankinnoista jopa kaksi kolmasosaa kuului tietokirjallisuuteen.

Kyseiset ostajat olivat erityisen kiinnostuneita sanakirjoista, kieliopeista, lakioppaista ja maantieteestä. Näiden ostosten joukosta löytyivät myös kyseisten huutokauppojen kalleimmat hankinnat. Ne olivat pääosin kartastoja tai moniosaisia teossarjoja maantieteestä, historiasta tai kaunokirjallisuudesta. Kauppias Ignatiuksen omaisuuden huutokauppaan toukokuussa 1832 olivat saapuneet muun muassa hänen Pietarissa asuva siskonsa Patientia Christiana puolisonsa tohtori Johan Christian Kleinenbergin kanssa. Kleinenberg osti

huutokaupasta kaksi saksalaisen maantieteilijä Adam Christian Gasparin teosta, eli vuonna 1804 julkaistun, kuudessakymmenessä kartassa maailman esittävän *Allgemeiner Hand Atlas der Ganzen Erde* -teoksen 51 paperiruplalla sekä Gasparin vuonna 1819 julkaiseman kaksikymmenosaisen *Handbuch der Erdebeschreibungin* 31 paperiruplalla.[43] Sen korkeampia hintoja ei mistään painotuotteista tässä aineistossa maksettu, eikä Kleinenbergkaan mitään muuta hankkinut. Kleinenbergin rahat antoivat apua Haminan, Viipurin sekä Helsingin ja Janakkalan maalaiskuntien köyhälistölle, joille Ignatius oli testamentannut varallisuuttaan.[44]

Kaunokirjallisten tuotosten korkeimpia hintoja on vaikea hahmottaa, sillä monet teokset ostettiin useamman teoksen paketeissa. Walter Scottin 1820-luvulla ruotsiksi julkaistut kootut teokset (31 osaa) vaihtoivat omistajaa suurimmalla havaitsemallani hinnalla, sillä kauppias Abraham Häggberg hankki ne pormestari Mennanderin kirjahuutokaupasta marraskuussa 1845 kahdeksan ja puolen hopearuplan hinnalla.[45]

Mitä tulee suomalaisten kirjoittamiin tai Suomessa painettuihin teoksiin, lukion lehtori Carl Wilhelm Ahrenberg näyttäytyy niiden merkittävimpänä ostajana 11 teoksen hankinnallaan. Ahrenbergia kiinnosti tietokirjallisuus, paikallinen kirjallinen kulttuuri ja suomen kieli. Niinpä ostettujen teosten listoilla hänen nimensä on mainittu muun muassa Frans Peter von Knorringin *Gamla Finland eller det fordna Wiborgska gouvernementet* -teoksen (1833), sekä Jacob Judénin että Reinhold von Beckerin suomen kielioppien ja alkeiskoulun opettajan Johann Carl Evertin Pietarissa painetun runoteoksen *Huldigungen* ostajana.[46]

Lehtori Axel Berner on tämän aineiston vahvin esimerkki suomalaisen kaunokirjallisuuden hankkijana. Pormestari Jonas Henrik Mennanderin huutokaupasta marraskuussa 1845 hän lähti kotiinsa mukanaan kahdeksan teosta. Niihin kuuluivat Matthias Alexander Castrénin ruotsinnos *Kalevalasta*, Fredrik Cygnaeuksen *Höstispiggarna* ja Johan Ludvig Runebergin *Julkvällen* (kaikki kolme teosta julkaistu 1841).[47] Ahrenbergin ja Bernerin kiinnostus ei toki ole yllätys, sillä kumpikin kuului vuonna 1845 Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran perustajiin.

Mennanderista osalta on kiinnostavaa huomata, että hänen vuosina 1832–1833 sekä 1840 tekemistään 33 huutokauppaostoksesta yksitoista säilyi vuoteen 1845 asti Mennanderin omaisuutena ja tuli siten tarjolle huutokaupassa. Kokoelmassa säilyneillä teoksilla ei ole selkeää profiilia, sillä mainittujen yhdentoista teoksen joukkoon mahtuu niin lakikirja, muutama asetuskokoelma, Napoleonin historiankuvausta kuin myös romaaneja, muun muassa Turussa 1829 painetun Alfred de Vignyn teoksen *Cinq Mars*. Kiinnostavasti suurin osa Mennanderin

huutokaupoista hankkimista teoksista oli muutamassa vuodessa ehtinyt jatkaa jo matkaansa – mutta mihin, sitä emme tiedä. Emme myöskään tiedä sitä, mistä olivat tulleet ne 142 muuta nimekettä, jotka Mennanderin jäämistön huutokaupassa toivat väriään viipurilaiseen kirjalliseen kulttuuriin.

Kaikki Mennanderin kirjat eivät päässeet uusille lukijoille saakka. Jokaisen huutokaupan alustava myyntiluettelo lähetettiin sensuuriviranomaisille tarkastettavaksi. Mennanderin tapauksessa kymmenen teoksen kohdalla huomautettiin, ettei kyseistä teosta saisi myydä eteenpäin. Viipurin läänin vt. lääninkamreeri Eric Johan Grönlundin myyntikokoelmasta sellaisia löytyi jopa viisitoista. Sensurointi keskittyi poistamaan lukijoiden ulottuvilta 1800-luvun alkupuolen lähihistoriaa tai ajankohtaisia poliittisen tai yhteiskunnallisen elämää käsitteleviä teoksia sekä ulko- tai sisäpoliittisesti arkoja teemoja kuten Napoleonia tai Ruotsin ja Venäjän välisiä suhteita. Muutama kaunokirjallinen teoskin joutui sensuurin käsiin, todennäköisesti syytettynä moraalittomista ihmiskuvauksistaan. Kaiken kaikkiaan sensuroitujen kirjojen määrä jäi kuitenkin sangen vähäiseksi eli 36 teokseen.

Kun periaatteessa vuoden 1829 jälkeen kaikki Suomen suuriruhtinaskuntaan tuotavat kirjat oli tarkastettu maahantuotaessa ja tarvittaessa sensuroitu, on kiinnostavaa huomata varsinkin Grönlundin kokoelmasta löytyneen muutamia 1830-luvulla painettuja kiellettyjä teoksia, kuten Harro Paul Harringin *Hemliga memoirer, rörande ryska rikets politiska och regent-historia, ifrån perioden 1740 ända till Storfursten Constantins död* (Kalmari, 1833), *Upplysningar i Politisk Oeconomia* (Göteborg, 1834), François-Rodolphe de Weissin *Principes philosophiques, politiques et moraux* (Bryssel, 1834) ja *Statshushållningen* (Christianstad, 1835).[48] Ne oli siis aikanaan kiellettyinä teoksina salakuljetettu Suomeen ja jäivät sensuurin kynsiin vasta huutokauppaa varten tehdyn luetteloinnin kiinnitettyä sensuuriviranomaisten huomiota.[49]

LOPUKSI

Huutokauppaluettelot ovat fragmentaarisia silmäyksiä kirjojen hankkimiseen ja omistukseen. Niiden perusteella voi kuitenkin havainnoida 1800-luvun alkupuolen Viipurin eläväistä ja monipuolista kirjallista kulttuuria: tutut ja tuntemattomat teokset ja henkilöt käyvät esittäytymässä ja jotkut palaavat useammankin kerran kertomatta silti tarkemmin syitään jatkuvalle liikkeelleen.

Huutokauppakamarin toimintatavat tekevät ostajien sekä heidän kiinnostuksensa kohteitten tunnistamisen ja seuraamisen vaativaksi. On kuitenkin selvää, että huutokaupat eivät olleet pienen piirin areena, sillä vaikka Viipurista toki löytyi suuren kirjaston kerääjiä, yksittäisiäkin ostoksia etsittiin, ellei jopa

metsästetty huutokaupoista. Jos myyntikokoelmat tulivat etupäässä virkamiehiltä, kunnostautuivat ostajina vuorostaan lukion opettajat. Suuren volyymimäärän kulloisetkin ostajat ovat tärkeitä huomata, mutta yhtä kiinnostavaa on, miten monet hankkivat vain yksittäisiä tai harvoja niteitä. Suurelle osalle ostajia huutokaupat olivatkin täsmäostosten areena.

Viipuri näyttäytyy myös tämän lähteistön valossa kansainväliseltä ja monikieliseltä kirjakaupungilta. On itsestään selvää, että yksittäisessä huutokaupassa tuli useimmiten tarjolle teoksia useammalla kielellä ja useammilta vuosikymmeniltä. Suomalaisen julkaisutoiminnan esiinmarssi kirjamarkkinoilla on havaittavissa, mutta kokonaisuuden osalta näiden teosten kokonaismäärä ei vielä nouse vahvasti esiin. Kotimaisen tarjonnan suosituimmat teokset nousivat kuitenkin aineistossa useimmin myytyjen ulkomaisten julkaisujen rinnalle suosiossaan.

Huutokauppojen toiminnan jatkuvuus on yksi merkki lisää kirjallisen elämän instituutioiden vakiintumisesta. Myynti ei ollut satunnaista, vaikka tarjonta saattoikin sitä olla. Kirjojen kirjoittamisen, kustantamisen, painamisen, levittämisen ja kritisoimisen rinnalla toimivat kierrätyksestä ja jatkuvuudesta huolta pitävät kirjamarkkinat, sillä monipuolisen kirjallisen elämän piiristä löytyi aina erilaisista teoksista kiinnostuneita henkilöitä. Kaikelle löytyi ostajansa, kunhan vain hinta oli sopiva.

Viitteet

1 Parland-von Essen 2008, 19–22; Hakapää 2008a, 69. Ilmiö perustuu vahvasti modernin lukuhalun saapumiseen Suomeen ja uudenlaisen tekstejä hyödyksi ja huviksi kuluttavan lukutavan omaksumiseen, ks. Mäkinen 1997.

2 KA, VMA, Pöytäkirjat. Huutokauppa-, katselmus- ja tarkastuspöytäkirjat 1831–1833 & 1840–1845 (Ch). Kyseisestä lähteistöstä kerätty tutkimusaineisto, eli valokuvat huutokauppaluetteloista ja kirjoittajan mahdollisuuksien mukaan puhtaaksikirjoittama luettelo kirjoja koskevista huutokauppatapahtumista tutkimusmerkintöineen (teoksen edellinen omistaja, myyntiaika, kieli, nimi, mahdolliset julkaisutiedot, teema, hintatiedot ja ostaja) on tallennettu ja avattu aineiston jatkokäyttöä varten Yhteiskuntatieteellisen tietoarkiston AILA-palvelussa, ks. Viipurin maistraatin huutokauppapöytäkirjojen merkinnät painotuotteiden myynnistä 1831–1845. Mikäli alaviitteissä on viitattu aineiston johonkin tiettyyn luetteloon, myyntiartikkelin numero vastaa tallennetun aineiston järjestysnumeroa. Itse huutokauppaluetteloissa järjestysnumeroita on esitetty vaihtelevasti. Aiempia huutokauppapöytäkirjoja ei ole säilynyt, seuraavat säilyneet ovat vuosilta 1852–1861. Mikäli Viipurissa järjestetyistä kirjahuutokaupoista on julkaistu painettuja myyntiluetteloita tänä aikakautena, niitä ei näytä säilyneen.

3 Ks. esim. Kaukiainen 2014, 17–19; Wolff 2014, erit. 350–356; Tandefelt 2002.

4 Viipurissa oli toiminut ennen vuotta 1815 useitakin kirjapainoja, mutta niiden toiminta oli aina katkennut, viimeksi vuonna 1801 M. C. Iversenin jouduttua sulkemaan kirjapainonsa, Ruuth & Kuujo 1975, 240.

5 Ruuth & Kuujo 1981, 103–105.

6 Ijäs 2015, 73, 78 ja 208.

7 A. Cederwallerin leski Johanna Charlotta Cederwaller johti kirjapainoa 1837–1843, minkä jälkeen heidän poikansa Anders Fredrik Cederwaller lunasti kirjapainon itselleen luopuen samalla 1839 avaamastaan kirjakaupasta. Sen otti hoitaakseen kauppias Carl Gabriel Clouberg, ks. Hakapää 2008b, 371.

8 Ks. erit. Waseniuksen kirjakauppa J. G. Loebnitzille, 25.8.1831 (mainintoja kirjanmyynnistä hovineuvos Loebnitzin lisäksi Viipurin lukion kirjastolle sekä viipurilaisille apteekkari Blomille, yliluutnantti Tavastille ja Pastori Boreniukselle), KK Waseniuska bokhandeln: Kirjekonseptit 1831 (444.37); sekä C. W. Ahrenberg G. O. Waseniukselle, 9.3.1842. SLSA Waseniuska samlingen: Brev till G. O. Wasenius (408.1.1). Kumpikin lähdekokoelma sisältää useita muitakin esimerkkejä Waseniuksen kirjakaupan ja viipurilaisten asiakkaiden kirjeenvaihdosta.

9 Elfström oli vuodesta 1835 lähtien kaupunginvanhin ja vuodesta 1847 lähtien raatimies, ks. Elfström 1978, 212.

10 Ks. esim. *Sanan Saattaja Wiipurista*, 5.9.1840, 6. Elfströmin ilmoitus viittaa Viipurin läänin vt. lääninkamreerin Eric Johan Grönlundin kirjakokoelmista järjestettyyn toiseen huutokauppaan 29.9.1840.

11 Ks. Taulukko 1: luettelo painotuotteita sisältäneistä huutokaupoista. Lisäksi Johann Carl Evertin ja Anders Johan Granat[h]in myytyihin kokoelmiin kuului myös kummankin puolison omistamia kirjoja.

12 Vain kolmen myyntikokoelman luettelo on tehty niin huolellisesti, että teoksen nimi, kirjoittaja sekä julkaisutiedot ovat useimmiten mainittu. 17 myydyn kokoelman luettelotiedot ovat puutteellisia (useimmiten lyhyt maininta teoksen nimestä) ja kahdeksalta tiedot puuttuvat kokonaan tai lähes kokonaan. Erityisesti lukion opettaja Johann Carl Evertin 183 nimekkeestä koostuvan myyntiluettelon hyvin ylimalkainen luettelointi (vain kaksikymmentä teoksista on tunnistettavissa) merkitsee sitä, että tarjonnan ja ostosten tilastolliseen tarkasteluun sisältyy aina merkittävä määrä teoksia, joiden osalta kyseisiä tietoja ei ole saatavilla.

13 Silander 1936 ja Silander 1939.

14 Painotuotteiden liikkuvuudesta sekä huutokauppahankintojen ja perukirjaluetteloiden vertailusta 1800-luvun alkupuolella, ks. Parland-von Essen 2008, 19–21 ja Hakapää 2008a, 67–68. Teosten huutamisesta jonkun toisen kuin itse huutajan omistukseen, ks. Hakapää 2017.

15 Kaikki huutokauppaluettelot löytyvät lähdekokoelmasta KA, VMA, Pöytäkirjat. Huutokauppa-, katselmus- ja tarkastuspöytäkirjat 1831–1833 & 1840–1845 (Ch). Tarkemmat huutokauppojen päivämäärät, ks. Taulukko 1: luettelo painotuotteita sisältäneistä huutokaupoista.

16 Knapas 2003, 101–113.

17 Ruuth & Kuujo 1975, 241.

18 Hakapää 2008b, 113–127.

19 Lukuseuran kirjastosta tässä teoksessa Knapas, 243–245.

20 Ruuth & Kuujo 1981, 106; Wolff 2014, 354.

21 Vain muutamien huutokauppojen luetteloissa on mainittu kunkin myytävän teoksen painatusvuosi. Myyntiin tulleista teoksista olen tunnistanut 376 nimekettä sekä 14 julkaisu- tai teossarjaa julkaistun joko 1600- tai 1700-luvulla, ja 405 nimekettä sekä 33 julkaisu- tai teossarjaa julkaistun vuosina 1800–1843. Yhteensä 687 myydyn nimekkeen ja yhdentoista julkaisu- tai teossarjan julkaisuvuodet ovat jääneet selvittämättä joko nimekkeen jäätyä tunnistamatta tai sen takia, että siitä on otettu monta painosta eikä lähdeaineisto tai kyseisen teoksen julkaisuhistoria osoita, minkä painoksen nide kyseisessä huutokaupassa on myyty.

22 Yhteensä 1604:stä luetteloidusta nimekkeestä teoksen kieli on jäänyt selvittämättä 322:ssa eli noin viidesosassa tapauksista. Julkaisukieleltään tunnistetuista 1282 painotuotteesta vähintään 595 oli ruotsinkielisiä ja vähintään 381 saksankielisiä. Nimenomaan ruotsin- ja saksankielisiä kirjoja on kuitenkin myyty joitakin kertoja kokonaisuuksina, joiden nimekemääriä ei ole kerrottu. Esimerkiksi puutarhamestari Christensenin myyntiin tulleen kirjakokoelman (huutokauppa 19.10.1841), mainittiin sisältävän nimenomaan ruotsin- ja saksankielisiä kirjoja, mutta mitään muuta tarjotuista teoksista ei kerrota. Kyseisten kielten asema kokonaisuudessa lienee siten hieman tässä esitettyä suurempi.

23 Wolff 2014, 351–352; Kaukiainen 2013, 76–77.

24 On kuitenkin mahdollista, että noin viidestä sadasta painopaikaltaan tunnistamattomaksi jääneestä teoksesta moni on painettu Suomen maaperällä. Kyse on siinä tapauksessa ensisijaisesti suosituista uskonnollisista painotuotteista kuten virsi- ja rukouskirjoista. Tunnistetut teokset ovat pääosin tieto- tai kaunokirjoja.

25 Aihepiirinsä osalta tunnistamistani 1011:sta teoksesta tai teossarjasta 159 on luokiteltavissa uskonnollisiksi, toiset 159 kaunokirjallisuudeksi tai ajanvietteeksi, historia-aiheisiksi 115, kansainvälisen kaupan ja maantieteen kuvauksiin hieman aihepiirin rajauksesta riippuen vähintään 80 ja lakia ja hallintoa käsitteleviksi 81.

26 Ruotsalaisten julkaisusarjojen suosiosta Suomessa, ks. Hakapää 2008b, 150–151, 155–156.

27 Ks. tarkemmista kyseisten huutokauppojen perustiedoista, Taulukko 1: luettelo painotuotteita sisältäneistä huutokaupoista.

28 Huutokauppaluettelojen mukaan 152 tarjottua teosta tai teosnippua jäi myymättä tai niiden kohtalo jää epäselväksi. Lisäksi 47 tapauksessa alun perin luetteloitua painatetta ei enää myyntihetkellä löytynytkään, ja sensuuri poisti huutokaupoista 36 teosta.

29 Osassa tapauksissa perheenjäsenet, esim. veljekset, on merkitty yhdeksi ostajaksi: näissä tapauksissa on hyvinkin mahdollista, että ostajia oli kaksi, mutta ostotapahtumien erottelu perheenjäsenten välillä on mahdotonta.

30 Tuderman 2004, 45–47 ja 56–57; Kotivuori 2005: Alexander Tuderman (https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=14807, luettu 20.3.2017)

31 Periaatteessa epäselväksi jää, kumpi Tudermaneista on ostanut teoksia Alexanderin yliopisto-opintojen aikaan. Hänen voisi nimittäin olettaa tuolloin asuneen Helsingissä, mutta sairautensa takia hän on voinut viettää pitkiäkin aikoja kotona Viipurissa. Kyse on kuudestakymmenestä ostoksesta, joten kaksi kolmasosaa Tudermanin nimellä tehdyistä hankinnoista asettuu joka tapauksessa 1840-luvun alkuvuosiin, jolloin Alexander asui Viipurissa.

32 Tuderman 2004, 47 ja 56.

33 Periaatteessa on muitakin Tudermannimisiä ostajaehdokkaita, eli veljesten sisaret tai heidän isänsä Aron Tuderman sisaruksineen. Huutokauppaluetteloiden ostajien joukossa ei kuitenkaan koskaan mainita erikseen naisia, joten veljesten sisaret tai tädit tuskin tulevat kyseeseen. Isä Aron Tuderman kuoli 1837, setä Johan 1836 ja veli Erik Johan 1835.

34 Tengström, Johan Magnus af, huutokauppaluettelo, 22.3.1842, myyntiartikkelit 334–337.

35 Sulimoff, Daniel, huutokauppaluettelo, 14.5.1833, myyntiartikkeli 5.

36 Luthman, Claes Theodor, huutokauppaluettelo, myyntiartikkeli 2.

37 Top10-listalle saattaa lukion lehtoreista mahtua vielä Fredrik Ståhlman 35 ostoksella, mutta pelkkä Ståhlman -sukunimimaininta saattaa viitata myös raatimies Alexander Ståhlmaniin.

38 Honkanen 1986, 7.

39 Knapas 2006, 44. Chistensenin akvarellit Monreposta, ks. kannen kuva ja sivu, 33.

40 Christensen -niminen henkilö tai henkilöt ostivat syyskuun lopulla 1840 muutamia ruotsinkielisiä sekä kymmeniä saksankielisiä teoksia (Grönlund, Eric Johan, huutokauppaluettelo, 29.9.1840) sekä uudestaan maaliskuussa 1843 useita ruotsinkielisiä teoksia (Buchman, Johan Reinhold, huutokauppaluettelo, 7.3.1843). Robert Christensen kuoli viimeistään 1841, sillä hänen omaisuutensa huutokaupattiin 19.11.1841. Tuolloin tarjolle asetettiin myös *"Åtskillige Tyska och Danska Böcker"*, jotka eivät näy käyneen kaupaksi. Puutarhurimestarin kuolinaikaa en ole kuitenkaan onnistunut varmistamaan, ja luettelon alussa todetaan *"bifallit 28 Martii 1840"*. Tämä viittaisi siihen, että hän ei ole voinut olla ostamassa teoksia syyskuussa 1840. Christensen, Robert Reinhold, huutokauppaluettelo 19.11.1841, etusivu ja myyntiartikkeli 1. Christian Ferdinand Christensenin ei tiedetä oleskelleen 1840 Viipurissa. Mahdollista se kuitenkin on, varsinkin kun juuri sinä vuonna hänen akvarellejaan käytettiin Paul von Nicolayn uudelleenjulkaisemassa isänsä runoteoksessa *Das Landgut Monrepos*. Lisäksi henkilö Christensen ostaa maaliskuussa 1843 uudestaan painotuotteita huutokaupasta. Suomalaisista sanomalehdistä voi havaita Christensenin perheen oleskelleen kesällä 1841 Viipurissa ja jatkaneen matkaa Le Havreen syksyn alkaessa. *Åbo Underrättelser,* 31.5. ja 26.7.1843. Perheen matka-aikataulu ei sovi kyseisen huutokaupan kanssa yksiin, mutta on mahdollista, että perheenpää on saapunut Viipuriin jo aiemmin ja ehtinyt myös huutokauppaan.

41 Af Tengström, Johan Magnus, kirjahuutokauppa 22.3.1842, myyntiartikkelit 286.

42 Johann Carl Evertin kirjat myytiin järjestään nimettöminä ja isoissa paketeissa, minkä takia en ole katsonut mielekkääksi laskea samanlaisia myyntitietoja tästä huutokaupasta.

43 Ignatius, Johan, huutokauppaluettelo, 28.–29.5.1832, myyntiartikkelit 36 ja 81.

44 Ks. esim. *Finlands Allmänna Tidning*, 14.8.1832.

45 Mennander, Jonas Henrik, huutokauppaluettelo, 11.11.1845, myyntiartikkeli 119.

46 Af Tengström, Johan Magnus, huutokauppaluettelo, 22.3.1842, myyntiartikkeli 135, 200, 223 ja 225.

47 Mennander, Jonas Henrik, huutokauppaluettelo, 11.11.1845, myyntiartikkelit 57, 99 ja 100.

48 Grönlund, Eric Johan, huutokauppaluettelo, 29.9.1840, myyntiartikkelit 16, 42, 91 ja 102.

49 Hakapää 2008b, 193–204.

Lähdeluettelo

Alkuperäislähteet

Kansallisarkisto (KA), Mikkeli

Viipurin maistraatin arkisto (VMA)

Pöytäkirjat, Huutokauppa-, katselmus- ja tarkastuspöytäkirjat 1831–1833 & 1840–1845 (Ch).

Kansalliskirjasto (KK)

Waseniuska bokhandeln

Kirjekonseptit 1831 (444.37).

Svenska Litteratursällskapet i Finland (SLS)

Historiska och litteraturhistoriska arkivet

Waseniuska samlingen, Brev till G.O. Wasenius (408.1.1).

Painetut lähteet

Finlands Allmänna Tidning, 1832

Sanan Saattaja Wiipurista, 1840

Åbo Underrättelser, 1843

Tietokannat

Yrjö Kotivuori (2005), *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852*. Verkkojulkaisu. (https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi)

Tutkimuskirjallisuus

Elfström, Erik (1978), Elfströmin kelloseppäsuku ja kelloliike v. 1771–1943 Viipurissa. *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 3.* Helsinki: VSKS, 211–223.

Hakapää, Jyrki (2008a), Joka miehen lakikirjasta taloustieteen harvinaisuuksiin. Kauppiaiden hyötykirjallisuus 1700-luvun jälkipuoliskon Helsingissä. *Kirjakulttuuri kaupungissa 1700-luvulla,* toim. Cecilia af Forselles & Tuija Laine. Helsinki: SKS, 64–82.

Hakapää, Jyrki (2008b), *Kirjan tie lukijalle. Kirjakauppojen vakiintuminen Suomessa 1740-1860.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1166. Helsinki: SKS.

Hakapää, Jyrki (2017), Tiedon ja kulttuurin tarpeet. Gustaf Alfred af Hällströmin kirjahankinnat 1845–1861. *Leivoksia, kaupunkilaisia ja sivistysaatteita. Kävelyretkiä Euroopan historiaan,* toim. Sari Aalto, Samu Nyström & Rose-Marie Peake. Helsinki: Kirjapaja, 30–48.

Honkanen, Erkki (1986), Monrepos, puisto Viipurissa. *Puutarhanrakentajat 30 v.* Helsinki: Puutarhanrakentajat ry.

Ijäs, Ulla (2015), *Talo, Kartano, puutarha. Kauppahuoneen omistaja Marie Hackman ja hänen kulutusvalintansa varhaismodernissa Viipurissa*. Turun yliopiston julkaisuja 402. Turku: Turun yliopisto.

Kaukiainen, Yrjö (2013), Viipurin suomalaistuminen, *Monikulttuurisuuden aika Viipurissa*, toim. Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 17. Helsinki: VSKS, 74–88.

Kaukiainen, Yrjö (2014), Viipurin lääni palaa Suomeen – Suomi tulee Viipurin lääniin. *Viipurin läänin historia V. Autonomisen Suomen rajamaa*, toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, Karjalan Kirjapaino Oy, 12–35.

Knapas, Rainer (2003), *Monrepos. Ludwig Heinrich Nikolay och hans värld i 1700-talets ryska Finland*. Tukholma: Atlantis & Söderström.

Knapas, Rainer (2006), Paul Nicolay – Monrepos'n perijä. *Eurooppalainen – Det Europeiska Monrepos – a European Haven*, toim. Sirkka Havu & Inkeri Pitkäranta. Kansalliskirjaston Gallerian julkaisuja 8. Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto & Suomen kansalliskirjasto, 40–61.

Mäkinen, Ilkka (1997), *"Nödvändighet af LainaKirjasto": Modernin lukuhalun tulo Suomeen ja lukemisen instituutiot*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 668. Helsinki: SKS.

Parland-von Essen, Jessica (2008), Kirjanomistus kulttuurihistoriallisen tutkimuksen kohteena. Helsinkiläiset ja heidän kirjansa 1700-luvulla. *Kirjakulttuuri kaupungissa 1700-luvulla,* toim. Cecilia af Forselles & Tuija Laine. Helsinki: SKS, 10–34.

Ruuth, J. W. & Kuujo, Erkki (1975), *Viipurin kaupungin historia III, vuodet 1710–1812*. Helsinki: Torkkelin Säätiö.

Ruuth, J. W. & Kuujo, Erkki (1981), *Viipurin kaupungin historia IV:1, vuodet 1812–1840*. Helsinki: Torkkelin Säätiö.

Silander, Alpo (1936), Sensuuriolojamme 1829–1840. *Juhana Fredrik Granlund ynnä muita tutkielmia*. Kirjallisuudentutkijain seuran vuosikirja 4. Helsinki: SKS, 256–276.

Silander, Alpo (1939), Ulkomaisen kirjallisuuden sensurointi Suomessa 1841–1855. *Juhlakirja V. Tarkiaisen täyttäessä 60 vuotta 18.4.1939*. Kirjallisuudentutkijain seuran vuosikirja 5. Helsinki: SKS, 274–293.

Tandefelt, Marika (2002), Fyra språk på en marknad. *Viborgs fyra språk under sju sekel*, red. Marika Tandefelt. Helsingfors: Schildts, 11–67.

Tuderman, Henry (2004), *Viipurin Tudermanit*. Helsinki: [omakustanne].

Wolff, Charlotta (2014), Kaupunkien kulttuuri- ja seurapiirielämä, *Viipurin läänin historia V: Autonomisen Suomen rajamaa*, toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö, 350–375.

s. 6 Tuntematon. Pietari Suuri laivastoineen. Lahden historiallinen museo/Viipurin historiallinen museo: LHMVHMLT15302. Kuva: Tiina Rekola.

s. 8 Vanhan Suomen hallinnollinen jako -kartta. Taittaja laatinut kartan tätä teosta varten perustuen aiemmin julkaistuihin karttoihin teoksessa Orrman & Paaskoski (eds. 2012), *Vanhan Suomen arkistot.* Helsinki: SKS.

s. 13 Tuntematon. Katariina Suuri. Wikimedia Commons.

s. 23 Kronstadtin linnoitus, Käkisalmen, Viipurin, Narvan, Lappeenrannan, Haminan ja Tallinnan asemakaavat. MV: Historian kuvakokoelmat: HK19501227:56.1.

s. 27 N. Lvov. Viipurin linna. M. Holodovskaâ & E. Smirnova, *Russkaâ gravûra,* Moskva, 1960. Alkuperäinen teos Valtion Venäläinen museo, Pietari.

s. 29 Viipurin kartta vuodelta 1799. Jyväskylän yliopisto: Historialliset kartat: Viipuri historia 1799, ven. a–b.

s. 33 C. F. Christensen (1830). Monrepos. MV: Historian kuvakokoelmat: HK19490412:1.

s. 44 M. Rotkirch. Carl Johan Stjernvall. MV: Historian kuvakokoelmat/Antellin kokoelmat: HK10002:301.

s. 46 Sivu Jaakko Juteinin runoelmasta ”Muisto-Patsas Suomessa Aleksanderille I keisarille ja Suurelle Ruhtinaalle”. Kansalliskirjasto.

s. 50 J. E. Kortman. Viipurin linna. MV: Historian kuvakokoelmat: HK10000:5620.

s. 52 E. W. le Moine (1817). Porvoon hiippakunnan piispa Magnus Jakob Alopaeus. MV: Historian kuvakokoelmat: HK19420421:37.

s. 66 Kasarmirakenuksen pohjapiirros. KA: Viipurin insinöörikomennuskunnan linnoitus- ja rakennuspiirustusten arkisto. Vanha linnoitus: Kasarmi nro 48, 1807 (1:936).

s. 67 Tuntematon. Johan Balthasar von Campenhausen. Wikimedia Commos.

s. 75 J. Beavarlet. Jeu de Tric-Trac. MV: Historian kuvakokoelmat: HK19651016:1280.

s. 95 O. Oldberg (1812). Marie Hackman. Etelä-Karjalan taidemuseo. Kuva: Leena Räty.

s. 101 Sivu lehdestä *Wiborg Annonce Blad* nro 38 (23.10.1937). Kansalliskirjasto.

s. 121 Siivekkäät putot. Lahden historiallinen museo/Viipurin historiallinen museo: LHMVHMKE8703:134. Kuva: Tiina Rekola.

s. 123 Tuntematon. Abrahamin uhri. MV: Historian kuvakokoelmat: H4961:1 (dia 6560a-c).

s. 124 Tuntematon: Miehen muotokuva. Lahden historiallinen museo/Viipurin historiallinen museo: LHMVHMLT15323. Kuva: Tiina Rekola.

s. 127 Petter Bergström (1748). Ristiinnaulittu (Antrean kirkko). Lahden historiallinen museo/Viipurin historiallinen museo: LHMVHMKE8719:150. Kuva: Tiina Rekola.

s. 131 Petter Lang (1769). Sophia Elisabet Lilia (Vironlahden kirkko). Kansallismuseo: Historialliset kokoelmat: H4961:1

s. 133 Kuolemanjärven vanha kirkko, interiööri. MV: Historian kuvakokoelma: HK10000:5575. Kuva Christian Ganderup.

s. 135 Kurkijoen triumfikrusifiksi. Jyväskylän yliopisto/Kirkkotaitteen ja -arkkitehtuurin tutkimusinstituutti. Kuva: Heikki Hanka.

s. 136 Tuntematon. Ylösnoussut Kristus. Jyväskylän yliopisto/Kirkkotaitteen ja -arkkitehtuurin tutkimusinstituutti. Kuva: Heikki Hanka.

s. 136 Sisäkuva Seiskarin kirkosta. MV: Historian kuvakokoelma: HK10000:1897. Kuva: U. T. Sirelius.

s. 137 Petter Lang (1771). Pyhä perhe (Jääsken kirkko). Lahden historiallinen museo/Viipurin historiallinen museo: LHMVHMKE690:5. Kuva: Tiina Rekola.

s. 141 Vihkiäiset Viipurin luterilaisessa Pietari-Paavalin kirkossa. MV: Historian kuvakokoelma/Karjalan Liiton kokoelma: HK19451228:67.21.

s. 142 Kivennavan kirkko, sisäkuva korjaustöistä. MV: Historian kuvakokoelma: HK10000:5683. Kuva: K. K. Meinander.

s. 157 Kaupungintalo (Raatihuone ja seurahuone). Wiipurin arkistoyhdistys: E1a1.

s. 163 Carl-Ludvig Christineck (1760). Philip Weckrooth. Lahden historiallinen museo/Viipurin historiallinen museo: LHMVHMLT3752:143. Kuva: Tiina Rekola.

s. 163 Carl-Ludvig Christineck?. Catharina Charlotta Weckrooth o.s. Dykander. Lahden historiallinen museo/Viipurin historiallinen museo: LHMVHMLT3753:144. Kuva: Tiina Rekola.

s. 166 Karjaportinkatu 10:n ja Harmaidenveljestenkadun kulman rakennus, julkisivu. Lahden historiallinen museo/Viipurin historiallinen museo: LHMVHMLV10338:1148.

s. 169 Giuseppe Antonio Martinelli. Koristeellinen peilipöytä. MV: Historian kuvakokoelma: HK19491230:130

s. 177 Nicolai Jaenischin ja Dorothea Elisabeth Jaenischin perhekuva. MV: Historian kuvakokoelma: HK10000:6209

s. 191 Sivu August Thiemen näytelmästä ”Rurik” *Rutenia*-lehdessä nro 3 (1807). Bayerische StaatsBibliotek (MDZ): Per. 176 t-1807. urn:nbn:de:bvb:12-bsb10616502-9.

s. 199 Tuntematon. August Thieme. Muotokuva suvun hallussa: thieme@joei.de.

s. 201 Karaktärshus av Herttuala. Kulturvetenskapliga arkivet vid Åbo Akademi: Etnpic2: Etnologiska saml. och. textilarkivet: dg455.

s. 202 Sivu teoksesta *Über die Gewächskunde Finnlands, nebst Nachrichten von dem Fortgange des Wiburgschen Gymnasiums im letztverwichenen Jahre: Bei Gelegenheit des öffentlichen Examens am Gymnasium zu Wiburg 1808*. https://www.digar.ee/viewer/en/nlib-digar:326112/289415/page/13

s. 212 Sivu lehdestä Tidskrift atgifven af Pedagogiska Föreningen i Finland nro 5 & 6 (1877). Kansalliskirjasto.

s. 220 J. E. Lindh. Gabriel Rein. Wiipurilaisen osakunnan stipendisäätiö. Kuva: Sanna Supponen.

s. 251 Sivu Prof. Tengströmin maaliskuussa 1842 myydyn kokoelman luettelosta. KA: Viipurin maistraatin arkisto: Huutokauppa-, katselmus- ja tarkastuspöytäkirjat 1840–1845 (Ch).

A

Aatami Simonpoika; *222*
Addner (muusikko); *175*
Adolf Fredrik; *128*
Ahock, Elias; *127*
Ahrenberg, Carl Wilhelm; *260, 264*
Akiander, Matthias (ent. Akkanen); *223, 225*
Albenski, Aleksander; *33, 34*
Aleksandra (keisarinna); *220*
Aleksanteri I; *9, 31, 41, 42, 44, 45, 50, 142, 190, 195, 196, 197, 200, 203, 206, 207, 214, 216, 244*
Alopaeus, Chr.; *77*
Alopaeus, Magnus Jacob; *51, 52, 53, 214, 215*
Alopaeus, Martin; *44*
Alopaeus, Samuel; *123*
Amadeus, Victor; *46*
Ammonin, Cristoph Friedrich (von); *202*
Andreev, Isak; *78*
Anna Ivanovna; *120, 124*
Antell, Samuel; *165, 166, 178*
Armfelt, Gustaf Mauritz; *11, 42, 44, 48, 53, 214*
Arndt, Ernst Moritz; *244*
Aronson, Johan; *126*

B

Backman, Margaretha; *96, 251, 257*
Bartram, Charlotta; *257*
Becker, Reinhold von; *264*
Beijer, Isak; *68*
Bergman, Jonas; *131, 132, 137*
Bergström, Abraham; *127*
Bergström, Anna (ent. Bäckman); *126, 128*
Bergström, Arendt; *126*
Bergström, Aron; *128*
Bergström, Eric; *128*
Bergström, Johannes; *128*
Bergström, Mårten; *128*
Bergström, Nikolaus; *128*
Bergström, Petter Johansson; *115, 126, 127, 128*
Bergström, Petter (nuor.); *128*
Berner, Axel Emanuel; *260, 264*
Blåfiell, Nimrod; *143*
Boisman, Reinhold; *79*
Bolotov, Andrei; *30, 32*
Boltin, Ivan; *25*
Bonsdorff, Johan Gabriel von; *256*
Borenius, Christian; *250*
Borg, Johan; *132*
Brandenburg, Nicolas; *48*
Brita Jöransdotter (Palageja Jegorowa Wirolain); *65*
Brockmann, Johann; *140, 156, 157, 159*
Bruun, Nils; *220*
Bruzelius, Emanuel; *256*
Buchman, Johan Reinhold; *44*
Burja, Abel; *171*
Busch (kielenkääntäjä); *68*
Butkov, Pjotr; *25*
Buxhoevden, Friedrich Wilhelm von; *160, 166*
Bützow, Carl Friedrich; *220*
Bützow, Julie von; *257*

C

Campenhausen, Balthasar von; *7, 67*
Carstens, Wilhelm Ivanovitš; *143, 144*
Castrén, Matthias Alexander; *264*
Cederwaller, Anders; *226, 246, 247, 251*
Černyšev (Tšernyšev), Grigori Petrovič; *120, 125*
Černyšev (Tšernyšev), Petr Grigor'evič; *125*
Chateaubriand, François-René de; *244*
Christensen, Christian Ferdinand; *261*
Christiana, Patientia; *263*
Christineck, Carl-Ludwig Johann; *15, 138*
Christman (maalarinleski); *128*
Cicero, Marcus Tullius; *244, 255*
Clayhills, Niclas; *219*
Collenius, Eskil; *133*
Cygnaeus, Fredrik; *264*

D

Daehn, Alexander von; *197*
Daehn, Friedrich von; *197, 211*
Daehn, Johann Samuel von; *197*
Dahlgren, C. T.; *243*
Danielovitsh, Denis; *122*
Dannenberg, Hindrich; *79*
Dannenberg, Wilhelmina; *103*
de la Harpe, Jean François; *260*
de la Motte Fouqué, Friedrich; *244*
de La Traverse, Jean Balthasar; *139*
Duffus; *69*
Dunst, Louise; *101*
Dykander, Catharina Charlotta; *138*

E

Ekenmark, Hedda Christina; *101*
Ekman, Fredrik Joakin; *260*
Elfström, Carl (Charles); *248, 256, 257*
Emin, Nikolai; *244*
Eneberg (luutnantti); *255*
Engel, Carl Ludvig; *141, 142*
Engelhardt, Nikolai Heinrich; *173*
Engelhardt, Wilhelm Heinrich von; *26, 140*
Espensee, Aleksanteri (ent. Uimonen); *222*
Eukleides; *256*
Euler, Elisabeth (Elin); *142*
Euripides; *203*
Europaeus, Anders Josef; *223, 224, 225, 226, 227, 260*
Europaeus, Jacob Johan; *44, 45, 48*
Evert, Johann Carl; *251, 256, 263, 264*
Evert (rouva); *257*

F

Fabritius, Gabriel Johan; *260, 261*
Fabritius, I. J.; *48*
Fagerström, Anton Erik; *261*
Fichte, Johann Gottlieb; *197, 244*
Fleming, Henrik Claesson; *119*
Florinus, Henrik; *200*

Folcker, Johan; *132*
Freedricksz, Ivan (Johan) von; *98*
Freedricksz, Regina-Louise; *98*
Frese, Herman; *89*
Friccius, Pierre de; *28*
Friedrich Wilhelm Carl (Württenbergin prinssi); *139*
Funikov, Jegor; *138*

G

Gadde, Brita; *89, 91*
Ganander, Christfrid; *200*
Gaspar, Adam Christian; *264*
Gervais, Natalia de; *100, 104, 105, 106*
Gestrin, David; *130*
Godenhjelm, Berndt Abraham; *144*
Goethe, Johann Wolfgang von; *197, 204, 243, 244*
Golitsyn, Alexander; *142*
Gonzaga, Pietro; *34*
Granstedt, Anders Fredrik; *142*
Gren, Aleksandr; *34*
Grenqvist, Gustaf; *98*
Grenqvist, Lovisa; *98, 99, 100, 105*
Grete Matzdotter; *99*
Grönblad, Ferdinand; *253*
Grönlund, Eric Johan; *250, 252, 253, 257, 263, 265*

H

Hackman, Johan Friedrich; *91, 94, 95, 162, 163, 169, 170, 171, 177, 200*
Hackman, Johan Friedrich (nuor.); *96*
Hackman, Julie; *165, 168*
Hackman, Marie; *13, 15, 90, 91, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 105, 170, 171, 177, 243, 247*
Harring, Harro Paul; *265*
Hauswolff, Adelaide von; *100, 160, 161, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 179*
Haveman, Anton; *95, 124*
Haveman, Helena; *95*
Haveman, Hindrich; *124*
Haveman (maalari); *123, 124, 144*
Hedenius, Anna Margareta; *120*
Hedenius, Mattias; *120*
Hegel, Georg Friedrich; *197, 204, 228*
Heideman, Nathanael; *97*
Heidenberg, Lorentz; *89*
Heinrichs, Carl; *256*
Heraskov, Mihail; *244*
Herder, Johann Gottfried (von); *196, 198, 200, 204, 213, 228, 243*
Heyne, Christian Gottlob; *196, 203*
Hiertan, Lars Johan; *255*
Hirsch, Benedoto; *256*
Hobjn, Anders; *99*
Hoffmann, E. T. A.; *244*
Holmogorski, Afanasi; *21, 22, 25*
Holmstein (Holmsten), Elias; *212, 222*
Holm (tohtorinna); *257*
Homann, Carl Jonas; *222*
Hornborg, Ernst; *103*
Hornborg, Jakob Alexander; *220*
Hornborg, Nils Henrik; *220*
Hucklin (puusepänleski); *103*
Häggberg, Abraham; *103, 104, 264*
Hähn, Johann Friedrich; *195*
Höijer, Adam (ent. Aatami Häyhä); *222*

I

Ignatius, Johan; *250, 252*
Ignatius, Johan Sigfrid; *94, 95*

J

Jacob (puuseppä); *122, 123, 144*
Jacobssohn, Andreas; *77*
Jacovleva, Wera (Wära); *100, 103, 105, 106*
Jaenisch, Alexander Friedrich; *220*
Jaenisch, Nicolaus; *70*
Jean Paul (Richter); *243*
Jotkin, Catharina; *102, 103, 105*
Judén, Jacob (Jaakko Juteini); *45, 205, 219, 225, 226, 227, 256, 264*
Juslenius, Daniel; *209, 211, 261*
Juusten, Paavali; *214*

K

Kaarle XI; *209*
Kaarle XII; *5, 190, 192*
Kant, Immanuel; *198, 204*
Karamzin, Nikolai; *25, 244*
Karpova, Tatjana; *103, 104*
Katariina I; *125*
Katariina II; *8, 9, 14, 25, 26, 27, 28, 31, 32, 41, 46, 92, 116, 125, 139, 140, 156, 158, 196, 203*
Kern (Vinogradskaâ), Anna; *34*

Kiiski (viinikellarin palvelija); *69*
Kleinenberg, Johan Christian; *263, 264*
Kleistin, Heinrich von; *244*
Klingender, Friedrich Wilhelm; *161, 163, 164, 165, 166, 167, 170, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 178*
Klinger, Friedrich Maximilian; *199*
Knorring, Frans Petter von; *45*
Kortman, Johan; *132*
Kotzebue, August von; *199, 244*
Kovalew, Petr; *44, 45*
Kraemer, Henrik von; *137*
Krusenstern, Adam Johann von; *199*
Kruskopf, Pehr Adolf; *144*
Kuritz (maalari); *135, 144*
Kustaa III; *22, 26, 46, 47, 156*
Kustaa Vaasa; *214*
Körner, Theodor; *244*

L

Ladau (asessori); *160*
Lado (kauppias); *97*
Lado, Kristian Adrian; *121*
Lafontaine, Jean (de la); *244*
Lagbohm, Maria; *89, 91, 97*
Lagus, Johan Lorenz; *260*
Lampi, Johan Baptist (vanh.); *140*
Lang, Anders; *129*
Lang, Anna Margareta (ent. Lilia); *130*
Lang, Clas (nuor.); *129, 130*
Lang, Clas (vanh.); *128, 131*
Langell, Christina Elisabeth; *243*
Lang (hovimaalari); *131, 144*
Lang, Petter Adolf; *131*
Lang, Petter (kisälli Viipuri); *129*

Lang, Petter (nuor., maalari Viipuri); *115, 128, 129, 130, 131, 134, 136*
Lang, Petter (vanh., maalari Tukholma); *129*
Laube, Johan Friedrich; *95*
Laukkanen, Jöran Matzson; *98*
Laurbecchius, Petrus; *71, 72*
Laurentieva, Audotia; *102*
Lennepis, Louis; *143*
Lessing, Gotthold Ephrain; *243*
Liffkoff, Isak; *100, 104*
Ligosck, Johan; *138*
Lilia, Hindrik; *130*
Lilia, Jacob; *130*
Lilia, Sofia Elisabeth; *130*
Lillienstedt, Johan Paulinus; *209*
Linné, Carl (von); *210, 256*
Lithovius, Birgitta Christina; *130*
Lithovius, Lars; *130*
Loebnitz, Johann Gottlieb; *226, 260*
Lomonosov, Mihail; *24*
Louise (Preussin kuningatar); *178*
Lundh, Nicolaus; *221*
Lund, Jacob; *69*
Luuk, Mårten; *123*
Lvov, Nikolai; *26, 140, 156, 158*
Löfberg, Isak; *211*
Löfman (kapteeni); *221*

M

Malafeev, Aleksius; *212*
Malmstedt, Anders; *130*
Mangelus , Diedrich; *226*
Maria Feodorovna; *139*
Marmontel, Jean-François; *244*
Martinelli, Giuseppe Antonio; *34*
Martynov, Andrei Efimovič; *140*
Mattha, Christian; *198*
Mazeppa, Ivan; *190*
Melartin, Erik Gabriel; *52, 53, 54, 194, 198, 203, 210, 211, 214, 215, 216, 217*
Mennander, Jonas Henrik; *250, 253, 254, 255, 256, 263, 264, 265*
Metenleiter, Johan Jakob; *139*
Mihailov, Vladimir; *32*
Mikander, Peter (ent. Pekka Mikkonen); *223*
Molière (Jean-Baptiste Poquelin); *244*
Mordvinov, Mihail; *138*
Moritz, Karl Philipp; *203*
Motti, Giovanni (Johan); *100*
Mozart, Wolfgang Amadeus; *176*
Mums, Anna; *124*
Mums, Mårten; *124*
Müller (kirkkomaalari); *142, 143*

N

Nacht, Jochim; *70*
Naht, Jürgen; *120*
Napoleon (Bonaparte); *41, 50, 139, 190, 196, 204, 205, 207, 216, 228, 244, 250, 264, 265*
Nicolay, Johanna; *164, 170*
Nicolay, Ludvig Heinrich von; *34, 139, 143, 199*
Nicolay, Paul von; *34, 143*
Niemeyer, August Hermann; *197, 202*
Nikitow (puuseppä); *135, 144*
Nikolai I; *41, 216*
Notkolin, Matthias; *73, 74*
Novalis (Georg Philipp Friedrich Freiherr von Hardenberg); *244*

O

Obreskov (sotakuvernööri); *166*
Ogonski, Mihail; *41*
Oldberg, Olof Petrovitš; *143*
Oldberg, Petter; *143*
Orhan, Herman; *69*

P

Paavali I; *9, 28, 33, 50, 132, 139, 140, 157, 158, 176, 195*
Palladio, Andrea; *158*
Pelkonen, Jöran; *102, 103*
Petreld (maisemamaalari); *138*
Pietari I; *5, 13, 14, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 30, 31, 32, 34, 35, 66, 118, 119, 120, 124, 125, 157, 190, 192, 214*
Piskunova, Lukeria; *98*
Plate, Georg Ernst; *197, 214, 217, 219, 227*
Pleŝeev (Pleštšejev), Sergei; *29*
Polak, Marcus; *70*
Poppius, Abraham; *225*
Porthan, Henrik Gabriel; *198, 205, 214, 228*
Purgold, Ludwig; *193, 196, 197, 199, 200, 204, 205, 206, 210, 211, 212, 213, 216, 217, 218, 219, 226, 227, 229*
Puškin, Aleksandr; *34, 225*
Pöschmann, Georg Friedrich; *200, 214*

Q

Quarenghi, Giacomo; *157, 158*

R

Ramsay, Carl August; *143*
Ranke, Gottlob Israel; *199*
Ranke, Leopold; *199*
Rassenius, Simon; *70*
Reinecke, Frans; *68, 70, 71*
Rein, Gabriel; *220, 225, 256*
Repnin, Ûri Nikitič; *125*
Richter, Simon; *74*
Rongainen, Kalle; *221*
Rosen, Gustaf Fredrik von; *128*
Rosenius, Karl (nuor.); *221*
Rosenius, Karl (vanh.); *221*
Rousseau, Jean-Jacques; *35, 213*
Runeberg, Johan Ludvig; *209, 256, 264*
Röling, Catharina Elisabet; *128*

S

Sallinen, Maria; *103*
Sandelin, Elisabeth; *128*
Sattler, Carl Adolph; *48*
Saxberg, Johan; *130*
Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph; *197, 204, 228*
Schiller, Friedrich; *192, 197, 199, 204, 206, 228, 243, 244, 255*
Schlegel, A.W.; *244*
Schleiermacher, Friedrich; *244*
Schmidt, M. J.; *77*
Schmidt, N. A.; *77, 78*
Schroeder, Jacob; *54, 56, 255, 264*
Schubert, Theodor von; *199*
Ŝerbatov (Štšerbatov) Mihail; *25*
Šeremetev, Boris; *22*
Sergeev, Gavril Sergeevič; *139*
Sergeev (maalari); *135, 144*
Sesemann, Hans David; *70*

Sesemann (Madame); *178*
Seume, Johann Gottfried; *199*
Sibbersen, Seneca; *70*
Sjögren, A. J.; *260*
Snellman, Johan Vilhelm; *224, 227, 228*
Soltau, M. M.; *74, 75, 76, 80*
Somov, Orest; *24, 28, 32, 34*
Speckle, Karl Johann; *156*
Speranski, Mihail; *42*
Steinheil, Fabian Gothard; *139, 141, 142*
Steinheil, Natalie; *160, 164, 166, 170, 171, 178*
Sterne, Laurence; *243*
Stjernvall, Carl Johan; *43, 47, 54*
Stoffert, Lorentz (Lars); *131, 134*
Strandman, Abraham; *77*
Stråhlman, Fredrik; *211, 226*
Stråhlman, Johan (nuor.); *221, 260*
Stråhlman, Johan (vanh.); *221*
Stupischen, Peter; *73*
Ståhlberg, Henrik; *260, 261*
Sulimoff, Daniel; *259, 260*
Sumarokov, Aleksandr; *244*
Sutthoff, Anna von; *243*
Sutthoff, Hans; *69, 77*
Sutthoff (kenraali); *175*
Šuvalov, Ivan Maksimovič; *125*
Suvorov, Aleksandr; *22*

T

Tappe, Dietrich August Wilhelm; *197, 199, 202, 216, 243, 245*
Tatišev (Tatištšev), Vasili; *25*
Tavast, August von; *200*
Tengström, Jakob; *215*
Tengström, Johan Magnus af; *250, 251, 252, 253, 255, 256, 257, 260, 261, 262*
Tesche, Alexander Joachim; *217, 226*
Tesche, Maria; *98*
Tesche, P. H.; *77*
Thesleff, Alexander Amatus; *139*
Thesleff, Johan; *121*
Thesleff, Peter; *97*
Thieme, Carl August Gottlob; *16, 190, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 200, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 216, 219, 227, 229, 247*
Thomson, James; *243*
Thomson, Niklas Hans; *256*
Tikkanen, Antti; *221*
Timmerman, Peter; *97*
Trommsdorff, Johann Bartholomäus; *256*
Tuderman, Alexander; *259*
Tuderman, Peter Gustav; *259, 260*
Tykén, Johan (ent. Juho Tynkkynen); *212, 221, 222*
Tynkkynen, Olli; *221*

U

Uhland, Ludwig; *244*
Uimonen, Matias; *212*
Usov, Stepan; *31*

V

Veldten, Georg Friedrich (Juri); *140, 157*
Vergilius, Publius; *244*
Vigel, Filipp; *30, 32, 34, 72*
Vigny, Alfred de; *264*
Voltaire (François-Marie Arouet); *255*
von Smitten (majuri); *127*
Voroncov, Mihail; *134*
Wacklin, Isaac; *137*
Wahl, August Gottfried; *175, 197, 198*
Wahl, Harry; *18*
Wahl, Louise Henrietta Augusta; *198*
Wasenius, Gustaf Otto; *247*
Weckman, Jacob Johannes; *132*
Weckrooth, Philip; *15, 138*
Wegelius, Josef; *223, 224, 226*
Weiss, François-Rodolphe de; *265*
Wentzel (maalari); *144*
Werther, Friedrich; *197, 213, 214, 216*
Wieland, Christoph Martin; *243*
Wierix, Anthon; *136*
Wilke, Adam (ent. Kiiski); *221*
Wirenius, Gustav Vilhelm; *223, 224, 225*
Woivalin, Andreas; *128, 129, 144*
Wolter, Carl Henrikinpoika; *129*
Wolter, Henrik (vanh.); *129*
Wozogen, Wilhelm von; *199*
Wulffert, Alexander; *205, 219, 225*
Wulffert, Werner; *69, 70*

Y

Young, Edward; *243*

Z

Zagell, Thomas; *49*
Ziencke, Johan; *102, 104*

Kuvaukset, mielikuvat, identiteetit

Viipurin kulttuurihistoriaa 1710–1840

Viipurin siirtyminen osaksi Venäjän keisarikuntaa Uudenkaupungin rauhassa 1721 on tehnyt siitä suomalaisessa historiantutkimuksessa poikkeuksellisen kiinnostavan tutkimuskohteen. Antologia *Kuvaukset, mielikuvat, identiteetit* koostuu artikkeleista, joissa käsitellään Viipurin kulttuurihistoriasta vuosilta 1710–1840. Teksteissä luodaan kokonaisvaltaisia tutkimusasetelmia, joissa yksilöllisiä ja kollektiivisia, eri säätyjen, ylempien ja alempien, kulttuuriin ja käytäntöihin kuuluneita ilmiöitä tarkastellaan useista näkökulmista.

Lähestymistapa kattaa sekä aineellisen että aineettoman kulttuurin ilmiöt: esimerkiksi kirjoista kirjoitetaan sekä esineinä, omistuksen ja lukuharrastuksen kohteina, että Viipurin nuorten opettajien hengentuotteina. Valikoima kattaa artikkeleita kuvataiteesta, käsityöläisyydestä, yrittäjyydestä, kieleen ja syntyperään liittyneistä ajatuksista sekä säätyläistön elämäntavasta. Venäläiset käsitykset Viipurista ja kaupungin raadin suhtautuminen Vanhan Suomen alueen vuonna 1812 tapahtuneeseen yhdistämiseen muuhun Suomeen ovat eräitä sen tuoreista tutkimusteemoista.

Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita -sarja perustettiin 1975 Viipuria koskevan tiedon julkaisukanavaksi. Nyttemmin tieteellisenä julkaisusarjana siinä julkaistaan artikkeleita erityisesti historian, kirjallisuuden ja taiteiden tutkimuksen aloilta. Sarjan osat 18–23 muodostavat kaupungin kulttuurihistoriaan keskittyvän *Viipuri, kulttuurin kaupunki* -nimisen kokonaisuuden.

ISBN 978-952-67216-6-8 (sid.)
ISBN 978-952-67216-7-5 (PDF)
Toinen painos
ISSN: 1236-4304 (sarja)